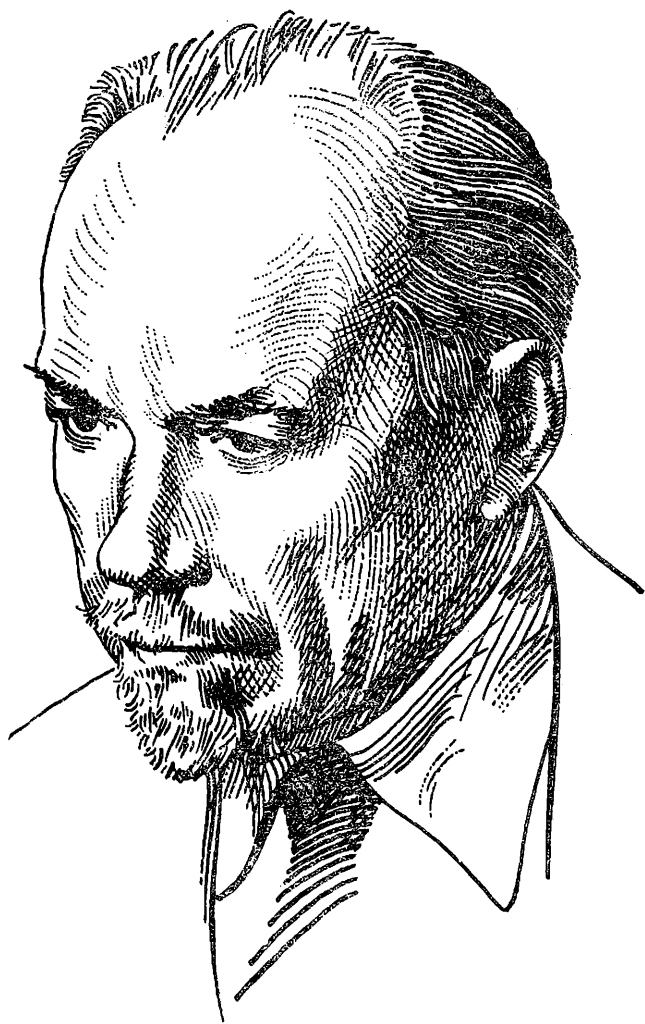

СЕРГІЙ
Баруздин

Вірити
і пам'ятати

Сергій
БАРУЗДІН

Вірити
й пам'ятати

ПОВІСТІ

Авторизований переклад
з російської
НАДІЇ ОРЛОВОЇ

P2
Б26

*В книгу известного русского советского писателя,
лауреата Государственной премии РСФСР им. М. Горького
вошли произведения «Повторение пройденного»
и «Повести о женщинах». Автор отобразил
боевой путь поколения, которое закалялось
в горниле Великой Отечественной войны,
создал правдивые образы советских женщин на войне.*

Передмова *Бориса Олійника*

Б 4702010200—148
М205(04)—86 148.86

© Воениздат, 1981 г.
© Передмова, український переклад,
художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро». 1986 р.

СЛОВО ПРО ПОБРАТИМА

Гармонійне поєднання особистого з громадським для письменника таке ж природне, як сама природа літератури. Але ж воістину несповіднимі закони психології сприйняття! Приміром, скільки б ми не твердили згадану тезу, одначе масовий читач (хіба що за рідкісними винятками) зауважує в майстрові слова найперше його суто творчу іпостась.

Коли ж зайшлося про винятки, то найпоказовіший з-поміж них — Сергій Олексійович Барузді́н. Думається, не помилюся, сказавши, що не лише колеги, а й увесь загал при згадці імені цього письменника обов'язково долучить: редактор журналу «Дружба народів». Настільки ця сфера діяльності Баруздіна органічно зрослася з його основним фахом, що вже й справді стала органічною часткою власне творчості.

Наголошую на редакторській практиці Сергія Олексійовича уже з огляду того, що «Дружба народів» не має аналога у світовій журналістиці. Це — присутнє явище саме нашого стилю життя, його колективістської психології і моралі, акумульованих великим поетом в афоризмі: «чуття єдиної родини».

Отож редагувати такий, справді унікальний журнал, де публікується у повному жанровому реєстрі все те краще, що з'являється в братніх літературах, враховуючи при цьому національну специфіку, традиції та неоднозначний історичний досвід їх, — отже, кермувати подібним виданням має особа не лише од природи талановита та професійно витончена, а й людина широкої, доброї душі, подільчива, терпляча й терпима.

Всіма цими чеснотами щасливо обдарований Сергій Барузді́н. А може, точніше: автор їх надбав своєю невсипущою працею. Справді — невсипущою, про що свідчать вже й не десятки, а сотні його книг, які вийшли понад шістдесятма мовами тиражем десь за 70 мільйонів! Вельми висока атестація для письменника, що в сукупності з Державною премією РРФСР ім'єні М. Горького віддає належну шану творчим змаганням і набуткам популярного майстра.

Та повернімось до журналу. Справжній редактор, як і взагалі обдарування, — явище рідкісне. Я сказав би, що видавничі нахили, як і ознаки талановитості, проявляються ще в зеленому віці.

Сергій Олексійович, котрому виповнюється шістдесят, — корінний москвич. Рафінований, так би мовити, городянин. Але, зрелий у трудовій

родині, він зовсім не схожий на стереотип городського мазунчика, якого батьки пророчать на вундеркінда.

І це при тому, що він таки й справді рано взявся за перо, ще в ту пору, коли сама Н. К. Крупська опікувалася юними літстудійцями. Йому пощастило: десятилітнім, 1936 року, разом з іншими юнкорами удостоївся честі бути прийнятим в Наркоматі освіти Надією Костянтинівною. Що значною мірою й визначило його подальшу долю.

Першу видавничу практику Сергій Баруздін пройшов як член редколегії рукописного журналу «Зелений шум», що виходив тиражем... у два екземпляри з-під пера літстудійців Будинку піонерів. А вже дванадцятилітнім він написав роботу «Політичні мотиви в ліриці Т. Г. Шевченка».

Наголошую на цьому не тільки з почуття земляцької вдячності. Зауважую цей факт як першовитоки зацікавлень майбутнього письменника і редактора.

Сергій Баруздін, отже, рано причастився таїни друкованого слова його прізвище все частіше з'являється в журналах «Піонер», «Дружные ребята», в юнацьких газетах. Та, на жаль, рано він скуштував і гіркої чаші горя.

Велика Вітчизняна прогриміла йому на п'ятнадцятому році. Життя країни перейшло на рейки «Все для фронту!», і в цьому всепародному русі він одразу ж знайшов своє місце: пішов розсильним на друкарню. Водночас, як борець добровільної пожежної дружини, семикласник Серьожа Баруздін знешкоджував ворожі запалювальні бомби.

Отож і першою, найдорожчою, нагородою стала йому медаль «За оборону Москви».

Ледве дочекавшись свого сімнадцятиліття, 1943 року добровольцем іде на фронт. Про той час Баруздін мав би сказати сосюринським: «Країну з краю в край проходили з боями...» Як артрозвідник, в лавах 1-го Українського фронту визволяв від фашистів Україну, Польщу, Чехословаччину, Німеччину... Отже, пізнавав абетку інтернаціоналізму не з теорії, а студіюючи «граматику бою і мову гармат» з оригіналу.

З 1951 року Баруздін уже член Спілки письменників. Характерна деталь: натуралізувався він у літературі, маючи... семикласну освіту. Лише 1954 року екстерном, одразу подолавши 8, 9 і 10-й класи, Сергій Олексійович одержав, можна сказати, другий атестат зрілості. Перший же йому видала війна. А вже третій він здобув на заочному відділенні Літінституту імені Горького, висоти якого по-гвардійськи взяв замість шести — за три роки, та ще й з відзнакою.

Ці факти свідчать і про цільність та цілеспрямованість особистості, і про неабияку енергію таланту. А найголовніше — що в літературу прийшов справжній письменник від живого життя, з ваговитим досвідом, переможеним на воєнний, який давав йому моральне право і

прерогативу: самостійно приймати рішення в будь-яких ситуаціях. Для письменника, особливо ж для редактора — то найвище визнання.

З того часу він уже повністю віддається літературі. І, як бачимо, нива його родить щедро і стабільно.

У пропонуванні одностороннім, що виходить українською мовою, звичайно, потрапила лише дещича із створеного Баруздіним. Але саме та дещича, котра найсуттєвіше визначає реноме письменника, самотність його творчого профілю, стилю і почерку. Як на мене ж, то найповніше і найточніше манеру і, сказати б, методологічні установки автора віддзеркалюють «Повісті про жінок».

Одразу й не вловиш, чим вони прихилиють читачеве серце. Все ж так, здається, просто. Так просто... як у житті.

І справді, імпульсом до написання кожної повісті слугують достеменні факти, хіба що прізвиська головних героїнь, з міркувань стику, змінені. А так — усе просто і неповторно. Як у житті.

Але в тому ж і майстерність автора, що він не пішов на зманливу стежку драматизації подій, тонко відчувши, що професійна косметика була б тут зайва, до святенництва. Оскільки саме явище — «жінка на війні» — це вже драма. Власне, про те говорить і сам автор у своєму «Вступі»: «Цю книгу я назвав «Повісті про жінок», бо мені хотілось розповісти не просто про війну, котра завжди була справою чоловічою, а про війну і про жінок. П'ятсот тисяч їх, наших радянських жінок, було в сорок першому — сорок п'ятому в армії, на фронті. П'ятсот тисяч — півмільйона. І їм було набагато важче, ніж нам, чоловікам...»

В білоруської письменниці Світлани Алексієвич є повість «У війни не жіноче лице». Справді, полярніших сил, аніж жінка як начало життя і війна як руйнація всього живого, — важко знайти.

Із цієї трагічної протиприродності, власне, й виростає природа контрапункту Баруздінських «Повістей...». Немає в них класичного сюжету в узвичаєному розумінні: зав'язка — кульмінація — розв'язка. Автор ніби умисне відгортає його, ідучи за органічним перебігом життя своїх героїнь. І в цьому вища майстерність письменника: не заважати професійними підмогами спізнати їм свою долю, хай і гірку, але правдиво-реальну.

Не дожили... Не долюбили... Не зазнали щастя материнства... Хоч і могли б: гуманні закони нашого суспільства і в найважчі часи оберігали жінку як начало життя.

Але саме наше суспільство і виховало в них те відчуття причетності до долі всього світу, загострене чуття обов'язку перед Вітчизною, яке й покликало зовсім юних дівчат взяти зброю.

Вони проходять перед нашим духовним зором мадоннами війни, пригорнувши до грудей автомати, — Ялинка, Варя, Тася, — проходять і не минають, лишаючись в людській пам'яті, як вічні взірці, як максими кришталевої чистоти і високої моралі, просвітлені такою святою любов'ю

до Вітчизни, що й самі возносяться на рівень святості. Звичайно, в однотомику є й інші, не менш значимі твори, але оповіді про цих жінок — то таки справжні перлини.

...Не тимчасовим гостем до нас завітав із своїм однотомиком Сергій Олексійович Баруздин. Він приходить на Україну як давній і вірний побратим. Затишно і вільно йому в нашій світлиці, де ще на зорі п'ятдесятих він запізнався з незабутніми Павлом Тичиною, Максимом Рильським, Миколою Бажаном... Де його з доброю усмішкою зустрічають Олесь Гончар і Платон Воронько — побратими по шляхах-дорогах війни. Та, зрештою, чи й знайдеться в нашій республіці письменник, який би з вдячністю не потиснув щедрої, доброї руки, котра виводила його твори на майдан журналу «Дружба народів», звідки вони вже стартували в космічні далі всесоюзного читача!

Борис Олійник

Повторення пройденого

Рік 1961-й

Я прилетів опівдні й не впізнав свого міста. Ще вранці в Петропавловську-Камчатському шаліла пурга, ми ледве проїхали на всюдиході до аеродрому і там довго гадали: «Вилетимо — не вилетимо?» І ось ми випередили плин часу на дев'ять годин, десь у дорозі загубили ніч і опинилися в Москві — весняній, сонячній, зеленій, передтравневій.

Повернення додому — завжди радість. Повернення до Москви — радість подвійна, бо місто наше якось особливо вабить до себе. А зараз...

Свіжа трава, що не встигла припасти пилом, і липи, що вже взяли листом, жінки в легкому світлому вбранні, портрети Гагаріна й червоні полотнища з космічними кораблями на стінах будинків — усе було таке незвичне, мовби я повернувся з іншої планети. А може, й справді з іншої? Камчатка, Командори, Курили!.. Ні, звичайно!

І все-таки перехожі цікаво поглядали на мою цибату постать у шубі та хутряній шапці, з важким заплічним мішком.

Єдине, що могло хоч трошки підбадьорити мене, — гордість за те, що було в мішку. А там лежали дивовижні речі: двоє величезних моржевих ікол; завбільшки з супову тарілку мушля, в якій шуміло море, чималенький краб, тільки вчора ввечері зварений — червоний, колючий, схожий на морське чудовисько, півлітра справжнього спирту, котрий продають тільки на Півночі й на Далекому Сході; скручений, мов дріт, корінь женьшеня та кілька банок крабових консервів, яких тепер у Москві й удень із свічкою не знайдеш. А втім, усе це — ламаного гроша не варте в порівнянні з прекрасними-таки космічними квітневими новинами.

Я пішов швидше.

Тепер на мене чекало найрадісніше і найскладніше — забігти на роботу до дружини і взяти ключі од квартири. Найрадісніше — ясно чому: я більше як місяць не бачив Наташі і ось — повернувся. А найскладніше? Мій камчатський вигляд явно міг підірвати авторитет такої солідної установи, як архітектурно-проектний інститут, де працювала дружина, тим паче, що він містився тепер у гарному, просторому, світлому будинку.

Мені пощастило: гардеробниця, за звичкою побурчавши, що в неї не камера для схову, взяла в мене спочатку мішок, а потім шубу.

Тепер — мерщій нагору, до неї, до неї!

Я піднявся на ліфті й прочинив знайомі двері.

— Приїхав?!

Наташа спалахнула, незграбно впустила довжелезну лінійку і вже з порога озирнулась на своїх сусідок по майстерні. Я не бачив у цю мить її обличчя, але знав, що воно було розгублене й трохи винувате. Вона завжди ніяковіє од радості і почуває себе винуватою перед цими жінками. Може, не перед усіма, але перед багатьма. Вона знає, що в них — усе не так, і боїться боляче вразити їх своїм щастям.

Ми стояли в коридорі, і я цілував її лоб, і очі, і волосся, і губи, і руки з помітним шрамом біля ліктя, а вона паленіла, мов школярка, і відтручувала мене, і щось шепотіла мені, говорячи полохливо:

— Люди ж навколо... Дивляться... Незручно... Ну як? Як їздив? — стиха питала вона, визволяючись нарешті з обіймів і поправляючи мені комір. Вона часто робить так: поправляє мені комір, або шарф, або розстібає й застібає гудзика, — і тільки нам з нею відомо, що це означає...

Як їздив?

Я міг би наговорити їй зараз тисячу найкращих слів про те, де був і що бачив, і неодмінно додати в кінці, що знову поїду туди, звідки щойно повернувся. Але не скажу їй зараз нічого. Нехай потім... Потім... Знаю, як вона не любить, коли я вирушаю в мандри.

А я люблю мандрувати, і не тільки тому, що так треба: їздити, дивитись, думати... Я люблю від'їжджати, щоб повертатись. Отак, як зараз! І щоб знову бачити її такою, якою знаю багато-багато літ, і знаходити щось нове в ній і в самому собі.

Я дивлюсь на неї. Вона все така ж, така ж... Вона нітрохи не змінилася за цей місяць. І за всі довгі-довгі роки, хоч

їй давно вже не п'ятнадцять, а майже тридцять вісім. Боже, як давно я знаю її. І — як люблю!

Вона міняла зачіски й вбрання. Вона вчилася і була на війні. Вона народжувала дітей і знову вчилась. Вона втрачала близьких. «Вона», а хочеться сказати «ми». Та ні — я не скажу так. Я знов скажу — «вона». Вона завжди була такою і тепер стала ще кращою.

Я поздоровляю її.

— Читав? — Вона дивується, хоч і знає, з чим я поздоровляю її. Вона киває головою: — Спасибі. А знаєш, як славно вийшло. Здавалося, уже все! Пропало. І раптом Буньков приходить, спочатку мовчить, потім: «Дівчата! Щось ви такі пишні сьогодні!» І — витягає пляшку шампанського. Тільки тут ми й збагнули. І от на другий день «Правда»...

Я читав на Камчатці коротку замітку в «Правде», але й так знаю все: як просувався їхній проект, як його вважали мертвонародженим. Навіть мене брав сумнів, чи треба заганяти в один будинок і дитячий садок, і магазин, і перукарню, і їдальню, і комбінат побутового обслуговування, і клуб. Вона доводила: «Треба, можна, зручно». Доводила й рік тому, коли проект лише визрівав, та й пізніше, коли сиділа над ним ночами вдома.

Тепер я радію, мовби це — мій проект.

— В Цілінограді вже починають будувати, а на майбутній рік — у Москві! — каже вона. — Гарно, правда?

— Ну, а вдома ж як?

Вдома — це Надійка й Люба.

— Усе гаразд, — мовить вона. — Надійка в школі, Люба в дитячому садку. Всі ждуть тебе...

— Втечи раніше. Га?

— Спробую, — вона торкає мій комір. — А ти, бачу, починаєш сивіти... Ой, та ще й як!.. Ну, ну, до вечора!

Ідучи вгору по сходах, я зрозумів, що це в нашій квартирі дзеленчить телефон.

— Слухаю, — сказав я, не скидаючи шуби.

— Хто говорить? — спитав жіночий голос.

— А кого вам треба?

— Ви батько Наді?

— Так.

— Де ваша дочка?

Хоч як було жарко, та враз мене пробрало холодом.

— Як це де? В школі...

— В школі її нема.

— Як це нема?

— Отак і нема! — роздратовано пролунав жіночий голос. — Ви можете прийти зараз до школи?

Не пригадую, як я скинув шубу і опинився на вулиці. Школа була поруч — метрів триста від під'їзду. Ще здалеку я помітив гурт школярів з портфелями коло шкільних воріт. Може, я й не помітив би їх, але вони з неприхованою цікавістю дивились на мене й чекали. Та ось вискочила Надійка — жвава, червона і якась скуйовджена.

— Таточку, ти? Повернувся! — І сказала вже іншим голосом: — А ми з уроків утекли... Тебе викликали?

Я зітхнув з полегкістю.

Тут же до мене підступив якийсь хлопець, на голову вищий від Надійки («Де ж я його бачив?»), і промовив аж надто поважним баском:

— Будь ласка, не лайте її! В усьому винен я!

— Дуже приємно.

Я попрямував на шкільне подвір'я. А Надійка та інші учні лишилися біля воріт.

Коло шкільних дверей якийсь юний філософ, років п'яти, вовтузився з кошеням.

Уздівши мене, він спитав:

— Дядю, а ти думаєш, кошеня саме народилось? Його мама кішка народила! От!

Того дня мені тричі розповідали одну й ту саму історію.

Вперше я почув її з уст Антоніни Іванівни, директора школи, що, як виявилось, по черзі розмовляла з батьками учнів восьмого класу «б». Я потрапив до неї третім. Переді мною в неї вже побували дві матері.

— Випадок, розумієте, прикрий, — говорила Антоніна Іванівна, і вже з її перших слів я зрозумів, що по телефону зі мною розмовляла не вона. — Кінець навчального року. Багато хто в класі готується вступати в комсомол. Крім того, йде повторення пройденого. Ну, а було все, як мені відомо, так. На четвертому й п'ятому уроках у них — історія. З доброго дива один учень образив викладачку історії. Це сталося на четвертому уроці. Лідія Вікторівна послала його до мене. Він був у мене, пояснював, що, мовляв, його слова не стосувалися вчительки. Я зажадала, щоб він повернувся в клас і перепросив. Він пішов од мене, а потім весь клас не з'явився на останній урок. На чолі з головою

ради загону й старостою — вашою Надею. Чкурнули кудись у Шереметьєво, в аеропорт... Я знаю вашу Надю, знаю багатьох дітей у класі. Не збагну, як вони не могли вплинути на інших. Правда,— Антоніна Іванівна усміхнулась,— двох учнів вони таки лишили в класі, дарма що ті теж хотіли піти разом з усіма. Лишили мало не силоміць: у них, мовляв, і так останнє попередження, їх можуть виключити зі школи. І хлопці зміркували, що їм іти не слід. Тож бачите, народ не безголовий, усе розуміє. Я вас дуже прошу: побалакайте з Надею. Хлопці й дівчата дорослі, загонисті, з нами, педагогами, вони можуть бути не щирі. Отож ми й вирішили звернутися до вас, до батьків. Поговоріть з дітьми відверто. Ну, а нам доведеться, звісно, вжити якихось заходів. Завтра зберемо піонерську лінійку. Поговоримо з усіма на учкомі. Очевидно...

До кабінету ввійшла жінка — молода, худорлява, трохи сутула, остролиця. Вона цікаво зиркнула на мене.

— Ось і Лідія Вікторівна,— почала була директор,— а це...

— Так, так, знаю, мені вже сказали,— перепинила її Лідія Вікторівна і досить докладно повторила мені те, що я вже чув од Антоніни Іванівни.— І взагалі,— додала вона,— ваша Надя стала останнім часом відлюдькувата. Я певна, тут позначається вплив того лобуряки Ігоря. Він старший за всіх у класі й удає з себе розумника! Він, бачите, навіть знав, що сьогодні зустрічають якусь делегацію! А в них із вашою Надею, я сказала б, якісь дивні стосунки... І от...

— Ну що ви! — Антоніна Іванівна підвелася з-за столу.— Не треба перебільшувати, Лідіє Вікторівно. Та й, кажучи об'єктивно, Ігор...

— Не переконуйте мене! Не переконуйте! — вперто повторила вчителька.— Ви гадаєте, що Ігор здібний, а для мене він переросток, який погано впливає на весь клас, у тому числі й на старосту. Нема чого тут приховувати... Я аж старопів.

— І коли вже говорити відверто,— вела своє Лідія Вікторівна,— то не розумію, яка може бути дружба, кажучи словами Антоніни Іванівни, між п'ятнадцятилітньою дівчинкою і сімнадцятилітнім здоровилом!

— Таточку! Ну як же ти не розумієш! — переконувала мене вдома Надійка.— Ну, не її ж правда, не Лідії Вікторівни! Він зовсім не про неї «дурєпа» написав, а вона

прискіпалась, силоміць одібрала зошит і вигнала хлопця з класу. А потім він прийшов, перепросив та й каже, що слово те зовсім не про неї, не про Лідію Вікторівну. А вона йому їй відповіла: мовляв, слово «дурепа» жіночого роду, а не чоловічого, і тому вона чудово розуміє, кого воно стосується. А він їй каже: «Хіба тільки ви одна в класі жінка, щоб на себе це брати?» А Лідія Вікторівна знов: «Звичайно. А хто ж тут іще жінка?» Дурниці! Наче дівчат у класі не було. Ну, тут він, звичайно, неправильно вчинив. Сів за парту і каже: «От справді дурепа!» А вона почула й залемментувала: «Геть із класу! Позбавляю тебе права до кінця року бувати на моїх уроках!» Тільки він ненавмисне так сказав! Слово честі! Ненароком у нього вихопилось! Він сам пояснив нам згодом, що зовсім не хотів так говорити. А коли урок скінчився, якимось так вийшло, що всі вирішили більше не ходити на історію. Бо вона не права, Лідія Вікторівна! Хоч ми з Люсею — вона голова нашого загону, й доводили, що, може, не треба так. А хлопці кажуть: «Не ждять нічого, крім презирства, якщо зостанетесь!» Ну як же ми могли? Невже ти не розумієш? І потім ми ж не просто гуляти пішли... Ми в Шереметьєво...

— Які ж хлопці?

— Ну які. Всякі...

— А все-таки хто ж саме?

— Ігор, наприклад,— мовила Надійка й додала: — Ну, не могла я інакше! Справді, не могла!

— Це той самий Ігор, який учительку... дурепою обізвав?

— Так... хоча ні,— поправилась Надійка.— Він же не про неї написав, я казала тобі. Це потім він сказав...

— Він другорічник?

— Чому другорічник? Просто він старший за нас на два роки. Він у дитинстві хворів на поліомієліт. І два роки пропустив. У нього ще й зараз рука не зовсім дужа...

— Ну а ти? Як ти ставишся до нього?

— Як? Ніяк! Ми просто товаришуємо. Він, слово честі, хороший. Тільки надто відвертий. Прямо все каже, як є. Якщо хочеш знати, навіть коли Сталіна почали критикувати в газетах, він прямо вчительку спитав, а вона каже: «Не знаю». А він: «Ви ж газети читаете? Що ви думаете про культ?» А вона йому: «Ця тема не для вас!» От відтоді вона й чіпляється до нього. Та й він її не дуже любить... А взагалі, ти не турбуєшся...

— Я й не турбуюсь.

— Ні, я чому кажу,— вела далі Надійка.— З історії ми нічого нового не проходимо. Так, повторення пройденого...

— І що ж ви тепер повторюєте з пройденого?

— З історії? Вітчизняну війну сорок першого — сорок п'ятого років.

— І як?

— Що — як? — не зрозуміла Надійка.— Що як? — повторила вона майже злякано. Мабуть, все, що трапилося, вельми спантеличило й стривожило її.

— Як вона, Лідія Вікторівна, пояснює вам оте, пройдене? Хоч цікаво, наприклад, тобі?

— Н-ні! — призналася Надійка.— Як у підручнику... Це ми й самі можемо прочитати. Ти тільки... таточку! Не кажи, будь ласка, мамі! Добре?

— Добре, не скажу,— пообіцяв я.— А щодо повторення пройденого...

Рік 1940-й

То був будинок у тихому московському провулку. Дуже гамірний, неспокійний будинок у дуже тихому провулку біля Кіровських воріт. Не знаю, може, й правда, що кфлись давно, до революції, він належав відомому московському купцеві, який торгував чаєм. Це нас не бентежило. Ми знали інше: ось уже майже чотири роки той будинок був заповітною, нездійсненою мрією московських хлопців та дівчат. Нездійсненою тому, що він був єдиний у Москві, а може, і в цілій країні. І потрапити до нього було ой як важко.

А ми потрапили. І ми ходили сюди, як у свій дім. Ми були горді й щасливі надзвичайно...

— Хлопче! Ей, хлопче! Зачекай!

Я спинився. В коридорі до мене підбігло дівчисько, на зріст нижче від мене, без піонерського галстука. Я ще здивувався: «Чому без галстука?» В Будинок піонерів усі приходили в галстуках, крім дорослих і старших хлопців та дівчат.

— Це твої вірші в «Пионерке» вчора надруковано?

— Мої, а хіба що?

І справді, що? Вчора вірші в «Пионерке» — це так. І на тій п'ятиденці були вірші. І минулого року. І позаминулого. Я вже три роки друкуюсь. На те й диткор!

— Ні, мені просто сказали. Гарні вірші. Тільки — не сердься! — там рима одна невдала, по-моєму: «вода» й «вождя». Я зразу ж помітила, і ось хотіла...

Так усе й почалося. А може, трохи згодом, коли ми випадково вийшли з Будинку піонерів разом. Вона спитала, де я живу, і я збрехав, про всяк випадок, що далеко, хоча жив зовсім поряд. Ми більше години гуляли по Москві. Йшли в напрямі її будинку. І потім я ще раз збрехав, коли сказав, що вчуса не в шостому, а у восьмому класі. Добре, що вона не спитала, скільки мені років. Я не міг би їй признатись, що мені тринадцять. Правда, тільки до літа. Улітку буде чотирнадцять.

Та що й казати: вік трагічно підводив мене. Школа — ще туди-сюди! Але і в Будинку піонерів, у літературній студії, де було три гуртки — молодший, середній і старший, — мені судилось ходити в молодший...

Усе це сталося весною. Йй минуло вже (вже!) шістнадцять років. А восени йй сповниться сімнадцять. Вона вчилася в дев'ятому класі. І, може, саме тому вона мені ще більше подобалась.

У Будинку піонерів було цікавіше, ніж у школі. В школі я вчився, і навіть, здається, непогано. Цього року, наприклад, за дві перші чверті жодної посередньої оцінки, крім хіба алгебри. Та школа — це школа. Я залюбки проміняв би свій шостий клас на сьому кімнату Будинку піонерів.

Справжні друзі були там. І туди завжди хотілося йти. У нас бували колись Крупська й Чкалов, а потім папанинці й Маршак, Чуковський, генерал Карбишев і авіаконструктор Микулін, Гайдар, Кассіль та Михалков. А наші керівники Рувим Ісайович, Віра Іванівна та Віра Василівна — це ж не рівня звичайним учителям!

А з якоїсь пори мене ще дужче став вабити Будинок. І не тільки сьома кімната, де була наша літературна студія. Я приходив чи не за годину до початку занять. І йшов звідти пізніше за всіх: а що, як побачу? Приходив і тоді, коли занять зовсім не було: а може ж, вона там?

Вона вчилася в художній студії. Дні занять у нас не завжди збігалися.

— Ти чого такий? Ходімо додому? — доскіпувались приятелі. Навіть не просто приятелі, а друзі по літературній студії — Сьома, Льоня, Коля, Юра й Ліда, в яку я був нишком закоханий.

— Чому ти ночами не спиш? — дивувалась мати.— Знов цілу ніч крутився.

— Ну, признавайся, може, закохався? — чи то жартома, чи то серйозно запитував батько.

— Ні,— відповідав я.— І чого ви причепились!

Я сам не впізнавав себе. Грубіянив батькам і крився перед товаришами. А розмовляючи з нею, переходив на такий хвацький тон, що якось вона не втрималась:

— Що з тобою? Не треба так, прошу. Мені це не подобається...

— Ти якийсь неуважний став. Загубив щось? — цікавилась на заняттях Віра Іванівна.

— Ні, ні, нічого...

І справді. Я не загубив, а знайшов. Але я не міг про це нікому сказати.

— Чому це ти сьогодні знову не читаєш нового? — Віра Іванівна дивувалась.

Досі я був, здається, найактивнішим гуртківцем. Але я вже не писав тепер того, що писав раніше. Не писав про бої на озері Хасан і про події в Іспанії. Не писав про підступи шпигунів та про бойові діла прикордонників. Не писав про вождів і про громадянську війну. І про війну в Абіссинії не писав, хоча колись Абіссинія чомусь дуже вабила мене. Не писав про тварин і про природу, а саме це, як казали, в мене виходило непогано. Не тільки не писав, але й соромився признатися кому-небудь, що вдома в мене є жива черепаха, три ящірки, їжак та білі миші. Не писав про Москву і зарубіжних дітей, що стогнали під ігом капіталу...

Я вже мав інший інтерес. Ховав під подушкою «Дикого собаку Динго, або Повість про першу любов», котру читав уже так багато разів, що знав майже напам'ять.

Я писав тільки про це. Писав серйозні дорослі вірші про справжнє кохання! І я не міг читати їх, та ще й на заняттях гуртка в Будинку піонерів!..

А вона полюбляла солодке. Щодня я відкладав гроші, які мені давали на шкільний сніданок, і купував їй цукерки. Найдорожчі, яких ніколи не було в нас дома. У найкрасивіших обгортках. У кондитерській, на розі Вірменського провулку і Маросейки.

Сам я терпіти не міг цукерок. У ті дні я зненавидів їх, здається, ще дужче.

Я ніколи не знав напевно, чи побачу її, і цукерки в моїх кишенях танули, розкисали. Потім, зустрівши її, треба було

улучити мить, щоб віддати цукерки. Не частувати ж при всіх!

Це було також не просто.

Я ловив її й чекав нагоди, а потім...

— На, оце тобі,— казав я стиха й тицяв їй цукерки, і неодмінно саме тоді підходив хтось із її чи з моїх знайомих.

— Навіщо! Дякую! — казала вона і тут же частувала: — Дівчатка, беріть! Пригощайтесь!

Хлопці тактовно відступали. Дівчата не відмовлялись.

У неї були тугі, товсті коси. Сама кругловида. А коли брала цукерки, обличчя зовсім округлялося, повні щоки ставали рожевими. І на лівій щоці з'являлась ямочка. На правій такої не було, а тільки на лівій...

Я злився і на себе, і на дівчат, які невчасно нагодилися. Злився, звісно, не за цукерки, а за всі ті муки, які терпів тільки задля неї, а не її подруг.

І раптом — о щастя! — неждано прийшов порятунок.

Це сталось у День Червоної Армії. Ми поверталися з святкового вечора в Будинку піонерів. Біля метро вона сказала:

— Зажди хвилинку. Куплю тобі й собі морозива. Добре?

— Ні, я сам! — Я мало не закричав з радості.

Вона й нестямилась, як я тицьнув їй до рук морозиво.

— А ти?

— Я не люблю,— умисне байдуже сказав я. У мене не було більше грошей.

Відтоді я вже не купував цукерок. Тільки — морозиво і тільки тоді, коли ми йшли разом по вулиці.

Я був щасливий! Та і в школі тепер я вже не голодував. Морозиво — не цукерки, і в мене лишалися гроші, щоб хоч трохи попоїсти в шкільному буфеті.

Кіровська. Вулиця Кірова. Колишня М'ясницька. М'ясницькою її називали раніше. І все-таки річ не в тому, як називали її, а в тому, що вона вулиця незвичайна!

— Пригадуєш, як тут челюскінці їхали?

— Пригадую. І ще Чкалов, Байдуков, Беляков. Пам'ятаєш?

— Аякже.

— А потім Громов.

— А ти ще папанінців забув.

— Я не забув. А Кіров? Пригадуєш, як Кірова тут везли?

— Я тоді не була,— призналась Наташа.

Помовчала й несподівано додала:

— Я звідси листи, з поштамту, завжди надсилаю. Звідси, кажуть, швидше доходять...

— А я був,— перегадом озвався я.

— Де?

— Коли Кірова тут везли!

— А-а!

Ми вийшли з нею на вулицю Кірова.

— Скажи, а ти мріяти вмієш? Тільки по-справжньому! Вона спитала це так серйозно, що я розгубився.

— А ти?

— Нечесно! — засміялась вона.— Я ж перша тебе спитала.

Перед цим вона мені здавалась цілком дорослою й поважною, але тут я побачив у ній ровесницю. Побачив і злякався.

— Не знаю...

— Ну, про що ти мрієш? Ну раніше і от сьогодні, зараз?

Як їй відповісти? Мрії — це, мабуть, щось несерйозне для дорослої людини. А вона доросла. І я повинен бути дорослим поряд з нею. Чому ж вона запитує мене? Може, хоче перевірити? Чи вважає мене за хлоп'яка? А я ж і справді про щось мрію...

Я мовчав.

— Ну? — нетерпеливо повторила вона.

— Про що? Ось коли в Іспанії війна була,— признався я,— мені хотілося там опинитись. Або на фінській.

— А ще? А ще?

— На Північному полюсі побувати. Або з челюскінцями. Чи просто на прикордонній заставі. І взагалі добре було б раніше народитись. А так усе без нас робиться...

Я й справді не знав, що їй сказати ще. Безглуздя ж — мріяти про участь у громадянській війні, яка відгриміла давно, мало не двадцять років тому. Чи про революцію, яка відбулася ще раніше. Таке ж не повторюється. Звісно, я про щось мріяв. Вирости швидше мріяв. Колись шофером стати мріяв, а потім — письменником, і неодмінно дуже відомим — як Лермонтов, наприклад, або як Шевченко, або як Жаров. І льотчиком — мріяв, і папанінцем, і прикордонником... Але як про це скажеш?

Вона мовчала, і мені стало соромно. Невже я помилився? Не хотів же признаватися... Хлопчисько! Справді хлопчисько!

— А я не так,— сказала Наташа.— Я по-іншому мрію. Ось прийду додому, ляжу, заплющу очі — і здається мені,

що я лечу кудись, немов птах, і все дивлюсь, дивлюсь... І все так гарно довкола: і ліси, і міста, і села, і Москва... Не так, як зараз, а по-іншому гарно — усе світиться, і люди радісні, щасливі... І вбрані гарно, і всі всміхаються... Та ще будинки — багато-багато красивих будинків! Світлий, просторих! І я до них іду... Як у дитинстві... А може, це тому, що мені просто жаль дитинства? Воно минуло. У мене принаймні...

І вона знов мені здавалась у ці хвилини дуже розумною, дуже дорослою, дуже далекою... і зовсім не такою, як я...

Біля Кіровських воріт ми повернули на засніжений Чистопрудний бульвар.

Чисті пруди! Я знав тут кожну стежечку, кущик, лавочку, кожну піщану клумбу, кожну газетну вітрину. Тут я ріс, звідси з Наркомосу з листом Крупської прийшов у Будинок піонерів, де згодом зустрів Наташу...

Чисті пруди дзвеніли дитячими голосами, скрипіли санчатами, лижами та валянками. Здавалось, уся дівчора висипала сюди цієї неділі. Але я чомусь зовсім не задрив ні маленьким карапузам, ні хлопцям трохи старшим, ні моїм одноліткам, яких тут було також багато. Куди краще бути дорослим, хоча б років на три старшим, як Наташа. А може, я просто дурень поряд з нею? А Наташа... Дивна вона дівчина! Вона мовби вгадувала мої думки. І навіть намагалася підтримати мене.

— А так, як ти, я думаю теж, — сказала Наташа. — І щоб зовсім дорослою стати, і школу швидше кінчити, і бути самостійною, але тільки неодмінно щасливою. І щоб усі були щасливі... Та ще малювати хочеться добре. Але ж нічого не виходить у мене. Коли вже бути художником, то тільки справжнім, щоб увесь світ тобі радів! А так, звичайним, посереднім — краще й не бути...

Я хотів був їй підтакнути і не зважився.

— А ти як думаєш? — спитала вона сама. — Правду я кажу?

— Мабуть, правду, — якнайповажніше сказав я. — Та й художники, і музиканти, і письменники всякі є: є геніальні, а є талановиті. І різні. І всі знамениті.

— І все-таки дуже хочеться бути справжнім, геніальним! — призналася Наташа. І раптом сказала: — А ще — воно, може, й смішно — мені дуже хочеться, щоб татко швидше повернувся! Я так сумую без нього.

— Він у відрядженні? — запитав я.

— Ні, він там, на Карельському перешийку,— сказала Наташа.— Вчора листа надіслав. Пише, що тепер скоро... А я й не знав, що Наташин батько на війні.

Так, вона полюбляла солодке. Цукерки любила й морозиво. Вона любила мріяти — красиво, не так, як я. Я це знав. А ще вона любила малювати, хоча ніколи не показувала мені своїх малюнків. Говорила: «Потім, потім. Слово честі, мазанина. Нічого цікавого!»

Може, вона любила інше — архітектуру, бо могла без помилки сказати, хто й коли збудував старовинний будинок у Москві, і оту церкву...

Я не знав навіть трохи з того, що знала вона. Але не знав і про інше, важливіше: як вона ставиться до мене.

Думав про це, коли бачив її і коли не бачив. Думав про це уранці, вдень, увечері і вночі. Вночі все видається простим і легким. Настане день, і завтра я спитаю її і сам скажу.

А наставляв день, і я вже нічого не міг сказати.

За нічні роздуми мені перепадало. Батькові було ніколи, і він, в гіршому разі, жартував, а от мати:

— Знову вночі не спав? І писав щось? Думаєш, я не бачила? Світив же настільну лампу?

Я не міг відмагатися, начебто схоплювався вночі готувати домашнє завдання. Сказати ж правду, що писав вірші про Наташу,— також не міг.

Зате в Будинку піонерів Віра Іванівна, здається, розуміла мене.

— Нехай, діти, він прочитає іншим разом,— говорила Віра Іванівна.— А поки що доручимо йому підготувати черговий номер нашого журналу...

І я готував черговий номер журналу «Зелений шум», що виходив тиражем у двох примірниках.

У дворі в мене був приятель. Давній приятель і мій ровесник Боря Скворцов. По ньому зітхали всі дівчата. Він був гарний хлопець, куди мені, і мав славу знавця дівочих сердець.

Я надумав порадитися з Борею, мовби про одного свого товариша.

— То й що? — сказав знавець, вислухавши мене.

— Як то що? Вона ж ходить з ним, розмовляє. Він її проводить. В музей вони ходили...

— Це все дурниці! — авторитетно прорік Боря.— Усі дівчата люблять, коли біля них упадають.

— А те, що вона старша від нього й не соромиться?

Боря статегно почухав лоба:

— Тут можуть бути дві причини. Або їй цікаво з ним, коли, припустімо, він розумний, а вона не той... Або... А які вони обое на зріст?

— Як це на зріст?

Мушу признатись, про зріст у такому розумінні я ніколи не думав. А взагалі через свою цибатість у школі потерпав. Не хотілося бути схожим на другорічника.

— Хто з них вищий, хто нижчий? — допитувався Боря.— Дівчата кучих не люблять.

— Він вищий,— бадьоро мовив я. Уже за що, а за зріст я рувився головою — невеличкою своєю головою, що стирчала на довгій шиї й на ще довшому, сухорлявому тілі.

— Ясно! Усе ясно. Тоді він їй чимось подобається.

Я зрадив і разом злякався: а що, як Боря догадається?

— Я теж так думаю,— сказав я удавано байдуже.— Ну, а як їй сказати, що вона йому... що він її кохає?

Знавець знову замислився і почухав лоба.

— А він — як? — спитав нарешті Боря.— Хлопець сміливий чи, може, боягуз, сіренький зайчик?

Мені дуже не хотілося признаватися, що я боягуз, але все-таки мужньо відповів:

— Ні, він, мабуть, не дуже сміливий...

— Тоді краще хай записку напише,— порадив Боря.— Так, мовляв, і так, люблю тебе й жити без тебе не можу! Тільки записку треба віддати їй до рук. А то всяк буває... Попаде до когось іншого... Засміяти можуть, абощо.

З усього видно було, Боря ділився власним досвідом.

Я так і зробив. Написав. Але за годину розірвав і написав знову. Потім ще раз. Усе виходило не так.

Найдужче я боявся матері, але на цей раз мене застав батько:

— Що, знову вірші? Про що?

Мій батько сам колись писав вірші (мама казала, дуже гарні; мабуть, вірші були присвячені їй) і радів, що я продовжую його традицію.

Добре, хоч я записку писав у зошиті з віршами.

— Ось,— сказав я і тицьнув пальцем у похапцем пергорнену сторінку.

Батько взяв у мене зошита (слава богу, записка лишилась у мене в руках) і став читати вголос:

У сумній сосновій прісні,
В днях затишених дощів
Чую знову подих осені,
Як тривогу на душі,
Як забутий спомин гіршого,
Що у серці десь на дні,
Разом з пушкінськими віршами
Про печаль в самотині.
Дні минають, тижні, місяці...
Бо ж повинно все пройти!
Як Єсенін міг повіситись,
Інший вихід — не знайти?
Не припало ж все порошею!
Є Росія — хто зігне?!
Навіть в сумі щось хороше є,
Та не кожен те збагне!

— Он яка штука. По-моєму, западто меланхолійно,— зауважив батько.— Невже в тебе й справді такий похмурий настрій?

— Але це ж вірші, тату!

— А, ну тоді інша річ,— тямучо сказав батько.

Я й справді вважав, що вірші — це вірші, і писати їх треба не так, як говориш або думаєш.

— А Миколі Степановичу показував? — спитав батько.

— Показував.

Микола Степанович — наш сусід по квартирі, батько дуже його любив.

— А в Будинку піонерів?

Я промовчав.

— І добре зробив,— мовив батько.

Наступного дня я знову переписав записку. Тепер у ній було найпростіше — три слова та ініціал замість підпису...

Того вечора я пішов до Будинку піонерів, але її не зустрів. Повернувся додому, перечитав записку й дописав: «Дуже!» А за хвилину ще додав її улюблені слова: «Не сердься!»

Через два дні я насилу зумів передати їй цю записку. Мені здалося, Наташа страшенно здивувалась. Навіть не так записці, як тому, що я зразу втік.

Але мені вже було однаково.

Одна кімната — це одна кімната, і часто я чув те, чого мені не слід було чути.

— А я таки його питаю,— якось уночі прошепотіла мати.— Що ж це, вечорами зникає, ходить з якоюсь дівчиною... Я ж сама бачила. І не подумай, що я проти: хочу, щоб усе було нормально. Ну нехай покличе її додому.

познайомить. Зі мною і з тобою, звичайно. Хочеш, виберемо час, коли ти будеш удома?..

— Як на мене, то все це дурниці,— сонно збаса відказав батько.— Приведе, познайомить, а далі? Тобі легше стане? Тільки його бентежити та і її, якщо, зрештою, вона існує. Ти, мабуть, усе перебільшуєш... І взагалі, навіщо ти ним так опікуєшся! Мало своїх справ! Бігати за ним — це навіть соромно, я так гадаю... І взагалі, людині треба довіряти. Подумай про те, що він не просто твій син, дитина, а ще й людина. Он яка штука!

— Але я і з Вірою Іванівною розмовляла, вона не заперече. Правда, сказала, що всі вони дружать — і хлопці, й дівчата...

— І нехай собі дружать. Ти хіба не була такою в його віці?

— Ну, знаєш, я...

— Знаю, знаю! Ти, мабуть, просто забула, як ми з тобою познайомились! — засміявся батько.— Тоді скільки було тобі? Чотирнадцять? Ну і йому скоро чотирнадцять. А я, наприклад, у десять років уперше закохався. В десять! І все-рйоз. І притому в дорослу жінку! Он яка штука!

— Тихше, тихше! Благаю! — прошепотіла мати.— Він може почути.

Уранці мати сказала мені:

— Я все оце думаю, чому тобі не покликати додому своїх товаришів з Будинку піонерів? Ну й дівчаток, звичайно, з якими дружиш?

— Навіщо?

— Навіщо? Просто так. Нехай вони в тебе дома побу-дуть...

— Добре, мамо, я колись покличу,— ввічливо пообіцяв я.

Вона затигла мене до своєї подруги. Я опинався, відмов-лявся,— вона ж навіть не відповіла на мою записку,— але Наташа наполягала:

— Ми зовсім ненадовго. Я тільки поздоровлю. У неї день народження.

Грошей я не мав, а була в мене книжка, досить нова: Георгій Шенгелі «Закони віршування».

— То, може, це й подаруємо? — запропонував я, пова-гавшись. Мені шкода було книги, яку я ледве роздобув.

— Подаруємо! — зразу ж погодилась вона.— Це навіть весело буде. Адже Леночка потай вірші пише. А тобі не шкода?

— Анітрохи.

Мені для неї було нічого не шкода. Не для Леночки, звичайно.

Ми опинились напроти Кремля, на Софійській набережній, у старенькому одноповерховому будиночку. В невеликій кімнаті гомоніли чоловік десять школярів — дівчат і хлопців років п'ятнадцяти-шістнадцяти. Я не почував себе між ними зайвим, благо про мій вік і навіть про ім'я ніхто не питав. Ми грали в «зіпсований телефон», а потім — «у пошту», і все було гаразд, поки...

— А тепер знову танцювати! Танцювати! — гукнула, розчервонівшись, іменинниця.

І за хвилину патефон настирливо загугнавив:

Утомленное солнце
Нежно с морем прощалось.
В этот час ты призналась,
Что нет любви...

— Ти танцюєш? — спитала мене іменинниця.

— Я не танцюю, — сказав я захриплим голосом.

Та це було ще не все. Наташа, мабуть, не чула моїх слів.

— Ходімо! — підбігла вона до мене.

Я так і знав.

Це було жахливо! Тепер мені здавалося, що я прогавив найголовніше в житті, не навчившись танцювати. І як це мені на думку не спадало раніш?

— Ні, — промимрив я. — Не хочеться чомусь...

— Ну, тоді почитай вірші! — сказала вона. — І Леночка послухає... Леночко! Леночко! Послухай! — попросила вона. — У нього дуже гарні вірші.

Я так розгубився, що почав читати:

Ми народились між беріз,
Плечі в небо Росії випроствуєм,
Недаремно ми, друзі, до сліз
Полюбили безмежні прбстори.
Сотні стежок, лісів, доріг —
Ми пройшли під вітрами різними,
Все, що кожен в душі беріг,
Ми з тобою назвали Вітчизною.
Ми гуляли в рідних лісах,
Хлопчаками в сади закрадалися,
Трохи старші — в густих кущах
Ми у книгах цікавих кохалися:
Про Мадрид, де ніхто з нас не вмер,
Про дозор на кордонах в ночі...
Батьківщино! Як я тепер
Поріднитись з тобою хочу!

Мене ніхто не слухав. Не слухала Лепочка. Не слухали інші. Навіть вона не слухала.

Вона пішла танцювати з іншими. Оці — інші — здавались мені огидними хлопцями. Але найогиднішим з усіх був я. Я ненавидів себе.

Насилу діждався, доки скінчиться вечір. Добре, хоч дождити довелося недовго. За півгодини вся компанія розійшлась по домівках. Я мовчки проводжав Наташу і, прощаючись, ховав од неї очі... І про мою записку вона не сказала ні слова, наче записки й не було.

По всій Москві висіли оголошення про школи танців. Але для мене дороги туди не було. Школи танців — тільки для дорослих.

Після уроків я прибігав додому і, поки придуть батьки з роботи, відсунувши стіл, починав:

Утомленное солнце
Нежно с морем прощалось...

Так тривало кілька днів, і в мене вже щось виходило. Можливо, тепер я навіть не відмовився б спробувати потанцювати з Наташею.

Але тут я несподівано подумав: а що, як вона мене на ковзанку покличе? От якби стрибати з парашутної вишки в Парку культури! А на ковзанах...

Я катався не так уже й добре, та й ковзани в мене старі-старезні, столітньої давнини.

Увечері я канючив у батьків:

— Дайте мені грошей на ковзани. На нові.

Мати з подивом глянула на мене:

— Ще в першому класі купили тобі ковзани, і досі валяються...

— Вони ж малі,— сказав я.— А я хочу...

Батько витяг гроші.

— І на абонемент,— попросив я.— В Парку культури є школа, де вчать добре кататися. Сім карбованців.

— Ну, коли так серйозно,— мовив батько,— візьми.

— Витребеньки все це! Марна трата грошей! — пробурчала мати.

На відміну від батька, мати була ошадлива. Мабуть, так воно й треба. Я знав, що грошей батькам ніколи не вистачало.

Але це були не витребеньки. Два тижні підряд я їздив до Парку культури. І повертався додому засніжений, у синцях та гулях.

Батьки дивувалися з мого захоплення.

— Спорт — корисна штука, — казав батько більше матері, ніж мені. — Нехай учиться.

Нарешті я наважився запросити її:

— Наташо, поїдьмо на ковзанку у вихідний? Чи, може, завтра? Як?

— Ти знаєш, я погано катаюся, — мовила Наташа. — Та й зима вже кінчається. Не сердься. Хай краще на той рік. А от плавати я вмю. Поїдемо влітку? — запропонувала вона.

Цього я не чекав. Невже мені тепер записуватись до школи плавання?

Чудовий день — зимовий і вже не зимовий, березневий, із щедрим сонцем і вже підталим сніжком на московських вулицях. Двірники чистили тротуари. Радіо гриміло маршами на вулицях та майданах, як у дні свят. Закінчилась війна на Карельському перешийку. Вона якось пройшла повз мене. Але не пройшла повз інших...

Наша величезна квартира святкувала. Величезна тому, що в ній, крім нас, жило сорок шість мешканців, або вісімнадцять родин. Вони, тобто всі ми, займали весь четвертий поверх будинку, що належав колись кондитерській фірмі Абрикосових. Цієї фірми давно не було, а ми — четвертий поверх, надбудова над фірмою, якої вже не існувало, — жили в одному коридорі, у квартирі з двома кухнями, однією вбиральною та одним телефоном загалом дружною сім'єю! І от зараз усі поздоровляли сусідку Євгенію Іванівну, а вона цілувала всіх, і плакала, і сміялась, і без угаву говорила:

— Господи, невже тепер повернеться! Живий повернеться!

А на подвір'ї біля воріт стояв Боря Скворцов, стояв, мабуть, з самого ранку і хвалився всім, що його батька нагородили медаллю «За відвагу».

— От приїде скоро — самі побачите! — запевняв Боря: а що, як і справді хтось йому не повірить!

Увечері, коли я йшов до Будинку піонерів, біля газетних кіосків стояли довгі черги — всі хотіли купити «Вечернюю Москву».

Я теж радів, але зараз думав зовсім про інше. Може, не слід було їй писати? Як усе просто й добре було досі! А тепер... Мало мені отих танців! Дивись, ще й плавати доведеться!

Звичайно, не слід! І все отой Боря. Пораяв. Правда, сьогодні на нього не можна гніватись. Він щасливий. Медаль «За відвагу». Тепер у нашому домі є ще один справжній герой! Перший — полковник з третього під'їзду — має медаль «XX років РСЧА». А «За відвагу», мабуть, вище?

Наташу я зустрів після занять у роздягальні. Як завжди, спитав:

— Ти йдеш?

— Тільки ненадовго. Гаразд?

Дійшли до зупинки трамвая, і Наташа сама запропонувала:

— Ходімо далі? Через Красну площу?

— Добре.

Мовчали майже до самої Красної площі. Хтось із нас мав заговорити перший. Я не знав, що сказати...

— Ти мені давно нічого не читав,— промовила нарешті вона.— Почитай.

Що ж прочитати? Я читав їй багато-багато разів. Здається, все перечитав, що можна було. Не читав тільки того, що написав про неї. Але тепер? Ні! Ні! Досить записки!

— А що? — розгубився я.

— Що хочеш.— Вона сказала це так байдуже, наче думала зовсім про інше.

І, здається, я згадав:

— Хочеш, прочитаю щось перше-найперше? Тільки не смійся! Мені й самому зараз смішно. Це давно, коли мені десять років було...

Вона кивнула головою.

І я почав:

Жив-був тато,
Дуже добрий.
Та вертався пізно в дім.
І додому брав роботу.
Маму дуже сердив тим.

Думав я:
Приніс машину,
А він з роботою прийшов.
Як поклав її на шафу,—
Глянуть часу не знайшов.

І щодня
Приходить тато
Тільки на ніч, ніби гість.
Від великої роботи
Заїдає тата злість.

Інколи буває так:
Тато наш бере роботу
І пад нею ніч сидить.
Вранці тато
Чай ковтає
І на службу з нею мчить.

— Правда, смішно й безглуздо? — спитав я її. І сам за-
сміявся.

Але що це? Я поглянув їй в обличчя — вона плакала.

— Не сердься,— сказала вона крізь сльози.— У мене
тата вбили... Там, під Выборгом...

Це був день закінчення війни з Фінляндією. Це був
чудовий березневий день, що приніс людям радість. Грала
музика. На Красній площі юрмились люди. Люди весели-
лися вдома — ми чули крізь вікна їхній сміх, і пісні, і гучні
голоси.

Та зараз я збагнув, що бачив не всі вікна. Не бачив
Наташиного вікна. Не бачив ще й інших — таких самих.
А вони були.

Выборг! Я не уявляв собі цього міста. Ніколи не був
у ньому. Я чув слово «Выборг» по радіо, читав його в «Пио-
нерской правде» і ще раніше знав це слово від батька.

— Отам Выборг,— сказав він, коли ми купалися у Фін-
ській затоці біля Сестрорецька.

Ми там пробули з батьком тиждень у тридцять шостому.
Було тепло, і довкола шуміли сосни, а в піску під ногами —
повно шишок та глиці. Іноді глиця колола мені босі ноги,
але я біг до води, а батько гукав мені:

— Не бійся! Сміливіше!

Він хотів навчити мене плавати.

Выборг був десь поблизу.

І ось тепер я знову почув — Выборг. Там батька її вбили.
Я хотів собі уявити це і не міг. Сосни, шишки, глиця,
каміння, море, і раптом — убили...

Мабуть, його зараз там ховають. Ховають як героя, з вій-
ськовим оркестром і салютом. А Наташа — його дочка.
Дочка справжнього героя!

Борі Скворцову добре! Його батько теж герой, він повер-
неться з медаллю «За відвагу». І полковникові з третього
під'їзду добре!

А що я? І сам ніщо, і мій батько — звичайнісінький служ-
бовець. Морочиться з якимись там мотопомпами. Та ще
з обезводненням торфу. Та нарядами на спецодяг...

Правда, мій батько влітку був на зборі комскладу. Ми з матір'ю їздили до нього у вихідні в табір, у Покровсько-Стрешнево, і я пишався тим, що батько — у формі, що в петлицях у нього — шпали, мов у справжнього військового...

Уночі, вві сні, я взяв її за руку. Я ніколи ще не держав так довго її руки — маленької, теплої, з довгими пальцями. Коли ми здоровкались і прощались — то були секунди. А зараз — не відпустив. Нагнувся, здається, незграбно, і поцілував її в лоб.

«А ще!» — попросила вона.

І я знову поцілував її.

«А ще! А ще!»

Мені хотілося, щоб було так.

Вона плакала, а може, сміялась і повторювала:

«Так нечесно! Нечесно! Я ж перша тебе спитала!»

Тепер вона мене цілувала в губи.

«А ще! А ще!» — просив я.

Раптом я відчув, що вона й справді плаче.

«Не треба, Наташо! Не треба!»

А вона плакала і бурмотіла:

«Нечесно! Нечесно! А я й не знала, що так кінчаються війни...»

Рік 1941-й

Неділя — вихідний день. І взагалі гарний день. Ми вирушали до піонерського табору. Вирушали вчасно. У Москві вже було жарко, душно, та й шкільний рік давно закінчився. Я туманів без ніякого діла.

Ми від'їжджали о восьмій ранку з Білоруського вокзалу. Від'їжджали без оркестрів і всяких почестей, що з ними, як заведено, проводжали піонерів. У нас не було навіть окремого поїзда, а так просто — два вагони в составі Москва — Смоленськ. Матері, батьки, бабусі та дідусі проводжали нас, стоячи на платформі, ніби ми були простими собі пасажирами.

Але табір наш не був схожий на звичайний піонерський табір. Моя мати сказала, що це був табір санаторного типу — для таких худючих і блідих істот, як я.

Досі я ніколи не бував у піонерських таборах. Ще малим їздив з дитячим садком на дачу, та цього я майже не

пам'ятаю. А згодом, коли вчився в першому класі, батьки наймали дачу в Ільїнці, здається, а потім... Потім ми їздили по різних селах — наймали кімнати. Місяць зі мною проводила мама, другий — батько. Або навпаки. Таким же «диким способом» відпочивали ми два роки тому в Криму, в Судаку. І всюди я зустрічав хлопців, з якими можна було товаришувати, блукати по лісах та гратися. І все-таки завжди я заздрив тим, що вставали за сигналом сурми, і купатися бігли за сигналом, і вирушали в якісь цікаві військові походи, і танцювали вечорами біля яскравого піонерського вогнища. Нині вивезти мене до табору спало на думку, хоч як це дивно, саме матері, що зовсім уже втратила надію урівноважити мій зріст і вагу.

— Там усе-таки санаторне харчування і режим особливий. До того ж це не просто собі табір,— казала вона батькові, чи то виправдовуючись, чи то переконуючи в чомусь саму себе.

Я й справді був дуже схожий на обскубане курча. Проте мене це зовсім не бентежило, а коли я опинився у вагоні, де повно було таких же курчат, то зразу полегшало на серці. Подумаєш! Є ще довші й худіші від мене.

Все було чудово: і те, що я вперше їду в табір сам, і те, що їду далеко, кудись під Смоленськ, на невідому річку Воп, і те, що пробуду там ціле літо, отже, не поїду з матір'ю в якесь там село, де вона знов мене з ранку до вечора напуватиме молоком з-під корови і наглядатиме за кожним моїм кроком.

Я навіть Наташі розповів про річку Воп. І про красу тих місць, куди їду на літо, хоча сам я не бачив тієї краси. Але там гарно — цього я був певен.

— Там у нас якісь родичі,— запевняв я Наташу.

Не міг же я їй сказати, що їду до піонерського табору! Йй, що кинула школу й пішла працювати, як доросла!

Погано тільки, що поїзд так довго не рушає, і я вже стомився від прощання з батьками та від маминих порад, які я чую принаймні п'ятдесятій раз:

— Зуби не забудь чистити!

— Не забуду.

— Гляди голову від сонця ховай!

— Добре.

— Німецьку повторюй, чуєш! Коли повернешся, Емілія Генріхівна перевірить. Гляди ж! Вона мені сама сказала...

— Гарзд.

— Вечорами светр надівай!

— Знаю.

— Як приїдете, зразу напиши!

— Напишу...

Мені було соромно. Я не любив матусиних мазунчиків і сам, здається, ніколи таким не був. А от, виходить, і я такий самий, принаймні в очах хлопців, що слухали мою розмову з матір'ю. А може, це тому, що я вперше їду самотин!

І взагалі я терпіти не міг вокзалів з їх незрозумілою метушнею й нервозністю. Чому б не їхати людям спокійно, щоб їх не проводжали: прийшов на вокзал, сів у поїзд, зайняв місце та й поїхав собі? Чому б і не приїздити так само спокійно? Все одно ж усі, хто від'їжджає, повертаються. І ті, що повертаються, все одно втрапляють додому.

А тут шум, гамір, біганина, метушня біля вікон вагонів, квіти, напучування, сльози, усмішки. Чого тільки немає! А навіщо?

Добре, що хоч батько не давав ніяких порад. Він ходив по платформі, курив і часом усміхався мені у вікно.

Та ось нарешті паровоз протяжно загув, і ми рушили. У вікна полетіли останні напучення, яких я вже, на щастя, не чув.

— Бувайте! Бувайте! Бувайте!

— Діти, сідайте! І прошу вас — не визирайте з вікон! Сідайте! — Жінка в синьому береті і з червоним галстуком на білій кофті гримала на нас, мов на маленьких. Можливо, немолодій, років під тридцять, вожатій, яка супроводжувала нас, ми й справді здавалися маленькими. Але малюків між нами не було. Усі мої однолітки або майже ровесники.

Поїзд повільно сунув мимо непривабливих московських сколиць. Безладне стовпище розмаїтих напіврозвалених сараїв, старенькі халупи та бараки, звалища та брудні калюжі, якісь жалюгідні склади та невеличкі заводи — все це було чуже тому місту, від якого ми тільки-но від'їхали. Наче місто взяло та й викинуло за свої межі все сміття, весь мотлох і звалило все тут на купу.

Старий вагон ходором ходив, колеса скрипіли та охали па стиках. Дивно, що нам доводиться їхати в такому вагоні — тісному, обладнаному для далеких мандрів з ночівлями. Наша подорож закінчиться скоро — ще й не зайде вечір, а ми вже прибудемо на станцію Ярцево, а звідти подамося до табору. Пройдемо пішки аж вісім кілометрів!

Ось чому вожата знову присікується, оглядаючи наше взуття. Скільки розмов було про те взуття! Мама чи не щодня говорила про нього перед нашим від'їздом. І все заради цих нещасних восьми кілометрів, що їх ми пройдемо від станції до табору. Бач, дітки — в чотирнадцять літ! Були меншими та й то добиралися в Тушино пішки на авіаційний парад і назад — також пішки. І ніякого особливого взуття!

Потроху ми перезнайомилися з сусідами і з пасажирами інших купе. Найважче було вожатій. Вона без упину шастала по всіх закутках вагона, вмовляючи когось роздягтись, а когось одягтись, комусь радила зачинити вікно, а комусь відчинити, сперечалася з кимось, бо хтось надто голосно розмовляв, і притуляла долоню до чийось лобів, чи, бува, нема в кого температури.

Здавалося, ми їдемо бозна-куди й на довгі роки!

— Наче справжні папанінці й маманінці, — жартував довгоносий хлопчисько, що сидів навпроти мене.

Я вже знав, що його звать Вадя, що прізвище його Цейтлін і що він — найстаріший серед нас: йому скоро шістнадцять.

Тепер ми не дивились у вікна, а розмовляли про майбутнє життя в таборі. Виявилось, мої сусіди також уперше їдуть до піонерського табору. Але це анітрохи не заважало всім нам з неабиякою обізнаністю міркувати про те, що нас чекає.

Перші три години в дорозі спливали непомітно. Вадя перебивав усіх нас, жартував, показував свою ерудицію в усьому, про що тільки заходила мова, і раптом замовк. Чи то вичерпався, чи стомився. Я почав болісно метикувати, про що ж мені розповісти, щоб вразити Вадю й усіх, хто слухав його, роззявивши з подиву роти. Ріббентропа, що приїздив до Москви, я, як і Вадя, не бачив, і навіть лінію Маннергейма мій батько не брав. Не знав я нічого й про те, що в Іспанії воювали радянські добровольці, і вже, звісно, не мав родичів, нагороджених орденами за бойові заслуги в Іспанії!

Нарешті я згадав, що два місяці тому одержав значок «Юний ворошиловський стрілець», і, прикинувши в думці, що явно короткозорий Вадя аж ніяк не міг похвалитись тим, як він чудово стріляє, спитав його буцімто ненароком:

— А з двадцяти п'яти метрів ти скільки вибиваєш?

Вадя зміркував, що це — підступ, і вдавав, ніби моє запитання — не до нього. Він заклопотано подивився у вікно:

— Чого це ми стоїмо? Зустрічного чекаємо, чи що?

Наш поїзд уже хвилин десять стояв на якомусь безлюдному роз'їзді.

За вікнами вагона пекло сонце й співали птахи. У повітрі плавав тополиний пух. Білі метелики кружляли край залізничного насипу. Тут була сила квітів — лугові гвоздики, жовтець, конюшина, буркун. Чи то я давно не був за містом, а може, просто після невеселих московських околиць, які ми щойно поминули, тут справді було гарно, мов у казці.

— Поваляться б на травичці, не мавши на думці нічого іншого,— мовив я.— Поки стоїмо.

— Тобі вожата поваляється.— Вадя визирнув у вікно і прислухався: — Стугонить... Значить, зараз поїдемо. Швидкий пропускаємо.

І справді, мимо нас прогуркотів поїзд, але не швидкий. Два паровози тягли військовий ешелон з танками у чохлах. У товарних вагонах їхали танкісти — веселі, засмаглі, хтось навіть із гармошкою.

— На маневри,— якомога авторитетніше зауважив я.

Дві дівчинки — сусідки з нашого вагона,— погоджуючись, закивали головами.

— У мене тато на маневрах зараз,— підтвердила одна з них.

— Чому саме на маневри? — заперечив Вадя, коли гуркіт ешелону зовсім стих.— Просто на нове місце переїжджають... Зараз і ми рушимо.

«Вундеркінд! — подумав я.— Усе він знає!..»

Коричневий метелик сів на вікно нашого вагона. Сів, склавши крильця, і завмер. Може, відпочити заманулось чи на нас подивитись?

Минуло п'ять хвилин, і десять, і двадцять, а ми ще стояли.

Виявилося, що просто сидіти у вагоні нудно. Чимало дітей, хоч вожата й не дозволяла, порозходились по вагону і по тамбурах та все ниділи:

— Коли ж поїдемо? Чи довго будемо стояти? Тут і станції нема, чому ж зупинка?

Вожата ледве встигала відповідати на запитання й бігала по вагону, вмовляючи, просячи, гримаючи. Вона нервувала, як, зрештою, буває завжди, коли порушуються точні плани.

За вікнами вагона знову стало напрочуд тихо. Чути було навіть, як гудуть бджоли та джмелі, як стрекочуть коники, як тихий вітрець часом шарудить листям берізок і десь далеко у селі реве корова. І метелик сидів собі спокійно

на вікні — легкий, гарний, з тріпотливими крилечками.

Доки поїзд ішов, задуха не так відчувалась. А тепер у розпеченому сонцем тісному вагоні було мов у парній.

Зненацька вже не Вадя, а я, стоячи біля вікна, знову почув гуркіт поїзда, який ішов з Москви.

— Ще один пропускаємо!

Наче прокинувшись, метелик спурхнув з вікна й полетів кудись уздовж вагонів.

Знову важкий ешелон, тепер уже з гарматами й автомашинами, прогуркотів по сусідній колії.

Я зрадів:

— На маневри-таки їдуть. Погляньте!

Вадя майже погодився:

— Що ж. Може, й на маневри.

— Ти хотів би на маневри? — спитав я Вадю.

— А навіщо? Я ж не червоноармієць і не командир.

— Ну просто так. Все-таки цікаво,— сказав я.

Вадя поміркував чи, може, задумався про щось — глянув у вікно, потім байдуже сказав:

— Я і в кіно бачив такі маневри разів десять. Подумаєш!

Ешелон пройшов, а ми так і стояли на роз'їзді. Це вже нікому не подобалось. Найспокійніші і ті забурчали.

Вожата терпляче підходила до кожного з нас і вже приязніше, ніж тоді, коли ми тільки рушили, говорила:

— От поїдемо, то й жарко не буде!

— А яка станція далі? — поцікавився Вадя, на превеликий наш подив. Нам здавалося, що Вадя знає все і створений для того, щоб відповідати на запитання, а не ставити їх.

— Піду спитаю, діти, піду спитаю,— зраділа чомусь вожата.— Довідаюсь у провідника і скажу вам...

Наш відсік був у вагоні останній, і вожата хутко вискочила кудись у тамбур, сказавши ще раз на ходу:

— Піду спитаю...

Ми вичерпали всі теми для розмов і просто дивились у вікно — на тихі луки, що простяглися вдалину, вкриті травою й квітами, на дві берізки, на дрібні ялинки, що росли поблизу, на зелені за ярмом поля.

Навкруги було безлюдно й тихо. З душного вагона хотілось туди, в далечінь: у ті поля, на трави, в ліси коло самого обрію. Вискочити б зараз, розім'ятися, гукнути на все горло «а-а-а!» і на мить замовкнути, слухаючи, як луна розпосить твій голос по цьому безгомінню.

Вадя дістав чемоданчик, понишпорив у ньому й припросив спочатку дівчаток:

— Призволяйтесь! «Дорожні», е і «Алло». Мати поклала. Вслід за дівчатками я також узяв цукерку. Просто так узяв, щоб не образити Вадю: надто вже наполегливо він частував.

— Діти! Що ж це таке! Що ж це?

Ми обернулися, нічого не розуміючи.

Наша вожата, бліда, розгублена, прихилившись до перегородки вагона, дивилась на нас якимись чудними очима й лопотіла:

— Як же це може бути? Як?! Адже тиждень тому повідомляли, офіційно повідомляли, що не буде нічого. І ось — кажуть, війна!

— Ну коли? Чи скоро?

— Що?

— Війна? Яка війна?

Усі з'юрмилися у проході вагона.

— Війна! Ур-ра! — в захваті вигукнув хтось, але тут же затнувся, поглянувши на обличчя вожатої.

— А в мене Васятко в Бресті... — бурмотіла вожата. — Як же це... Хіба може так бути?..

У нас не було годинника. Ні в кого, навіть у Ваді. І все-таки ми дізнались, о котрій годині вожата повідомила нас про початок війни. Дізнались у провідниці: двадцять п'ять хвилин на першу. Але війна, як виявилось, почалась о четвертій годині ранку. О четвертій, коли ми й наші батьки спали. І о шостій, коли ми прокинулись, уже йшла війна. І о сьомій також, коли ми виїхали на Білоруський вокзал. Ми сіли в поїзд і вирушили в напрямі Смоленська, ми базікали й сміялись, а війна вже йшла.

Я чотири рази дивився фільм «Якщо завтра війна...». Дивився з захопленням і гордістю. Я все знав про війну. Я знав, чим вона кінчиться. Але не знав чомусь, що вона так, саме так почнеться. Хіба так починаються війни?..

Нас не трогай —
Мы не тронем!
А затронешь —
Спуску не дадим!
И в воде мы не утонем,
И в огне мы не сгорим!

Я знав слова цієї пісні — напам'ять знав. І справді, ми нікого не чіпали. Зачепили нас. Тож ми їм покажемо! Не дамо спуску! А що й у воді ми не потонемо, і в огні не згоримо — це само собою.

До того ж — на нас напали німці.

Я знав: німці — це Маркс і Енгельс, Люксембург і Цеткін, Лібкнехт і Тельман. У них же комуністична партія, чи не найсильніша на Заході.

Я знав Німеччину з кінофільмів «Болотяні солдати» і «Професор Мамлок». Герої цих фільмів боролись, їх була більшість. Отже, на нас напали якісь пузаті нікчеми. Ті, що стріляли в болотяних солдатів. Ті, що знущалися з професора Мамлока. Ті, кого навіть хлопчаки з фільму «Драні черевики» водили за ніс.

І ще. У Німеччині була революція. Ми про неї знали дуже докладно з підручників історії. Ми «проходили» її.

Звичайно, все це — непорозуміння. Безглуздя якоесь. І навпаки — якщо вже вони напали, то тепер німці піднімуться, і в них буде революція. Справжня, як колись у нас!

І від цієї думки, і взагалі від того, що сталося нове, незвичайне, що порушило надто спокійний плин життя, я був мов зачарований.

...Ми повернулись до Москви о п'ятій годині. На вокзалі вже дожидали нас. І зустрічали, ніби ми дивом прибули з того світу.

Мати кинулася до мене й заплакала.

— А тато наш у військкоматі. Не знаю, що й думати...

Вдома я слухав радіо. Після кожного повідомлення про мобілізацію, про введення воєнного стану в прикордонних районах, лунали марші та пісні. Лунали урочисто, бадьоро, і я не розумів, чому це мати притуляє до очей мокру хусточку, чому треба бігти в магазин по сіль, по мило та сірники. Я відчував, що починаю помалу скисати.

Незабаром повернувся батько.

— Не взяли, — сказав він стомленим голосом. — Мій рік не беруть поки що. Кажуть, коли треба, викличуть...

Мати зраділа:

— Та це ж дуже добра ознака. Виходить, усе це ненадовго, коли беруть не всіх...

Батьки завели тривалу й не зовсім зрозумілу для мене суперечку:

— Це був справжнісінький ідіотизм! — казав батько. — Кому повірили? Ручки стискали. Посміхались. Оце тобі й договір про ненапад... Вони до кордону посунули, а ми...

— Значить, так треба було, — відповідала мати. — Не було б договору, вони раніш напали б...

— Раніш! Куди вже раніш!.. Підписи на папірцях не висохли...

— Ну, Альшо! — заперечила мати.— Сталін же знав, що робить. Адже — Сталін!

— А коли не знав? — невпевнено мовив батько.— Святий він, чи що?

Тут я вже не витримав:

— Тату! Що ти кажеш! Хіба можна таке говорити?

— А ти слухай! — буркнув батько.— Не маленький. Сам повинен усе розуміти.

— Ти збожеволів! — зашепотіла мати.— Не знаєш, що за такі слова буває! Мало тобі неприємностей у тридцять сьомому! Бога ради, тихше. І взагалі, краще не розмовляти на таку тему...

Батько махнув рукою:

— І справді, краще не розмовляти... А то біс його зна, до чого добалакаємося...

Вони замовкли. У кімнаті запала якась гнітюча тиша, хоч на стіні й гриміла маршами радіотарілка. Не знаючи, куди подітись, я чомусь витяг шкільний портфель і почав безтямно перебирати зошити й підручники.

— Краще подумати про нього,— нарешті сказала мати, кивнувши на мене.— Що робити з ним? Усе ж таки літо.

— Треба подумати,— погодився батько.

— Тату! Гадаю, що мені треба влаштуватись на роботу,— раптом сказав я.

Батько позирнув на мене, здається, з цікавістю.

— Чому ж ти мовчиш? — спитав він у матері.— Він піде працювати, а вчитимусь за нього я. Бо мене ж в армію не беруть. Он яка штука!

— Я кажу серйозно,— potwierдив я.— Навіщо ти жартуєш?

— Я? Жартую? — заперечив батько.— А втім, можливо, твоя правда,— додав він уже зовсім іншим тоном.

— Не мели дурниць! — гримнула мати.— Бридко слухати! До вересня й війна скінчиться. Що ж ти думаєш: вона триватиме все літо?..

Я нічого не думав. Я просто вирішив піти на роботу і зрадів.

Працювати! Я піду працювати. Неодмінно. І нічого іншого! Так, саме зараз мені треба йти працювати. Якраз слушний момент! Куди завгодно й ким завгодно, аби працювати.

Тоді мені не буде соромно перед нею — перед Наташею. Вона ж працює. Після загибелі батька вона скінчила курси

друкарок і тепер служить у Наркоматі річкового флоту. А що я? Так і лишуся школярем? Щоб усе життя бути для неї хлопчиськом?

Весь наступний день я тинявся по Москві. Просто так. Никав по вулицях, де ми колись ходили з Наташею, читав плакати й оголошення на парканах та біля воріт якихось невеличких заводів і майстерень.

Коло військкоматів юрмилися люди — призовники, ті, хто прийшов проводити, і просто перехожі. І святково гриміла музика в репродукторах, і було жарко, і світило сонце. Але свята не було.

Плакати й оголошення повідомляли про різне.

Повідомляли про мобілізацію, закликали подорожувати по каналу Москва — Волга або віддати всі сили на розгром ворога. Поряд із свіжими лозунгами висіли знайомі, але такі застарілі сьогодні об'яви про школи танців. Довоєнне й нове, воєнне, перемішалось.

Потрібні були робітники «Дальбуду». Це привабливо, але далеко. Їхати на край світу, коли йде війна? Ні! Потрібні були учні куховарів, офіціантів та підсобні робітники трестові їдалень. Потрібні були пакувальники в галантерейну артіль і слюсарі першого — третього розрядів на завод друкарських машин. Потрібні були електромонтери на МОДЕС і сторожі на меблеву фабрику. Потрібні були...

Куди ж мені податися? У мене були мрії. Не ті, про які казав я колись Наташі, а інші: що робитиму, коли виросту. Але ці мрії мали здійснитися не скоро. Коли стану дорослим. Коли закінчу школу, в якій мені ще тягти й тягти лямку. Коли закінчу інститут. І, звісно ж, у тих мріях не було сьогоднішнього — війни.

А зараз, читаючи оголошення, бачив я себе й слюсарем, і токарем, і електромонтером, і шофером...

А може, краще піти на великий завод? На військовий! Коли вже працювати, то робити щось справжнє: танки чи літаки, гармати чи гвинтівки...

На П'ятницькій я насилу вліз у трамвай і незабаром опинився біля автозаводу.

— Працювати? — спитали мене у відділі кадрів. — Будь ласка, в ремісниче. Тут поряд, за рогом. Ремісниче помер один, молодий чоловіче.

Йти в ремісниче, щоб учитись два роки. Дідька лисого! Та й хіба я зможу признатись Наташі, що вчуся в ремісничому!

Я вже повертався додому, маючи намір поїхати завтра на інші заводи, коли згадав: «Та з нами ж поруч друкарня. У Потаповському. А що, як сходити туди й спитати?..»

— Ну й молодчина,— сказав батько, коли я повернувся додому.— А скінчиться все швидко, підеш учитися. Нічого страшного. Зрештою, я гімназію нормально теж не кінчав.

— Ким ти будеш? — перепитала мене мати.— Катальником? А що це таке?

Я пояснив.

— І невже треба завтра?

— Ні, післязавтра. На шосту ранку виходити.

— Рано дуже. Як же ти будеш вставати?

— Нічого. Не турбуйся!

Я підійшов до матері і незграбно цмокнув її в щоку.

— А мене? — спитав батько.

— І тебе.— Я поцілував батька.

Мої рідні!

Чи знав я вас досі? Мабуть, знав. Чи просто звук до вас? Звук до того, що ви є, як є наш будинок, наша квартира, наша кімната. Було б дивно, якби не було їх, і так само було б дивно не бачити вас, хоч ваші слова часом не подобались мені. Ви стримували мене, повчали, радили, а кому це до вподоби?

Та, виходить, я просто дурень. Я нічого не розумів. І раніш не розумів, і зовсім недавно — позавчора, вчора. Я сердився на вас, заклопотаних роботою, сердився, що у вас не лишається часу для мене. Я ходив до школи, та з більшою охотою до Будинку піонерів, я писав вірші й дружив з Миколою Степановичем, я, нарешті, любив, а ви толком не питали мене ні про що. Питали про школу та про оцінки, та й то не завжди.

І ось тепер, коли прийшла війна... Мені соромно, що я досі не знав вас. Мені соромно, що я вас боявся і часом грубиянив вам. Адже ви слухаєте мене зараз, як рівного, як дорослого. І я роблю так, як хочу, і ви підтримуєте мене.

Тільки тепер я збагнув... І я люблю вас за все — за минуле й теперішнє, за вчорашнє й сьогоднішнє, і за все, що буде попереду...

— А може, таки краще в ремісниче? — раптом наче згадала мати.

— Чому в ремісниче? — не зрозумів я.

— Ось повістка.— Мати подала мені рожевий папірець, де було сказано, що завтра я маю з'явитися в художнє

ремісничє училище номер двадцять один з такими й такими документами та рєчами.

— Ні, хай кращє працює! Он яка штука! — сказав батько й поглянув на мене: — Правда ж?

Над Москвою нишпорили промені прожекторів. Вечорами в небо підіймались аеростати повітряного загородження. До них також звикли. Звикли, однак, багато до чого і сприймали як застережні заходи.

Хоч перший місяць війни втішливим і не був, у скверіку біля Великого театру, як завжди, цвіли гвоздики, на Чистих прудах працювала човнова станція й кумкали жаби, а в «Ермітажі» виступав Утьосов.

Я взяв два квитки й подзвонив у наркомат. Вона любила слухати Утьосова й зразу ж погодилась:

— Правда, я чергую, але мене хтось підмінить. Як ти? Виріс, мабуть?..

Останнім часом я її майже не бачив. Та що там останнім часом! Відтоді, як вона стала працювати. Я приїжджав до її будинку, тинявся по Петровці біля наркомату, ждучи закінчення робочого дня, але здебільшого марно. Або я не зустрів її зовсім, або вона була не сама. Я боявся її товаришів по роботі — річковиків у солідній формі із золотими крабами. Я торопів перед жінками, що виходили з наркомату разом з Наташею. Та ще більше я уникав зустрічей з її матір'ю. А мати, мов навмисне, часто ходила разом з Наташею на роботу і не менш часто поверталася разом з нею додому. Я зустрівся з Ксенією Павлівною двічі. Обидва рази знайомився — я просто боявся її. Вона працювала в наркоматі прибиральницею, вона була її матір'ю, вона... Я розумів, що їм давно вже, понад рік, після загибелі Наташиного батька, жилось нелегко. Тепер, як почалась війна, і зовсім важко...

І от — чи «виріс» я? Це й радувало, й трохи ображало мене. Як це виріс? Я завжди був не маленький, а тепер... Вона ж нічого не знає.

Ми зустрілись на Петровці, як умовились. Біля Пасажу. Я сказав, що так кращє. Мені просто не хотілось дождити її біля наркомату і знов бачити в оточенні «крабів», дорослих подруг чи разом з матір'ю. Уже коли Наташа прийшла, я подумав: «А може, вона й не хотіла показувати мене своїм знайомим? Чому вона так швидко погодилась зустрітись коло Пасажу?»

Тільки я так подумав, і всі наші розмови набули якогось дивного змісту.

— Ти став доросліший,— сказала вона.

«Значить, вона вважає мене за хлопчиська!» — подумав я.

— А що в Будинку піонерів? Як там? — поцікавилась вона.

«Отже, вона гадає, що я й досі ходжу в Будинок піонерів!» — майнуло в думці.

— Добре, що ти не поїхав. Ти, здається, збирався до родичів тата? — спитала вона.

«Тато! Ще б спитала, чому в мене нема вусів і бороди!»

А я вже двічі голився батьковою самобриєю. Правда, коли вдома нікого не було, і, може, тільки задля неї. Навіть порізався якось. Я старанно збривав пушок, та щетина не росла.

Про гоління мови не було.

— Ну, а як твої батьки? Як мама?

Вона завжди питала мене про батьків і неодмінно про матір, хоча й не знала їх.

— А канал Москва — Волга теж вам підлягає? — несподівано спитав я.

Це була хитрість.

— А чому ти цікавишся? Так,— потвердила вона,— підлягає.

— Просто в нас газета каналу Москва — Волга друкується,— пояснив я спокійнісінько.— «Сталинская трасса» зветься. Знаєш?

— Де це у вас?

Саме такого запитання я й чекав.

— У друкарні. Я ж у друкарні працюю. «Московский большевик». Ну, де «Вечернюю Москву» друкують, і «Московский большевик», і «Советский метрополитен» та інші газети,— якнайсолідніше сказав я.

Мені здалося, що це її здивувало. То й добре! Я й хотів здивувати її. Коли б я не працював, як справжня доросла людина, може, ми й не пішли б до «Ермітажу» на Утьосова. Адже й квитки на Утьосова, страшенно дорогі квитки, я купив із своєї першої зарплати.

В парку було багато військових. Я вдруге в житті потрапив у «Ермітаж», і вперше ввечері. Мені не хотілось признатися в цьому, а вона сама сказала:

— Як тут гарно! Я й не думала, що тут так...

У Москві було вже нелегко з харчуванням, а в «Ермітажі» продавали бутерброди, і мигдальні тістечка, і морозиво. По комерційних цінах. Ми покуштували всього.

І Утьосова ми бачили вперше.

— Тобі подобається? — спитав я наприкінці другого відділу.

— Дуже!

Та я й сам розумів, що вона задоволена. Бачив з її обличчя, з того, як вона дбайливо склала й сховала в сумочку програму концерту, коли ми виходили з парку. Напевно, показуватиме своїм подругам.

Потім ми йшли по вечірній, напівзатемненій Москві. Йшли, як колись до війни з Будинку піонерів. Тепер Москва була не така, як раніш, і все-таки це була вона: людна, неспокійна, рідна.

Біля під'їзду Наташиного будинку ми зразу ж попросились: по радіо пролунав сигнал повітряної тривоги. Я заквапився. Пішов по П'ятницькій, у напрямі Красної площі. Біля Климентовського провулка я не витримав і розв'язав шнурки черевиків. Батькові черевики, взуті заради сьогоденішнього вечора, страшенно муляли.

Це була не перша учбова повітряна тривога в Москві.

У дворі мені перепало. Біля воріт здибав мене Боря Скворцов і страшенно вилаяв. І було за що. Я справді забув, що під час повітряної тривоги повинен бути на посту — на даху нашого будинку. Тиждень тому нас зачислили в добровільну пожежну дружину, начальником якої був кербуд, а заступником Боря Скворцов. Двічі я вже чергував на даху, а сьогодні... Звідки ж я знав, що саме сьогодні буде тривога!

— Чого ти кричиш, я й так ледве добрався,— гаркнув я на Борю.— Зараз іду...

Провівши Наташу, я й справді насилу добіг додому. Кілька разів мене зупиняли патрулі, двічі цивільні вартові, і всі доводили, що під час повітряної тривоги не можна бігати по вулицях. Я запевняв усіх, що мені треба негайно бути дома, навіть брехав щось для більшої переконливості. На щастя, мені вірили й відпускали.

Боря хутко зміркував, у чім річ:

— Побачення? Роман? Тоді — все! Мовчу! Розумію! І ні про що не питаю...

Боря, крім усіх інших чеснот, перед якими я схилявся, мав такт. Він не був занадто цікавим.

— А зараз іди на пост,— миролюбно сказав Боря.

Мій пост, тобто дах, був саме над нашою квартирою, і я на хвилинку забіг додому. Мати заходилась була дорікати мені, та я перепинив її:

— Усе знаю. Ніколи! Я — чергувати!

Я вискочив у коридор, потім у двері на чорний хід і з горища по драбині виліз на дах.

Саме пролунала чергова повітряна тривога — вже третя за цей вечір. Такого ще ніколи не бувало!

Та й небо сьогодні було не таке, як завжди. Тепле, зоряне літнє московське небо. Промені прожекторів посмугували його. Вони схрещувались, розходились у різні боки й знову збігались. Десь бахкали зенітки. Десь далеко й раптом зовсім близько, наче з сусідніх дахів. Обрій прошивали трауючі кулі.

Унизу — на подвір'ї, і в провулку, і в сусідніх будинках — лунали вигуки:

— Трете вікно праворуч — вимкніть світло!

— Штору! Штору на другому поверсі спустіть!

— Гасіть світло! Кому сказано — гасіть! Весілля! Збожеволіли, чи що?

Мене захоплювало те, що відбувалось. Сам-один — на величезному довгому даху, та ще коли навкруги таке пекло! Це куди краще, як чергувати внизу біля воріт або в під'їздах будинку. Правда, там можна побазікати, там багато чергових, а тут я — сам.

І все одно мені краще! Я наче господар усього даху, всього будинку і зараз бачу те, чого ніхто не бачить.

Помалу постріли зеніток почали стихати. Промені прожекторів пересунулись кудись до обрію. Вдалині ще ухкало та охкало, а в мене над головою мирно яскрили зорі. Місяцьповень лив матове світло на дахи сусідніх будинків. Засюрчали цвіркуни. А їх така сила в літню пору в нашому провулку. Випадково чи ні, але наш провулок зветься Сверчковим...

Один цвіркун сюрчав десь зовсім близько від мене, — може, в димарі, може, на горищі. Я подався на звук цвіркуна до слухового віконця. Під ногами загуркотіло залізо, і цвіркун замовк.

Раптом з того віконця озвався знайомий голос:

— Де ти? Іди, бога ради!

Небо вдалині палахкотіло, там ще й досі снували промені прожекторів.

— Мамо, ну чого ти сюди? Спи! Я ще трохи побуду. Може, знов...

— Тобі ж удосвіта вставати! — наполягала мати.— І, до речі, вітаю з днем народження!

— А котра зараз?

— Двадцять хвилин на першу...

Отже, настало вже двадцять друге липня. І мені — п'ятнадцять років! Тим паче не піду зараз додому. Скільки разів оголошували тривогу за цей вечір, а довкола поки що спокійно.

— Іди, іди, я скоро прийду!

Я ледве умовив її піти й знову сам zostався під зоряним небом.

Спливло десять-п'ятнадцять хвилин — тихих, майже не воєнних. Я навіть подумав, чому раніш, до війни, ніколи не лазив ось так на дах, особливо вночі. Яка ж краса навколо!

Було душно, і я сів на холодне залізо. Трохи посиджу та й піду собі спати. Хоча кожен з нас був бойовою одиницею — членом добровільної пожежної команди, але ми діяли на власний розсуд.

Ось я, наприклад, пробую зараз віршувати. Як добре — сидіти самому на величезному даху і бурмотіти собі вірші:

Все мине, зимовими порошами
Замете минулих весен путь.
Все одно нема, як ти, хорошої.
І тебе повіки не забудь...

Це про Наташу. А далі нічого не виходить, і я вже бурмочу щось інше:

Ми не забудем поля потоптані,
Села спалені і міста,
Дороги наші, в крові потоплені,
Запам'ятаєм на всі літа!..

Здається, виходить. Треба завтра, тобто вже сьогодні, прочитати Миколі Степановичу.

Сусід по квартирі Микола Степанович Позняков — мій великий друг. Може, смішно говорити — друг? Миколі Степановичу — незабаром сімдесят. Мені сьогодні — п'ятнадцять. Але ми таки по-справжньому дружимо.

Микола Степанович — професор консерваторії по класу фортепіано і разом балетмейстер Великого театру. Я не знав, що його більше захоплює — музика чи балет, але я заздрив йому. Я не дуже розумів музику і ні разу не бачив балету.

Для мене Микола Степанович був інакшим. Таким його не знали інші — поетом і книголюбом. Він писав вірші,

стакі, як писали дуже давно класики: сонети, романси, акростиhi.

Мені подобалось, як він пише:

Ні розкіш, ні метал, ні право,—
Свій вік беріг я. І тепер
В мені малюк іще не вмер —
Я і юнак, і дід сивавий.

В тім мудрість, мабуть, щоб літа
Не відійшли безслідно в Лету.
Ганьба і соромно поету
Сказати: сила вже не та.

І раптом ще таке:

На чисту водичку
Схилилася дичка,—
Колишеться човен,
Мов п'яний, від чар.
А дичка —
Не дичка,—
Струнка молодичка,
Її, чарівничку,
Чарує човняр.
Якби молодичка
На човен зійшла,
То чарів чарчину
Чарівничка б знайшла.

Ми читали не тільки його вірші. Щодня бував я по кілька годин у невеличкій кімнатці Миколи Степановича, схожій на велику бібліотеку. Ми читали старі книги на вибір — це здебільшого були вірші.

— Поезія — одне з найвеличніших таїнств світобудови, друже мій! — говорив Микола Степанович. — Справжня поезія виявляє суть людської душі і разом перетворює цю душу. І почуття! Взагалі, мій друже, мистецтво у великім розумінні цього слова — плід натхнення й стимул насолоди. Еліксир насолоди, так би мовити. Без мистецтва людина гола, вона тварина, та й тільки. Дух мистецтва потрібен кожній розумній істоті, як повітря. І коли люди розуміли це, вони завжди були людьми: вони розвивались, як вищі істоти, і йшли вперед. І навпаки, за часів інквізиції, наприклад, справжнє мистецтво було придушено. І це неминуче призвело до загибелі самої інквізиції. Близчий приклад — вогнища в сучасній Німеччині. Гітлер, як усі нездари, виявився безплідним на ниві живопису. Між іншим, нездари, друже мій, завжди злі й підлі. Вони мстяться,

мстяться люто за свою бездарність, за свою творчу безплідність. Безплідність Гітлера дорого коштує цивілізації. Нині мистецтва вже нема не тільки в Німеччині, а й усюди, де ступила нога фашизму. Але, друже мій! Се, звичайно, парадокс, але фашизм саме цим себе й загубить. Той, хто знищить мистецтво, загине сам. Ні! Мистецтво потрясає, воно вічне, як вічні життя і смерть! І поезія — гідна сфера мистецтва, мислі та образу...

Микола Степанович говорив переконливо, гаряче, гарно, хоч і не зовсім зрозуміло, і тому ще дужче подобався мені.

Я пишався дружбою з Миколою Степановичем. З ним цікаво. І, крім того, він для мене — справжня знаменитість. Коли він був ще молодим, його малював Серов, і я на власні очі бачив цей портрет у Третьяковці. А зовсім недавно, тижнів за два до війни, Микола Степанович познайомив мене з Афіногеновим. І хоч я не бачив його п'єс, я багато разів чув це ім'я, чув про «Машеньку», про «Дивака», про «Страх» і «Далеке». Олександр Миколайович Афіногенов заходив до Миколи Степановича по якусь книжку — жартував, сміявся і навіть обіцяв прийти якось до нас у Будинок піонерів, коли я сказав, що в нас є свій театр.

Я днював і ночував у Миколи Степановича, навіть коли в нашій кімнаті були всі дома — батько й мати. Батько не сердився на мене, а мати, здається, сердилась. Я довіряв Миколі Степановичу більше, як міг довірити батькам. Вірші, наприклад, вірші про Наташу. Про них не знали ні мати, ні батько. А Миколі Степановичу я їх читав.

...Я знову повертаюсь до придуманих рядків:

Все мине, й зимовими порошами
Замете минулих весен путь...

Ні, звісно, не так треба писати. От у Миколи Степановича справжні вірші. Як у Тютчева, і в Брюсова, і в Соловуба, і в Тредіаковського...

Але що це? Промені прожекторів знову нишпорять над нашим дахом. І ще дужче бахають зенітки. Трасуючі снаряди летять у небо шпаркими пунктирними стрічками. І осколки, осколки торохкотять по даху. Це осколки наших снарядів. Я інстинктивно затуляю голову й обличчя руками. Я вже не думаю ні про вірші, ні про Наташу, ні про наш дім, ні про Миколу Степановича, а дивлюся в небо...

Аж тут... Літак, ясно видимий, майже іграшковий літачок у променях прожекторів. І огидне виття та гуркіт, і раптом коло дахового віконця сипонули іскри й щось

засичало. Запалювальна бомба? Невже вона, та сама, про яку нам стільки разів говорили, яку я знав із навчальних плакатів? Але чому вона так шипить? Навчальна тривога?

Я метнувся до дахового віконця, але збагнув, що не схоплю її голими руками за стабілізатор, як нас учили. Ні, може, й схоплю, але мені страшно хапати її — іскриться ж вона й шипить біля карниза. Мабуть, так само страшно взяти в руки палаючу головошку з багаття!

Мені жарко й разом з тим холодно. На лобі — гарячий піт, по спині бігають мурашки.

Небо розчахувалось і палахкотіло, а запалювальна бомба все ще сичала та іскрилась. Чомусь я вдарив по ній ногою — раз і вдруге. І ось її нема вже — вона летить з даху вниз.

Але я не встиг навіть зрадіти. На другому кінці покрівлі біснувалась така ж самісінька бомба. І як це я її досі не помітив? А біля неї вже димом брався дах. Мабуть, зайнялася фарба. Я побіг туди і в розпачі вчинив явну дурницю: зняв куртку й спробував нею прикрити вогонь.

— Ти збожеволів! — загорлали на мене Боря Скворцов і ще двоє чоловіків, кинувшись топтати мою куртку: — Телепень! А пісок для чого?

— Ти що? Дурень інтелігентний... Хлопчисько... Довір таким...

Я впізнав голос кербуда.

Як і чому вони опинились на даху поруч зі мною — ніколи було думати. Пісок? Пісок був на горищі в ящиках та відрах, а не на даху. При чому тут пісок!

Ми гасили вчотирьох куртку й запалювальну бомбу, що догоряла під нею, й збивали язики полум'я, що бігли вже по бляшаних листах.

Не пам'ятаю, як це все скінчилося. Хтось устиг притягти з горища відро піску й каструлю з водою, ми посипали й полили вже погаслу фарбу.

Потім Боря довго лаявся зі мною, а більше — з кербудом. А тоді ще й похвалив мене:

— Не можна ж голими руками хапати їх! Де брезентові рукавиці? Де щипці? Добре, що хоч він не розгубився...

А я почував себе препогано. Мало того, що перелякався, ще й ця куртка — будь вона неладна...

Ранком, о шостій, як завжди, я прийшов у друкарню. Як завжди, бо ось уже два тижні я ходив на роботу.

Посада в мене не найперша, але й не остання — катальник. Вже з назви видно, що я щось катав. І я справді катав,

але не це головне. Підкочувати рулони паперу до ротаційної машини кожен дурень зуміє. І хоч я худорлявий і не такий уже й сильний, а з цим ділом управлявся. Рулони ми підкочували по рейках на спеціальних візках. Куди складніше підготувати рулон до друку: швидко зняти з нього верхній, побитий шар паперу, а тоді закріпити на машині. І під час друкування, коли буває обрив, тим паче гав ловити нема коли. Трохи загаєшся, не зумієш мигцем ліквідувати біду — тебе вилають і друкарі, і начальник цеху, і навіть прибиральниця, і всі — добряче.

Перші дні мені перепадало. Робота кипіла, і люди не добирали слів, коли щось не клеїлось. Ні чоловіки не добирали, ні жінки.

І якщо на залізниці в усьому винен стрілочник, то в ротаційній, звичайно ж, катальник.

— А що я можу вдіяти, коли такий папір! — виправдувався я. Мені здавалося, що причиною обривів та браку в нас був папір.

Папір і справді таки поганенький. Багато рулонів були вогкі, з жовтими іржавими плямами, з вибоїнами й просто з явним браком. Завдання переді мною стояло безнадійно важке: і щоб на машині рулон (або роль, як ми його називали) не завдавав зайвого клопоту друкарям, і щоб відходів, а простіше кажучи — паперового зриву менше. А лаяли й за те, й за те однаково.

— Папір папером, а в тебе на плечах голова, та ще — руки! Чи в тебе не голова, а макітра? — казали мені.

Я сердився, думав, що до мене присікуються, і взагалі в перші дні роботи почував себе кепсько. В душу навіть закрадався сумнів: чи не вчинив я дурниці, чи не поспішив? Може, краще було б піти в ремісничче?

Тепер я розумів, що й справді все в моїх руках та в моїй кмітливості, а з папером упоратися можна.

Два дні тому похвалили мене в цеховій стінгазеті. Правда, не за мою основну роботу, а за те, що я допомагав друкарям та цинкографам. Робочий день у мене, як у неповнолітнього, короткий — шість годин. Після своєї зміни я таскав до цинкографії одлиті полоси газет або в нашій же ротаційній знімав полоси з барабана й відносив їх на переплавку.

Я вже не соромився того, що я катальник. Не соромився говорити про це зайвий раз дома й просто знайомим. І Наташі я розповідав про свою роботу з захватом.

Тепер я перший, як мені здавалося, читав газети. Читав так, як читають друкарі: спочатку раніше приготовану четверту полосу, потім — третю й другу і, нарешті, найважливішу — першу, матеріали якої надходили до друкарні найпізніше. Саме на першій полосі будь-якої газети друкується, як правило, все найважливіше й найцікавіше.

Газети народжувалися поруч, майже під твоїми руками, і від цього вони були особливо дорогі й значущі. І пахли вони смачно.

Сьогодні нас дуже затримала перша полоса. Надійшла вона в цех так пізно, як ніколи досі,— о восьмій ранку.

Якщо ти прокидаєшся о п'ятій, а о шостій уже на роботі, то початок дев'ятої тобі мимоволі здається половиною дня. Був день 22 липня. День мого народження. День війни. Десь там, поза гамірливими цехами друкарні, давно вже не спали люди. Вони йшли на роботу повз газетні кіоски, вони заглядали вдома у свої поштові скриньки, а газети нема.

Що ж таке сталося? Що там у першій полосі, яка нас так затримала?

Я переглянув першу сторінку й одразу все зрозумів. Сьогодні вночі німецька авіація спробувала здійснити перший масований наліт на Москву. Отже, все, що було сьогодні вночі, все, що я бачив, чергуючи, і оті запалювальні бомби, що шипіли й іскрилися на нашому даху,— це й був масований наліт німецької авіації! І те, що наліт провалився...

Можливо, вперше саме тут, у нашому ротаційному цеху, я відчув, що справді став учасником чогось важливого й значного, ім'я якому — війна...

А запалювальні бомби? Наліт і запалювальні бомби! Двісті п'ятдесят німецьких бомбардувальників! Хіба вони скидали на Москву тільки запалювальні бомби? А якщо й інші бомби? Я ж чув гуркіт вибухів. Мені здавалося, що це гуркіт наших зеніток, а коли...

В обідню перерву, замість того щоб піти до їдальні, я побіг у конторку начальника цеху:

— Можна подзвонити?

— Йі нема,— відповіли мені, коли я попросив покликати до телефону Наташу.

О дванадцятій годині, після зміни, я забіг додому, переодягся й помчав на П'ятницьку.

Мені пощастило. Двері відчинила Наташина мама, яка, на щастя, була дома.

— А Наташа на роботі,— сказала вона спокійно.

— Але я дзвонив... І мені сказали...

— Значить, кудись поїхала. Здається, в райком їй сьогодні треба...

Ксенія Павлівна, як мені здавалося, з підозрою ставилася до мене. І ось тепер...

— А взагалі скажу тобі...— Вона подивилась на мене пильно, мовби зважувала, як зі мною краще розмовляти.— Скажу тобі, хлопче, дурно ти їй голову морочиш. Не маленька вона, хоч і сором'язлива... Коли сказати тобі не може... А є в неї. Не одна людина є, хто в чоловіки годиться... Тож краще...

На цьому день не кінчився. Ввечері, коли ми всі були дома, мати сповістила новину:

— Все одно доведеться тобі кидати роботу.

— Як це кидати? Чому?

— Ми через два дні виїздимо в евакуацію. Мій наркомат евакуюється в Куйбишев, батьків — у Горький... Отже, поїдемо... Вибирай! Але я думаю, тобі краще зі мною...

Цього ще бракувало!

— Нікуди я не поїду! І роботи не кину.

— Як це — не кинеш? — обурилася мати.

— Треба буде — кинеш,— додав батько, але тут же сказав: — Про мене, Лено, ти даремно. Навіщо його обманювати! Я ж казав тобі... Він може лишитися зі мною...

— Сам?

— Я не кину роботи! Не можу й не хочу! — промовив я ще впертіше.— Зрештою, мені вже п'ятнадцять років, і я...

Я пообіцяв Миколі Степановичу продати книги. Цілий вечір ми порпались у його бібліотеці, відбираючи те, з чим не дуже жаль було розлучатись і за що можна було одержати більше грошей.

Вибрали багато, повний мішок. Есхіл, Сумароков, Гомер, Бальмонт, Сафо, Тредіаковський, Лафарг, Апулей, Тагор, Саша Чорний, Дідро, Гумільов...

У Москві було погано з харчами, на ринках ціни піднімалися з кожною годиною. Продуктів, які одержували по картках, не вистачало. А на базарі було все — і за гроші, щоправда немалі, і в обмін на речі, і в обмін на карткові талони, насамперед на горілчані, мильні та хлібні.

— От продамо книги, влаштуємо бенкет,— сказав мені Микола Степанович, шулячись у пледі.— А зараз я тобі прочитаю нове. Добре?

Він витяг із шафи пошарпаного зошита й почав читати:

І люблю, й для вас не видців
Лиш тому,
Що співаю в сивім віці
Гімн всьому:

Ночам, зорям предковичним,
Хмарам грізним і величним,
Кличам в світло
І пільму.

Де є скелі, я — орлятко,
Де дупло — лихе звірятко,
Лісовик чи бісенятко...

Все збагнути!
Бій — у путь!
Вже ось забрало!
В злет — крило!
Весло — в грім валу.

За пером я — слова страж,
Біля вогнища — як паж,
Всюди різний,
Але ваш!

Не нудьгою згіркла старість,
На душі не мертва нарість, —
Світлість, захват і ненависть!

У нашій квартирі не топили. Після перших морозів труби полопались. На вулиці було холодно. Середина жовтня, надворі сльота.

Після роботи я завдав на плечі мішок з книгами й пішов до найближчої букіністичної книгарні на Кіровській. Вона була зачинена. І ще одна, поблизу, зачинена, і ще, трохи далі. Працювали тільки хлібні та продовольчі магазини. В них юрмилися черги: видавали борошно — по пуду на картку.

Це було зовсім несподівано. Люди, які вже звикли викупувати свій убогий хлібний пайок на день уперед, раптом одержували зразу по пуду борошна! Справжнє багатство! Так здавалося мені.

Але черги, повз які я проходив, стояли похмурі й збен-тежені.

— Значить, справи погані, якщо роздають борошно.

— Вчора на Таганці двох мародерів розстріляли, прямо біля магазину.

— Німець, кажуть, Москву в кільце бере.

— Хай воно згорить, оце борошно! Краще вже голодувати, ніж пустити німця!

— А на заставах, на заставах що робиться! Просто з грузовиків стягають тих, хто кинувся навтіки із своїми фікусами та шифоньєрами! Дітей і старих не вивезли, а вони — фікуси!

Чутки повзли, одна гірша за іншу, і я вернувся зі своїм мішком додому.

— Може, завтра здам? — сказав я не дуже впевнено Миколі Степановичу. Мені не хотілося його засмучувати.

Та Микола Степанович несподівано зрадів:

— І добре, друже мій! І добре, що не здав. Коли ти пішов, я вже пошкодував. Адже книги! Жаль, так жаль їх. Особливо Сашу Чорного. Таких не купиш потім...

— Де тебе носить? — Мати нервувалась і зустріла мене сердито. — В такий час ганяти! Сиди, будь ласка, дома!

Мати вже понад місяць дома. Вона повернулась із Куйбишева, з евакуації, щоб бути разом з нами.

— Кажуть, на Чистих прудах укріплення будують... Ти не бачив?

— Мало що кажуть, — спробував я заспокоїти її. — Все це ОБС — одна баба сказала. Дурниці!

— По-перше, не грубіянь! А по-друге, дурниці не дурниці, сиди вдома! Я піду по борошно...

— Ні, я піду.

Я наполіг на своєму, взяв мішок і три наші картки.

— Навіщо три? — обурилася мати. — Ти ж не донесеш три пуди!

— Донесу.

Здається, в цю мить я не на жарт розізлився.

І все-таки замість хлібного побіг до Чистих прудів, добре, що вони близько. Там справді рили окопи й ставили проти-танкові їжаки. Та й не тільки там. Оборонні рубежі споруджували по всьому бульварному кільцю, і по Садовому, і по лінії Окружної залізниці.

Вранці я не слухав радіо, а коли прийшов у друкарню, зразу ж дізнався про новини.

Метро сьогодні вперше закрито.

Мости охороняють солдати й бійці винищувальних батальйонів.

Є наказ розстрілювати на місці провокаторів, боягузів та мародерів.

Усі московські заводи, що випускають зброю та боеприпаси, евакуюються.

Обстановка на фронті тяжка.

В цехах провадиться запис добровольців у народне ополчення.

Що робити?

Я побіг до конторки начальника цеху, де стояла черга літніх робітників. За столом сидів цивільний чоловік у тілогрійці й записував у шкільному зошиті (в косу лінійку!) прізвища добровольців:

— Усе, Митяєв. О дванадцятій нуль-нуль з речами біля райкому партії. Зброю одержите на місці. Хто далі?

Переді мною було душ дванадцять, і я терпляче стояв у кінці черги, слухаючи слова добровольців і одну й ту саму відповідь цивільного чоловіка, що їх записував:

— Усе, Савельєв. О дванадцятій нуль-нуль з речами біля райкому партії. Зброю — на місці.

Я повторював у думці все, що мав сказати: прізвище, ініціали, рік народження, те, що я комсомолец (хоч я й не встиг одержати в райкомі комсомольського квитка — це не має значення!). Замість слів про службу в Червоній Армії, скажу, що вмю стріляти і здав норми на значок «Ворошиловський стрілець». Що «юний» — промовчу.

Поки я ждав своєї черги, за моєю спиною почали прокручувати друкарські машини. На них сьогодні працювали самі жінки.

— Я за вами! — поспередив я й побіг до своєї машини. Треба хоч папір підготувати.

Мабуть, я ще ніколи не обривав так швидко паперові ролі, як у цей день. Та ось чотири ролі підготовлено. Два закріплено на машині, два стоять на візках, про запас.

Саме підходила моя черга, і я повернувся вчасно.

Я назвав прізвище, ініціали. Серце мое тьохнуло, коли чоловік у тілогрійці вмочив ручку в чорнильницю і, глянувши на мене, почав записувати:

— Далі!

— Двадцять шостого року народження, комсомолец, в армії не служив, але...

— Двадцять шостий? — той, що записував, блимнув на мене й зразу ж додав: — Не вийде!

— Але ж я комсомолец і стріляти вмю...

— Все одно не вийде! Про двадцять шостий вказівок нема. І в армії не служив. Не вийде!

— Я ж не міг служити в армії...

— Тим паче не вийде, Хто далі?

Робітник, що тільки-но відійшов од столика, поглянув на мене співчутливо:

— Не журись. Іди-но, голубе, краще на паперовий склад. Там теж записують.

У приміщенні паперового складу записували добровольців, але не на фронт, а на будівництво оборонних споруд. Я вже рив окопи біля Сходні.

Що буде, те й буде! Мене записали й зразу ж видали лопату. Через десять хвилин ми виходили з воріт друкарні на Чисті пруди. Нас було близько сотні, молодих і старих, чоловіків і жінок, у засмальцьованій одежі та стоптаних робочих черевиках. Друкарські підлоги жерли підметки аж надто швидко, і ми ходили на роботу в найстарішому взутті.

Уздовж бульвару гнали худобу. Корови, вівці й кози, що пройшли, мабуть, не одну сотню кілометрів, зморено мукали й мекали. Вони не звертали уваги ні на пішоходів, яких було сьогодні дуже мало по тротуарах, ні на поодинокі машини.

— І радіо сьогодні мовчить. Не перед добром це,— мовила дівчина, яка працювала поруч зі мною.

Ми копали траншею — п'ятдесят метрів завдовжки, метр завширшки — недалеко від замаскованої зенітної батареї і аеростата, поста повітряної охорони.

Радіо й справді мовчало. Мовчали репродуктори на дахах будинків. Мовчали репродуктори на алеях бульвару. А завжди вони говорили й замовкали тільки в час повітряної тривоги.

— Так, дивно...

А корови сунули й сунули. Скільки їх було — двісті, триста, п'ятсот, тисяча? Вони байдужісінько йшли по асфальту в напрямі Покровських воріт — з гострими ребрами, запалими животами й по-людськи стомленими великими очима.

Став накрапати дощ. Дрібний, косий, з вітерцем. Ми ще завзятіше довбали лопатами землю, вкриту брудним іржавим листом і травою. Земля піддавалася важко. Чи, може, тупі лопати, чи, може, руки наші невмілі. Рятували холод і злість — на неясність обстановки, на самих себе, на безглузді думки, що лізли в голову.

Біля аеростата і зенітної батареї чергували дівчата — в сірих шинелях, з такими ж сірими обличчями. Я бачив їх — або ж таких самих дівчат — на московських вулицях та бульварах уже багато-багато разів. Вони здавалися мені безмірно щасливими та веселими, і я заздрив їм, їхній

воєнній долі, навіть їхній формі. Чому ж сьогодні вони такі мовчазні і суворі?

Колись тут, на Чистих прудах, мати возила мене в колясці. Колись тут я вчився ходити, і мені батько купував барвисті повітряні кульки. Колись я тут бігав з хлопцями за дресированим ведмедем, якого водив циган у широких червоних штанях. І катався на човні й на ковзанах. І в свята купував кумедні різнобарвні пищики «уді-уді» і цукрових півників на паличці. І, мабуть, оці дівчата, котрі були тоді трохи старші від мене, теж бігали по цих стежечках і гадки не мали, що Чисті пруди стануть оборонним рубежем. І ми, школярі, не думали, навіть коли ходили в протигазах уздовж бульвару тсоавіахімівськими маршами. А скільки разів ми проходили тут з Наташею, повертаючись з Будинку піонерів. Це ж було так недавно. І тут вона говорила мені про свої мрії. І я заздрив, що вона так мріє. Невже це все так серйозно — і окопи, які ми риємо, і зенітки, і аеростат, і німці, що рвуться до нашого міста?

Небезпеку, що нависла над Москвою, сьогодні відчували так гостро, як ніколи досі — ні вчора, ні позавчора, ні в ночі повітряних тривог, коли над нашим дахом вили запалки і вибухали дуже близько бомби. Небезпека, яка прийшла несподівано, була така велика, що люди вже не говорили про неї вголос і взагалі ні про що не говорили.

Ми працювали мовчки й завзято. Розуміли одне одного без слів. Не знаю, чи уявляв хто з нас, що справді коїться на підступах до Москви і те, як може скластися доля нашого міста сьогодні, завтра, через тиждень? Мабуть, ні... Між нами не було ні полководців, ні стратегів, що вирішували долю воєнних операцій у масштабі фронту чи навіть роти. Ми знали одне: «Цього не повинно бути!..»

— А може, ми все-таки зробили помилку, що не виїхали? Як усі? — Мати цю фразу останніми днями повторювала не раз.

— Дурниці, — відказував їй батько. — Та й все одно я нікуди не можу виїхати. Он яка штука!

Батько вже два тижні був у казармі, і ми його бачили зрідка. Частіше з матір'ю сперечався я й без кінця доводив їй, що з Москвою нічого не може скоїтись. Мати погоджувалась. Вона сама хотіла вірити.

А зараз? Невже вона правду казала? Ні, не може такого бути! І все одно я нікуди не зміг би виїхати! Адже й Наташа в Москві. І скільки людей у Москві, а потім це —

Москва. Навіть те, що я зараз рию землю на Чистих прудах, важливо. Сьогодні аж надто важливо, і я повинен це робити, як усі, що копають землю поруч зі мною й на інших бульварах та вулицях!

Працюючи, ми й не помітили, як захрипів репродуктор на даху сусіднього будинку і так само — репродуктори на бульварі, і тоді лише, коли голос диктора вже промовляв щось, усі покидали лопати й зацитькали один на одного:
— Тихше! Тихше!

Але ми так нічого й не почули.

Ми взялись до роботи — ще завзятіше, як перед тим. Тільки руки й лопати рухалися швидше.

Дощ перестав. У повітрі пахло димом і чимось горілим. На багатьох подвір'ях палахкотіли вогнища — там палили службові папери й документи.

— Ти ще не знаєш, що тут було! — кинувся до мене Боря Скворцов, коли я повернувся в двір.

— А що?

Боря одвів мене вбік:

— Ти розумієш, твоя Емілія Генріхівна хотіла вкрати домові книги!

— Як? Навіщо?

— А біс її знає — навіщо! Німців, мабуть, чекає! Щоб потім виказувати всіх. Та тільки не вийшло! Схопили її й повезли. А німці скидають листівки! З літаків. Ось які справи!

Емілія Генріхівна — тиха старенька німкеня з п'ятої квартири, і раптом викрадає домові книги. В Емілії Генріхівни я вчився німецької мови. Примусила мама. Це звалось — додаткові уроки, а мама говорила про Емілію Генріхівну як про репетитора й «чудову, великої душі людину». І ми зубрили з Емілією Генріхівною артікли й дівідміни, вірші і навіть пісню співали — про болотяних солдатів. І ось тобі — книги! Домові книги! Щоб виказувати всіх і, значить, батька і матір, а може, й мене? Падлюка!

Дома в нас панував розгاردіяш. Мати пакувала речі.

— Що сталося?

— Збирайся мерщій! Ми їдемо...

В її словах була розгубленість.

— Як це їдемо? Куди?

— Нічого не знаю! Нічого не знаю! — сказала мати і, сівши на диван, заплакала. — Дзвонив батько, сказав, щоб ми в дорогу лаштувались. Він пришле машину.

Машина прийшла через годину, коли ми зібрали найнеобхідніше. Знайома зелена емка з номером, який я знав напам'ять: МБ 24-10. Все вмістилося в два чемодани — випадок просто-таки небувалий. Завжди мати навіть у не-далекі поїздки брала з собою купу речей.

— Олексій Олександрович наказав повантажити речі й чекати його дзвінка, — сказав шофер.

У дворі нікогоїсінько. Я поставив у машину чемодани.

— Що ж іще? — спитала мати.

Я згадав. Побіг нагору й схопив зошит віршів і ще один — з віршами Миколи Степановича. Він переписав їх мені своїм бісерним почерком. Потім узяв книжку — гайдарівську «Школу», дуже дорогу мені. «Школу» подарувала мені рік тому Наташа, а потім на ній розписався сам Аркадій Петрович. Це було в той день, коли він читав нам у Будинку піонерів «Долю барабанщика».

Квартира наша стояла пустою — майже всі були в евакуації.

— Правильно, правильно, їдьте собі, — сказав Микола Степанович і додав: — Дай я тебе обніму, мій друже!

Ми обнялись.

— Може, й не поїдемо нікуди. Батько звелів чекати...

— Так, про всяк випадок. Усе може бути, мій друже...

Мені було ніяково дивитись на Миколу Степановича — старого, самотнього. Хіба можна його залишити?

— Якщо ми поїдемо, то й ви з нами, — сказав я. — Зараз спакуємо ваші речі. Мамо, візьмімо Миколу Степановича, або я...

— Збирайся мерщій... Візьмемо... Звичайно, Миколо Степановичу!

Микола Степанович відмовлявся, та я вже зняв з шафи його чемодан:

— Пакуйтеся! Неодмінно!

Чемодан Миколи Степановича стояв у машині, коли я раптом згадав: я ж так і не одержав комсомольського квитка в райкомі. Як же я поїду? А в друкарні як? Адже я працюю. Просто сісти в машину і втекти разом з батьками?

— Мамо, я збігаю в райком, а потім у друкарню, — сказав я, спаленівши від сорому. Як же я не подумав про це раніш?

Я побіг, навіть не дослухавши її заперечень.

У райкомі комсомолу було людно й гамірно, мов на вокзалі. Відчинені двері кабінетів та кімнат, повно хлопців і дівчат на сходах та в коридорах. Усі метушаться, горляють

у телефонні трубки і одне одному, щось доводять, щось пояснюють, про щось сперечаються. Але вже через кілька хвилин я зрозумів: це не метушня перед від'їздом. Люди йшли на фронт і у винищувальні батальйони, доставали завдання, брали якісь документи. Тут же їм видавали гвинтівки й пістолети, гранати і пляшки з запалювальною сумішшю, плакати й брошури. Після спустілих московських вулиць, де навіть на перехрестях я не зустрів жодного міліціонера, все, що відбувалося в райкомі, вселяло надію.

Я побував уже в кількох кімнатах, пояснював, та все марно.

— Тебе викличуть, коли буде треба,— сказали мені в одній кімнаті.

— Без бюро райкому квиток не одержиш,— сказали в іншій.

— Якщо їдеш, нічого не вдієш,— сказали в третій.

— Чуєш, не заважай працювати! — гримнули в четвертій.

Я зважився на останній одчайдушний крок — прорватися до кабінету з написом «Секретар райкому».

Двері були відчинені. Сюди заходили й заходили якісь люди — зі зброєю і з паперами.

Мені пощастило. Коли я зайшов до кабінету, секретар райкому саме вручав комсомольський квиток низенькому хлопцеві в білому маскхалаті і з автоматом за плечима. Хлопець стояв перед столом секретаря, виструнчившись, урочистий і аж надто суворий. Та й сам секретар не був схожий на секретаря: на плечі накинута тілогрійка, ватні штани заправлені в чоботи; темне волосся над високим чолом скуповжене, і на зріст він, здається, трохи нижчий за мене. А обличчя гарне, хоч і стомлене.

— Поздоровляю, Женю! І гляди ж мені, шануйся. Ні пуху тобі ні пера.

— Спасибі, Геннадію Васильовичу! — мовив хлопець, беручи квиток.

— Яке там спасибі! Не спасибі, а «к чорту» треба казати! — засміявся секретар. — Хай тобі щастить. Тільки не ризикуй даремно.

— Спасибі, Геннадію Васильовичу, — ще раз сказав хлопець і пообіцяв: — Не буду!

Як тільки хлопець пішов, я пробився до столу:

— Геннадію Васильовичу, в мене теж така справа... з квитком.

— Почекай, почекай, зараз, — пообіцяв Геннадій Васильович. — Ось відпущу людей — тоді поговоримо.

Літній чоловік, явно не комсомолец на вигляд, відштовхнув мене од столу й поклав перед секретарем величезний, з дивовижно довгим стволом револьвер:

— Ось, Геннадію Васильовичу, обіцяв вам якость.

— Що ж воно за музей, дядю Васю? І навіть дарчий напис? Блюхера? — здивувався секретар.

— Я з оцим музеєм усю громадянську пройшов, — з прикрістю сказав власник чудернацького револьвера.

— Ну, громадянську, дядю Васю, коли це було! — Геннадій Васильович зацікавлено розглядав зброю. — За царя Гороха такою пушкою...

— Кому давно, а кому й недавно. Вам, молодим, за царя Гороха, а нам — наче це вчора було. Візьміть, візьміть, Геннадію Васильовичу, не пошкодуєте. Діє справно, і до того ж зручно — з патронами просто. Перевіряв. Дев'ятнадцять літ беріг як належить.

— Візьму, візьму. Не ображайся, дядю Васю, — погодився секретар.

Він довго ще розмовляв з людьми, які обступили його, кілька разів говорив по телефону, виходив з кабінету й повертався, потім знову брав телефонну трубку:

— А сволоту треба розстрілювати! Чуєш, розстрілювати на місці!.. Як це «не можу»? Ну не можеш, тоді передай військовому патрулю...

Одвернувшись до вікна, я дивився на безлюдні вулиці, по яких коли-не-коли мчали військові машини з бійцями та ящиками снарядів, з мінометами та легкими гарматами на причепі.

Чи не забув про мене Геннадій Васильович? Коли біля столу секретаря вже зосталось менше людей, я вдихнув повітря й знову пробрався вперед:

— Ви обіцяли...

— Так-так... Зараз... — сказав Геннадій Васильович. — Слухаю тебе. Почекайте, товариші, а то людина давно жде. Ну, кажи.

Я пояснив, чого прийшов до райкому.

— А чого ти так поспішаєш? — спитав Геннадій Васильович. — Ти що, кудись їдеш?

Я хотів сказати, що справді їду, але раптом, несподівано для самого себе, збрехав:

— На фронт їду, і от...

— Хто посилає? Ми?

Здається, я почервонів. Зараз мене спіймають на брехні. Але відступати я вже не міг:

— Ні, я з та... я з батьком іду...

І надало ж мені, мало не бовкнув «з татом»!

— Добре, зараз подивимось,— пообіцяв Геннадій Васильович, підійшов до дверей і сказав:— Покличте сюди Светову!

Прийшла дівчина. Секретар райкому доручив їй знайти мою особисту справу й принести йому. А я намагався не дивитися на секретаря, щоб не виказати себе.

Нарешті мою справу знайшли, і Геннадій Васильович заходився її читати.

— Ну що ж. Мабуть, доведеться вдовольнити ваше прохання,— сказав він чомусь дуже офіційно, переходячи на «ви». Потім, як мені здалося, уважно поглянув на мене й спитав:

— Двадцять шостого, значить?

— Що двадцять шостого?

— Року народження.

— Так, двадцять шостого,— помітно заїкаючись, сказав я.

— Лідочко,— звернувся він до дівчини, яка принесла справу.— Будь ласка, оформіть товаришеві картку, квиток і принесіть на підпис. І, до речі, вставте його в сьогоднішній ранковий протокол бюро.

Я пошкодував, що збрехав. Якби я не сказав секретареві райкому, що йду на фронт, я міг би тут же й справді попроситися в армію чи в партизани. Зараз при мені виряджали таких самих комсомольців, як і я, і навіть на зріст менших. А я одержу комсомольський квиток і втечу з Москви, як нікчемний боягуз! Кину роботу в друкарні — потрібну, цікаву роботу — і поїду в безпечне місце.

Я вже уявляв, як робітники друкарні, що сьогодні копали зі мною траншеї на Чистих прудах, залягли зі зброєю на московських вулицях і відбивають атаки німців. Вони б'ються на смерть, захищаючи кожен будинок і кожен метр московської землі, а я тим часом поспішаю з мамою й татом у глибокий тил, де все тихо й спокійно. Нічого не скажеш, добрий комсомолец!

Ні, я не піду зараз брати розрахунок. І нікуди не поїду, хоч би й силували! А то скажу, що не відпускають мене з роботи. І справді, мене могли не відпустити. У нашому ротаційному цеху лишилися самі жінки й діти. Тепер кожна людина дорога.

Мене покликали спочатку перевірити, чи правильно заповнено облікову картку, потім знов до Геннадія Васильовича.

— Ну що ж, бери квиток. Поздоровляю,— сказав секретар райкому.— Зажди, зажди! Треба побалакати. Тут, знаєш, не дадуть. Ходімо пошукаємо місця, де тихше.

Нічого не розуміючи, я вийшов слідом за Геннадієм Васильовичем. Хтось біг за нами, про щось просив секретаря, смикав його за тілогрійку.

— Братці, почекайте. Зараз повернусь, миттю,— обіцяв Геннадій Васильович.

Потім ми прочиняли двері багатьох кімнат — скрізь були люди — і йшли далі.

Минаючи двері з написом «для чоловіків», Геннадій Васильович пожартував:

— Хоч сюди! До речі, підожди трохи. Навіть сюди нема коли.

Нарешті ми знайшли порожню кімнатку, захарашену старими транспарантами.

— Царство завгоспа,— сказав Геннадій Васильович.— Між іншим, сидів чоловік серед цієї наочної агітації і, як виявилось, був падлюкою. Трапляється й таке. Розумієш? Сідай.

Я кинув і сів у продавлене шкіряне крісло.

— Ні, не розумієш! — серйозно сказав він.— Тепер про інше. Навіщо збрехав? Адже збрехав? По очах твоїх зразу побачив — збрехав.

— Як? — спробував виправдатись я.

— Не крути! Ніколи! Про фронт збрехав? З татом, чи, як потім поправився, з батьком? Збрехав? Тільки по-чесному, по-комсомольськи...

Що я міг сказати? Я мовчав.

— У друкарні працюєш?

— Еге.

— Так от,— Геннадій Васильович підвівся.— Квиток ми тобі видали. І, думаю, правильно. Якби не сьогодні прийшов, то не дали б. Цього дня не забувай. Ти — москвич? Корінний?

— Я завжди в Москві, та й батьки...

— Якщо москвич, тим паче,— сказав Геннадій Васильович.— На все життя запам'ятай шістнадцяте жовтня сорок першого. А брехати більше не треба. Гаразд?

Коли я прибіг на подвір'я, мати й Микола Степанович витягали з машини чемодани.

— Де тебе носило? Ану, допоможи! — накинулась на мене мати.

— Як? — не зрозумів я.— Назад?

— Еге ж, назад. Батько тільки-но дзвонив, сказав — машину можна розвантажувати. Він зараз приїде.

Зрадівши, вхопив два чемодани — наш і Миколи Степановича.

— Що ти робиш? — жажнулась мати.— У тебе грижа буде!

— Нехай, я сам!.. А я комсомольського квитка одержав!

— Бачиш, як усе добре,— сказав Микола Степанович.

Мати поздоровила мене і, коли ми вже йшли по сходах, згадала:

— Ага, тобі дзвонила якась дівчина, здається, Наташа, і просила передати привіт. Вона їде на фронт. Хто це? Я щось не пригадую...

Наташа? На фронт? Я поставив чемодани на площадці.

— Коли?

— Вона нічого не сказала. Хто це?

— Так, знайома...

Що я міг сказати? Я ніколи не розповідав про неї.

Дома в Наташі не було телефону, і я надумав негайно ж поїхати на П'ятницьку. Може, встигну? На роботу дзвонити нема чого — вже шоста година.

Попереносивши речі й відпустивши машину, я промимрив:

— Мені треба поїхати в одній справі... На години, не більше.

Тут я згадав, що трамваї й метро не працюють. Отже, доведеться йти пішки. А як же через міст? Казали, ніби через мости не пускають.

— Про мене,— сказала мати.— Тільки не барись. Батько скоро приїде. Побудь із ним хоч сьогодні. Може, він ненадовго?

Про всяк випадок я покрутив радіо:

— І досі не працює?

Мати заперечливо похитала головою.

Та не встиг я вийти з кімнати, як радіо несподівано заговорило. Передавали вечірнє зведення, потім залунала музика. Це добре! Отже, найстрашніше минуло.

— А зведення, ти знаєш, погане,— мовила мати,

— Все одно Москву ніколи не віддадуть!

— Дай боже...

Я вийшов на вулицю. Радіо гриміло над усією Москвою. І трамваї, що не ходили майже цілий день, знову повзли по вулицях. І відчинилися двері метро. А мости через Москов-ріку, хоча їх і охороняли, вільно пропускали пішоходів

і транспорт. Засвітилися вогні світлофорів. Біля них з'явилися міліціонери. І пішоходи вже не йшли як попало. А вдень... Удень люди переходили вулиці де заманеться — навіть на суворій, щодо міліцейських правил, площі Дзержинського.

Я ледве вліз у трамвай.

Мені важко було вгадати, що сталося, але я відчував: є якийсь злам.

Ось тільки Наташа! Невже вона справді йде на фронт і я не застану її вдома?

У Наташинім вікні не світилось, як і в усіх вікнах, затулених маскувальними шторами.

— В них нікого нема,— сказала мені сусідка по квартирі, відчинивши двері.— Ксенія Павлівна пішла проводити дочку.

— А куди?

— Чого не знаю, того не знаю. Взяли речі й пішли.

Чи міг я подумати, що брехня, явна брехня моя в райкомі комсомолу обернеться на правду! А може, це зовсім і не брехня, а передчуття того, що мало статись?

Як мені зараз хотілося б хоч на мить побачити Геннадія Васильовича.

«Я й справді йду з батьком на фронт,— сказав би я.— Я не брехав. Ось!»

Але часу не лишалось ані хвилини. Навіть на те, щоб у райком подзвонити.

А на фронт я таки йду! Йду! Йду!

Скільки зусиль я до цього доклав!

— Та батько ж мене бере! — Я навмисне став називати тата батьком. Так було солідніше.

— Справді, Лено,— підтримав мене батько.— Не в ляльки граємось. Німець під Москвою: чому це має заціпати нас менше, ніж інших?.. І затям собі: він уже не маленький. Скільки мені було років, коли громадянська почалась? Пригадуєш?

— Ти завжди — «я», «я», «я»!

— Я не про себе, а про нього. Дорослий! Он комсомольського квитка одержав.

Мати плакала, благала, знову плакала, потім гримала на мене, а я таки не піддався. Не піддався, переборов жалощі до неї й повернув на своє. Може, я навіть переконав її? Так мені здавалося.

Тепер вона проводжала нас уже без сліз, як і належить проводити на фронт у тяжку хвилину.

— Не журися, все буде гаразд,— шепнув батько, коли мати вибігла по щось на кухню.

Як усі хлопці, я привертався більше до батька, ніж до матері. Я не часто бачив батька і до війни, і особливо тепер — у війну, але ми з ним завжди знаходили спільну мову і у великих справах і в малих. Особливо я пишався тим, що батько часом звіряв мені такі таємниці, яких не звіряв навіть матері.

Уранці на збірному пункті, коли нам видавали старі учбові тсоавіахімівські гвинтівки й протигази, я спитав батька:

— А що все-таки було шістнадцятого? Чому всі мости замінували і ти звелів речі вантажити на машину? Що ми, справді таки мали їхати?

Батько мій був не дуже балакучий. Він виглядав старшим за свої тридцять сім років, дуже зморшкуватий і вже лисуватий і завжди заморочений, як казала мама. Вона жартувала (а може, й не жартувала?), що лисіє він од надмірної уваги поклонниць, а передчасно занапашає себе — роботою. Батько в таких випадках здебільшого справляв мовчанку.

— Значить, так було треба,— сказав він.

— А ти?

— Добре, коли я вже взяв тебе з собою, то можу сказати, але не для базікання. Знай це! Якби німці ввійшли в Москву, я висадив би в повітря склади... Он яка штука.

Батько взяв мене з собою в особливий батальйон, сформований з працівників наркоматів, що лишилися в Москві, або, як казали, з партійно-господарського активу. Взяв самочинно й відстоював перед якимось вищим начальством, коли хтось заперечував. Навіть приписав мені рік.

— Я за нього відповідаю цілком. Хлопець не маленький.

Батько вже чимало років був у комскладі запасу, щоліта відбував перепідготовку, і тому його зразу ж призначили помічником начальника штабу батальйону — ПНШ.

Нас не обмундирували. Хто в чім прийшов на збірний пункт, то так і став у стрій. Найбільше було фуфайок, підперезаних зверху ремнями, ватяних штанів, кирзових чобіт та шапок-вушанок — різних кольорів і гатунків. Вік бійців та командирів батальйону теж коливався між шістнадцятьма-сімнадцятьма, коли до уваги брати й мене (я вже повірив, що мені — шістнадцять!) та ще кількох хлопців, і п'ятдесятьма з гаком.

Ми вирушили пішки по Ленінградському шосе на початку десятої ранку. Я знав Ленінградське шосе з далекого дово-

енного дитинства — знав по іподрому та стадіону «Динамо», по водній станції й Хімкінському річковому вокзалу, по Тушинському аеродрому в дні авіаційних свят і по селу Щукіно, куди ми у задушні московські літні дні не раз їздили на канал купатись. І, може, саме тому якось не вірилось, що ми йдемо зараз по такому знайомому й мирному шосе на фронт, ідемо пішки, бо цей фронт — близько.

— Ну як ти, живий? — Батько відстав од голови колони й підійшов до мене.

— Живий! А хіба що?

— А знаєш, яка штука! Не вперше я ось так іду, — сказав він. — Цією дорогою. Як там у вас у школі: повторення пройденого?..

— І я не раз...

— Я не про те, — перепинив батько. — У сімнадцятому, в дні революції. Батька проводжав. Потім у дев'ятнадцятому, в громадянську, сам. І ось...

Батько! Дивно, але ніколи досі я не пишався ним. Навпаки, мені завжди здавалось, що мій батько — аж надто звичайний. Він ходив на службу, завжди там був заклопотаний якимись незрозумілими господарськими справами, інколи гарячкував, а частіше мовчав.

І ось тепер мій батько йде поряд із нашою колоною, і до його слів, до його команд прислухаються всі. Мій батько, що писав колись хороші вірші, хоча їх, крім матері, мабуть, ніхто й не читав. Мій батько, який брав участь у громадянській війні (мені, як і Геннадієві Васильовичу, вона здавалась надто далекою, але, можливо, правду казав — я пам'ятав розмову в райкомі — старий власник револьвера?), про що я ніколи чомусь його не питав. Мій батько, який ніколи не виїздив із Москви далі Шатури, який не часто бував дома, якого раніше я майже не бачив. Мій батько, який насилу виривався літом у відпустку, не для того, щоб побути зі мною, а щоб виспатися — він же ніколи не висипався.

Який він дорогий мені зараз, мій батько!

Зброю мали ми поганеньку, а патронів до неї майже не було. Командири одержали не дуже-то нові пістолети, а ми — незаряджені гвинтівки. Патрони нам обіцяли видати на місці.

Зате перед нашим батальйоном майорів прапор — справжній червоний прапор із золотим наконеччям на держаку і з написом: «Переможцям у соціалістичному змаганні працівників Наркомважпрому».

Ленінградське шосе настовбурчилось окопами, стальними їжаками, зенітними батареями, солдатськими похідними кухнями, що диміли серед голих дерев на пожовклій осінній траві газонів.

Ми йшли на фронт, а поряд з нами їхали напівпорожні тролейбуси — незграбні, мирні, довоєнні, з голубими боками та білими табличками своїх звичайних цивільних маршрутів. І все це не вкладалося в голову: Ленінградське шосе — і лінія оборони, тролейбуси — і ми, що йшли на фронт.

Нас випереджали військові машини з технікою, спорядженням і бійцями, не такими, як ми, напівцивільними, а справжніми червоноармійцями, і ми заздрили їм. І все-таки раділи, що не самі в цьому великому русі до фронту.

Я вже чув од батька, як кілька днів тому, тринадцятого жовтня, відбувся партійний актив Москви, що обговорював питання: «Про сучасний стан». Усе, що йде зараз по Ленінградському шосе в напрямі фронту, і ми, що простуємо пішки туди ж, — то, мабуть, виконання рішень активу. А це ж — сила.

Тричі на день ми слухали вісті з фронту. Може, вони й не тишили нас, бо справді нічого приємного в них не було. Суворі, тяжкі вісті! Але після шістнадцятого жовтня їх уже сприймали інакше, як до шістнадцятого жовтня. Хоу і не сталося поки що під Москвою відчутного зламу, але найстрашніше минуло, лишилось позаду.

Можливо, тому й люди, які йшли поруч зі мною в похідному строю, — а майже всі вони були за мене старші на вісім, на десять, п'ятнадцять, а то й двадцять п'ять років, — люди суто цивільні, люди інтелігентних професій і посад, бадьорились. Жартували по-солдатському просто, часом трохи грубувато: ось, мовляв, тролейбуси мчать порожні, а ми йдемо пішки, і спорядження в нас примітивне навіть з погляду Олександра Невського, і коли вже воно таке, то непогано було б нас наділити звичайними кинджалами й багнетами.

— Усе буде, — серйозно говорив батько вже не тільки мені, а й усім бійцям нашого батальйону.

— Все буде, нас не буде, — пожартував мій сусід, здавалося мені, старий чоловік, плановик наркомату, котрий усю дорогу кляв Гітлера і ще когось. — Можна подумати, що він — Наполеон! — обурювався старий, підтягаючи на плечі гвинтівку без патронів. — Тільки Тарле, академік, про таке ніколи не напише! Аякже, плюгавка Гітлер! Москву захотів узяти! А дзуськи!

Та скоро й він припишк.

За станцією метро «Сокол» ми звернули не праворуч, як гадали, а ліворуч по Волоколамському шосе. Плентали ми ще довго, години з півтори, поки вийшли до каналу й Тушинського аеродрому.

Місто давно скінчилось, і ми прямували по шосе, минаючи села, поля та переліски. Десь лунали вибухи, літаки проносилися над головами, накрапав дощ мішма зі снігом.

За якимось ліском хтось із командирів подав команду:
— Лягай! Танки!

Танки були близько, і на них ясно видніли наші зірки й російські написи. Легкі танки шпарко мчали навпростець полем до лісу, і ми, підбадьорені грізним, радісним видовищем нашої броньової сили, швидко схопилися з грязюки, в якій залягли.

Колона танків зникла в лісі, а ми пішли за нею по ґрунтовій дорозі, розмитій дощем. Тут, на першому привалі, з'ясувалося, що багато хто з нас не уявляв собі солдатської служби такою, якою вона є насправді. Може, звичайно, і нерозумно було думати, що ми весь час простуватимемо чистим асфальтованим шосе, та коли ми опинились на ґрунтовій дорозі, дехто забурчав:

— Оце лихо, по гриби завжди по-людськи ходив, а тут святкові штиблети натяг!

— Еге ж, це взуття — не для такої дороги.

— А муляє, хай йому чорт! Похизуватися закортіло!

— Що й казати, дали маху з черевиками.

Загинали й крутіше, а один з-поміж нас, котрий мовчки терпів сльоту й інші прикrostі переходу, ні сіло ні впало сказав:

— До війни колись ми так говорили: все приймаємо — і критику, і подарунки, і запрошення в гості! — І несподівано додав, ніби сам здивувався: — Цікаво. До війни!

Кожен думав про щось своє.

На узліссі стояв стовп, на якому висіло оголошення Товариства військових мисливців: «Полювати дозволено тільки за перепустками». Поряд лежала на землі скошена снарядами арка — мабуть, колишній вхід до мисливського господарства. І тут же продірявлена кулями та осколками фанера: «Закурив — погаси недокурок! Бережи ліс від пожежі! Ліс — наше бага...» Нижній край фанери був одірваний.

Після другого привалу, де нам роздали патрони й гранати, ми протюпали ще кілька годин по бездоріжжю і, як мені здавалося, пройшли не менше двох десятків кілометрів.

— Вісім,— сказав батько.— Не перебільшуй.

Ліс і земля здвигтіли від недалеких вибухів. Спалахували відблиски. Стріляли близько, але до нас поки що долинали тільки гуркіт. Надворі починало сутеніти.

Командир батальйону — єдиний серед нас у шинелі та франтувату, ніби щойно купленому в крамниці військторгу кашкеті з чорною околичкою — дав команду:

— П'ять хвилин перекур! Потім не буде коли...

— П'ять хвилин перекур! Потім не буде коли! Курити в рукав! Не порушувати маскування! — рознеслось по взводах.

Курці обережно задиміли.

Підійшов батько із затиснутою в руці цигаркою:

— Нудьгуєш?

Згадав щось, пошукав у кишені і дав мені морквину:

— Погризи. Мати сказала — вітаміни. А вуха зав'язи. Холодно.

Смішно! Мати тицьнула батькові морквину, а рукавиці дати забула.

Я простяг батькові свої.

— Візьми.

Батько відмовився:

— Я курю. Мені не холодно.

Через півгодини ми вийшли на околицю майже безлюдного і добре-таки розбитого села. Нас зустріли червоноармійці. На превеликий наш подив, вони анітрохи не зраділи:

— Куди лізете? Лягай! Не бачите, що коїться?

Нічого особливого не коїлось. Десь попереду стріляли, але це було за селом.

Я вже не бачив батька, та й не тільки його, а всіх командирів. Ми залягли як попало.

Стрілянина ставала запеклішою.

Хтось крикнув, щоб ми окопались, але окопуватись не було чим: жодної саперної лопатки на весь батальйон. Ми зручніш поприсадали до землі в ямках і видолинках, за горбками й купинами і навіть гвинтівки взяли напоготов. Червоноармійці лежали попереду. Наш бойовий порядок не витримував, мабуть, ніякої критики, але нічого не вдієш. Снаряди й міни вибухали тепер круг нас і особливо попереду — по сусідству з окопами червоноармійців.

Сніг сипав усе рясніше, лапятий, мокрий, і зразу ж танув на брудній землі. Він сіявся на землю поволі й гарно, як у різдвяній казці. Не було тільки прикрашеної вогнями ялинки і діда-мороза, та й самої казки не було. А був вогонь розривів, і ми, кинуті на глейкувату, слизьку землю, а перед нами лежали червоноармійці.

Нарешті вогонь трохи вщух, і я побачив батька, командира батальйону (він запопадливо тер задубілі вуха) і з ними ще двох наших командирів. Вони стояли біля кладовища під прикриттям сарая і про щось розмовляли з людиною у військовій формі, очевидно, командиром частини, що обороняла село. Розмова ця, з усього видно, стосувалася нас. Через кілька хвилин ми переповзли трохи вперед і залягли поруч з червоноармійцями в їхніх окопах.

Я ще не бачив жодного німця, але відчував — вони десь зовсім близько, за селом. Мій сусід, молодий червоноармієць, сказав, що його рота займає тут оборону з учорашнього ранку, і запевнив, що далі німці не пройдуть.

— Погано, що дуже гатять, сволота! А так у нас цілковита перевага! — додав він і поцікавився: — Ополченці?

— Ні, чому ж! — обурився я. — Ми — особливий батальйон...

— А-а! Особливий!.. — утямив боєць. — Давай, давай!

Ми поки що не відчували всієї сили вогню ворога, а місце для оборони, мабуть, і справді у нас добре. Село внизу як на долоні. Ми лежали на узвишші коло кладовища, тут не важко було зупинити будь-якого німця, що захотів би прослизнути вперед. Аби тільки довше не вечоріло. Що буде в темряві, я не уявляв.

Німці не показувались. Замовкла і їхня артилерія. Мій сусід по окопу іноді зручніше переставляв ноги, щоб не грузли в багнуці. В окопі була не просто грязюка. В окопі було багно, я промок до кісток. Але поворухнутись не зважувався. Не зважувався тому, що ніяковів перед моїм сусідом — червоноармійцем. Адже він дуже обережний.

Та я помилився. Сусід думав зовсім про інше.

— Слухай-но, я покуюню трохи, поки тихо. — Він обернувся до мене, шосили хлюпнувши чобітьми. — А ти пильнуй. Коли що... А то третю ніч недосипаю...

— Гарзд, гарзд! — зрадів я.

Червоноармієць зграбно якомсь присів навпочіпки й заплющив очі, легко зітхнувши.

Я заціпенів з гвинтівкою край окопу і дивився на сільську вулицю — нерівну, мокру, з косими палісадниками, із зав-

мерлими хатами — цілими й напіврозбитими, критими со-
ломою, дранкою й де-не-де бляхою. Село як село.

Скільки я бачив таких і в Ярославській, і в Івановській,
і в Тверській, і в Московській областях. Усі ці села чимось
були схожі одне на одне, і я однаково любив їх. Любив і
простори полів та лісів, що розкинулись довкола них, і річ-
ки малі, і річки великі, які омивали їх. Та найбільше любив,
хоч і не повну, а все ж волю, яка чекала мене колись у кож-
ному такому селі. Тут мені дозволяли робити все, про що я,
звичайно, і помишляти не міг у місті: я купався донесхочу
й сидів із хлопцями на нічлігах біля багаття, забирався у
лісові нетрі, скакав на спітнілих конях, припадав пилом на
току, лазив у чужі садки по яблука і катався на самороб-
них плотах.

І ось тепер я в такому ж селі. Та час інший. І поблизу —
німці. Кажуть, зовсім близько.

З яким захватом колись я стріляв на шкільних та район-
них змаганнях, жбурляв дерев'яну гранату — на дальність
і точність, ходив у протигазі. А тепер і захвату нема, ні на-
віть гордості, а тільки напруга і неспогадані сумніви. Невже
гранати, що лежать у мене в бічній кишені ватянки, можуть
насправді вибухнути? А що, як вони вибухнуть раніше, ніж
я кину їх? А гвинтівка? Її ж заряджено точнісінько так, як,
бувало, на змаганнях, і все ж це не дрібнокаліберка. А чи ж
вистрілить вона, коли буде треба? А що, як не вистрілить?

А може, я просто боюсь? Ні, ні! У всіх такі гвинтівки, і
патрони, і гранати. У всіх! І, напевно, ніхто не думає про
те, про що подумав я...

— Трудно з незвички? — запитує сусід.

— Ви вже?

— Поспав! Добре! — відповідає він. — Кажу, як — труд-
но з незвички?

Я все розумію й бадьорюсь:

— Що трудно?

Начебто не розумію.

— Та просто так, — солодко позіхаючи, шепоче сусід. —
Змерз ти, бачу. Тремтиш.

Мабуть, я й справді тремчу.

Холодно. Ноги мокрі, і взагалі якось зимно. Зуб на зуб
не попадає.

— Я не тремчу. Звідки ви взяли, — кажу я. І для більшої
переконливості перекладаю гвинтівку й підсмикую ватяні
штани. Підсмикую з незалежним виглядом, випроставшись
в окопі на весь зріст. Потім витягаю з кишені гранату,

зважаю її в правій руці й знов кладу в кишеню.— А ви давно на фронті?

— З самого початку...— відповідає сусід. Він уже не дивиться на мене й за хвилину каже, ні до кого не звертаючись: — Курити страх як хочеться — от біда.

Курців я ніколи не розумів. Що за втіха? Правда, батько мій усе життя курить і прокурив усіх нас, як казала мати. Колись пішла вона до поліклініки, а лікар їй: «Не слід вам курити».— «Я не курю! Що ви, докторе!» — сказала мати. А лікар: «Від вас тютюном тхне».— «То чоловік мій курить».

Тепер поруч із сусідом червоноармійцем я маю бути таким, як він, батько.

— Справді, хочеться,— підтримую його й запитую: — А ви які цигарки курите?

Марки цигарок я знаю, особливо традиційний батьків «Біломор». Сусід не розуміє мого запитання й бурмоче здивовано:

— Які! Махри бодай дрібочку.

Мені кортить зробити щось добре цьому чоловікові.

— Зараз роздобуду,— кажу я.— Заждіть.

— Облиші! Збожеволів,— сусід схопив мене за ногу, коли я вже ладен був перевалитись через край окопу.— То я так...

— Я міг би в батька «Біломор» попросити...

— З батьком, значить, тут?

— Еге.

— Нехай потім. Не треба зараз. Потерплю.

А тиша довкола зовсім не фронтова і навіть не прифронтова. Десь кукурікав півень, мляво сипав сніжок, мукали часом корови й кудкудакали кури. Над голими деревами грайливо кружляли молоді галки. Та все наче завмерло. Людей не видно, але вони десь близько, в селі. Подекуди з димарів струмів димок, чути було рипіння дверей та колієзя, аж ген — хтось перебіг сільську вулицю.

Сніжинки падали на край нашого незатишного та вогкого окопу. Поволі сіялись на шапку й на шинель мого сусіда. А моя ватянка, промашена, як здавалось мені, наскрізь друкарським мастилом і фарбою, була така мокра, наче я в ній щойно викупався. Сніг не встигав лягти на неї — танув.

Уздовж свіжовиритого окопу стирчала трава — померхла, але ще жива, прибита осінню. Пахло свіжим зіллям та прілим листом, і ще глицею, смолою. Війна позбивала гілки ялин та шишки, і вони доживали тепер останні дні на землі, яка ось-ось укриється снігом і перетворить їх на перегній.

Ніколи мені не доводилось лежати на землі о такій порі року. Та й за містом я в жовтні, здається, ніколи раніш не бував. Але, можливо, саме тому, що ріс я серед каміння й асфальту московських вулиць і лиш на короткі літні місяці виривався в поля і ліси, мене завжди поймала радість, коли я бачив землю, трави, кущик чи деревце — справжні, не міські, без страшливих табличок: «Не рвати!», «Не ходити», «Не лежати».

І зараз я вже не думав про сльоту й грязюку, про війну та німців. Здається, мені стало навіть трохи тепліше, зручно, і я почував себе майже добре. І тиша, тиша довкола, наче дома; коли, втомлений, засинаєш. А може, я й справді?.. Я здригнувся, аж рукою штовхнув сусіда.

— Що тобі? — прошепотів він. — Заснув?

Почалося незрозуміле й несподіване. Поперед мене й поряд загуркотіли постріли. Не зразу я збагнув, що і мій сусід стріляє теж. Стріляє, не звертаючи уваги на мене. А я? Як же я?

Тільки тепер я глянув на село і ясно побачив мотоцикли з колясками, а в них німців. Живих, справжніх, яких я бачив на фотографіях у газетах та в кінохроніці. Мотоциклів два, а німців? Раз, два — на одному. Три, чотири — на другому.

Я прицілився, щоб вистрілити, але мотоцикли не стояли на місці. Один вискочив на пагорбок і зупинився біля самісінького тину, другий зник за стіною сарая.

Може, й безглуздо було стріляти навмання, але я натиснув курок.

Здається, я зовсім отямився. Дістав патрон, прицілився в мотоцикл, що ледь виднів із-за стіни сарая. Я добре бачив колесо й частину керма і старався влучити саме в це місце. Знову натиснув курок, але що з того вийшло — зрозуміти було важко. Постріли загримотіли ліворуч, і праворуч, і попереду, і поряд. Колесо й кермо зникли за сараєм. Другий мотоцикл також зник.

Отже, німці відступали? Та не встиг я так подумати, як почув од свого сусіда:

— Взяли село, гади! Тепер — держись! Хоч би не посунули.. А може, ночі злякаються. Темряви фріц боїться.

Перестрілка тривала не більше десяти хвилин. Потім стало тихо. Лише кілька разів перед нами розітнулися вибухи мін. Так принаймні пояснив мені сусід:

— З мінометів гатить!

Але й це тривало недовго. Коли така тиша, то невже німці зайняли село? Мій сусід, звичайно, помилився.

Цеп нашої оборони розтягнувся метрів на триста. Він починався десь за кладовищем, огинав село, біля якого лежали ми, й спускався вниз до ставка. Ставка за чагарником та краєм лісу я не бачив, але мій сусід кілька разів поглядавав занепокоєно саме туди:

— Не чути...

— Чого не чути? — перепитав я.

— Петеерівці там наші. Знаєш таке: протитанкові рушниці? Але їх мало. Батарей сорокап'яток має підійти. Ще в обід обіцяли.

Із сусідових слів я збагнув, що саме біля ставка проходить дорога — єдина, якою німці можуть спробувати прорватися далі до Москви. Дорога поганенька, та інших поблизу нема. Без сорокап'яток буде важко.

— А село?

— Через село й пролягає вона, дорога. Он там, бачиш — ліворуч, до ставка.

Село — наче пуста. Не вірилось, що в ньому могли бути німці: ані звуку, ані пострілу.

У вечірньому небі крізьмолоко хмар виглянув місяць. Заіскрився сніг у його блідому світлі, і мокра трава перед нашим окопом, і дві миршаві ялинки, що стирчали край села біля перехнябленого тину. Ялинки були кривобокі, з обшморганим верхів'ям, здалеку вони скидались на дерев'яних танцюристів із казки далекого дитинства.

Праворуч за селом палахкотіли пожежі. Небо здригалось, тремтіло від жовто-червоних спалахів.

З того боку, де було кладовище, в окопі з'явився взводний, — не з нашого батальйону, а з червоноармійської роти, що займала рубіж разом з нами, — хрипко спитав мого сусіда:

— Як? Мабуть, кишки марш грають? — І втішив: — Кухня вже димить.

— Сорокап'ятки прийшли? — спитав сусід.

— Порядок! На місці!

— Тоді жити можна.

Зрідка десь бахкало. Судячи з усього, не близько.

— Вгамувались, — миролюбно сказав мій сусід. — І ми відпочинемо.

Ми все дивилися на край сільської вулиці. Зліва в хаті з проваленою стріхою протяжно й нудно зарипіли двері. Рип та рип, і — я побачив — двері важко відчинились, на

порозі стало кришенятко в шапці-ушанці, в самій сорочині, босе.

— Диви, хлоп'я,— здивувався мій сусід.— Оце так! Голеньке, а в шапці!

Тим часом хлопчик діловито поглянув туди-сюди, обернувся до сходів та й почав задки спускатися з ганку. Ставши на землю, знову обернувся й чимдуж задріботів до хвіртки.

— Зараз мама йому всипле. Застудиться ж, карапуз! Треба ж! — Мій сусід навіть прицмокнув з досади.

Але ні мама, ні хто інший з хати не вийшли. Хлопчик щасливо поминув хвіртку, вийшов на шлях і гірко заплакав. Тепер він стояв проти місяця, і ми не могли помилитись: років три було йому, не більше.

— Що ж робити? Уб'ють же! Уб'ють! — хвилювався мій сусід.

В інших окопах теж помітили хлопчину. Теж охали й зітхали: «Тікай, дурненький!», «Назад іди, назад! До хати!», «Застудишся!».

Ляснув постріл з рушниці. За ним пролунала автоматна черга. Хлопчик, наче його хто вдарив, кинувся в наш бік. Він біг по дорозі і лементував.

— Дивись! Дивись! — зашептав, штовхаючи мене в плече, сусід.

Там, де було кладовище, хтось вискочив з окопу і, припадаючи до землі, кинувся вниз. Я помітив ватянку й чорну шапку на голові. Отже, це був хтось із наших. Він котився вниз по глинястому схилу, чоботи його хлюпали й чвакали, за спиною від кладовища лунали вигуки: «Стій!»

Але він біг на дорогу. Біг під кутом. Так, певно, було легше.

І раптом він упав. Упав, як тільки розітнувся страшний вибух попереду, коли до дороги лишалось не більше як один ривок.

— Убили! Невже вбили? — тепер уже я штовхав свого сусіда.

А на дорозі, де тільки-но бігло хлоп'я, куріла невелика воронка. І більше — нікого.

У мене почався приступ кашлю. Чому кашель? Я не міг його затамувати, він душив, мені стало млосно, аж нудило.

— Годі тобі! — гаркнув на мене сусід.— Він живий, бачиш, повзе...

Боець, що був кинувся вниз рятувати хлопчика, і справді повз. Потім він підвівся і перебіжками швидко подався назад, нагору, до окопів. Я помітив у його руках пістолет, побачив голову без шапки, — невже це батько? Промайнули знайомі риси. Ну, звичайно ж, батько!

— Це він, він! — загукав я сусідові, але зразу ж мій голос і слова сусіда заглушило гучне ревіння моторів.

— Танки! Гранати до бою! — пролунала по окопах команда.

Я вже не бачив батька, що зник десь коло кладовища. Перед нами сільською вулицею сунули тупорилі громадища.

Спалах! Удар! Виття! І знов удар — уже позаду! Головний танк стріляв по наших позиціях. А за ним сунули ще, і ще, і ще. Шум їхніх моторів усе гучнішав. Знову постріл, удар — зліва. Знову — ще ближче зліва. Отже, й хлопчика вбито — пострілом з головного танка, що мчить зараз просто на нас, і, коли йому заманеться, він не зверне дорогою до ставка, а, задравши свою морду, піде на наші окопи.

— Ти що, очманів? Гранати!

Мене аж пересмикнуло від крику сусіда.

Танки, круто развертаючись, сунули тепер по дорозі. Мимо нас! Мимо! Ось головний, із задимленим чорним хрестом на боці, пройшов над тим місцем, де всього лише кілька хвилин тому куріла воронка, за ним — другий, третій. Четвертого вже не було. А був бронетранспортер, і вслід за ним гуркотів загін мотоциклістів.

— Гранати! Давай гранати! Кому кажу! — вигукував сусід, кидаючи гранати прямо на шлях.

Я схопив лимонку, смикнув кільце й метнув її туди, де йшли танки.

— Що ти робиш! У піхоту давай! У піхоту! В тебе ж піхотні! — знову загорлав сусід, коли я размахнувся, щоб кинути другу лимонку.

І справді! Як це я не зміркував, що лимонкою не вразиш танка. Інша річ сусід — у нього протитанкові.

Я кинув другу й третю гранати. І в ту ж мить по праву руч від нас ударили гармати. Дзвінко, весело, хвацько!

— Що я казав! Наші сорокап'ятки! Стараються батареї! — Мій сусід мало не застрибав од радощів.

Мотоциклісти розсипались по дорозі. Їх затримували танки й бронетранспортер, що йшли попереду. А втім, вони вже не йшли. Головний танк сповз на узбіччя і, ревучи, завиваючи, як в істериці, крутився на одній гусениці. Два інші ледь помітно сіпались, намагаючись обійти першу машину.

На дорозі коїлося щось незбагненне. Гуркотіли постріли. Надривно, зі скрипом і скреготом гримів під ударами снарядів метал. Тріскотіли мотоцикли й черги автоматів. Стовп диму з вогнем шугонув над бронетранспортером. Німці лементували, подаючи команди, лементували, коли поруч вибухали гранати.

— Нижче голову! Нижче! Бачиш, по нас гатять!

Я чув ці слова сусіда й пригинав голову, але в гуркоті й сум'ятті бою не тямив, звідки й хто стріляє в нас.

Тут мене покликали, як мені здалося, з правого боку. Я обернувся, інстинктивно обернувся не праворуч, а назад, і знову почув:

— Гайда сюди! Тільки плазом, обережно!

— Кого? Мене? — перепитав я.

— Так, тебе, тебе! Повзи! Обережно!

Я схопив гвинтівку, вискочив з нашого окопчика, обернувся назад до сусіда:

— Ніби кличуть...

— Лягай, йолопе! От людина! — щодуху загорлав червоноармієць, і я плюхнув просто в якусь калюжу. В ту ж мить поруч свиснули кулі. Невже це в мене?

Я поповз по мокрій землі і біля заднього окопу зорав її стволом гвинтівки. І справді, йолоп! Зразу б і зметикувати! А то виструнчився, як пам'ятник!

Перевалившись через бруствер окопу, звідки мене кликали, я скотився до ніг того ж таки старого плановика, з яким уранці йшов по Ленінградському шосе. Він допоміг мені звестись навпочіпки й сказав лагідно, з уболінням:

— Не можна ж так. Так ризикувати не можна. Давай разом, тільки обережно.

Ми поповзли ще далі назад, а тоді вбік, до кладовища. Кладовище було на самому пагорбі, і там теж окопалися наші. Зараз я їх бачив добре. Кілька бійців стояли на стежці, захищені з обох боків, неначе умисне від німців, природними горбками, могилами та чагарником.

— Хто кликав мене? — спитав я на ходу, коли ми добувалися до кладовища.

Старий плановик промовчав. Мабуть, не дочув...

Батько лежав на мокрій стежині, без шапки, в розхристаній ватянці, відкинувши праву руку. Чому руку, коли кров заливала йому живіт, — я в ту мить не розумів нічого.

— Ти? Ось... — промовив батько, дивлячись на мене неприродно великими очима, і повторив: — Ось... І тобі хрещення. А хлопчину жаль... Не пощастило... Он яка штука.

Страшно... Тільки голівка... В шапці... Без тіла... і рот розкритий... Пряме влучання... Ти що? Не хвилюйся! Я житиму. Житиму! Тільки води мені не давайте. Не можна!..— І застогнав, стиснувши губи.

Поруч зі мною стояв командир батальйону.

— Що робити? Га? — Я схопив його за рукав.

— Нічого, друже, все буде добре. Зараз принесуть носилки, дізнаємось, де медсанбат. Коли далеко, візьмемо в артилеристів машину. Ти поїдеш з батьком.

— А як же там? — кивнув туди, де точився бій.

— Що значить — там! — спалахнув комбат.— Кажу, з батьком поїдеш! Ясно тобі, з батьком! І все!

— Та я не про те...

— А я про те! — відрубав комбат. І потім уже лагідніше: — Німців одбили. До ранку принаймні. Прикро,— несподівано додав він.— Коли біг туди, нічого, а тут накрило...

Ми довго блукали в санітарній машині по довколишніх дорогах, але медсанбату так і не знайшли. Перев'язка, зроблена батькові біля кладовища, зовсім промокла, і мені було боляче дивитися на нього. Батько дихав тяжко, з хрипінням і свистом, і від цього ставало зовсім моторошно.

— Ти не думай... Я правду тобі кажу...— бурмотів він.— Розумієш, суцю правду... Я житиму... Житиму... А ти матір бережи!.. Дуже прошу... Я ж, ти знаєш, винен перед нею... А ти... Ти молодець... Хлопчика шкода... Мерзотники... Катюги... По дитині з танка...

— Треба щось робити! Так же не можна! — Я підбіг до кабіни шофера, коли наша машина забуксувала на перехресті ґрунтових доріг.— Треба лікаря знайти!

Шофер виліз із кабіни, зазирнув у кузов до батька:

— Може, у Москву гайнемо? Певніше буде.

Незабаром ми вибрались на Ленінградське шосе. Тепер — швидше, швидше! Тільки б швидше добратися до міста!

Батька поховали тільки на п'ятий день. Чи міг я думати, що поховати людину так трудно? Удвох із батьковим співробітником, якого я несподівано зустрів на вулиці, ми чотири дні їздили по кладовищах. Чотири дні нас дурили, поки ми збагнули: ні здоровий глузд, ні гроші не врятовують становища. Три буханці хліба, дві півлітри, місячна продовольча картка — і все скінчено.

Ми поховали батька на німецькому кладовищі. На німецькому, серед сотень похованих там людей з німецькими прізвищами, лежала тепер людина з прізвищем російським,

що загинула від осколка німецької міни. Правда, в цього кладовища є й інша, не німецька назва: Введенські гори...

Минуло кілька днів. Я остаточно зрозумів: усі мої надії повернутися до армії марні. Наших я не знайшов, хоч і шукав дві доби. У військкоматі мене й слухати не хотіли. На збірному пункті, звідки рушав наш особливий батальйон, сказали невтішне: батальйон дуже пошарпано, а бійці, що zostались, влилися в діючу армію. Коли б я не забув своєї гвинтівки там... Тоді все склалося б інакше.

Я повернувся в друкарню. Повернувся, щоб не тинятися без діла. Сидіти на материній шії я не міг. Мати, хоч і не працювала, здавала кров на донорському пункті й одержувала за це особливу картку й додатковий пайок.

Уночі ми знов чергували на даху. Німецькі літаки, як і раніше, ночами рвалися до Москви. Вони сунули на місто великими масованими групами по сто, двісті, інколи й по триста машин. Їх били коло Москви, або, як сповіщали в зведеннях, на близьких підступах до Москви, били і в московському небі. Били, збивали, відганяли. Недобиті «юнkersи» та «хейнкелі» скидали бомби на околицях міста і в дачному Підмосков'ї. В тому самому Підмосков'ї, де жебоніли тихі річки, шаруділи листям ліси, де щороку відпочивали люди. За кілька місяців війни бомби переорали цю землю.

Наша друкарня випускала незвичайні газети й листівки для окупованої території: смоленську — «Рабочий путь», брянську — «Брянский рабочий», калузьку, районні газети. На кожній з них поряд зі словами «Смерть німецьким окупантам!» стояв гриф: «Прочитай і передай товаришеві».

Дивне почуття охоплювало нас, коли на ротаційних машинах друкувались ці газети! Зовсім не таке, коли ми друкували знайомі московські газети. То було звично. А тут кожен номер газети, кожна листівка значили багато. Просто з друкарні паки особливих газет і листівок везли на аеродроми люди у військовій формі, щоб через кілька годин скинути їх туди, де порядкують німці. Газети попадуть і до фашистів, але попадуть і до наших людей, яким принесуть російське слово, надію та віру в те, що їх не забули.

Для німців ми друкували окремі листівки. Я німецьку знав погано, як і більшість друкарів. Але слово «перепустка», надруковане на листівках не тільки по-німецькому, а й по-російському, здавалося нам майже магічним. Ось попаде така листівка в руки німцеві, і він зразу ж здасться

в полон. Ну, а якщо листівки друкують такими величезними тиражами — то й війна скоро кінчиться.

Я ловив себе на тому, що починаю думати про кінець війни.

Москва була вже не та, що шістнадцятого жовтня, хоча відтоді й минуло тільки якихось два тижні. Обстановка на фронті, судячи із зведень, не дуже змінилась. Німці півколом оточували місто. Офіційний стан облоги з кожним днем ставав суворіший. Що далі, то все дужче дошкуляли холод і голод.

А настрої! Велика річ — настрої людей. Він був зовсім інакший. Якби сказав хтось оце зараз, що німці можуть узяти Москву, його розтерзали б як ворожого провокатора. Та ніхто й не казав цього, ніхто так не думав. Залізний порядок змінив життя міста — воно стало по-воєнному нормальним.

З Москви евакуювалася більшість підприємств і установ. І все одно людей лишилось багато. На місці евакуйованих заводів починали працювати попервах майстерні, а за кілька днів і цехи, що ремонтували танки й машини, літаки й гармати. Колишні консервні заводи випускали гранати й снаряди, а там, де колись розливали молоко, сиропи, лимонад і пиво, виготовляли пляшки із запалювальною сумішшю. Найсерйозніші наукові лабораторії, як, скажімо, Центральна лабораторія автоматики, робили найпростіші деталі для автоматів. У сотнях швейних майстерень і ателье верхнього одягу, що, з примхи долі, вже готові були позакриватись місяць тому, тепер шили обмундирування та білизну, вдовольняючи потреби фронту. Білизни і особливо теплих речей не вистачало. У місті почали збирати подарунки для армії. Плакати сповіщали й закликали: «Теплі речі фронтові — запорука перемоги», «Чи послав ти подарунки фронтовикам?», «Захисник Батьківщини твоїм теплом зігрітий!». Газети друкували вірші:

Солдат повернувся з двоєю,
Щоб втому скинути з плеча,
Дарунки наші із тобою
Він візьме з радістю в очах.

Він нас ніколи не забуде,
Турбота наша дасть снаги.
Завжди в бою сміливим буде,
Його не сплять вороги.

Працювали й наркомати. Евакуйовані майже в повному своєму складі, вони виникали на колишніх місцях — спочатку окремі представники, потім групи, а згодом відділи й підгравки — для зв'язку, погодження та й просто для роботи. Москва жила, а зв'язуватися з нею з Горького, Куйбишева, Свердловська, ясна річ, було трудніше, як з площі Ногіна.

Щоранку йшли юрби людей на роботу й щовечора поверталися з роботи. Поверталися, щоб, опустивши маскувальні штори в своїй кімнаті, бодай сяк-так повечеряти, а тоді заступити ще раз на нічне чергування чи піти почувати в метро, якщо в сім'ї є малі діти. Ходили трамваї, автобуси й тролейбуси. Під землею мчали переповнені поїзди метро. На перехрестях блимали світлофори й стояли міліціонери. По вулицях та провулках походжали військові патрулі. В крамницях отоварювали картки. Нелегко було потрапити в кілька відкритих театрів та кіно: там у буфетах продавали бутерброди по комерційних цінах. Бутерброди з сиром і любительською, справжньою любительською ковбасою!

Мати знов пішла на роботу. Працювала тепер у солідному наркоматі: там нерегулярно, але досить часто видавали без карток суфле. Кажали, що так зване молочне суфле — ерзац на сахарині, як на здоровий глузд — харч непоживний. Але мене це не бентежило. Я полюбляв суфле хоча б за те, що воно геть притлумлювало апетит. Після супу з кропиви та ложки пшеничної каші, які я щодня з'їдав у друкарській їдальні, суфле мені здавалося розкішшю.

Сьогодні мати сказала по телефону, що принесе суфле, і додала:

— Якщо хочеш, зустрічай мене.

О сьомій вечора я був на розі площі Ногіна та вулиці Разіна. Я чекав біля під'їзду наркомату. До закінчення робочого дня лишалося не більше трьох хвилин. Репродуктор на сусідньому будинку тільки-но оголосив: «...третій сигнал дається о дев'ятнадцятій годині за московським часом».

Переді мною площа — вечірня, темна, що ледь мерехтіла голубим світлом автомобільних та автобусних фар. Снігу в Москві ще не було. Випадав часом упереміш з дощем і зразу ж танув. А зараз стояла холоднувата, але суха погода. Вздовж голого Ільїнського скверу вниз і вгору сунули переповнені трамваї.

Мати вийшла з під'їзду саме в ту хвилину, коли по радіо пролунав третій, останній сигнал «перевірки часу». І в ту ж мить страшенної сили удар струсонув землю. Стоп диму,

вогню й пилу знявся над Ільїнським сквером, розітнулися розпачливі зойки, геть полетіли шибки й віконні рами. Два трамвайні состави, що спускалися до площі Ногіна, перекинуло вибуховою хвилею й шпурнуло в сквер.

Важко було збагнути, що сталось: бомбардування чи просто вибух. Ми побігли по вулиці Разіна в напрямі до Красної площі.

— Мерщій, мерщій додому! — вигукувала мати.

— Тоді треба назад. Навіщо сюди?

Мати зупинилась:

— Так, так, назад...

Площа Ногіна кипіла велелюддям. Ліворуч уздовж скверу вже не пропускали. Праворуч ми ледве пробігли метрів з двісті...

На бруку — кров, кров і люди, люди! Вбиті, розтерзані, поранені, живі.

— Таточку! Татуню! Ходім, татуню! Страшно! Ой, як страшно, таточку! — кричав, знавіснівши, хлопчик у піонерському галстуку, що вибився з-під пальта. Він поправляв галстук і намагався підняти свого батька, та сили не стало. Батько лежав на тротуарі з перерізаною осколком шиєю.

Огрядна стара жінка несла на руках поранену в ногу дівчинку років шести — мабуть, онуку.

— А зоомагазин! Як же черепаха, бабусю? Ти ж обіцяла! — пручалась онука.

Кричали всі: діти, дорослі, чоловіки, жінки. Кричали поранені і живі.

— Я не можу, я не можу, ходімо назад, — шепотіла мати і тягла мене кудись за рукав.

Ми побігли назад і ледве пробилися через цеп червоноармійців. Сквер оточили вже з усіх боків. Пропускали тільки санітарні машини й пожежників. А санітарні машини все під'їжджали, й під'їжджали, і вили, і виття їхнє зливалось з зойками...

— Ходімо через Солянку, — тягла мене далі мати. Навздогін нам завила радіосирена, і голос диктора повідомив:

— Громадяни! Повітряна тривога! Громадяни! Повітряна тривога!

Радіо ще оголошувало повітряну тривогу, коли ми підбігали до свого будинку. Та бігли не тільки ми — на вулицях і в нашому провулку метушилися люди, і, хоч була повітряна тривога, вони поспішали додому. Незвичайної сили вибух і запізно оголошена тривога підганяли — всі наче

втрапили рівновагу і дисциплінованість, що вже стали звичкою.

— А де бідон? — раптом згадала мати.

— Не знаю...

Мати махнула рукою:

— Бог з ним! Який жах!

Біля наших воріт стояла швидка допомога. Я побачив її ще здалеку й мимоволі надав ходи.

Що сталося?

Люди в білих халатах шойно вкотили носилки в машину й грюкнули дверцятами:

— Ідьмо.

— Що сталося?

— Та що там,— безнадійно махнув рукою кербуд, котрий стояв на тротуарі з іншими мешканцями будинку.— І треба ж такій дурниці скоїтись! Без тривоги! Несподівано!

— Кого ж повезли? Кого? — перепитав я, так і не зрозумівши, що ж трапилось.

— Скворцова трахнуло, дружка твого, Бориса,— сказав кербуд.

— Борю? Як трахнуло?

— На даху пісок перевіряв... А тут саме... Знесло вибуховою хвилею... Поки підбігли, а він уже...

Ми з матір'ю пішли додому. В коридорі — хаос. Обвалилася штукатурка. В кухні — повибивані рами й скло на підлозі. Насилу відчинили двері своєї кімнати — в ній теж усе шкереберть. Гуляє вітер. Висаджена, без шибок, рама звисла на одному шпінгалеті.

— Ви про Миколу Степановича вже знаєте? — Старенька жінка, сусідка по квартирі, зазирнула в наші двері й розгублено розвела руками.— Чи не знаєте?

— А що?

— Біда з ним. Ох, біда!

Я побіг до кімнати Миколи Степановича й не зразу збагнув, що там скоїлось.

— Шафою його й придавило. Треба ж, шафою,— пояснила сусідка.

Микола Степанович уже не дихав. Старий загинув, задавлений книжковою шафою. В цій шафі лежали й ті книги, які я збирався продати на прохання Миколи Степановича, але так і не продав.

Шафа ніяк не піддавалась. Нарешті, не знаю як, я трохи підняв її, витяг Миколу Степановича. Біля нього лежав зошит. Зошит з його віршами. Бісерний почерк. Його почерк,

Я глянув мигцем, побачив своє ім'я, прізвище. Пробіг очима вірші, яких не знав раніше:

Скоро, любий, ліс замає,
Весь замає
Скоро.

Кожна гілка забує.
Забує
Скоро.

Весняної спраги повен,
В розмаїтість неозору
Утечу я скоро.

Це — мені? Микола Степанович ніколи не читав мені цих віршів. Може, вони — останні?.. Останні!

Боря Скворцов... Микола Степанович... І там, у сквері... Скільки ж одразу смертей!

У ці хвилини я не знав ще про одну смерть. У Будинку ЦК, куди влучила німецька торпеда, загинув Олександр Миколайович Афіногенов — драматург, весела, розумна людина, його я бачив у Миколи Степановича.

Усе це сталося в один вечір — двадцять дев'ятого жовтня тисяча дев'ятсот сорок першого року, через шість днів після того, як поховали батька...

Три дні ми розвантажували баржі в Північному річковому порту. Зима вже настала, і треба було поспішати. От-от скує мороз канал і водоймище, а баржі ще повинні встигнути пройти на зимовий ремонт.

Нас було небагато — чоловік сорок, присланих з різних підприємств і установ, а баржі дві — величезні, ущерть навантажені мішками й тюками. Металеві, слизькі й люто холодні баржі!

Коли мене й ще двох хлопців виряджали з друкарні на цю роботу, багато хто нам заздрив:

— Там хоч наїстесь. Мабуть, овочі або якісь продукти вивантажувати.

Нам судомило животи. Їсти й справді хотілось страшенно.

Та їсти у Північному порту було нічого. Ми вивантажували мішки з сіллю й тюки сирового прядива для текстильної фабрики.

Працювали з восьмої ранку до восьмої вечора і спали тут же в порту: хто в дирекції, хто в медпункті, хто в редакції багатотиражки.

Мені, здавалось, пощастило більше за всіх — мене покляли спати в шкіперській каюті однієї з двох барж. Вона мала гарне ім'я «Альбїон». Що це означає — «Альбїон», я не знав. Не знав і сам шкіпер, відлюдькуватий дідок, який усе життя пробурлакував на баржах.

У каюті було тепло й сухо. Після багатьох годин роботи на вітрі й на морозі — просто рай.

Уранці і вдень годували нас у портовій їдальні. Давали суп з мороженої капусти та ложку каші або пюре з картоплі, теж мороженої.

Увечері ми чаювали зі шкіпером.

Сидір Кузьмич витягав для себе окраєць хліба, одрізав шматок сала, відкривав банку варення й наливав окропу з казанка — на двох:

— Пригощайся!

І ми пригощались. Я сьорбав «з таким» окріп, а іноді дожовував хліб, що лишався від моєї денної пайки. Шкіпер смачно вминав хліб із салом, а потім з варенням.

— На ніч багато шкодить,— казав він при цьому.

І справді, Сидір Кузьмич більш нічого при мені не їв. Обід він готував і з'їдав удень, коли ми працювали.

За три вечори я вже звик до всього, спокійно зносив вечірні муки й навіть не сердився на Сидора Кузьмича. Тим паче, що по-своєму він був правий: своє він їсть сам, а я вдовольняюсь своїм. Добре й те, що він дає мені окропу й притулок на ніч. Прикро вражало інше.

Я намагався вговорити шкіпера обміняти сало й крупу на мої майже нові шкіряні черевики та батьків напівшерстяний шарф. Шкіпер не погоджувався.

— А в мене нічого немає. Що в мене є? Тільки для себе.

Що було в шкіпера, я бачив: і сало було, і крупа кількох сортів, і ящик з горохом кілограмів на вісім-десять під койкою.

— Та я ж вам речі даю, добрячі,— пробував переконати я Сидора Кузьмича.— Я прошу зовсім небагато. Ну сала шматочок та кіло крупи або он гороху. За черевики або за шарф — за що хочете.

Речі я прихопив навмисне, пообіцявши матері неодмінно виміняти на них продуктів. Усе-таки працюватиму я в порту, а тут знайдуться ж очі.

Але шкіпер мулявся.

Сьогодні був останній вечір мого корабельного життя. Ще ніч, завтра зранку години на три роботи — і можна додому.

— Ну то як, Сидоре Кузьмичу? — знову спитав я, коли ми напилися чаю, а господар ще й попоїв.

Шкіпер наче подобришав:

— Ану покажи, що там у тебе?

І черевики, і шарф він бачив і вчора, й позавчора, але зараз я знову показав їх Сидорові Кузьмичу.

— Погляньте, які справні.

Сидір Кузьмич помацав шарф і навіть поглянув крізь нього на світло каганця, зважив на руці один черевик, ніби його цікавила не якість, а вага, і, коли я вже був певен, що діло вигорить, несподівано прорік:

— Ні, не вийде. Продуктів не дам. Грiшми хочеш?

Плани мої ламались. Доведеться, мабуть, завтра по дорозі додому заїхати на Центральний ринок та й купити щось на ці гроші.

— А скільки ви дасте?

— Півтори сотняги,— прикидав шкіпер.— Та вже хай буде — дві.

Не приставати на це? Я уявив собі, як повернуся додому в нашу кімнату, де вже давно стоїть залізна грубка з одведеною у вікно трубою, розпалю її і, поки мати на роботі, зготую щось смачне: наварю, наприклад, пшеничної каші, коли пощастить роздобути пшениці на базарі або картоплі, а найкраще кормових буряків — вони ж удвічі дешевші за картоплю, отож і вимінати їх можна або купити (якщо я просто продам черевики й шарф) удвічі більше.

Я почав міркувати: кілограм картоплі коштує тепер на базарі сто карбованців — сто двадцять, а кілограм буряків — п'ятдесят. Отже...

— Чого мовчиш? — перепитав Сидір Кузьмич.— А то як хочеш!

— Я згоден...

— Ну, добре. Лягаймо спати. А завтра...

Уранці ще вдосвіта я пішов розвантажувати баржі. Сидір Кузьмич іще спав. «Нехай спить, забіжу потім»,— подумав я.

З баржами ми упоралися тільки о дванадцятій. Я не пішов до їдальні, а повернувся на «Альбiон» і спустився в шкіперську каюту.

— Сидоре Кузьмичу, ми все розвантажили. От я і прийшов, щоб...

— Ну?

— Та гроші... Гроші ви мені винні...

— Не клей дурника! — посміхнувся шкіпер.— Гроші тобі, як умовилися вчора, так і віддав.

— Як то віддали?

— Ти що ж це, вдруге хочеш з мене здерти, шкуро! — загорлав Сидір Кузьмич.— Та я зараз міліцію покличу. Он чого схотів!

...Я йшов пішки до Москви. Вітер, різкий, поривчастий вітер ніс по неприбраному асфальту сніг. Я йшов попід заметами, по узбіччю шосе, підставляючи обличчя вітрові й снігові, і ні про що не думав. Уже лишилися позаду село Нікольське, і міст окружної залізниці, і завод Войкова, і тролейбусний парк, і роздоріжжя, і метро «Сокол». Скільки я йшов — годину, дві, три? Десять, п'ятнадцять кілометрів?

Москва лежала в заметах. Сніг на дахах, на бруку, на тротуарах. Його майже не прибирали тепер, його тільки приминали шини коліс та гусениці танків, ноги небагатьох москвичів та чоботи солдатів, які прямували на фронт. Справи на фронті йшли непогано. Німців добряче шарахнули під Москву. Все Підмосков'я було всіяне розтрощеною ворожою технікою, трупами німців.

По Ленінградському шосе й далі по вулиці Горького йшли війська. Вони пробиралися по вузьких проїздах мимо їжаків і надоббів, барикад і зенітних установок. Місто топуло в холодному зимовому тумані — величезне, немов завмерле. І дивилося примруженими очима зашторених і просто позабаваних фанерою вікон. І блимало ледь помітними синіми щілинами автомобільних фар. І дихало парою поодиноких перехожих, які прослизали вулицями мов тіні — похмурі, сутулі, майже не схожі на людей.

Додому я прийшов, коли вже смерклося. Не роздягаючись, сів біля холодної грубки.

Повернулася з роботи мати, розтопила грубку й заходилася щось готувати нашвидкуруч.

— Чи не захворів ти?

Може, я й справді захворів.

— Ні,— сказав я.— Трохи, мабуть, стомився.

Про речі й продукти вона не спитала. І то добре.

Кілька ночей підряд я кричав уві сні.

— Що трапилось? — дивувалася мати.— Може, тебе якісь бандити, злодії налякали? Кричиш чомусь про шахраїв, схоплюєшся, кидаєшся і, пробач мені,— вона почервоніла,— непристойно лаєшся...

Рік 1942-й

У Володимирській казарми, що містилися десь між Колгоспною площею та Каланчівкою, ми прибули пізньої листопадової ночі й одразу ж розтанули у строкатому гурті різних за віком цивільних призовників, які мені чимось дуже нагадували героїв фільму «Путівка в життя». Я бачив цю картину до війни в кінотеатрі повторного фільму.

Тим паче дивно, що вже на ранок якісь мудрі люди з кубиками в петлицях відібрали з цієї чорно-сірої маси команду в сто п'ятдесят стрижених юних голів, та ще, як з'ясувалося, з «вищою» — семи-дев'ятикласною освітою, вивели на подвір'я й сказали:

— Ста-вай!

Нас ще не обмундирували. В кишені моєї цивільної ватянки, купленої саме перед призовом по промтоварній робітничій картці, лежав трикутничок, що я мав його вкинути до поштової скриньки. Лист з адресою польової пошти я написав щойно — вночі, в цих казармах, на нарах, і для мене все це немало важило. У листі було кілька речень: «Я тепер теж в армії. Скоро пришлю тобі номер своєї польової пошти... Додому вже писати не треба».

Коли пролунала перша команда, я засунув руку до кишені. От добре, що я написав цього листа! Усе правильно!

Мовби на potwierдження моїх думок, бравий лейтенант вигукнув підряд ще дві команди:

— Рів-няйсь! По одному роз-по-ді-лись!

Ми так запопадливо виконували команди, що лейтенант чомусь відразу скис і промовив уже не так офіційно:

— А тепер, хлопці, вишикуйтеся праворуч по четверо, один за одним. Отак, так, добре,— кидав він, поки ми хитромудро шикувались.— Тільки в потилицю треба дивитись, у потилицю, а не в обличчя...

Не зразу, але зрештою всі второпали, що до чого.

— Пр-ра-во-руч! Кро-ком руш! — бадьоро вигукнув він. Колона дружно подалася до воріт, а потім рушила за вулками.

Надворі холодненько. Черевики наші невлад порипували на засніженому асфальті, слотикаючись об грудки та на вибоїнах. Усі вже звикли до того, що тепер не до прибирання вулиць. Минулої воєнної зими снігу в Москві було куди більше, як тепер.

Крокуючи разом з усіма, я озирався на всі боки, шукаючи поштової скриньки. Дивився й запам'ятовував: ось праворуч

скринька, ось трохи далі, ліворуч, ще одна, потім ще ліворуч і знов праворуч. Але із строю виходити не можна. Я тишив себе думкою, що вкину листа трохи згодом. Не може ж такого бути, щоб ми не зупинились.

— Щось хочу спитати вас,— пролунав біля мене на диво ввічливий голос.

Я мимохіть глянув на сусіда зліва. На загальному тлі нашої строкатої колони він мав досить кумедний вигляд: добряча шуба, хутряна шапка, тупоносі коричневі штиблети. Ще й в окулярах, а обличчя ніжне, майже дитяче, з найвим, трохи розгубленим виразом.

— Хочу спитати, де я вас міг бачити? Щось дуже знайоме. Ви часом не відвідували Будинок піонерів?

Це я не відвідував! Аякже, відвідував, і не один рік. Як тільки відкрили! Та коли це було — до війни. Ось відколи вже не ходив я до Будинку піонерів. Декого з товаришів зустрів, а в Будинку не був...

— А знаєте, я позавчора ще був. Знав, що — в армію, і не витримав — пішов,— сказав мій сусід винувато.— Я теж від самого відкриття бував там, з тридцять шостою року. Тільки в студії художнього слова. Ви, звичайно, знаєте, що там є така студія? Теж на третьому поверсі...

Я слухав свого сусіда, і від його слів віяло чимось дуже далеким, дитячим.

Курський вокзал. Він такий, як і всі,— людний, метушливий і гуде, мов розворушений вулик. А тепер він ще й інакший, як і всі вокзали. Тут люди ждуть і прощаються — можливо, назавжди. Так, не всі, хто від'їжджає, повертаються. І багато хто з тих, які повертаються, не знають, що на них чекає завтра.

— По ва-го-нах! — підганяла команда.

Ми вже в теплушках. І нас ніхто не проводжав. То й добре!

Нас було сто п'ятдесят. Сто п'ятдесят московських хлопчаків, котрі вже так давно ждали подвигів і рвалися в бій, щоб розгромити ненависного ворога. Того самого, якого ми ненавиділи з дитинства. Нас підготували до цього перші книжки про революцію, про громадянську війну і про Павлика Морозова. Нас підготували до цього замітки «Пионерської правди» про події в Абіссинії та Іспанії. Ми дозріли для цього в дні боїв на озері Хасан та Халхин-Голі... А потім настав рік сорок перший. Доки ж можна чекати!..

Нас привезли в маленьке підмосковне містечко, точніше — на його околицю, привели в звичайне шкільне приміщення, помили в лазні, оглянули, чи немає вошей, обмундирували і оголосили:

— Тепер ви — курсанти школи АІР. Школи артилерійської інструментальної розвідки. Будете вчитися.

— А скільки вчитися? — несміливо спитав хтось із нас, і тут я побачив, що це був той самий хлопчина в окулярах зі студії художнього слова, з яким я розмовляв по дорозі. Запитавши, він діловито протирав окуляри подолом гімнастерки.

— Скільки треба буде! — сказали нам.

Ми не знали, що то за школа АІР. Не знали, що таке артилерійська інструментальна розвідка. Ми, подолавши, як нам здавалося, сто наук і тисячу докучливих шкільних днів, виходить, і не відали простісіньких примітивних істин. Наприклад, тієї, що гармата може точно влучити в ціль лише з позиції, яка має точні координати. Не кажучи вже про те, що спершу, ніж бити по тих цілях, їх треба засікти... І що для визначення координат артилерійських позицій, для засікання ворожих точок є ціла наука, ціла служба, котру ми нині осягатимемо як майбутні діячі артилерійської інструментальної розвідки, тобто мозкових судин бога війни!..

Того дня я вкинув у поштову скриньку листа, так і не надісланого з Москви. Та й добре, що вкинув. Наступного дня я б цього вже не зробив і, мабуть, переписав би листа. Наступного дня нам дали нашу точну поштову адресу. Адреса була жахлива — явно цивільна: Ногінськ, Московської області, поштова скринька...

Неподалік від школи стояв ліс. Справжній, сосновий. Тихо, як дроти, гули височенні дерева. Білочки, перестрибуючи з гілки на гілку, струшували на землю сніг. Товсті снігурі — гарні, рум'яні, наче від морозу, — стрибали по насту, лінькувато спочиваючи після кожного стрибка. І озиралися навкруги, і чепурили пір'ячко, і знехотя шугали вгору, вгледівши нас.

Ми ходили в той ліс щодня. За плечима — карабіни, теодоліти, стереотруби, бусолі, протигази. На ремені — повні підсумки. На ногах — лижі.

Загалом — не прогулянка, хоч у лісі й гарно.

Нас було сто п'ятдесят курсантів у однаковій військовій формі. Сто п'ятдесят гімнастерок, штанів та шинелей. Сто п'ятдесят сірих зимових шапок-ушанок із штучного хутра.

Триста черевиків, обмоток і рукавиць. У нас було п'ять учбових класів, десять спалень, сто п'ятдесят койок. І сто п'ятдесят характерів.

— Що за люди! — дивувався начальник школи капітан Катонін, у минулому — викладач консерваторії. — Усі творчі індивідуальності!

І справді, ми такі були індивідуальностями. Одні з нас любили почитати на сон грядущий, і вранці, о шостій годині, їх не могли добудитись. Другі куняли на заняттях, бо вони, бачите, колись так робили на нудних уроках. Треті... Словом, були серед нас усякі: і книжники, і лунатики, і мамині синочки, і чистуни, і крикуни, і скромники, і вегетаріанці, і диваки, і поборники «справедливості», а загалом — славні хлопці!

Першого удару по індивідуальностях завдав Статут внутрішньої служби, що його ми засвоювали день у день як теоретично, так і практично. Принаймні гауптвахта наша, чи, кажучи простіше, — «губа», не гуляла, а наряди поза чергою сипалися, мов з рогу достатку.

Другого удару, не менш відчутного, завдала солдатська кухня, котра геть-чисто стирала всі смаки, збуджувала апетит і щодня вабила нас щасливою нагодою попасти в наряд саме до супових казанів та в їдальню замість чергування біля поста номер один, поста номер два і поста номер три.

Нарешті, третього удару ми зазнали неждано-негадано — і все через отой здоровий глузд. Виявилось, що здоровий глузд загалом притаманний майже всім індивідуальностям. Згодом індивідуальності збагнули, що діставати зауваження гірше, ніж їх не діставати, а не заробляти нарядів поза чергою краще, ніж їх заробляти, що сперечатися з командиром річ марна і що краще сидіти на тих нудних заняттях у класі чи прокладати теодолітний хід у тутешніх лісах, ніж сидіти на «губі»...

Збагнули, напевно, й дещо важливіше. Коли ти й справді хочеш на фронт, то наберись терпіння, не канюч, а неси спокійно солдатську ношу і жди. А солдатська поша в нас — це карабін, саперна лопатка, протигаз, теодоліт, бусоль чи стереотруба — решта кому що належиться.

Нас не називали мушкетерами, і все-таки нас було троє. В списках наші прізвища не стояли поряд. Та ми поруч крокували в строю, поруч сиділи на заняттях і навіть спали поруч — ноги в ноги. А тому після відбою і після того, як

черговий по школі удвох із старшиною, відвідавши нашу спальню, тихенько причиняли за собою двері, ми клали подушки — голова до голови — і балакали. А втім, «балакали» — це моє слово. Володя казав — «базікали». Сашко делікатніше — «розмовляли».

Сашко був тихий і сором'язливий, про що свідчила вся його статура. Володя, навпаки, міцний, ладний, рум'янолиций, — невгамовно веселий і самовпевнений.

— Нумо, нумо, хлоп'ята! Не загинемо! — вигукував він і ляскав нас по плечу.

«Хлоп'ятами» він величав усіх, навіть командирів, але тих, звісно, позаочі.

— Чогось наші хлоп'ята сьогодні заворушились, — говорив він, коли командири прямували до кабінету начальника школи або на яку-небудь нараду в місто. — Щось там наметують. Лафа їм! Інші на фронті, а ці окопалися в теплі. Командують!

— Виходить, ти сам? А молодший від нас на цілий рік? — дивувався Сашко, коли я розповідав, як благав військкома послати мене хай не в армію, а в якусь там військову школу, доводячи, що вже був (був!) на фронті в сорок першому. — Вдруге й сам! А я от собі думаю, чи зміг би я так?

— Та чого там зміг — не зміг, — устрявав Володя. — І правильно зробив. Краще, як на «гражданці» з порожнім пузом сидіти. І в теплі, і в добрі, та ще тебе й шанують.

Тепер я знав про Сашка й Володю геть усе. Не тільки те, що Сашко ходив до студії художнього слова Будинку піонерів, а Володя полюбляв спорт і навіть брав призи на легкоатлетичних змаганнях школярів. Знав, що Сашків батько авіаційний інженер, а мати вмерла кілька років тому, і що недавно батько знов одружився, і в Сашка тепер хороша мачуха, і скоро буде братик або сестричка. А у Володі нема ні братів, ні сестер, його мати не працює, батько — господарник. Загалом, я знав багато й мало, бо наші біографії були коротенькі: батько такий ось, мама — отака, та й годі.

— Я все хочу тебе спитати... — здебільшого так Сашко починав розмову зі мною чи з Володею, та й не тільки з нами. Це були його улюблені слова.

Він питав нас, чи ми знаємо Востокова, й Полонського, й Веневітінова, і Давидова, і Гнедича, і пошепки читав нам їхні вірші. Сашко мав чудову пам'ять. А в мене серце краялось. Я ж усе те знав, перечитував з Миколою Степановичем, а тут не міг згадати жодного рядка.

Володя щиро признавався:

— Уперше чую! І потім, хлоп'ята, ближче до життя! Що там сьогодні на обід? Оце головне. А що Гнедич? Він дворянин? Виходить — був ситий! Експлуататорський клас, звісно.

Якось увечері Сашко нам прочитав:

«...Ваші очі блищать, як скельця мого протигазу, і сяють, мов ракета в нічному бою. Ваш ніжний голосок, наче голос днювального, котрий вигукує такі приємні команди, як: «На обід» та «Відбій». Сподіваюсь, любов моя полетить по ази-муту зі швидкістю кулі зразка 1930 року...»

— Що це таке?

— Солдатський фольклор,— пояснив Сашко.— Зветься «Лист піхотинця». Цікаво, правда? Я навіть списав його. І, знаєте, такий сором: помилкою наробив. Аж потім зрозумів...

— Помилки пусте! Отака література мені до душі! — зрадів Володя.— Дай-но списати!

Ми всі, до речі, писали з помилками, хоч скінчили сім і навіть дев'ять класів. Якби вчителі побачили оцю писанину — конспекти, статті до стінгазети, листи! Та, на щастя, теперішні наші вчителі не перевіряли нас на грамотність. Тільки лейтенант Буньков, прочитавши одного разу мій чималенький рапорт-пояснення, сказав:

— В наш час писали грамотніше...

Він був старший од мене на три роки.

Якось ми з Сашком і з Володею патрулювали. Це всі мали за щастя, бо курсантів нашої школи не часто посилали в комендантський наряд. Патрульна служба була привілеєм зенітників та шойно прибулих на переформування десантників. Казали, що їх страшенно пошарпали на фронті, і до них у місті ставилися з особливою повагою, як і треба ставитись до людей, котрі сьорбнули не один ківш лиха й zostалися живі.

Ми ретельно вітали командирів і мовчки пропускали поодиноких солдатів. Я, щоб похизуватись перед хлопцями, а найпаче перед Сашком, літературною ерудицією, згадував, як читав нам Гайдар напам'ять «Долю барабанщика», як Фраерман розповідав історію написання «Дикого собаки Динго»... І як Іраклій Андроников, якого мені доручили привезти в Будинок піонерів на таксі, пародіює всяких людей.

— А я Гайдара тільки мигцем бачив,— мовив Сашко.— Мабуть, він тоді саме до вас ішов. А в нас чомусь письменики не бувають.

Сашко говорив і про Будинок піонерів, і про все, що було до війни, в теперішньому часі.

— Ну, а кого ж я бачив із знаменитостей? — вигукнув Володя.— Самого, мабуть, Ціолковського. Еге ж, Костянтина Едуардовича! В газеті на портреті. От бачите, і я вмю віршами. Не гірше за вашого Ганевича.

— Не Ганевича, а Гнедича. Як тобі не соромно,— обурився Сашко.

— Ганевича, Гнедича — хіба не однаково, хлоп'ята,— погодився Володя.— А он дівчина, гляньте,— оце краля!

Ми йшли повз кінотеатр. Саме скінчився останній сеанс, і юрба глядачів висипала з воріт.

І раптом...

— Стривайте,— шепнув я хлопцям і, придержуючи ремінь карабіна, метнувся в натовп. Не пам'ятаю, як я наздогнав її і схопив за рукав шинелі:

— Наташо!

— Так, Наташа. А що? — Дівчина з кубиками в голубих петлицях зачудовано глянула на мене й відсмикнула руку.

Тільки тут я збагнув, що це не вона. І що взагалі це не зовсім розумно: солдатові, та ще й при виконанні патрульної служби, хапати за рукав молодшого лейтенанта — і з якого дива? Тому що здаля вона схожа на ту, іншу Наташу! Але ж тієї Наташі тут не могло бути. Вона на фронті і не в десантних частинах.

Я почервонів:

— Вибачте, я думав...

Та було вже запізно. Дівчина з голубими петлицями йшла не сама. Її супроводжували ще чотири петлиці — капітан і старший лейтенант.

— З якої частини? — спитав капітан і додав, аж крикнув: — Ану, станьте як належить! Номер частини?

Нагодився Сашко, ледве пробрався до нас. Навколо вже товпилась юрба цікавих.

— А ще солдат з пов'язкою. До дівчини чіпляється,— зронив хтось.

— Він — патрульний, може! — додав жіночий голос.— Патруль кого хоч може затримати, коли щось не так...

Кожен коментував події на свій лад.

Під'юджені такими розмовами, капітан і старший лейтенант у край розпалились.

— Ану, марш за нами! — мовив капітан.

— Ходім, ходім,— додав старший лейтенант і поклав мені на плече свою здоровенну руку.— Розбестились, жовтороти! І де їх, отаких, понабирали!

— Борю, може, не треба? — невпевнено спитала їхня супутниця.— Адже ви...

— Наташенько,— перепинив капітан,— не втручайся.

— Ви не маєте права! — вихопився наперед Сашко.— Не маєте! Ми — патруль...

— Ах, ще й ти? — старший лейтенант знизу вгору глянув на довготелесого Сашка.— І ти з нами — марш! Заступник знайшовся!..

Хоч як ми опинались, довелося йти. А то ще гірше буде! Спробуй отаким доведи, що не винен! Єдине, на що ми зважилися,— попросили, щоб нас одвели в комендатуру. Туди, звідки ми вийшли в наряд. Та все було марно.

— А де ж Володя? — спитав я по дорозі Сашка.

— Сам не знаю. Весь час був поруч. Злякався, втік?..

Нас привели в розташування авіаційно-десантної бригади, забрали червоноармійські книжки, ремені, обмотки, шнурки від черевиків і посадили на «губу».

«Губа» в десантників, як видно, стояла порожнем. (Ми з Сашком були там самі. Посідали на тапчанах, застелених драпами шинелями, невесело презирнулись. Сашко протер спітнілі окуляри й сказав:

— Якесь безглуздя. Га?

— Атож,— кивнув я,— по-дурному вийшло...

— А ти знаєш,— несподівано мовив Сашко,— я навіть заздрю їм. І розумію. Ну, десантників оцих. Скільки пережили, чого не зазнали, і раптом оце місто, і якісь мирні жителі, що ходять у кіно, і ми... Патруль! Сміх, та й годі. Правда, смішно?

Сашко був філософом, любив поміркувати, і в такі хвилини я не зважувався йому суперечити.

— Мабуть... так...

Він знову зняв окуляри, протер їх і нарешті, явно не до речі, поцікавився:

— Я все хочу тебе спитати... Ти, ну як би його сказати... В тебе є хто-небудь?.. Кого ти любиш?

Я мовчки кивнув головою.

— І дуже? Всерйоз?

— Дуже...

Я, здається, був справжнісіньким базикалом. Я розповідав про Наташу довго й палко, і виходило так, начебто вона закохана в мене, страждає й мучиться від моєї чоловічої стриманості в почуттях і взагалі жити не може без мене. Та й пише мені з фронту часто і ніжно... Сашко ніколи не розпитував мене про це раніш. І я його не питав — соромився.

Тепер Сашко сам сказав:

— Мені теж подобалась одна дівчина в нашій студії. Але, звісно, вона не знала нічого. А потім я довідався, що вона з Венькою Холодиліним цілувалась. Ось як буває...

Уранці вартовий приніс нам по казанку густої риб'ячої юшки з кістками та по шматку хліба.

— Попоїжте, хлоп'ята,— сказав він приязно.— Нашкодили?

Пояснювати вартовому не хотілось, а їсти хотілось. І ми почали сьорбати юшку просто з казанків. Ложок нам не дали: чи забули, чи на «губі» в десантників ложками їсти не дозволялось. Згодом прийшов учорашній старший лейтенант і заговорив з нами несподівано лагідно, майже побатьківському:

— А що, діти! Лишайтеся! Адже в нас — частина! А що у вас: трубки-окуляри? От переформуємося — знов на діло підемо... А коли про формальності думаете, то ми все влагодимо. Комендант міста — наш! І з начальником школи домовимось...

Ми презирнулись мовчки.

А може, й справді?

Старший лейтенант зрадив, гадаючи, що ми погодились:

— От і добре. Діти ви розумні, бойові! Одразу видно. Не пошкодуєте. А сьогодні ми вас і потренуємо на стрибках. З літака стрибали коли-небудь?

Ми знов презирнулись. Я за обох відповів:

— Ні, з вишки в Парку культури...

— Це пусте. Для початку нічого складного,— заспокоїв нас старший лейтенант.— Інша річ затяжні стрибки або на точність приземлення. А звичайні — дуже просто.

Тут старший лейтенант поглянув на нас напрочуд ніжно і з довірою сказав:

— А вчора, дітки... Не гнівайтесь. Хильнули ми з капітаном, ну і, самі розумієте, погарячкували трошки... З ким не буває!

Події того дня розгорталися з блискавичною швидкістю. Через годину, без ніякісінької підготовки, нас підняли з парашутами за плечима в повітря — і по тому, як величезний

«дуглас», котрий бряжчав, наче старий трамвай, описав коло над аеродромом, відчинили дверцята й сказали:

— Стрибай!

Ми не встигли ні злякатися, ні зрадіти, як уже теліпались на стропах під розкритими без наших зусиль куполами парашутів.

Приземлились, відчули, що живі. І знов — у повітря, тільки тепер не самі, а з командою новачків-десантників. На подив наш, хтось із команди настрахався, його ніяк не могли виштовхнути у відчинені двері літака. Ми стрибнули не вагаючись і щасливо опинилися на землі, точніше — в снігу.

Нам сподобалось навіть.

А в обід по нас приїхав лейтенант Буньков.

— Ви, товариші, не турбуйтеся. Вони відповідатимуть за цей обурливий вчинок. Протопопов учора все нам розповів. Уже встановлено, що вони були... той — не при собі...

Згодом, коли ми вже повернулися додому, в школу, Буньков повів нас до капітана Катоніна. Ми стояли наче в воду опущені перед начальником школи, поки Буньков доповідав, що та як...

— Треба хлопцям довіряти,— нарешті сказав він Катоніну, хоч той нібито й не заперечував.— Довіряти й перевіряти, звісно. Але довіряти обов'язково!

Виявляється, нас не забули — турбувались, шукали, підняли на ноги ціле місто. А ми, бач!.. Нам було трохи ніяково, хоч про нашу крамольну думку — лишитися в десантників — ніхто й не здогадувався...

— Ох і вклепались ви, хлоп'ята! — заговорив нараз Володя після відбою, коли ми з Сашком блаженно простяглися на своїх ліжках, що тепер нам здавались страшенно зручними.— А я, повірите, зразу, як побачив,— і в караулку. Отаке й таке, мовляв, діло: треба доповісти начальникові школи. Як відпустили, в школу майнув. І навіть не до Бунькова, а просто до Катоніна. То Бунькова вже він викликав. Одне слово, сиділи б ви до святого приреште, коли б не я...

Ми ще трохи побалакали, а тоді Володя спитав:

— Хлоп'ята, я ось про що думаю: мабуть, і мені пора до комсомолу подавати. Га?

— Аякже. Пора,— погодився я.

— А рекомендації ви мені дасте? Я з Буньковим розмовляв: він — за.

— Я охоче,— сказав я.— Звичайно, дам.

Сашко мовчав.

— А ти, Сашко? — спитав Володя.

— Я? Та, мабуть, дам.

— От і добре, хлоп'ята, — зрадів Володя. — Дякую за довір'я! Ну, а я вже постараюсь...

«Війська Південно-Західного й Донського фронтів перейшли у вирішальний контрнаступ під Сталінградом...»

Радіо та газети приносили добрі вісті.

«До війни ми всі позивали... Я багато працюю. І все разд. Не журись. Тільки дома по ночах якось порожньо... Ми, знаєш, тепер живемо не в своїй квартирі, а там, де жили Никифорови. Пам'ятаєш Нонну? Вони в евакуації. Нас усіх переселили на нижні поверхи. Для безпечності... Дуже радують зведення з фронту... Хоч би швидше все кінчалось... Чому ти не пишеш, як вас годують? І що ви робите на дозвіллі? Чи ти одержуєш листи від своїх приятелів по Будинку піонерів? А ота дівчина, здається, Наташа, що пішла на фронт, пише тобі?..»

Вона мені не писала. Навіть на мій перший армійський лист не відповіла.

З дому листи надходили через день, а то й щодня. І я писав матері. І — Наташі. Намагався писати не так часто.

— Та облич ти нарешті! — Володя знав, як я чекав листів, тільки не тих, що лежали для мене на круглому столику в Ленінській кімнаті. — Заради баби нерви псувати! Та ще й фронтової! Сам бачиш, які вони... Хіба їй до тебе?

Справді-таки, я бачив. Чомусь бачив одне: та, інша Наташа, біля кінотеатру в оточенні капітана й старшого лейтенанта. І всі вони — веселі, вдоволені. Отже, виходить, їй так само добре. І тому немає листів...

У неділю мені й Володі дали звільнення в місто.

— Сьогодні ти зі мною! — сказав Володя беззаперечним тоном. — Підемо в один дім...

— Ти знаєш... І Сашко в наряді... — Мені не хотілося йти. Але ми таки пішли.

У тісному похилому будиночку по сусідству з текстильним комбінатом пахло картоплею, оселедцями, цибулею, духами і ще чимось незвичним.

— Я ж казав: дівчата — хоч куди! — шепнув Володя.

Володя правив теревені. І якось надто вже легко поводився з дівчатами.

Ми, здається, вперше досхочу наїлись. Випили три пляшки якоїсь гидоти...

— Ти чого на мене так дивишся? Що, некрасива?

Вона дивилась на мене — обличчя кругле, подзьобане віскою, очі вузькі, а брови підмальовані чорним.

— А цілуватися ти не вмєш,— сумно сказала вона передгодя.— Про іншу думаєш?.. І я ж не про тебе... Тільки нема його... Вбили.

Нїчого кращого немає, нїж години самопідготовки!

За вікном хуртовина. Як там холодно, ми знали. Щодня о шостій ранку ми вибігали в самих сорочках з приміщення школи на фіззарядку. Там — страшенно холодно й темно так, як оце зараз.

А в класах у нас тепло. І від того, що за вікном свіще завірюха, ще тепліше. Ми сиділи без гімнастерок — блаженні, втихомирені. Ми пришивали білі комірці.

Години самопідготовки — нїбито офіційні години, що мають, відповідно до розпорядку дня, конкретний зміст: їх призначали для повторення пройденого матеріалу, для перевірки — зайвий раз — зброї, для опорядження форми і таке інше.

Але насправді це були години мовби напівофіційні. Замість Статутів внутрішньої та караульної служб можна було читати Конан-Дойля, популярний шпигунський роман «Перший удар» Шпанова або «Райдугу» Василевської, замість конспектування — писати листи, а замість обміну знаннями про матеріальну частину бусолі — потихеньку балакати на будь-які теми.

І ще можна було думати про неї.

Фантазія — велике діло! Я в найменших подробицях уявляв собі її кохання до мене, її думки, сподівання, навіть її листи, яких не було...

Години самопідготовки! Великі години самофантазії, самоаналізу, самозневаги! Газети й радіо приносять радісні вісті з фронту — це майже трагедія! І радість, звичайно, і все-таки трагедія — нас там нема. А вона — там. Надходять вісті сумні, і знов же — нас там нема, а вона там... І щоб позбутись надокучливих думок, знову пришиваєш білий комірець або укотре вже драїш ствол карабіна...

Якось у таку тиху, спокійну годину, в переддень Нового року, по школі несподівано пролунала команда:

— Шикуйсь!

Ми вишикувались по відділеннях, по взводах, по батареях і спустилися на другий поверх, у зал. Там уже зібралось все начальство та ще кілька незнайомих нам командирів. Усі з чорними петлицями. Артилеристи!

Ми підрівнялися й стали по команді «струнко».

Черговий — лейтенант Буньков доповів начальникові школи, що ми вишикувались.

— Вільно! — сказав капітан.

— Вільно!

Шкільне начальство разом з прибулими повагом ішло вздовж нашого строю, про щось розмовляючи проміж себе і лише зрідка поглядаючи на нас. Усе було незвичне, урочисте й загадкове. Навіть те, що ми стоїмо по команді «вільно» перед такою силою начальників.

— А як мужики? Нічого собі? — почув я слова одного з незнайомих нам командирів.

— Нічого. Славні хлопці, — сказав начальник школи й усміхнувся. — Довелось обчухрати трохи, та не без того...

— Невже їдемо? — шепнув мені Сашко. — Ось тобі й десантники...

«Звичайно, на фронт! — говорило мое обличчя. — А куди ж? Та ще й проти Нового року. Не в тил же!»

Так, мабуть, думали зараз усі наші хлопці. Всі сто п'ятдесят.

Нарешті Катонін зупинився й трохи виступив наперед.

Черговий лейтенант Буньков хотів був подати команду «струнко», та начальник школи махнув рукою:

— Не треба, не треба. Товариші, — сказав він, звертаючись уже до нас, — завтра ми передислокуємося на нове місце. Ешелон подадуть на станцію о сімнадцятій нуль-нуль. Уранці ще раз перевірте особисту зброю, спорядження, прилади. Комбатів і комзводів прошу залишитися. Решта може відпочивати! На добраніч!

На добраніч! Лише справжній дивак міг заснути тієї ночі, та серед нас, ста п'ятдесяти, певно, таких не було.

На добраніч! Поміж нас були скептики, але ми розбивали враз їхні сумніви словами самого ж начальника школи. А перевірити особисту зброю, спорядження, прилади — це що? Жарти? Ні, не жарти, погоджувались скептики, хоча тепер уже колишні.

— Еге! Це, хлоп'ята, щось серйозне! — обізвався Володя. — Та вранці буде видно. А то ще їсти схочеш. На добраніч!

На добраніч! Володя все-таки оригінал. Він уже захріп. А я тієї ночі розповідав Сашкові все, що міг, про неї. І про те, що вона десь на фронті з сорок першого року, і про те... Загалом, про все те, що думав, і саме так, як мені хотілося б

думати. Ніби я чимось завинив перед нею. Ніби не вона, а я не писав їй так довго.

— Тільки вона старша від мене. Майже на три роки,— признався я Сашкові.

Чомусь я сказав «майже». Насправді ніякого «майже» не було. Рівно на три роки.

Сашко перевернув подушку, поправив окуляри, потім... Мені здавалося, що він зараз скаже зовсім не те, чого хочеться мені.

— Що ж,— нарешті промовив Сашко.— Це тепер, може, помітно чи раніш було. А так... Хіба в тому суть!

— І я так гадаю...

— А все-таки мені не подобається, що він утік,— сказав тут Сашко.— І що спить зараз. У таку ніч!

— Хто?

— Та він,— Сашко кивнув на заснулого Володю.— Тоді... А ми ще й рекомендації йому дали... А втім, на добраніч...

— Ти що, Сашко! Володя — хороший хлопець. Бачиш, як його люблять усі. Навіть Буньков...

— Буньков справді хороший. Та гаразд, гаразд. На добраніч,— повторив Сашко.— Це я так.

Рік 1943-й

Над Москвою гриміли салюти. Наступали Південно-Західний, Калінінський, Північно-Кавказький, Південний, Степовий, Центральний, Прибалтійський фронти. Щодня — нові визволені міста. Щовечора — нові салюти.

А мені все остогидло. І ця палата — нудна, темна, аж у самому кінці коридора хірургічного відділення. І одномаїтно-похмурий госпітальний режим з градусниками вранці та ввечері, з лікарськими обходами й нужденним харчуванням. І мутне віконце з паперовими хрестами, за якими я з ранку до вечора бачив сіре подвір'я, оточене облізними стінами казарменої архітектури будинків. І моя власна нога в гіпсі, що ніяк не хотіла зростатися ось уже другий місяць. Навіть щоденні прогулянки з милицею, дозволені мені тиждень тому, вже не втішали. Стрибати на одній милиці було незручно, та й нікуди.

В Москву вже прийшла зима, хоч календар показував кінець жовтня.

Госпіталь містився в Сокольниках — на Строминці, в колишньому гуртожитку університету. То було ціле містечко, до війни студентське,— мені зараз трудно було уявити його таким, яке воно було тоді. Та я й не міг уявити, бо ніколи не бував у студентських гуртожитках. Тепер це містечко населяли сотні поранених у злинялих халатах, людей здебільшого безтурботних, нічим не зайнятих, навіть веселих. Інші — безнадійні — були сховані від стороннього ока. Їх бачили тільки лікарі, сестри, няні та сусіди по палаті. А коли вони вмирали, їх виносили непомітно, накривши простирадлами, в приміщення колишнього складу — нинішнього моргу.

Ось уже рік я в армії. Це саме був рік великих подій на фронті. Справжні, не рівня мені, поранені залюбки обмінювались фронтовими новинами і неодмінно додавали, що «і ми тепер не ті стали, силу відчули, та й фрїци не ті: дають драпака, щоб знову в якийсь «котел» не вскочити, як ото під Сталінградом».

А втім, справжніх поранених я бачив зрідка. Тільки під час коротких прогулянок по коридору та в перев'язочній або ж коли, остаточно пригнічений неробством, допомагав сестрам креслити температурні графіки й графіки чергувань.

До нашої палати — єдиної двокоєчної на все відділення — потрапляли вояки ось такі, як я: з переломами та вивихами, заподіяними не в боях, а на московських вулицях, на тилових плацах та фізкультурних заняттях. У кращому випадку вони хвастали своїми «самоволками» та любовними пригодами і разом зі мною нарікали на печальну долю тиловиків.

Якось моїм сусідом по палаті став літній старшина з грижею. Я й зовсім зажурився. Старшина мовчки лежав обличчям до стіни і, як мені здавалось, уникав не тільки розмов зі мною, а взагалі намагався не помічати нікого.

— Ти не дивуйся,— сказала мені якась медсестра Віра Михайлівна, котру всі називали просто Вірочкою, і тільки, мабуть, я один величав її по імені та по батькові. Вона була старша від мене років на десять.— Дуже мучиться людина. Жити, каже, не хочу. Другу похоронну одержав: молодшого вбили. Старшого в сорок першому, а молодшого — ось тепер. Він і на тебе, мабуть, тому не дивиться. Може, схожий ти чи просто ровесник... А більше, здається, в нього й немає нікого...

Я чомусь торопів перед Вірою Михайлівною, а може, соромився. Мені здавалось, що вона ставиться до мене, як до хлопчиська, підкреслено по-материнському й поблажливо.

Лікарські обходи в госпіталі були малі й великі. В малих брали участь палатний лікар та сестри. У великих — начальник відділення з гуртом лікарів та сестер.

Під час одного з великих обходів я попросив:

— Гурію Михайловичу, переведіть мене в якусь іншу палату.

Я був згоден на будь-яку. Всі палати більші за нашу, і мені здавалось, що там я видужаю куди швидше. Нарешті, в усіх палатах поранені мали радіонавушники, і вже тому там було не так нудно. Наша палата, колишня комірчина для білизни, не мала радіо. Навіть зведення з фронту вчасно не послухаєш!

Нсвеличкий, з гострою сивою борідкою начальник відділення поблажливо глянув на мене:

— І не подумаю, голубе. Ач захотів чого! Дякуй своїй долі, що легко відбувся, щасливчику. Такі штуки, голубе, заживають...— І Гурій Михайлович кивнув на мою загіпсовану ногу.

За щасливчика я себе ніяк не вважав.

Нічого собі, добрий щасливчик!

У сорок першому, здавалося б, вирвався на фронт, та пробув на ньому кілька годин. У сорок другому нарешті потрапив до військової школи, але до якої! Логарифми, синуси, косинуси, котрі я ще в звичайній школі ненавидів. Слава богу, трьох місяців не минуло — розформували школу, посадовили всіх нас у теплушки. Ну, думали, ідемо воювати! Поїхали в учбовий полк воювати з блохами та комарами і знов товкти нудну топографію.

І ось тепер — цей госпіталь. Подався на два дні в Москву, де не був цілу вічність — рік, і в перший же день попав під машину. І через кого? Через патруля — присікався, що я йшов по вулиці з авоською. Краще б у комендатуру тоді забрали на стройові заняття, ніж мораль читати. От і вийшла мораль: тільки-но патруль відпустив, рвонув я на той бік вулиці та й опинився з переламаною голінкою на бруку.

Щасливчик!

Тепер я згадував і свій полк, і свою батарею, і свій взвод, і Сашка Барінова, Володю Протопопова, Бунькова, всіх наших, як згадують щось дуже звичне та близьке. Я бачив хлопців у годину підйому і в годину відбою, на заняттях і в ідальні, я бачив їхні обличчя, чув їхні голоси... От старшина веде батарею на обід і, як завжди, каже: «Заспівай!» А хто ж заспіває? Раніше заспівав я. Звичайно, знайшли

когось. І я вже чув їхні пісні — наші, мої пісні, бо знав: їх лише дві. «Белоруссия родная, Украина золотая! Ваше счастье молодое...» — це одна. Друга — «Дальневосточники, даешь отпор! Краснознаменная, смелее в бой!..». А ось комбат — лейтенант Буньков порядкує в землянці: він картає старшину, а той кльпає очима і тривожно оглядається навкруг. Мовляв, підриваєте мій авторитет, товаришу командир батареї! А комбат знає це й говорить навмисно серйозно. Він не любить старшини, який вислужується, і навпаки, любить хлопців. Ось Володя, як завжди, править теревені, а Сашко, сопучи й протираючи окуляри, випускає стінгазету. Його звільнили для цього від наряду по кухні, і Сашко страждає — всіма фібрами душі та шлунка. В Сашка тепер нове ампула — він комсорг батареї.

А посада в Сашка дуже кумедна, і він страшенно соромиться її. Писар-каптенармус... Та посади у всіх тепер інші, не те що в школі. Я став віхоносом, наприклад. Лейтенант Буньков — командиром нашої батареї топографічної розвідки, а лейтенант Соколов — нашим взводним. Є в нас і батарея звукометричної розвідки, створено новий самостійний взвод — фоторозвідки. А Катонін тепер не капітан, а майор — колишній начальник нашої, вже неіснуючої школи, нині начальник штабу полка. І хоч тепер у полку багато людей, не те що раніше в школі, він, за давньою звичкою, не забуває топографів і звукометристів, «моїх хлопців», як називає їх і досі... От і зараз майор, видно, зайшов поглянути на «своїх» — пора пообідня, у величезних двох'ярусних землянках всі на місці, і в штабі відносний спокій... А ось... Загалом кожну годину й навіть хвилину я міг уявити, що робиться там...

Ми прибули в учбовий полк морозяного сніжного ранку першого січня. Пам'ятаю, як на станції Ільїно, де ми зупинились, зустрів нас старенький солдат-вартовий:

— Ох, сосунки! Занесло вас!

Про місяця, де був розквартирований учбовий полк, ходили легенди. Пісок на сімдесят п'ять верст, а в піску блохи — тільки розворуши. Узимку блохи переселяються в землянки і навіть полину не бояться, на якому сплять солдати. І жодної цивільної душі довкола.

Але блохи — то ще не все, і пісок — не все. Поряд з пісками — болота. З блохами змагаються комарі. А комар, він, звісно, дошкульніший за блоху. Від блохи тільки сверблячка, а від комара — малярія. І годують препогано. Взагалі місяців зо три можна витримати, а більше навряд...

І ось тепер я згадую учбовий полк із заздрістю. Здається, я б усе віддав, щоб знову бути там — разом з усіма, зі своїми...

Там, де

Затишно в землянці тісній,
Хуга́ за вікном — не поспати!
І тихо співають пісні
Про щось таке рідне солдати.

Вже грубка пашить — аж ясна!
І вилізеш тільки на нари —
Забудеш, що поруч — війна,
Що поруч — бої і пожари.

Та так тільки ніч або дві...
А вип'єш гарячого чаю,
Згадаєш, що десь там в Москві,
Напевне, вже свято стрічають.

А тут заметіль в двері б'є
Тривогою днів непогожих.
І трошечки смішно стає,
А ще і образливо, може.

І скаже сусіда тобі:
— Послухай, ти знаєш, мій друже,
Немало ми бачили бід,
Та в щастя всі віримо дуже.

Затишно в землянці тісній,
Хуга́ за вікном — не поспати!
І тихо співають пісні
Про щось таке рідне солдати...

І ще: там, напевно, ждуть мене листи. Повинні ждати. Не з дому: мати приїздила до мене в госпіталь майже щодня. Я навіть знав, які листи ждуть мене — по почерку, по фразах, по тону. Давно їх уже не було...

Після Жовтневих свят я знов лишився сам. Старшину виписали без операції, вирішили досить розумно: якщо можна не різати, краще не різати.

Мої справи, здається, йшли на краще. Гурій Михайлович сам подивився на знімок і сказав:

— Тепер, голубе, якнайменше валятися. Ходити! Ходити! І лікувальна фізкультура. Два сеанси, можна — три. Простежте, сестро, за пораненим.

Я ходив, робив фізкультуру — офіційну, лікувальну і доморощену, свою. В палаті, коли залишався сам-один. Гіпс

мені зняли, замінили його тугою пов'язкою. Аби тільки швидше! Швидше!

Якось увечері, після відбою, мене й застала за цим заняттям Віра Михайлівна. Скинувши ковдру, я щосили дригав лівою ногою і одразу не почув, як відчинилися двері.

Побачивши сестру, я розгубився.

Сяк-так натягнувши на себе ковдру, я пробурмотів:

— От розвиваю, сестричко... Гурій Михайлович радив... Фізкультура...

Та що за дурниці я верзу! Віра Михайлівна сама знає, що сказав начальник відділення. При ній же...

Але Віра Михайлівна мовчала. Вона ще не зронила ні слова, а стояла біля мене, біля мого ліжка, і дивилась... Дивилась не так, як завжди,— на звичайних обходах, коли приносила чи забирала градусники або коли просто заходила до нас, щоб перевірити, чи все гаразд, і сказати добре слово.

І обличчя її зараз я побачив — вона гарна. Гарна, як ті недосяжні жінки, котрих я бачив не раз у дитинстві. Закохувався в них — смішно, але палко, хоча про це ніхто й не знав, крім мене...

Вигляд у мене, очевидно, був розгублений.

— Що ти, любий? — Віра Михайлівна промовила це якимось не своїм голосом. Я враз відчув, як стукає її серце. Чи то — моє серце? І — губи, губи мої, чому вони так шерхли?

Я прошепотів, здається, якусь дурницю і сам не дочув своїх слів. І спробував вище натягти ковдру.

Вона сіла на ліжко й відвела мою руку:

— Не треба, дурненький, не треба...

Я знав усе й не знав нічого. Я все розумів і нічого не розумів у цю хвилину. Що коїлося зі мною?

Вона цілувала мене в обличчя, в ший, вона притуляла мою руку до свого паленіючого обличчя, і мені було хороше так, як не було ще ніколи...

— Обніми мене! Обніми! Ти ж не хлопчик... Я знаю, ти чистий, не такий, як усі... Інші самі лізуть... Я не хочу так... Обніми, дурненький! — просила вона.

На мить мені вчулося, що це голос Наташі. Тільки слова якісь наче не її.

«Наташо! Наташо! Мовчи! Не треба говорити! Нічого не треба говорити!» — шепотів я сам собі.

Мені було гарно, але я зненацька зрозумів, що не можу обняти її, не можу... Не можу навіть доторкнутись до неї.

А вона раптом заплакала — тихо, по-дівочому здригаючись:

— Я все знаю... Все знаю... Я дитини хочу... чистенької... малесенької... І щоб жити для неї... Голубити...

Вона враз вискочила з палати. Мені було соромно, і гірко, і жаль її...

Уранці Віра Михайлівна прийшла в палату — звичайна, якою я звик бачити її щодня. Вона тицьнула мені градусник, підняла маскувальну штору на вікні й прочинила квартиру. Потім на хвилину затрималась біля мого ліжка, поклала руку мені на лоб, мовби перевіряючи, чи немає в мене температури.

— А про вчорашнє не треба згадувати! Це — так. Ми-нетесья,— спокійно сказала вона й вийшла.

«Дорогий друже!»

Ти чогось там зовсім загоспіталізувався. Збирався приїхати до тебе, провідати, навіть Катонін і Буньков відпустили. Та затримали комсомольські справи. А зараз оце одержав твого листа з приємною звісткою: якщо зняли гіпс — значить, скоро ти повернешся.

У нас усе добре. Докладно про всі незначні події розкажу, як зустрінемось. Про головне — коли пошлють у діючу — поки що нічого не чути. Товчемо солдатську науку. До речі, ти не турбуйся. Наздоганяти не доведеться. Вивчаємо те саме, що й при тобі.

Пересилаю тобі три листи. Знаю, як ти їх чекаєш. Інші листи, як ти й звелів, зберігаю в себе.

Мерщій видужуй і — до зустрічі. Без тебе сумно.

Великий привіт від усіх наших! Ага, можеш поздоровити Володю: він став ефрейтором.

Міцно обнімаю!

Твій Сашко»

«Здрастуй!

Одержала зразу п'ять твоїх листів. Ціле багатство! Мені тут усі заздрять: по листах я займаю перше місце. Це — тобі спасибі!

Мама мені теж пише, але не так часто. В неї, здається, все гаразд. А як у твоєї? Адже в неї немає атестата. Може, мені написати моїй мамі, щоб вона провідала твою й допомогла, коли що треба? Напиши. Добре? І, будь ласка, не соромся. А то я тебе знаю — ти тільки в листах сміливий.

Це я жартую, звичайно. А всерйоз дуже прошу — не пиши мені дурниць і того, чого нема. Нехай ми назавжди зостанемося хорошими друзями.

Не сердься за короткого листа. І за те, що давно не писала.

Ну, бувай здоров!

Наташа»

«Здрастуй!

Спасибі тобі за листи! Якщо не помиляюсь, після того як я писала тобі востаннє, прийшли два твої листи.

Ти знаєш, я люблю одержувати твої листи. Вони нагадують наше дитинство, яке надто дороге тепер, і ще — не сердься! — в них так багато наївного, дитячого. І мрія твоя бути на фронті (я розумію її!) — теж мрія дитяча. Тут усе не те й не так, як може тобі здаватись. І я рада, що ти в безпеці.

Що тобі написати про себе? Власне, нема чого, хоч ти й просиш. Я працюю. Справи тепер взагалі йдуть добре, не те що минулого року, не кажучи вже про сорок перший. Будемо сподіватись, що війна скоро закінчиться.

Ти, мабуть, став уже зовсім дорослий.

Щастя тобі!

Н.»

«Здрастуй!

Твій лист і обрадував і здивував мене (я пишу про останній, а всього одержала три твої листи). Обрадував, тому що це твій лист, а здивував... Звідки ти все знаєш — і про поранення, і про орден? Може, ти служиш у Москві чи десь поблизу і заходив до мами? А за поздоровлення спасибі!

Про поранення говорити всерйоз не варто. Це сталося давно, в лютому. Поранення легке: осколком зачепило руку. Правда, тоді я переживала, що буде великий шрам. Та шрам лишився маленький. Шкода тільки, що він на видному місці.

Ти пишеш, що не одержуєш давно моїх листів. Не сердься! Писатиму частіше. Я розумію, як сумно без листів, і тому дуже вдячна тобі, що не забуваєш мене.

А тепер ще відповідаю на одне твоє запитання. Так, я люблю. Люблю одну людину. Мені не хочеться бути жорстокою, але й брехати тобі не можу, ти ж сам питаєш про це.

Я вже говорила й писала тобі, що ми завжди будемо справжніми друзями. Чи не так?

Жду твоїх листів!

Не забувай і не сердься!

Наташа».

Щоб змарнувати час, як і раніше, я креслив температурні графіки та графіки чергувань. Це було хоч і нудне, але все-таки якесь діло. Сестри хвалили мене і навіть іноді підготовували: траплялось, що у відділенні лишалася зайва порція супу чи каші. Люди вмирили навіть у далекому тепер від фронту московському госпіталі...

І ось тільки Віра Михайлівна... Віра Михайлівна вже кілька днів не приходила в госпіталь.

Якось креслив я черговий графік і не помітив, коли підійшов начальник відділення:

— Працюємо, голубе? Я вже бачу. Чудово виходить! Чудово!

— Та ось, Гурію Михайловичу, сестри просять,— сказав я.— Ну і... Власне, це Віра Михайлівна мене привчила. До речі, чому це її не видно? — спитав я ніби ненароком.

— Віра Михайлівна наша, голубе, вже далеко,— сказав начальник відділення.— На фронт поїхала, на фронт, з армійським госпіталем.

— А чому це? Сама чи?..— я не договорив.

— Ну, як тобі сказати,— з прикрістю мовив Гурій Михайлович.— Трапилось у неї щось: чудова сестра, людина дуже скромна і раптом закрутила. І так закрутила з чоловіками, наче прорвалося щось. А нашому братові, сам знаєш... Тільки волю дай! Не гаразд вийшло, не гаразд. Але вона й сама зрозуміла, попросила дозволу перевестись куди-небудь. Я, звісно, відпустив, а жаль. Людини жаль. Та, може, нічого. Жива буде, минеться. Отакі, голубе, справи!

Під час одного з обходів начальник відділення чомусь не підійшов до мене, а кинув сестрі:

— На комісію. Досить йому тут байдикувати.

— Гурію Михайловичу, як це на комісію? — майже заверещав я.— Чому?

Комісія — це кінець! Комісія звичайно звільняла поранених і хворих «по чистій» — додому.

— На комісію, голубе, на комісію! А там побачимо...

Комісія дала мені два тижні відпустки як хворому, і я помчав додому. Спершу трамваем до Сокольників, потім на метро. В речовому мішку лежав у мене сухий пайок на два тижні. Я був щасливий, що прийду до матері не з пустими руками.

Два тижні! Зовсім вільних! Можна навіть форму зняти й надіти цивільне. Здається, минулого року ми не все проіли. А голова? По стриженій голові все одно знати. Та й, крім того, патрулі і в цивільному хлопців перевіряють. Байдуже — у формі, то й у формі!

Сьогодні неодмінно дома побуду. Цілий день. Тим паче — неділя сьогодні. Матері допоможу і взагалі — дома. А завтра? Може, завтра зранку до Наташі додому? Ні. Після того листа... Ні, туди я не поїду. Краще погуляю по Москві — давно ж не був. Може, в кіно сходити на щось новеньке? Чи до Будинку піонерів зайти? І Сашко буде радий, коли розповім, що був, передав і від нього привітання. Це завтра ж можна — в Будинок піонерів. Добре було б товаришів знайти, але кого? Хто в армії, хто в евакуації. В матері питаю — може, хто-небудь дзвонив із тих, що в Москві. А післязавтра? Що ж післязавтра?

Я намагався не шкутильгати, але нога підводила мене. У трамваї їхав на площадці — нічого. В метро мені дали місце. Я відмовився, але в душі відчув гордість: «Очевидно, подумали, що поранений!»

Мати вже чекала мене. Вона наварила каші з вівса, роздобутого десь випадково, відкрила банку «другого фронту» — світло-рожевої американської ковбаси.

— Надовго? Кажі зразу ж, надовго? — спитала вона мене, зустрівши. — На скільки тебе відпустили?

— Надовго, мамо, надовго, — сказав я. — На... два дні. На сьогодні й на завтра. А післязавтра — в частину!

У полк я прибув пізно, перед вечерею. Я встиг побачити всіх, навіть Бунькова й Соколова, і тільки з Сашком та Болодоєю зустрівся після відбою. Вони чергували — Сашко в караулці, Володя на кухні — і прийшли в землянку, коли всі лягали спати.

Ми злізли на нари, як завжди, на другий поверх, де я спав і раніше, до госпіталю. Пахло сухим полином, солдатською білизною, свіжовимитою підлогою.

— Відзначимо твоє повернення, — шепнув мені Володя. — Я тут призапасив... — Він витяг звідкілясь з-під подушки чи ковдри фляжку, відкрутив кришку й шепнув: — На! Ковтні!

— Випий,— сказав Сашко.

— Що це?

— Пий! — знову шепнув Володя.

— Тоді за твоє підвищення,— кивнув я Володі.

— За твоє повернення,— сказав Сашко.

Я добряче хильнув із фляжки і мало не задихнувся.

Після мене до фляжки приклався Сашко.

— Спирт, чистий, дев'яносто шість градусів,— пояснив Володя.

Що було після того, я майже не пам'ятав. Не пам'ятав, як уночі ми пройшли повз днювального і опинились у самій тільки спідній білизні на вулиці. Як і про що ми говорили з Буньковим, котрий привів нас у землянку, поклав у постіль і звелів старшині не карати. Про це я дізнався вранці в час підйому від того ж таки старшини.

— Дякуйте комбатові,— додав він,— а то було б вам! Коли б чергував не Буньков, перепало б вам на горіхи або в снігу замерзли б — іще краще!

Володя після фіззарядки й ранкового огляду сів на нари й показав нам із Сашком порожню фляжку:

— Оце так! Все видудлили. І без закуски!

Десь у глибині душі я шкодував, що обдурив матір і не пробув дома всю належну відпустку. Шкодував, коли знову впрігся у нудну солдатську тилову службу. Шкодував, поки не було листів од матері...

«До війни ми всі позивкали...— згадував я її давнішні листи.— Тільки дома по ночах якось порожньо». Дома було порожньо — я бачив. І не тільки ночами. І дім був наче й не дім. Чужа кімната в чужій квартирі лишалася чужою. І поралась мати в ній якось незграбно, стримано, наче допомагала комусь чужому, а не жила.

В небі вечір зорям волю дав —
Мов рої...
Я сьогодні матір пригадав —
Лиш її...

Долею, що випала мені
В час надій,
Тільки їй завдячую одній,
Тільки їй...

Все мине, як повинь весняна,
Повз сади...
Тільки мати лишиться одна
Назавжди...

Ніколи досі не писав я віршів про матір. Тепер писав.

Я знав тепер, як мати лягає на чужий диван, їсть на чужому столі, дивиться на чужі речі й на стіни з чужими фотографіями. І лише дві фотографії були свої — батькова й моя.

— Боюся зіпсувати їм стіну,— сказала мати.— Тому ось так поставила...

Фотографії, пожовклі від часу і вологі від холоду та вогкості, стояли на буфеті, навпроти дивана.

Вона дивиться на них, коли сідає на диван. Вона дивиться на них і вночі: не дарма ставить на ніч лампу біля дивана. «Щоб на годинник глянути й не проспати»,— казала вона мені.

Може, добре, що мати живе в цій кімнаті. Тут ніколи не бував батько. І все одно він поруч з нею і поруч зі мною. І до мене навіть ближче...

Клуб — одна з небагатьох наземних споруд. У землянках жили солдати й офіцери. У землянках — учбові класи й штаби. У землянках — медпункт і Ленінські кімнати. Ідальня містилася нагорі, але то був просто дощаний барак, який наскрізь продувало.

Ну а клуб — справжнісінький клуб. Величезна рублена хата, цілий домище, і в ньому все всерйоз: сцена як сцена, лави в двадцять три ряди і навіть кінобудка.

Щоб підтримати наш бойовий дух і ще ліпше підготувати для майбутніх вирішальних боїв (отже, ми все-таки будемо їх учасниками!), нас побатарейно, повзводно привели в клуб на зустріч із заслуженим фронтовиком. Фронтовик, хоч і мав орден і три медалі, оратор був поганенький:

— ...І от я йду... А вони саме давай натискати... Ну, тут ми їх садонули... А вони знову... Йдемо лісом... Відступаємо... Йдемо... Йдемо... Стріляють... Знову вони... Поранило тут мене... Оточили... Стріляють наші... Потрапив до партизанів... От якось йду...

Зал був повнісінький. Ми сиділи в останніх рядах і чули тільки уривки фраз. І ще бачили на сцені вкрай зняковілу людину, котра жестикулювала і раз у раз повторювала:

— ...От я йду... А ми йдемо... І вони йдуть...

І тут сталося несподіване. Заслужений фронтовик махнув рукою, сказав «та що вже там» і обернувся до президії:

— Ось товариш Буньков тут сидить. Ми з ним були аж з самого початку. Нехай він вам і скаже, як і що.

Ми, топографи, перші зааплодували (Буньков був на фронті!), за нами всі інші. Весь зал.

— Чому ж це я, Савелію Прокоповичу? — Буньков підвівся. — Он у залі сидить лейтенант Соколов. Хіба він менше, як ми з вами, фронтних доріг пройшов? А майор Катонін? Пробачте, товаришу майор, що називаю вас другим. Від Гродно до Москви, а потім оборона Ленінграда. Скільки ще таких людей у президії і в залі!

Зал аплодував кожному імені, яке називав Буньков, а коли він сів, ще дужче.

— Володю, Володю! — штовхав я свого сусіда Протопова. — А ти?.. Не забув, що казав?

— Ну казав. То й що? Я ж казав зовсім не так...

Рік 1944-й

Ще місяць тому на наших погонах була цифра «8». Погони ми носили вже з рік, і цифра ця, що свідчила про нашу приналежність до Восьмого учбового розвідувального артилерійського полку, всім нам добре-таки набридла. Прослужити всю війну курсантом — невелика честь!

Та ось ми вже не курсанти, а солдати. Два тижні в теплушках по Росії та Україні — перша моя велика подорож. Смоленськ, Брянськ, Київ, Вінниця, Тирасполь, Львів, Перемишль. По них пройшла війна.

На наших погонах уже три загадкові цифри, сповнені глибокого змісту для кожного з нас: «103». Куди ми їдемо, не знаємо, але певні — їдемо на фронт. На те ми тепер бійці 103-го Окремого розвідувального артилерійського дивізіону — 103-го ОРАДу.

Правда, воювати ми будемо по-особливому. Те, що ми повинні робити на війні, можна точніше назвати словом «робота». Ми прокладатимемо теодолітні ходи й ловитимемо в стереотруби спалахи гармат ворога, записуватимемо по звуку вогонь німецьких батарей і фотографуватимемо лінії розташування німецької оборони. Все це зветься обслуговуванням артилерії, якій ми будемо придані.

Нас близько двохсот. Солдати — майже всі москвичі одного віку. Сержанти й старшини — трохи старші, але теж молодь. І тільки офіцери — старенькі, всі під тридцять і за тридцять. Командиром дивізіону став майор Катонін. Нам,

топографам, пощастило: комбатом до нас призначили Бунькова, який дістав недавно звання старшого лейтенанта. І взводний у нас лишився той самий — лейтенант Соколов. Як не є — свій!

Я тепер мав карабін і протигаз, бінокль і віху — червоно-білу палицю з металевим наконечником. Віха, мабуть, основна моя зброя. За новим штатним розписом я був переднім віхоносом. Бігати з віхою, вибираючи краще місце для наступного коліна теодолітного ходу, що може бути приємніше! Робота весела й потребує вміння. Принаймні це куди краще, ніж працювати на теодоліті чи бути обчислювачем — весь час морочитися з таблицями Брадїса.

Наш ешелон прибув на станцію з незрозумілими літерами на фронтоні. «Leżajsk»¹. Це був явно польський напис, бо ми перебували вже на польській землі, але ніхто з нас не міг його до ладу перекласти. Німецького напису поряд не було, його обачно збили.

Розвантажували ешелон швидко. Ми скотили з платформи автомашини — вантажні госпвзводу, спеціальні — звукометристів та фотографів і, нарешті, наші — звичайні, воєнного випуску вантажні газики із поставленими на них фанерними критими кузовами. Скотили похідну кухню, поносили ящики з приладами й стали чекати обїду. Сухий пайок, виданий нам на всю дорогу, давно вже з'їли, а гарчим смакували востаннє позавчора.

Поки кухар і чергові тут же, біля вокзалу, розпалювали кухню, ми, відчувши волю, в цілковитому блаженстві розбрелися по станції. Команд ніяких, крім єдиної: «Далеко не розходитесь!» Усе сприяло найблагодушнішому настроєві. Після снігопадів та морозів, що дошкуляли нам у дорозі аж до самого Смоленська, тут, на польській землі, стояла незвичайна для середини грудня погода — сонце, сльота, калюжі, зелена травиця, пташиний грай. Шинелі ми лишили в машинах і ходили в самих тілогрійках, і то розхристаних.

У приміщенні вокзалу працював буфет. За прилавком стояли два здоровенні молодики й жінка. Вони балакали між собою незвичною мовою й не звертали на нас ніякої уваги. Покупців не було, а ми в цьому розумінні навряд чи цікавили їх.

На стойці буфету стояли різнокаліберні пляшки з яскравими етикетками, лежали малесенькі булочки по дванадцять

¹ Лежайськ (пол.).

злотих кожна та шматки напівкопченої ковбаси астрономічної ціни — двісті п'ятдесят злотих.

— Закордон! — Володя уважно оглянув прилавок, ковтнув слину й додав вельми сердито: — Отакі лобурі і не в армії.

— Ти про кого? — не збагнув я.

— Не про нас же, — potwierдив Володя й кивнув на буетників.

Ми вийшли з вокзалу і подалися до своєї кухні. Новини були невтішні:

— Раніше, як через годину, не встигнемо. Гуляйте, хлопці.

Гуляти — то гуляти. Відпросилися в комбата й пішли до міста. З першим же зустрічним поляком довго не могли порозумітися з приводу назви міста.

— Ніц німа! Вшистко герман забрав, — коротко відповідав наш співбесідник на всі запитання.

— Місто як називається? Місто? — запитували ми. — Єайськ? Цеайськ?

— Лежайськ? — нарешті збагнув поляк і приклав палець до кашкета. — Лежайськ! Так, пане, так — Лежайськ! — І він зразу ж подався геть.

Нас наздогнали інші хлопці з дивізіону — обчислювач Вітя Петров, маленький, з круглим дитячим личком, за що його й прозвали Макакою, і киргиз Шукурбек із звуків (так ми називали батарею звукометричної розвідки).

— Тихо, — промовив Шукурбек і сумно додав: — Як у нас на джайлоо...

Містечко мало зовсім мирний вигляд. Руїн нема. Зелені газони, чисті будиночки й вулиці, садки за парканами. Садки фруктові, як зразу ж помітив Шукурбек. Він служив у армії довше за всіх нас, попав у нашу частину перед самим формуванням ОРАДУ, видно, тужив за своїми краями. Шукурбек був закоханий у Тянь-Шань і вважав за найкрасивіше місто в світі Фрунзе. Як усі гостинні люди Сходу, за коротке перебування в нашому дивізіоні він устиг запросити трохи не всіх солдатів та офіцерів після війни до себе в гості і в найпривабливіших барвах розписував, як ми їстимемо баранину.

І зараз Шукурбек, згадавши про щось своє, замріяно сказав:

— Ні, не так у нас, як тут. Прийшла людина, приїхала — завжди дорогим гостем буде. Образа велика, якщо в дім не зайдеш, на почесне місце не сядеш, від частування відмо-

вишся... А вода в Іссик-Кулі голу́ба- голу́ба... Тут Захід, звісно. Може, кому й до вподоби...

— Годі тобі! — перепинив його завжди неговіркий Вітя Петров. — Страх як їсти хочеться.

Гречний Шукурбек збагнув, мабуть, що й справді завів розмову на невідповідну тему, і, щоб якось викрутитись, додав:

— Тепер війна, звичайно. І в нас, певно, з харчами скрутно. З дому пишуть, що чоловіків не зосталося. Самі жінки та діти залишилися... Твоя правда, Макако. Не буду!

— Нічого, хлоп'ята! Прошу не киснути! — промовив Володя й так ляснув Шукурбека по плечу, що той аж заточився.

— Не треба так, Протопопов, — попросив Шукурбек, ледве вимовляючи Володине прізвище. — Навіщо ти так?

Вулиці Лежайська безлюдні. Поляків мало, та й наші військові зустрічалися не часто.

— Я все хочу тебе спитати, — почав Сашко з улюбленої своєї фрази, — ти як гадаєш, звідси фронт далеко?

— Хто його знає, — мабуть, не близько...

Макако підтримав мене:

— Який тут фронт! Сам бачиш.

— Вас цікавить, хлоп'ята, фронт, а мене закусон! — продекламував Володя.

Уздовж вулиці — алеї, по якій ми йшли зараз навмання, височіли могутні каштани. Припікало сонце, по блакитному небу пливли ніжні, мирні хмарини. На великій двоповерховій будівлі ми легко прочитали напис: «Bursa Gimnazija»¹.

— Чудно, мовби за часів Помяловського, — сказав Сашко. — Бурса!

Виявилось, ми прочимчикували трохи не навколо всього міста і вийшли туди ж, звідки почали свою мандрівку, — до вокзалу. Кухня щосили димувала, пахло обідом. Але тільки пахло.

— Гуляйте, слов'яни. Гуляйте. Ще з півгодинки. Зате обід буде особливий — з фронтовою нормою, — потішили нас.

Про фронтову норму — сто грамів горілки, а зараз оце, взимку, сто п'ятдесят грамів, — ми вже чули, але не думали, що вони чекають на нас тут, у Лежайську.

— Значить, недалеко, коли горілку даватимуть, — зрадів

¹ Гімназія (пол.).

Володя чи тому, що близько фронт, чи обіцяній фронтовій пормі.

— Ходімо й справді погуляємо. Центру ми так і не бачили,— обізвався Сашко.

Пішли до центру, хоч і не знали, де він є. Орієнтувалися по високому шпилю костьолу, який добре виднів з усіх боків.

— Де костьол, там і центр,— пояснив Сашко.

Сашкові я звик вірити з першого слова. Він багато знав, і, може, я навіть заздрих йому.

— Веди, Іван Сусанін,— погодився Володя.

Яких же все-таки різних людей звела до купи війна. От Сашко — розумний, тактовний і чесний у судженнях. Не було б війни, може, ми так і не познайомилися б один з одним, хоч і ходили в той самий Будинок піонерів. Виросли б, розійшлися по світу і ніколи не зустрілися б. А тепер дружимо, хоч я зовсім не такий, як Сашко.

У перший рік нашої служби в армії Сашко більше за всіх відсидів на «губі» і наряди поза чергою діставав частіше від інших. І не за своє. Сашко встрявав у будь-яку суперечку й розмову, коли йому здавалося щось несправедливим. Прискіпався сержант чи старшина до курсанта, причепився ні за що,— Сашко вже тут. Наказ командира — закон, але для Сашка ця формула існувала тільки в одному розумінні: справедливий закон. І часто траплялося так, що той, кого захищав Сашко, відбувався звичайним зауваженням, а Сашко, вступившись за нього, йшов на «губу» або мусив чистити вбиральню,— а це найбридкіше. Але поступово Сашко завоював-таки авторитет. Саме тим і завоював, що був прямий і чесний і не боявся лишатися таким завжди і за всіх обставин. Він став навіть комсоргом.

І у Володі був авторитет. Його любили за простоту та баяндраси, за силу і... не знаю, ще за віщо.

А я? Я теж немало відсидів на гауптвахті і теж діставав наряди позачергово, а потім став пристойним курсантом, але не мав і крихти того авторитету, що був у Сашка. А коли й мав я зараз якийсь аторитет, то він — частина Сашкового. Всі знали, що ми дружимо, і дружимо міцно. Дехто жартував: «Свята трійця!»

І з Сашком, і з Володею я почував себе легко й просто.

Та хіба лише з ними? Я не уявляв себе зараз не тільки без Сашка та Володі, але й без Шукурбека, без Макаки — Віті Петрова, без інших хлопців, з якими звела мене війна.

Мабуть, раніше, я ніколи так не придивлявся до людей. Люди були різні, і я сприймав їх завжди такими, які вони є. І, може, саме тепер я подумав, що різні люди — це різні людські властивості в душі кожної людини. Мабуть, нема людей цілком хороших і цілком поганих. У кожній людині є і хороше, і погане, і всяке. І вже від самої людини, якщо вона — людина і вмє керувати собою, залежить, які властивості в ній переважають...

Звуки жалібного маршу ми почули здалеку, ще не дійшовши до центру міста. Марш був знайомий з дитинства, коли по Москві ще ходили похоронні процесії — могутні білі катафалки та білі коні з траурними попонами. Колись хлопчиками бігали ми за цими процесіями і часом супроводжували їх через усе місто до крематорію чи кладовища. — Ховають когось. Ходімо подивимось, — запропонував Володя.

Ми й справді подалися на звуки музики, як це робили чотири-п'ять років тому в Москві.

— А марш шопенівський, — сказав на ходу Сашко. — Може, кого з поляків?..

— А чому ти думаєш, що шопенівський?

Я не знав, що цей марш шопенівський, і взагалі не знав, що Шопен писав жалібні марші, але признатись Сашкові в своєму музичному неуктві не зважився.

Ми квапились і вже незабаром були на майдані біля косяулу. Ховали не поляка, хоча за полуторкою з відкритими бортами, на якій без домовини просто на глиці лежав покійник, слідом за військовим оркестром ішли поряд з нашими командирами польські офіцери та чимало поляків у цивільному. Обличчя небіжчика я здалеку не розгледів, але форму на ньому побачив. На машині, що йшла повільно, лежав наш офіцер з крутим білим чолом і темним волоссям. Вітерець ворухив йому волосся, і дівчина в гімнастерці, йдучи поряд, кілька разів поправляла його рукою.

Процесія обережно обминала скверик, де по купах свіжого піску можна було вгадати вириту могилу.

Коли ми підійшли ближче, машина спинилась біля входу в сквер.

Звуки маршу стихли. Раптом над майданом забриніла незвичайна мелодія. Я ще ніколи не чув такої музики і мимохіть обернувся до косяулу. Це був не оркестр, а якийсь один могутній інструмент, з якого линула велична скорботна мелодія. Здавалося, співає сама будівля косяулу — ви-

сока, темна, загадкова в своїй самотній недосяжності. Печальні й разом урочисті, надривні й заспокійливі, ніжні й громові звуки линули з вікон, з дверей косяголу, гриміли десь попід його склепінням і потім сповнювали майдан.

— Це Польща проводжає капітана Смирнова,— сказав чистою російською мовою, звертаючись до нашого полковника, польський офіцер.— Жителі Лежайська ніколи його не забудуть.

— Так,— тихо погодився полковник.— Геннадій Васильович багато зробив і для нас, і для вас. Як кажуть, усім би нам так...

Геннадій Васильович! Мене мовби хтось підштовхнув уперед. Я пробрався до машини і через плечі офіцерів та цивільних, що стояли попереду, побачив обличчя покійника. Невже це він, секретар нашого райкому комсомолу, Геннадій Васильович, який вручав мені у жовтні сорок першого комсомольський квиток? Він! Звичайно, він!

Як же це! Я нічого до пуття не знав про загибель капітана Смирнова і взагалі нічого не знав про Геннадія Васильовича. Три роки — це багато, а на війні — дуже багато. Він, що вируждав на фронт інших, тепер загинув сам, і ось його ховають на далекій польській землі, і над ним стоять офіцери — росіяни й поляки.

Коли стих орґан, полковник промовив кілька прощальних слів. Потім зняли тіло Геннадія Васильовича з машини і обережно поклали край неглибокої могили. Хтось тихо сказав:

— Прощай, Гено!

Тут я помітив дівчину в гімнастерці, яку бачив кілька хвилин тому. Вона схилилась над Геннадієм Васильовичем і знов поправила йому волосся. Зараз мені видно було тільки її руки — праву на обличчі капітана й ліву, що тримала ушанку.

Я не міг роздивитися її обличчя, бо його застували чужі спини, та мимоволі подумав: хто вона? Можливо, дружина... А може, сестра... Буває ж так на фронті.

Чоловіки підняли тіло капітана й опустили його в могилу, і в ту ж мить дівчина швидко пройшла повз мене до виходу з скверика. Вона мовби тікала від найстрашнішого — коли впадуть перші грудки піску й землі, якими зараз засиплють Геннадія Васильовича.

— Я побачив орден Червоної Зірки на її гімнастерці й погони молодшого лейтенанта і тільки потім — обличчя. Воно промайнуло переді мною на якусь мить — таке, яким

я знав його завжди. Високе чоло й великі, наче здивовані очі, тонкий ніс і повні губи. І ще — трохи злякане, чуже...

«Наташа!» Я побіг за нею і лише тут збагнув, що вона ж не чує мене, не може чути, бо я тільки хочу викрикнути її ім'я і не можу.

— Наташо!

Це була вона й разом з тим не вона. Я ніколи не бачив її у формі — таку дорослу й зовсім чужу.

— Наташо!

Вона байдуже обернулась.

А над майданом за моєю спиною гриміли постріли салюту і оркестр виконував гімн.

Над могилою вже виріс піщаний горб, і солдати вкопували в пісок не дуже рівну фанерну пірамідку з білою непофарбованою зірочкою.

Через годину, а може, трохи пізніше, ми сиділи з Сашком та Володею біля нашої машини. На землі стояли казанки з супом.

— Не треба так журитись! — умовляв Сашко. — Прошу тебе, не треба! До речі, я щойно одержав листа. Поглянь, у мене братик народився — Ігорьок. Правда, гарне ім'я?

— Гарне, — погодився я.

— А тобі не було листа, — не до ладу додав Сашко. — Та що це я...

— Облиш! — радив Володя. — Подумаєш! Скільки разів казав тобі! Хіба мало таких на світі! Кожна побіжить за тебе!

— А любов? — спитав Сашко.

— Ха-ха! Любов! Усе це вигадки. Письменники навігадували, а ви, хлоп'ята, й повірили...

— Ти цинік, Володю! — сказав Сашко. — Аж гидко!..

— Та годі тобі!

Усі наші пішли в баню, крім госпзводу. Лейтенант Соколов дозволив нам прийти пізніше. На обід ми спізнались, але чомусь ніхто нас не лаяв. Чи Сашко пояснив щось Соколову, чи Шукурбек з Макакою, чи Володя.

Я трохи захмелів од випитої горілки. В голові шуміло, і їсти не хотілося. Горілка була препогана, тхнула сивухою й бензином. Добре хоч, видали нам тютюн. Я закурив.

Володя побіг з казанком по друге. Чомусь довго його не було, і раптом він приніс кашу й пляшку — не нашу, з яскравою кольоровою етикеткою.

— Ану ще!

— Звідки це? — спитав Сашко.

— Байдуже звідки. Бери,— запропонував Володя, наливаючи мені в кухоль густої, схожої на сироп, жовтої рідини.— Виміняв. На годинник виміняв. І тобі, Сашко. Лаеш мене, а я ось дбаю про вас.

Сам Володя випив повний кухоль і налив собі ще, поки ми з Сашком дожовували друге.

— Питуші належать не до найгіршої частини людства,— проголосив Володя, очевидно, маючи намір мене розвеселити.— І не треба ні про що думати! — нарешті додав він, побачивши, що я не п'ю.

А я в цю мить вже ні про що не думав. Мені стало тепло, хоч погода була похмура. Мрячив дрібний осінній дощ і дув пронизливий вітер. Над містом плив низький густий туман, що пах вологою та глицею. Все нагадувало щось далеке, дитяче: село, вранішню річку, росяні луки, вогнища в нічному. На хвилюк я згадав Наташу, але не сьогоднішню, а ту — в коричневому платті, в якому вона ходила зі мною слухати Утьосова...

Увечері я сказав Сашкові:

— І все-таки ми з нею зустрінємось. Вона сама сказала...

А навіщо?

Як просто все було тоді, коли ми не бачили одне одного і я дожидав листів від неї і писав їй сам... Вигадане кохання... Тоді можна було вірити, фантазувати про щось нездійсненне...

Тепер я все знаю. Геннадія Васильовича вже нема, але любов — незнайома мені, доросла її любов до нього залилась. Це була та любов, про яку вона мені писала. І в яку я, через свою наївність, не вірив. Я писав їй: «Все одно... кохаю все одно...» А може... Може, я просто вигадав, втовкмачив собі, чого не було, і досить зараз тільки викинути геть оте неіснуюче з мислі, як усе минеться?

З дитинством я прощався зараз остаточно. Будинок піонерів, цукерки, морозиво, ходіння з нею по Москві. Смішно! Хіба мені тоді не подобались інші дівчата? Подобались, але я ніколи не казав їм про це. Не казав, бо думав, що вони не повірять мені. А вона? Вона теж не вірила, але слухала мене — то жартома, то серйозно...

І чи знаю я, що таке кохання? Де я його бачив? Може, Володя правду каже? А втім, знаю, звісно, знаю. Моя мати любила батька. Та й батько любив матір. Як же все це було в них? Любила, любив... Вони просто були разом

уранці, і ввечері, і вихідними днями, і в час відпустки, та й то не завжди, а тільки тоді, коли їхні відпустки випадали водночас. Вони розмовляли, сварились, сперечалися про віщось, іноді цілувались, на те ж вони — батько й мати. Що ж я знаю ще про кохання? Павка Корчагін кохав. Які були часи, але все-таки знали любов! Кохання — що ж воно таке насправді, якщо поміркувати серйозно, по-дорослому? Ми ж тепер дорослі... Я читав про нього, але це було кохання незвичайне, книжне. І ще бачив я кохання в кіно. Але кіно — то кіно. В кіно й Чапаєв був, і Максим, і хлопці з фільму «Ми з Кропштадта», і прикордонники, і розвідники з «Високої нагороди» і «Помилки інженера Кочина», і пілоти з «Мужності» та «Винищувачів» — усе це було мрією, але нездійсненою. Хіба я міг би коли-небудь стати таким, як люди в цих фільмах?..

У бані було жарко, гамірно й туманно, як на вулиці. Галасували хлопці — верещали, хлюпали водою, пустували, наче школярі. І тільки тихий Сашко мовчки намилював голову, намилював довго й уперто, наче обдумував щось серйозне. Підійшов Володя, ляснув його по спині, і Сашко здригнувся, але зиркнув на мене, а не на Володю:

— Мийся, а я тобі спину потру. Добре?

Мине багато літ, скінчиться війна, і я дізнаюсь про Геннадія Васильовича Смирнова те, чого не знав тепер. Дізнаюсь, як у незабутній день шістнадцятого жовтня сорок першого року Геннадій Васильович, чи просто Гена, — як я зватиму його потім, через десять років після смерті, — пішов у партизанський загін. У той день, коли він вручив мені комсомольський квиток, коли він мене спіймав на брехні, коли... Коли я не знав, що секретар райкому комсомолу, з яким ми сиділи в кімнаті завгоспа, захарашеній «наочною агітацією» і який мені казав: «Не крути! Ніколи!», — через годину, чи, може, через дві піде сам туди, де найважче. Я довідаюсь, що він добре володів німецькою, якої з дитинства вчив його батько, котрий колись давно скінчив «Петропауле шуле» — німецьку школу в Старосадському провулку. Я побачу його фотографії — багато різних: ось він під Москвою в тілогрійці, з автоматом; у тверських боютах серед друзів партизанів; під Сталінградом, з погонами старшого лейтенанта; і на Курській дузі, в німецькій офіцерській формі; у визволеному Києві і в окупованому Львові, і останню — зняту в Лежайську, там, де він загинув...

Я дізнаюсь, як під Москвою Смирнов підпалив і висадив у повітря штаб німецької піхотної дивізії разом з усіма його пожилльцями; як «служив» у дні Курської битви в штабі командуючого другої німецької танкової армії генерал-полковника фон Шмідта і одержав особисто від нього план наступу; як він, коли фашистські війська панічно відступали із Києва, привіз до своїх обер-штурмбанфюрера СС; як у Львові сам-один знищив загін бандерівців; як під час боїв за Лежайськ він з допомогою самих же німців пустив під укіс ворожий ешелон; як у тому ж Лежайську, вже визволеному, він загинув од руки провокатора...

Я прочитаю його листи — зовсім хлоп'ячі, які вже не хвилюватимуть мене своєю ніжністю до тої, кому їх адресовано. Давні, пожовклі, покреслені воєнною цензурою листи — вони розкажуть мені те, чого доти я не знав про Геннадія Васильовича, котрий був мені тепер і дорогий, і неприємний, навіть по смерті...

Обабіч височів сосновий саджений ліс. Рівний, досить чистий, з тонкими довгими деревами, що п'ялись до неба. Здавалось, кожне дерево намагається випередити сусідне, витягнутись якнайвище. Витягтись, вижити, досягти zenіту, За всяку ціну! Кожне дерево — саме по собі. І хоч дерев багато, їх разом ніяк не назвеш лісом. Парад сосен — однакових, нудних, ніби намальованих.

І лише на узліссі стояла самотою берізка. Чахла, куца, мати-одиночка. І все-таки дуже рідна, своя, російська, люба до сліз.

Щось чарівне у твоїй красі є,
В кучерях веселих, як пісні.
Ти така ж, як наша у Росії,
У моїй далекій стороні.

Тільки ти печальніша до болю,
Думу не приховуєш сумну,
Ніби і тебе нещадна доля
Занесла сюди на чужину...

Вірші бурмоталися самі собою.

Але й вона, одна оця берізка, — не ліс...

Ліс — то є ліс. Змішаний, сосновий, горіховий, дубовий, осиковий, березовий, ялинковий. З галявинами і ярами, буреломами й просіками, купинами й струмками, заростями чагарника й болотами. Ліс — то є ліс. Ми знали з дитинства наші ліси, і хоч у кожного був свій ліс, не схожий на будь-який інший, усі вони мали щось спільне — принадле,

могутне, безкрає. По лісах можна ходити й блукати, там можна купатися в лісових річках і загоряти, збирати ягоди й гриби, квіти рвати й пити березовий сік, лускати горіхи й їсти дикі яблука, полювати й лежати у високій траві. Ліс годує і пестить, зігріває і охолоджує, лікує і п'янить. Навіть ліс біля нашої школи під Ногінськом і біля табору, де ми пробули не найкращі півтора року свого життя, — це ліси. Їх не змогли зіпсувати ні солдатські землянки, ні стройові плаці, ні майданчики для спортивних занять, ні бараки складів та гаражі.

І ось він, ліс, по якому ми йдемо зараз. Ні кущика, ні сухої билинки — самі тільки сосни рівними рядами та вилизані міжряддя.

— Зупинка в лісі, — сказав майор Катонін.

— Парк якийсь! — зауважив Соколов.

— Наче розсадник, — додав Шукурбек.

— По-моєму, нічого, тільки не дуже густий, — промовив Сашко.

— Ну й лісок. Наскрізь дірявий, — пожартував старший лейтенант Буньков.

За лісом розлягались поля — голі, майже не вкриті снігом і такі ж діряві, як цей ліс. Вузькі смужки землі й стерня. Кожна смужка сама по собі, і хоч би як хотів, не уявиш їх разом одним полем. І тут поставали порівняння з нашими безкраїми полями, луками та нивами, куди оком кинеш — кінця-краю немає...

Уранці пролунала команда:

— По машинах!

Усі підбадьорилися, заметушилися. Були готові швидше, як завжди.

Машини виїхали на шлях і помчали чи то на захід, чи на північний захід.

Нарешті за маленьким містечком Тарнобжегом з'явилися покажчики: «На переправу».

— Що за переправа?

— Через яку річку?

Попереду розкинулась річка — не дуже широка, тиха, перетята понтонами. По понтонах сунули машини, вози, танки, самохідки, «катюші». Ми стали у хвіст колони, дожидаючи своєї черги.

У нашому фургоні дев'ятнадцятеро хлопців. Лейтенант Соколов у кабіні шофера. Команди вилазити нема, і ми сидимо, притулившись один до одного, і думка в нас одна: мерщій їхати далі!

Соколов вийшов із кабіни й зазирнув до нас:

— Як справи?

— Усе гаразд. А що це за річка, товаришу лейтенант?

— Річка знаменита — Вісла. Чули про таку? Та ви вийдіть, розізнитесь трохи,— запропонував Соколов.

Усі зраділи, скочили з машини і зразу ж опинились біля братської могили:

«Вічна слава героям, що загинули, форсуючи р. Віслу в серпні 1944 р.»

Кожен прочитав цей напис мовчки, сам собі, а за хвилину ми були вже знову в машині. Тепер ніхто не розмовляв. Мабуть, усі думали. Оце нас дев'ятнадцятеро зараз, а з ком-взводом та шофером — двадцять один. А скільки буде потім, коли все закінчиться?

Підійшов комбат Буньков:

— Чого, слов'яни, насупились? Погуляли б.

— Їхати б швидше, товаришу старший лейтенант,— сказав Шукурбек, і його підтримали ще кілька голосів:

— Застряли зовсім!

— Коли їдеш, воно веселіше.

Ми переправились через Віслу, але й досі мовчали. Дивно, та братська могила не йшла з думки. Невже це — смерть, і така реальна, можлива, відчутна,— десь поряд?

А як же Геннадій Васильович? Він був живий, а потім убитий — лежав на машині, в зелені глиці, і люди проводжали його, як проводжають живу близьку людину. І вона проводжала, поправляла йому волосся... Вона любила його. І це така ж сама правда, як те, що існував він, і існує вона, і є я, і всі ми...

Смерть... Дивно... Адже й раніше були смерті... Смерть батька — мабуть, найтяжча... Та й інші... Як їх багато... А тепер...

Забути й викинути все з голови! Хлопці мовчали, та, мабуть, мовчали тому, що попереду нас бої — отож треба думати про них. Це найважливіше зараз. Адже там — перемога, остаточний розгром німців і, значить, кінець тому всьому, чим живуть люди ось уже четвертий рік. Звичайно, хлопці, що сиділи поряд зі мною в машині, думали в цю мить про це і тому мовчали.

Чому ж я думав про братську могилу і про могилу — свіжу, зовсім свіжу могилу Геннадія Васильовича в Лежайську, бачив перед собою Наташу? Адже коли ми зустрілися з нею, ми не говорили про це. Розмовляли про

щось інше, не таке значне, а то й зовсім незначне. А потім вона сказала: «Ми зустрінемося». І навіть додала, як шукати її, і спитала, як шукати мене.

А я так і не знав доти, що вона любила його...

Сутеніло. По дорозі йшли та йшли військові колони. Тритонки і газики з продовольством і снарядами, «студебекери» і «шевроле» з легкими гарматами та мінометами на причепі. Підводи з підстаркуватими возіями та змореними кіньми, що важко дихали, як астматики. Менше машин їхало назад, до переправи. Частіше санітарні й й легкові — емки та вілісоподібні газики.

Та от усе скупчилось і змішалось на шляху. З-за ближнього ліска над колонами з'явилися два месери, пронеслися так низько, що навіть було видно пілотів у кабінах, та й заходилися строчити по шосейці. Дико заіржав кінь, пролунали вигуки: «Повітря! Повітря!» Кілька солдатів, піднявши в небо автомати та гвинтівки, стріляли по літаках.

Коло нашої машини впав шофер. Він стояв біля радіатора з відром води — і враз осів на асфальт, і глухо гупнуло відро, а потім забряжчало вже порожнє, полетівши під укіс.

Месери зникли, і ми побігли на шлях. Підняли шофера, довго трясли його, поки Сашко сказав:

— Погляньте, голова!

Дві кулі прошили голову. Шофер був мертвий. Ми віднесли його трохи далі від дороги, поклали на мокру траву. І ліворуч, і праворуч від нас, і по той бік шосе теж несли когось.

— Очі йому закрити б, — непевно сказав Сашко. — Кажуть, п'ятаками треба.

— Я так...

Повіки небіжчика були ще теплі, і коли я опустив їх, якусь мить придержуючи пальцями, з його очей — застиглих і здивованих — покотились сльози.

...Так було і в батька. Тоді, вісімнадцятого жовтня сорок першого. Ми вже під'їжджали до Москви. Ось! Ось зараз! Зараз ми доберемося до першого ж госпіталю, і все буде добре. Це близько, зовсім близько. Шофер санітарної машини каже: біля заводу Войкова.

Здається, ми проїжджали міст через Окружну залізницю. Батько мовчав у забутті і раптом захрипів. Потім тяжко

зітхнув, і наче щось обірвалося в ньому. Він присвиснув і розплющив, широко розплющив очі.

— Тату! Тату! — я торсав його і благав.— Тату...

Машина зупинилась біля воріт госпіталю.

— Як? — до мене заглянув шофер.

І без моїх слів усе збагнув.

За хвилину спитав:

— Куди поїдемо? Сюди? Чи прямо додому? Ти ж — москвич?

— Додому.

Я назвав адресу. Ми поїхали, а батько все лежав, як помер, з розплющеними очима.

Біля нашого будинку шофер порадив:

— Очі закрив йому. А то недобре, та й злякати можна. У вас дома хтось є?..

Було темно. Я навпомацки закрив батькові очі й відчув, що пальці мої стали мокрі. Мокрі від останніх, уже холодних його сліз...

Ми стояли тепер за Віслою — на завіслянському, чи сандомирському плацдармі, як його по-різному називали офіцери. Можливо, якби я брав участь у штурмі цього плацдарму чи бодай бачив його на карті, то уявляв би собі його розміри й збагнув смисл існування цього плацдарму, та й ціну людських жертв, принесених для того, щоб його взяти і вдержати. Села, містечка, поля, пагорби, насажені ліси скрізь, куди ми приходили, були всіяні могилами наших солдатів та офіцерів — одиночними й братськими, поійменованими і безіменними. Але я не брав плацдарму, а карти, які я бачив (без карт ми не працювали), нічого не говорили мені: це були карти тих невеликих шматочків плацдарму, де нам доводилось працювати. І, до речі, дуже старі, неточні карти.

Всі кляти ті карти: майор Катонін, і старший лейтенант Буньков, і командир нашого взводу лейтенант Соколов — довгий, вищий від мене на голову, кудлатий чоловік в окулярах, у минулому вчитель з Орла. Він, трохи чудний і незрозумілий, все дужче подобався мені.

— Ці карти плутають усі карти! — бурчав Соколов.

На картах було позначено досить розвинену опорну артилерійську мережу: багато геодезичних пунктів із складними й простими сигналами, пірамідами та віхами, надбудовами й турами. А насправді їх не було. І навпаки, на картах

зовсім не було багатьох доріг, селищ, річок, костьолів, водокачок та інших природних орієнтирів, які існували на місцевості.

Перші дні нашої роботи були трохи дивні. Можливо, так здавалося нам, солдатам, що не знали про загальні наміри командування. Ми прокладали теодолітні ходи недалеко від передової, але, як тільки наражалися на німців, мершій забирались геть, переходили на сусідню ділянку, де все починалося спочатку.

Лейтенант Соколов нервував, бурчав, куйовдив і без того розкошланий чуб і позаочі ляяв штаб дивізіону за те, що той розкидав батареї та взводи по всьому передку.

— Займаємось дурницями,— казав він Бунькову.— Поки немає корпусу, хоча б свій дивізіон прив'язати як слід. А потім будемо парка парити.

Я знав, про який корпус іде мова. Артилерійський корпус прориву, якому ми придані, лишився поки що за Віслою на переформуванні. У політвідділі одної з дивізій цього корпусу й працювала Наташа.

Корпус мав підтягнутися на плацдарм ось-ось. І зараз справді саме час прив'язати пункти й пости свого дивізіону. Без точних координат розташування дивізіону ми не зможемо потім почати прив'язку вогневих позицій та спостережних пунктів артилерії, без них не почнуть роботи батареї звукової розвідки, взводи оптичної розвідки та фоторозвідки.

— Усе розумію, Мишко,— відповідав комбат Соколову,— але зрозумій і ти, кудлата твоя голова. Катонін і досі не знає майбутньої дислокації артилерії. Навіщо ж прив'язувати дивізіон, коли бойовий порядок напевне зміниться? А хлопців треба привчати до діла.

— Ви, звичайно, стратеги зі своїм Катоніним,— не вгавав комвзводу,— а я вчитель, педагог. Мені шкода хлопців. Марнують час на казна-що та ще й ризикують даремно. Ще й не воювали, а вже трьох чоловік втратили там, по дорозі. Безглуздо ще когось не долічитися, повзаючи по передку. І з погляду педагогіки це дурниця. Люди повинні знати, що діло роблять, тим паче — це вам не учбовий полк.

— Припустімо. Твоя правда,— погоджувався Буньков.— Ідьмо разом до майора, поговоримо?

— Я не поїду, ти знаєш,— сказав Соколов.— Поговори сам. Краще вже марно прив'язати бойовий порядок дивізіону, ніж повітря прив'язувати. А може, вийде так, що й немарно.

Між офіцерами були якісь свої, незрозумілі нам стосунки. Я знав, що Буньков і Соколов дружать, але дружба в них була трохи колюча, часом вони ревно присікувались один до одного з будь-якого приводу й без приводу, але що зайшло між Соколовим і командиром дивізіону, я не знав. Інакше Соколов не сказав би, що не поїде до майора Катоніна. Очевидно, в нього є на те причина, і Буньков не тільки знає про неї, а й співчуває Соколову.

І все-таки, здається, розмова Соколова з Буньковим дійшла до майора. Наступного дня Соколов повеселішав і навіть, як нам здавалось, ретельніше зачесався й звелів збиратись:

— Поїдемо на ЦС першої БЗР.

За годину наш взвод був уже в районі розташування центральної станції першої батареї звукової розвідки. Звукачі розташувалися просто в полі, край невеличкого села Підлісся. Пора була вже пізня, і лейтенант наказав лягати спати:

— Займайте оці будиночки скраю, а завтра вдосвіта до роботи.

Ми з Сашком і Володею попали в досить-таки брудну хату.

— Можна?

Напівсонний господар підтягнув гнота в тьмяному каганчику і мовчки вказав нам на підлогу. Ми огледілись. На печі спали двоє дітей. Просто з хати зводились круті сходи. Мабуть, на горище. В єдиній кімнаті не було навіть ліжка. Сам господар спав, здається, на лаві — під вікнами. Там була розстелена перина, на ній лежала невеличка подушка і засмальцьована, зшита з клаптів ковдра.

— А дружина де? Жінка? — спитав Володя, коли господар повернувся звідкілясь із сіней з оберемком соломи. — Матка їхня? — пояснив він, кивнувши на піч.

Володя — не те що ми з Сашком — умів легко розумітися з поляками. І, розмовляючи з ними, не торопів, міг і покартати, коли було за що, і просто по-дружньому поплескати по плечу: мовляв, мерщій, мерщій, пане, ворущись!

— Нема жінки, нема! — господар розвів руками й швидко настелив долі соломи.

У кімнаті було холоднувато. Ми полягали на соломі в чому були, в шинелях, не роздягаючись. Тільки ремені зняли з підсумками.

Через кілька хвилин до хати разом з Макакою зайшов Соколов:

— Ну як улаштувалися? Все гаразд?

— Усе гаразд, товаришу лейтенант,— доповів Володя.

— Ну, відпочивайте.

Вони вийшли, а ми з хлопцями ще довго переверталися з боку на бік на твердій підлозі, ледь притрушеній прілою соломою. Чекання справжнього діла не давало, мабуть, нам заснути, і, хоч ми й слова не сказали про завтрашній день, думали, очевидно, про одне й те ж. Нарешті Володя заснув. На печі сопли хазяйські діти. Тільки під хазяїном порипував ослін. Хазяїн крутився й часто зітхав.

— А вбого вони живуть,— шепнув мені Сашко.— От і закордон!

Я вже, здається, задрімав, коли враз почув чийсь несамопитий крик і два постріли трохи не над самим вухом.

Коли ми з Сашком скочили, схопивши карабіни, Володя вже зупинив одного німця біля дверей. Другий дав по нас чергу, впав зі сходів горища, впустив автомат і тепер лежав у мене в ногах, злякано піднявши руки.

— Третій фріц утік! У двері шмигнув! — кричав Володя, знімаючи з розхристаного німця автомат.— Ану, давай сюди! Стріляв, сволота! Давай! Тобі кажу! Хлопці, того треба наздогнати.

Сашко вибіг на вулицю, де ляскали поодинокі постріли.

— Що сталося? — до хати вскочили Соколов і Макака. Незабаром повернувся й Сашко.

— Утік,— признався він.— Темно скрізь...

Володя пояснив Соколову, як він побачив німців, що спускалися з горища, і як один із них устиг вибігти в двері.

— Ну що, гади! — люто мовив Соколов до німців, які щось белькотали, потім блямнув на господаря, що тупцював за нашими спинами: — А ти штучка! Фашистів ховаєш і мовчиш!

Господар винувато одвів погляд. І враз упав на коліна перед лейтенантом і заплакав ридма. Потім підвівся, побіг до печі, де заплакали розбуркані діти, і почав щось плутано пояснювати їм.

Соколов махнув рукою:

— Годі вже, досить!..

— А з ними що робити, товаришу лейтенант? — спитав я, кивнувши на німців, яких тіпало мов у лихоманці.

Тільки зараз я розгледів їх. Обидва без шинелей, з непокритими головами: один — ще зовсім молодий, майже такий, як ми, з дитячим обличчям та довгою шиєю, дру-

гий — трохи старший, неголений і якийсь пом'ятий, з нашивками унтер-офіцера.

— З ними? — перепитав Соколов, неначе роздумуючи.— За хату — і до стіни! Що вдієш! А за те, що зловили сволоту, спасибі.

— Ходім! Ходім! Ану! — Володя квапився виконати наказ лейтенанта.

Але тут виступив уперед Макака, який доти стояв мовчки біля столу, і сказав непевним голосом:

— Зачекайте... Не можна ж так..

— Вони ж, товаришу лейтенант, тепер полонені,— докинув я.

— Ну то й що! — з ноткою іронії мовив Володя.— Ану, рушай! — І він, не роздумуючи, вдарив прикладом карабіна одного німця.— Чого тут довго патякати!

Господар, який увесь час не відходив від печі, підбіг до Соколова і почав щось гаряче пояснювати йому, потверджуючи слова жестами. Як можна було зрозуміти, німці налякали його і дітей, пригрозили розстрілом, якщо він викаже їх росіянам, і сховались на горищі.

Соколов блимнув на нас чортом:

— Розрюмались, молокососи! Може, їх по голівці поглядити й додому відпустити живих та цілих? А ви не забули, що ці гади на нашій землі накоїли? Забули? То(я може сам...

Настане час, коли я зрозумію й цей крок лейтенанта Соколова і ще один його крок — страшніший, непоправний. І все незбагненне в стосунках Соколова й Катоніна вже не буде загадкою. І я не приховаю, що схилятиму голову перед ним, нашим командиром взводу, нашою людиною — перед його витримкою, справедливістю, мужністю, почуттям обов'язку...

А зараз Соколов вихопив пістолет і вивів німців з хати. Володя пішов за ним. Ми принишкили в кімнаті, збентежені: я, Сашко, Макака.

Десь за стіною хати глухо пролунали два постріли.

— Здається, вже,— сказав Сашко.

Повернувся Володя, задоволено всміхаючись:

— Порішили!

— Може, я й не так кажу, Володю,— мовив Сашко,— але, по-моєму, ви з Соколовим вчинили неправильно. Не можна стріляти полонених.

— Вони ж гади, які ж це полонені! — щиро здивувався

Володя.— Та й наказ командира — закон, хлоп'ята! Тож годі вам!

Лейтенант до нас не зайшов, і Макака заквапився:

— Піду. А то ще попаде. На добраніч. Я ж на посту.

Та більше вже ніякої ночі не було, не тільки доброї. Ми просиділи до світанку, так і не лягаючи. І тільки Володя спав міцним сном, так що вдосвіта його довелось будити.

Уранці ми забрали з машини теодоліт, бусоль, а я ще й свою віху і пройшли задвір'ям мимо розстріляних німців у поле. Вдалині височів серед поля пагорок, за яким часом було чути кулеметні черги й тріскотіння ворожих скрипук мінометів.

Соколов не згадував подій минулої ночі, був стриманий і діловитий. Визначив на карті координати тієї точки, від якої ми проклали кутовий хід, — засічки, дав кожному з нас завдання. За чотири години ми встигли прив'язати центральну станцію першої батареї звукової розвідки, два пости оптичної розвідки і засікти кілька орієнтирів у розташванні німців.

— Про всяк випадок, — сказав Соколов, — хай будуть опорні точки. Якщо почнеться наступ — згодяться.

До обіду обчислювачі обробили матеріали нашого ходу, і Соколов послав мене з результатами обчислень до Бунькова.

Комбат був кілометрів за п'ять од нас з іншими взводами. Поки я пішки добирався до них, по-зимовому рано засутеніло. В небі вже палахкотили німецькі ракети, на передку стріляли все частіше. Безлюдна вдень ґрунтова дорога, прокладена прямо через поля, ожила. По ній сунули машини і тягачі з гарматами та мінометами. А що, коли це артилерійський корпус підтягується з-за Вісли?

Питати когось про це було безглуздо, але наївне сподівання зустріти в потоці машин, що ревли й стогнали, Наташу не давало мені спокою. Я вдивлявся у відкриті кузови грузовиків, у дверцята фургонів, у вікна поодиноких штабних легкових машин, поки мені назустріч трапився легковий газик і мене покликали.

В газику сиділи Катонін, Буньков і ще якийсь підполковник. Я, здається, розгубився, не знаючи, як звернутися до наймолодшого за званням — старшого лейтенанта Бунькова. Комбат, мабуть, відчув це й спитав сам:

— Ну що там у тебе?

Я передав йому дані, але, певно, були вони вже не потрібні.

— Іди до лейтенанта Соколова,— звелів він,— і скажи, що є команда збиратися. Ми ждемо вас у Низинах о дев'ятнадцятій...— Буньков поглянув на годинника: — А втім, о дев'ятнадцятій тридцять. Чеши! І попередь: великі події готуються...

Смеркало рано. Над Підліссям ще ледь сутеніло, а селяни — їх було небагато — вже щільно затуляли вікна. Маскувальними шторами, в кого вони були, а здебільшого просто ганчірками та ковдрами. Віконця в хатах невеличкі. Чи багато на них треба!

О шостій годині, коли я повернувся до наших і передав Соколову наказ комбата, здавалось, у селі вже зайшла глупа ніч. Сліпі й глухі будинки, безлюдна вулиця. Тільки темні мовчазні постаті вартових маячать коло наших машин.

Помалу все заворушилось, ожило. Загрюкали двері в хатах, зарипіли чоботи й черевики, вже снували й розмовляли люди, порались біля машин шофери. Не так уже й багато майна в нашій батареї — все можна легко вмістити на солдатських спинах та плечах,— і все-таки треба його вантажити. Ми збиралися в Низини, де був штаб дивізіону.

І, може, саме тому, що дорога завжди радує солдатів, а лаштування завдає клопоту, ніхто з нас — ні офіцери, ні вартові, ні ми, що тягали до машин техніку і сидори,— не помітили того, що слід було б помітити або хоч почути.

Спочатку ліворуч від села, там, де ми ще вчора працювали на передку, шугонули в небо кілька сигнальних німецьких ракет. Вони освітили нічийну землю — нейтральну смугу, і окопи нашого переднього краю, і нечасті тут наші вогневі позиції. Потім німці почали стрілянину з мінометів і легких гармат, і ми теж не звернули на це уваги, аж поки перший снаряд не вдарив по Підліссю. Влучив снаряд в одну хатину — на щастя, порожню. Вона зразу вся здригнулася в диму вибуху, а потім затріщала, заскрипіла дошками й колодами і впала правим своїм боком.

— Усім лишатись на місцях! — наказав Соколов. — Мотори заглушити! Петров і Ахметвалієв, за мною!

Вони побігли дворами до передової.

А через десять, щонайбільше — п'ятнадцять хвилин ми вже були в окопах другої лінії оборони і відстрілювались від німецьких автоматників, що перли на нас. Німецька артилерія гатила через наші голови по селу. Підлісся горіло. Добре хоч — ми бачили це на власні очі, а потім і

комвзводу потвердив,— що шоферам пощастило під вогнем вивести з села наші машини. А то б...

Наміри німців розгадати було нелегко. Думка про їхній наступ, задалегідь підготований і обміркований, відпала, бо ж наступала, і тільки на нашій, досить малій ділянці плацдарму, загалом невеличка група автоматників, підтримувана артилерією. Не було ні танків, ні броньових машин, ні мотоциклів. Німці зім'яли, очевидно, артилерійським вогнем наш передній край, зайняли його окопи і тепер звідти вели вогонь по нас. Можливо, ця атака мала психологічний смисл? Або наступала на нас якась група ворога, що попала в оточення, хоча й це було малоймовірно: німці сунули звідти, де проходила лінія їхньої оборони, де стояли їхні вогневі позиції, які ми засікали протягом минулих днів.

Та про наміри німців зараз ніхто не думав. Нам було не до того: кілька разів німці намагались піднятися з окопів, а наша артилерія, як на зло, не скеровувала вогню на ці окопи, а стріляла кудись далі, в глибину ворожої оборони.

На щастя, і ворожа артилерія була не по нас, а все ще гатила по селу. Село палахкотіло так («Як там люди? Як наш невдаха господар зі своїми дітьми?»), що в наших окопах стало видно, як удень. І не тільки в наших. У світлі пожежі ми добре бачили каски німців та їхні автомати.

По них ми й намагались вести вогонь. Я робив це майже навмання, хоча дуже старався. І взагалі карабін, вважав я, малозручна штука для бою. Правда, може, якщо ти снайпер... А так — який же тут прицільний вогонь, коли й німці чортзна-де, і самому не виглянути як слід з окопу (фріци строчать по брустверу страх як: тільки кулі дзижчать — дз-дзик, дз-дзик, дз-дзик), а тут ще треба без кінця перезаряджати карабін.

Поряд зі мною Сашко. Він по ліву руч, а ще далі від нього і праворуч від мене — бійці-піхотинці. У них — автомати, і я заздрю їм: як вправно вони стріляють.

Німці, здається, трохи вгамувалися. Навіть касок їхніх не видно в окопах. Може, все? Скінчилось?

Та не встиг я так подумати, як Сашко торкнув мене за плече:

— Чи мені ввижається, чи окуляри... Поглянь! Поглянь! Дурниця якась!

Я глянув уперед. Ні, це була вже не дурниця. Німці незграбно вискакували з окопів і, трохи пригнувши голо-

ви в касках, йшли просто на нас. У руках — автомати, величкі постаті німців трохи похитувались, але йшли впевнено...

Мені здалося, ніби я зараз сам-один і всі оті постаті сунуть не до нашого окопу, а прямо на мене. Скільки ж їх? Начебто я налічив дванадцять, та збився, думаючи вже про інше. Я вибирав собі ціль. Карабін мій лежав незручно, і я поправив його, впер у плече й став наводити мушку на вибрану постать. Усе робив так, як колись на учбових стрільбах.

По окопу пролунала команда:

— Не стріляти! Ближче! Нехай ближче підійдуть!

Я нічого не бачив, крім обраної цілі. А вона йшла і йшла тепер на мою мушку. Я навіть не думав, чому це німці не стріляють. Вони йшли з автоматами напереваги, без єдиного пострілу.

А постать німця, моя ціль, усе наближалась. Каска, низько зсунута на лоба, шинель з відірваним клаптом поли, трохи піднятий погон на одному плечі, ремінь автомата — я бачив тепер усе так ясно, що боявся: палець мій зараз натисне на курок. Але я вижидав. «Почекай! Почекай! Ще!..»

І тут я, здається, таки не витримав. Ще раз узяв на мушку маленьку постать німця — ні, тепер уже величезну постать — і натиснув на курок.

Мене вразило все. І те, що німець, мій німець, підняв автомат і, виставивши вперед коліна, чомусь упав на спину. І те, що в ту ж мить по нашому окопу пролунала команда «Вогонь!» — і ворожі автоматники заметушились по полю, падаючи, схоплюючись і знову падаючи. І те, що ліхотинець, який строчив поруч зі мною, вигукнув мені: «Ловко ти його з карабінчика!» І те, що Сашко попервах наче здивувався, а потім захоплено ляснув мене по шапці і, вже припавши до свого карабіна, без угаву повторював: «Це ж ти його! От не думав! А ти його порішив!»

Німці повзли і бігли назад, а я вже не стріляв, не міг, а шукав свого. Невже я його вбив? А може, він просто впав? Може, тікає зараз назад? Чи, може, тільки поранений і повзе до своїх? Від самої лише думки про це мені стало жарко і zarazом холодно, і я вже запанікував, придивляючись до автоматників, які повзли та бігли назад. Де ж він? Мені було прикро, що не бачу його, цього фріца. Де? Не він. А може, отой? І це не він. І не той. І не..

Нарешті я побачив його. Побачив між тими, хто zostався лежати на полі. Чому я раніш дивився на інших, що

тікали й повзли, що рятували своє життя, а не на цих, у яких нема вже нічого — ні своїх окопів позаду, де можна сховатись, ні нас, що люто ненавиділи їх, ні дому, ні своєї «великої Німеччини», ні свого фюрера, який підвів, ох як підвів їх. А втім, про це вони вже піколи не дізнаються...

Я впізнав його по тому, що було найближче до нас, — по підметках чобіт. У заграві пожеж вони лисніли. І по місцю, де він падав навznak. Уже що-що, а це місце я запам'ятав: і пагорбок праворуч із сторчуватою сухою травою, і латку снігу перед його чобітьми, і темну цятку давньої воронки поряд із цією латкою.

Німці відступили, але відступили не в свої, а в наші окопи.

— Приготуйтеся! Зараз підемо в атаку! Але попереджаю, обережніше!..

Це слова лейтенанта Соколова. Такий самий наказ дає своїм піхотинцям капітан, що стоїть поряд з ним.

Я ніколи не брав участі в атаках, але зараз усе, що має бути, здається дрібницею. Після того, найголовнішого, що сталося. Отой німець лежить. Я дивлюсь на нього, а він лежить.

І ось ми вже вилазимо з окопів. Сашко поправляє окуляри. І піхотинці підвелись. Між ними бачу я Володю й Макаку. А де Шукурбек? Ага, ось він. Виявляється, Шукурбек був не ліворуч, там, де Сашко, а праворуч. Там ще піхотинці. Отже, нас багато. І дуже багато!

Соколов — межі мною й Сашком. У руці в нього пістолет. Мені здається, що рука його трохи тремтить, чи він просто спотикається на грудкуватому полі.

— У них гранати, не турбуйтеся, — каже він на ходу Сашкові.

— У когось? — перепитує Сашко.

— У піхотинців...

Німці мовчать. І окопи їхні, наші окопи, наче завмерли. Тільки все ще за нами палає Підлісся, і попереду, в глибині німецької оборони, коли-не-коли займаються спалахи вогню.

Мені здається, що лейтенант Соколов притримує нас, пропускаячи вперед піхотинців.

— Не поспішайте! Повільніше! Не поспішайте! — кидає він на ходу.

Та ми вже все одно поруч з окопами. Німці відкривають вогонь, але досить мляво. Вигуки «ура» («ура» гукаю також і я) притлумлюють їхні постріли.

Піхотинці й справді біжать попереду нас. Вони вже в окопах. Чути вигуки й постріли, коли ми підбігаємо туди. Сашко стрібає в окоп. Він б'є якогось німця по голові прикладом. Стріляє Соколов. Поруч зі мною жодного німця. Тільки наші піхотинці, та Соколов, та трохи далі Сашко. З наших я більше нікого не бачу. Ніколи. Я намагаюсь пробратись по окопу туди, куди стріляє Соколов,— там німці. Їх двоє. Але ось уже один падає, а другого збиває хтось із піхотинців.

— Усе! — каже Соколов, скидаючи шапку і витираючи рукавом шинелі лоба. Волосся в нього розкуйовджене, і я бачу, як блищать його очі.

— Я спершу йому в обличчя влучив карабіном,— каже Сашко, протираючи окуляри,— а потім уже вистрілив, коли він упав. А він посковзнувся, розумієш, яка дурниця!

Це Сашко — про німця, через якого ми переступаємо.

Окопи взято. Першу лінію оборони відновлено, і піхотний капітан уже віддає накази своїм бійцям.

— А оцих,— він киває на трупи німців,— віднесіть кудись далі. До завтра. А ти, Єгоров, з Костеріним у санчастину. Негайно!

Соколов зібрав нас усіх. Поглянув на годинника:

— Пора. Ану швидше!

Ми залишали окопи. І, як на зло, знову почала діяти артилерія. І німецька, і наша.

— Лягай! — наказав комвзводу і схопився за вухо.

— Що з вами?

Я лежав поряд з Соколовим і побачив його руку — всю в крові.

— Дрібниця. Мовчи!

Ми так і не дійшли до другої лінії нашої оборони — до тих окопів, звідки стріляли по німецьких автоматниках.

Навколо нас вибухали снаряди й міни. Наші, німецькі — не збагнеш. Вогонь з обох боків.

— Передавай ліворуч: повзти до окопів! — вигукнув Соколов, все ще тримаючись за вухо.— Швидко!

Я виконую його наказ, а комвзводу дає цю ж команду тим, хто праворуч від нього.

Тепер ми повземо, пробираючись між трупами німців, повземо по ледь підмерзлій, але все одно вологій землі.

Вибух! Іще вибух! Я пригнув голову, хоча обидва вибухи були позаду. Здається, щось тріснуло, обдало жаром, та ще й спина — наче бритвою хтось полоснув по моїй спині.

Та ми вже знову повземо. І окопи зовсім близько.

Обстріл припинився. Ми пострушували з шинелей грядую, підвелись на ноги, як люди, і попрямували до ліска, де нас чекали машини, ліворуч від Підлісся, яке ще куріло.

— Що з твоєю спиною? Ану скидай шинель! — Соколов іще тримався одною рукою за скривавлене вухо (видно, осколок зачепив його).

— Нічого,— бурмотів я, підкоряючись не стільки здоровому глуздові, як наказові.

— Ти поглянь на свою шинель і на тілогрійку! — казав Соколов.— Скидай, скидай усе, гімнастерку також. Тебе поранило, хай йому чорт!

Мене поранило? Шинель, і тілогрійка, і гімнастерка, і спідня сорочка справді були роздерті. Але чому поранило?

— Приїдемо в Низини, негайно в санбат! — сказав Соколов, коли хлопці протерли мені спиртом спину (пекло, та я терпів) і забинтували всього — і спину, й груди.

Чи то від хвилювання, чи то від незвичності того, що сталося, я враз випалив Соколову:

— Мене в санбат, а ви?

— Ну, знаєш! — тільки й сказав лейтенант. І навіть, мені здалося, зніяковів.— У мене дрібниця, трохи вухо зачепило.

Його теж перев'язували.

— І в мене дрібниця, товаришу лейтенант,— не вірячи своїм словам, випалив я.— Ні в який санбат я не піду. Не піду!

Ми чекали великих подій. І, звичайно, нам нетерпеливись. Бракувало саме зараз потрапити в медсанбат! На щастя, обійшлося без цього, незважаючи на вмовляння Бунькова. Обійшлося тому, що поряд був наш комвзводу лейтенант Соколов. Він, хоч і гримав на мене, сам був у такому ж стані. Якщо мені осколок снаряда прокреслив неглибокий слід на спині, то йому такий же осколок відтяв кусок правого вуха.

І він, і я відбулися перев'язками в своєму дивізіоні.

Щодня ми виходили на роботу, а часом двічі-тричі на день, і щовечора розчаровувались, бо нічого незвичайного на нашій ділянці фронту не відбувалося. Звичайне відбувалось день у день, і до нього ми вже звикли, на диво, швидко. Звичайне — лазити по передовій, інколи під німецьким обстрілом чи бомбами, недосипання, що вже стало хронічним. Усе це, правда, надолужувалось іншим, чого ми не бачили до приїзду на фронт: добрячою їжею, бо напхаті завжди були трофеї, в тому числі й живність. Ні-

чийна покинута худоба так і просилася до рук. А для декого, і для Володі особливо, ще й «фронтовою нормою». Ця норма була вельми прогресивна. Ідучи на завдання, можна було одержати і склянку, тобто двісті, чи півсклянки — в тому випадку, коли замість горілки наш госпзвод роздобував чистого спирту.

Виходячи щодня прив'язувати вогневі пости та спостережні пункти артилерії, визначаючи координати пунктів і постів нашого дивізіону, бойовий порядок якого змінювався за ці грудневі дні не раз, ми й гадки не мали, що беремо участь у тому, що в тій чи іншій мірі вирішуватиме долю війни. Формально це звалось створенням опорної артилерійської мережі. Кажучи ж професійною мовою топографів, ми створювали цю мережу на повній топографічній основі, за картою, за вертикальними променями, за повітряною базою та за секундоміром, а дані, які ми діставали, обчислювачі опрацьовували аналітичним, графічним та змішаним способами.

Про все це, може, й не варто було б говорити, коли б не одна обставина. Справа в тому, що за ці дні нам довелося згадати не тільки все, що ми «проходили» в школі АІР і в запасному учбовому полку в нудні години занять, але й те, чого ми взагалі ніколи не вивчали, як, наприклад, топографічну підготовку по повітряній базі.

І вже коли це було так, то ми й справді вірили, що нас чекають виняткові події.

А все-таки ми були однакові і водночас різні, навіть тут, на фронті, де всі рівні перед життям і смертю.

Першим потерпів Сашко: йому, як комсоргові, трохи не вліпили догани за нашого Володю. Сашко — ліберал, коли заходить мова про його брата солдата. Та брат солдат не завжди зважає на Сашків лібералізм, хоча в даному випадку Сашко не просто для нього такий же брат солдат, а ще й комсорг.

Володя відзначився — повівся по-хамськи. В одному домі, де ми ночували, він прив'яз до хазяйської дочки. Його застукали, як кажуть, на гарячому. І застукав саме Сашко.

Сашко зажадав, щоб Володя попросив пробачення, але той почав базікати і хотів усе звести на жарт:

— Та облиш ти, Сашок. Чого дурня строїш! Коли б я вже хотів, то знайшов би кого потривожити...

І Сашко поник, замовк.

А батьки дівчини не мовчали.

Вранці, не встигли ми ще прокинутись, виявилось, що про нічну подію вже знають комдив і комбат. Буньков сам прийшов з'ясувати все. Батьки показали на Сашка: мовляв, він теж був при тому.

— Я говорив йому...— пробурчав Сашко.

А Володя, не дурень, каже:

— Таж при тому був Баринів, комсорг, товаришу старший лейтенант. А хіба що сталось? Дурниці, та й годі.

Комсомолец Протопопов відбув кару частково, бо п'ять діб арешту в умовах фронту — річ нереальна. Комсорга Сашка Барінова затягали по начальству. Командир дивізіону вирішив зразу ж показати всім, що він розпеченим залізом випікатиме вчинки, які ганьблять дивізіон.

— Я все хочу тебе спитати,— звернувся до мене Сашко,— як ти ставишся тепер до Володьки?

— Хіба ти не знаєш Володі? — оце й усе, що я міг відповісти йому.

Переддень Нового, 1945 року, тридцять перше грудня, минув у нас досить спокійно. Ранкова робота — прив'язка артилерійської гаубичної вогневої позиції — закінчилась рано, і комвзводу послав нас — Сашка, Макаку й мене — в сусіднє село по харчі та спирт. Там був штаб дивізіону і два наші взводи — господарчий та фоторозвідки.

Німці в цей день поводитись тихо. Поки ми йшли туди й назад, було одне тільки бомбування, та й те — «психічне»: «юнкерс» скинув на дорогу сталні болванки, що дико вили в повітрі. Двічі стріляли навмання ворожі мінометники. Оце й усе.

Зима, хоч як не хотіла вона приходити в ці краї, вже нагадувала про себе. Дощі не випадали три дні, і снігова крупа, що сіялась на землю, припорошила дахи й поля, глицю насаджених тут лісів та обочини доріг. Але й температура трималась на пристойному рівні — мінус вісім градусів.

Ми принесли харчі й спирт для батареї, і тут я, маючи надію на добрий перед Новим роком настрій, зважився:

— Товаришу лейтенант, дозвольте звернутись до комбата в одній справі?

Я хотів діяти, як належить за статутом. Про всяк випадок, хоч в умовах фронту, можливо, це було і не обов'язково.

Комвзводу лейтенант Соколов не здивувався, лиш поцікавився:

— Будь ласка. А в якій справі?

— Мені треба відпроситися на сьогоднішній вечір,— сказав я.— З'їздити в політвідділ,— я назвав номер артилерійської дивізії.

— Звичайно, звертайся і скажи: я дозволив,— додав він.— Ось тільки... А втім, нехай...

— Що, товаришу лейтенант?

— Та хотів тебе спитати. Не знаю, може, це незручно? — мулявся комвзводу. Він зараз був якийсь чудний. Ні суворості, ні звичної відлюдкуватості, скоріш — ніяковість.

Мені завжди подобався Соколов. Мовчазний і на перший погляд навіть недобрий, він не був сухим армійським службистом. Мабуть, навпаки, він мав вигляд надто цивільної людини серед інших офіцерів, а якщо йому й доводилось на когось grimнути, то він швидко вгамовувався.

— Про що, товаришу лейтенант? — перепитав я.

— У вас це серйозно? З нею? — нарешті мовив він.

Отже, він усе знав. Але звідки? Може, тоді в Лежайську? Та й Буньков, видно, знав, якщо...

— Ти ще дуже молодий і гарячий, тому й питаю,— додав комвзводу.— Не дивуйся. Бо в таких справах легко помилитись, дуже легко...

Я мовчав, не знаючи, що відповісти.

«Так, так, у нас дуже серйозно»,— міг сказати я. Але що серйозно? Те, що мені її хотілось бачити? Її, яку заповонила зовсім інша, незбагненна для мене любов до Геннадія Васильовича. При чому ж тут я? Говорити про це? Безглуздя!

— Ну не хочеш, не кажи,— лагідно мовив Соколов.— Я ж просто так...

— Ми давно з нею дружимо, товаришу лейтенант, але в нас нічого нема,— признався я.— Новий рік сьогодні. Хотілось поздоровити...

— Йди! Йди! Звичайно! — погодився лейтенант.

Буньков теж відпустив мене і навіть порадив:

— Виходь на дорогу й голосуй. А то й не потрапиш сьогодні. Адже до них кілометрів сто двадцять. Зажди, я записочку тобі черкну до капітана Говорова. Щоб ніхто не причепився до тебе. Він у штабі дивізії. Мій давній приятель.

Усе складалось якнайкраще. Кілька годин тому, коли ми ходили по харчі, я дізнався в нашому штабі, де перебуває політвідділ дивізії. А зараз мені Буньков навіть записку пише.

Комбат віддав записку й нагадав:

— Карабін з собою візьми. Всяке буває. І повертайся не пізніше як уранці.

— Та що ви! Я сьогодні ж повернусь! — пообіцяв я, спаленівши.

— Ну то й добре!

На дорозі машини йшли не густо. Поки я дожидав підходящого грузовика (а підходящою могла бути тільки машина без офіцерів; машини, де їхали офіцери, зупиняти незручно), я поглянув у записку. Що там написав Буньков?

«Здрастуй, приятелю! Як ти там? Посилаю до тебе одного хлопця й поздоровляю з Новим, 1945 роком! Черкни мені! Хлопця не кривди. Йому треба побувати у вас в особистих справах. Твій Максим Буньков»,— прочитав на клаптику паперу нашвидкуруч писані олівцем рядки і навіть, здається, почервонів. Я ж нічого не казав Бунькову. А він..

Нарешті мені пощастило зупинити напівпорожню три-тонку з продовольством. Шофер погодився підвезти мене майже до «господарства Семенова», як називали дивізію:

— Ми з ними сусіди. Там піхтурою живенько домчиш. Лізь-но в кузов.

У кузові їхали двоє літніх солдатів. Один віз продукти «для начальства, на різдво», як він сказав, другий повертався з госпіталю.

Машина довго тряслась по грудкуватій, розбитій дорозі, підскакуючи та вихляючи на кожному метрі, поки вискочила до якогось невеличкого села. Там дорога стала трохи краща — мабуть, її вирівняв грейдер.

Ранній місяць світив над нами. По дорозі тепер раз по раз снували машини. У повітрі висіло клоччя хмар, а між ним мерехтіли зорі. І легів сніжок — ріденький, дрібний, поблискуючи в пригашених фарах машин, у сяйві місяця й зірок. Шофер поїхав швидше, і на поворотах стало нас заносити — колеса ковзали по підмерзлих калюжах, по мокрому снігу. Навколо панувала тиша. І небо, і місяць, і сніг, що яскрів у холодному світлі, і поля, які ледь видніли круг нас,— усе це чомусь заколисувало.

А я думав про жадану зустріч і про нашу розмову. Я уявляв собі все до найменших подробиць: як спитаю про неї в політвідділі, де напевне є вартовий, а потім розшукаю її і ми підемо куди-небудь, де менше людей. Я поздоровлю її з Новим роком і скажу, що все одно люблю її, незважаючи ні на що. І що любитиму завжди. А ще — що й мені жалко дуже капітана Смирнова, якого я знав просто як Геннадія Васильовича. А втім, я вже це говорив їй, тоді

в Лежайську. І вона сказала: «Не треба про нього зараз... Не треба...» Мабуть, надаремно я тоді спитав про нього: ким він був у армії і чи давно? Вона не могла говорити. Не заплакала, як не плакала навіть на похороні, сказала: «З сорок першого, з грудня. Він був дуже сміливим розвідником»,— і запнулась...

Ні, звичайно, я сьогодні не згадаю про нього. Просто побачу її, привітаю, а потім зайду до штабу й передам записку комбата капітанові Говорову. Або краще спочатку передам, а потім уже розшукаю її. Так, мабуть, краще.

Солдати, що їхали зі мною в кузові, мовчали. Я вже не раз помічав, що на фронті, та й взагалі в армії, старики не дуже балакучі. І сам я, зустрічаючись з немолодими солдатами, не раз ловив себе на думці: «Чи не занадто багато я базікаю?» Мені хотілося бути старшим. Це давнє, ще зі школи, бажання жило в мені й тепер. І зараз у машині я зрадив, коли один солдат спитав мене:

— Що, з госпіталю чи на поповнення?

Добре, що я заговорив не першим.

— Ні, у справі їду, ось із запискою комбата,— серйозно відповів я.

— А-а! З Новим роком, видно, поздоровлення везеш,— здогадався солдат і знову, як мені здалося, задрімав.

Я теж почав куняти — останні ночі ми спали не більше двох-трьох годин. Мабуть, я й справді трошки задрімав, прихилившись до мішків, що приємно пахли тютюном та сушеною картоплею.

...Коли прочумався й розплющив очі, то нічого не зрозумів. Я лежав на підлозі поряд з одним солдатом-попутником, а попереду порались люди, покриті білими простирадлами. Чи це лікарі в халатах? Де ми? Невже мене все-таки загнали в госпіталь заради цієї нікчемної подряпини на спині? В голові страшенно гуло, перед очима пливли холодні місячні кола. Ліва нога, перев'язана вище коліна чимось дуже тугим, була відкинута з носилок трохи набік. Отже, я лежу на носилках? Знову ліва? Зараз прийде Гурій Михайлович і сестра Віра... Віра... Віра... Як же її звуть? Усі звали її Вірочкою... І тільки я по-батькові... Невже ми стали дорослими? Такими, як вона, як Гурій Михайлович, як оці солдати в кузові машини, що зразу второпали, куди й чого я їду. Ще вчора, і позавчора, і трохи раніше, в Будинку піонерів, я вважав себе страшенно дорослим... Вважав... А був хлопчиськом... А зараз... І Сашко, і Шукурбек, і Вітя Петров, і я — всі, всі, всі стали дорослими... Шкода,

що це так... Шкода, що не повернеться дитинство... І мати не підійде зараз до мене... Та й батько... А мені чомусь дуже сумно і страшно...

Я спробував повернути голову до сусіда і відчув, що з вух у мене тече щось гаряче й густе.

— Нічого, браток. Головне, живі. А садонуло здорово — ні шофера, ні попутника нашого й до санбату не донесли, — почув я глухий голос із сусідніх носилок і знову кудись пірнув, гадаючи, що все це — безглуздий сон.

А потім мене ховали. І не вві сні це було, а наяву. Бачив, як Сашко, Шукурбек, Макака, Володя рили мені могилу — вони викидали з ями сухий, майже сонячного кольору пісок і витирали спітнілі лоби. І Володя казав:

«Нумо, хлоп'ята!»

Катоніш, Буньков і Соколов, покидавши зимові шапки, йшли за машиною, на якій лежав я, а оркестр виконував сумну пісню, але то був не жалібний марш Шопена, а щось інше. І раптом я впізнав мелодію, впізнав по словах, хоч ніхто їх і не співав:

Я по свету немало хаживал,
Жил в землянках, в окопах, в тайге...

Але зараз оркестр виконував мелодію цієї пісні повільно, і йому акомпанував величезний орган, схожий на будинок костьолу.

А Наташа йшла поряд, поклавши руку на мій гарячий лоб. Рука її була холодна, і мені було приємно, що вона холодна і що повітря пахне свіжою глицею, як у Лежайську і як напередодні Нового року, коли нелегко роздобута ялинка вже стоїть у кімнаті і її пора прикрашати іграшками.

Потім я провалююсь кудись. Чи просто засинаю, чи це марення.

«Жаль, що тато не дожив до цього дня», — каже мати.

Звідки мати? І чому не дожив? І до якого дня? Ми поруч у вогкому, холодному окопі, і я хочу крикнути матері, що батько живий. Живий! Це мене вже немає! Мене ховають друзі і Наташа. Вона тепер завжди буде пам'ятати про мене, буде мучитись через те, що не сказала мені за життя, що кохає мене. Ні, хай вона не мучиться, не страждає. Тепер вона все одно знає, як я кохав її...

Раптом звуки органа вщухають. І оркестр мовчить. На майдані виникають німці. Вони пориваються до мене, Сашко заступає їм дорогу, протирає окуляри й шепоче:

«По-моему, це... Я все хочу тебе спитати, як ти вважаєш, це — німці? І в них можна стріляти?»

Я розумію, що це — німці, та лейтенант Соколов ви-хоплює в мене карabin:

«Не стріляй! Не стріляй! Вони полонені! В полонених не стріляють!»

«А по-моему, безглуздо, хлоп'ята, не стріляти в таку сволоту»,— шепоче Володя.

Володя зараз страшний. Але він усміхається, навіть пле-скає мене по плечу:

«Знай, браток, що Соколову довіряти не можна. Треба ще придивитись до нього як слід. Це не тільки я тобі кажу, чуєш! Сам комдив так думає. Он воно що!»

Я не витримую:

«Ти сволота, Володю! Я б за Соколова...»

А Наташа все держить свою холодну руку на моїй го-лові.

«Даремно,— каже вона,— ваш лейтенант їх пожалів. Во-ни ж убили тебе, мерзотники. Вбили! Розумієш?»

«Розумію,— шепочу я,— ти дуже хороша. Я все розумію!»

Лейтенант Соколов — похмурий — підходить до мене, але звертається чомусь до Наташі:

«Пробачте, товаришу молодший лейтенант!» . (

Потім він каже мені:

«А в санбат ти так і не поїхав».

«А ви? Як ваше вухо, товаришу лейтенант?»

Соколов не встигає відповісти. Буньков уже тут.

«Облиш, Михайле. Вчиш інших, а сам!..»

Я іду по перекатах,—
Ні стежинок, ні доріг.
Під погами, ніби вата,
Простеливсь глибокий сніг.

Синій ліс, як ворог-небій,
Кинув тінь тобі на путь.
Наче риби, в темнім небі
Чорні хмарища пливуть.

В полі вітер дме нестримно,
Все навкруг, як уві сні.
Тільки, правда, трохи зимно
Й страшно трошечки мені...

Чому я бурмочу вірші? І звідки тут Будинок піонерів?
Як я попав з фронту в дитинство?

«Ви помиляєтесь, діти,— каже Віра Іванівна.— Це зовсім не меланхолійні вірші. А, крім того, в нього є й інші... Правильно, товаришу Соколов?»

«Людям треба довіряти,— відказує комвзводу, куйовдячи волосся.— Усім... І не тільки дітям...»

І знову грянув оркестр, тільки вже без органа. І лунав тепер не гімн, а «Інтернаціонал»...

Рік 1945-й

— Ну як ти? Як? З Новим роком!

От ми й зустрілись.

Я знав, що це буде. Вона приїде до мене. Ми розмовлятимемо з нею так, як зараз, і дивитимемось одне на одного. Знав? Ні, я не знав. Мені просто хотілося, щоб було так.

Зараз я дивлюся на неї — яка вона доросла! І приїхала сюди, в медсанбат, сама й сидить біля моїх нар.

— Ти даремно поспішаєш. Лікар каже, треба ще полежати.

Отже, вона і з лікарем встигла поговорити. Мені приємно дізнатись про це. Але я нічого їй не скажу зараз. Розумію і відчуваю, що нічого не скажу. Вона знає все сама, повинна знати.

— А я ж до тебе тоді їхав,— кажу.

Я пам'ятав тільки це. І розповідав їй про записку до капітана Говорова, яку дав мені наш комбат, і про те, як голосував на дорозі, щоб потрапити в «господарство Семенова», і як ми їхали в кузові тритонки. Більше я нічого не запам'ятав.

— То ти через мене... Бачиш, яка я нещаслива...

Вона спохмурніла, глянула на свої маленькі, забрюхані грязюкою чобітки, і лиш тепер я зрозумів, як вона стомила. Обличчя бліде, під очима синці, і самі очі майже не світять. А колись... Колись мене завжди вражали її очі — великі, блискучі, наче умисне створені для людської радості.

Є всякі обличчя — вродливі й невродливі, яскраві й непоказні, але я ніколи не зміг би сказати, яке в неї обличчя. У неї очі, а потім — обличчя.

І ось зараз ці очі померхли.

— Ти просто стомилась,— сказав я.

— Ні, я й справді дуже нещаслива.

Звідки це в неї?

Починаю щось розповідати, аби розвіяти її похмурий настрій, щось доводжу їй і лиш потім згадую:

— Це ти про Геннадія Васильовича?

Вона мовчить. Я вже лаю себе, навіть знову згадав про нього. Адже не хотів, а якось воно проходило.

— Ні, не тільки про нього,— нарешті мовила вона.— А може, я просто стомилась. Дуже багато роботи.

Більше вона ні про що не говорила, а питала, питала, питала мене.

Ми згадували Москву, і, здається, вона трохи повеселішала. Та й справді, як далеко звідси Москва.

— А пам'ятаєш: птах... і все таке красиве довкола — все світиться, і люди радісні, щасливі... і вбрані гарно, і всі усміхаються... і ти йдеш до них?..

Це я нагадав їй.

— Пам'ятаю,— пожвавішала вона.— Я й тепер іноді бачу це вві сні, тільки коли роботи трохи менше. А то падаєш як убита...

— А купатися ми так і не поїхали. Пам'ятаєш?

— Швидше в Берліні будемо, ніж у Москві! — вона знов усміхнулась. І додала журливо: — А взагалі дуже хочеться тепла...

— А коли почнеться?

І в минулі ночі, і в ці дні я чув за стінами нашого медсанбату, як гуркоче техніка. Таке буває, мабуть, тільки перед великим наступом.

— Цими днями,— сказала вона.— Точно не знаю, але готується... Такого ще не було.

Ні, я, звичайно, правильно зробив, що відмовився їхати в госпіталь. Нога вже зовсім не боліла, а осколки... Зрештою, вони маленькі і знали куди влучити — у м'якуш. На спині все загоюється — самі лікарі кажуть. Жити можна. І контузія майже пройшла за цей тиждень: головного болю не було, у вухах не шуміло та й бачив добре. Учора перевіряли.

Завтра ж наполягатиму, щоб виписали.

Завтра! А сьогодні, як тільки Наташа поїхала, взяв папір, олівець і заходився писати їй. Про все, що хотів сказати і не сказав. Про все, про що думав сьогодні, й рік тому, і два, і три... Нехай вона знає! Вона повинна знати!.. І — пошматував листа. Він був дурний, наївний... Я не міг написати і послати такого їй.

Зима не зима, а земля промерзла. Наскрізь промерзла. Видно, була дуже мокра.

Землю лаяли по-різному — і так і сяк. Та ще — лопати. Певнішого знаряддя — ломів — у нас не було. Землю довбали всі. Звукачі й фотографи, котрим ми прив'язували пости. І ми теж, упоравшись з основною роботою, довбали — споруджували землянку для комдива. Останніми днями німці поводитись неспокійно. Вже було пряме влучання в штабну машину — на щастя, без жертв. Міною розбило кузов фотолабораторії. Навіть кухні перепало — казан продірявило осколками під час нальоту ворожої авіації.

Ми працювали на околиці Гури — невеличкого, з п'ятьох десятків хат глухого села. Працювали, чортихались, знову працювали до двох тридцяти ночі. Поклали другий накат колод, і Володя встиг навіть похвастати:

— А що, хлоп'ята! Добре вийшло!

Вийшло й справді непогано.

На світанку, коли землянка була вже зовсім готова, налетіли «юнкерси». Три штуки. І хоч по сусідству з нами не було жодної цілі, вартої уваги — вогневої батареї чи танкової колони, — «юнкерси» почали розвантажуватись.

— Що й казати, втнули собі могилку, — пожартував Володя, коли ми збилися докупити в темній, щойно спорудженій землянці.

— Облиш, дотепнику! — зло обірвав його Соколов.

Один літак уже пікірував. Ми чули огидне, все гучніше його виття, потім удар і ще один — не близько, не близько! — і те, як літак, ревучи, виходив з піке, наче вдоволений виконаною місією.

— Ану дай автомат!

Комвзводу в темряві схопив мене за плече і став знімати автомат.

Опинившись на фронті, багато хто з нас роздобув собі німецькі автомати. Після непередбаченого бою коло села Підлісся озброївся автоматом і я. Це була незаконна вільність, як і те, що свої карабіни ми держали в машинах, і десь у душі весь час ждали: влетить нам. Але ні Соколов, ні Буньков, ні інші офіцери, навіть сам комдив майор Катонін не зронили й слова, хоча навряд, щоб вони не помітили нашого переозброєння. І ось зараз Соколов вихопив у мене автомат і вийшов із землянки.

— Догралися, — сказав мовчазний Макака, але ніхто не встиг прокоментувати його слів. Знов огидне гучне виття, і враз удар — і ще удар — заглушили все, навіть думки.

Землянку струсонувало так, наче це був корабель, що попав на високу хвилю.

Макака чомусь опинився у мене в ногах, Сашко махнув рукою так, що з мене злетіла шапка, і я також присів навпочіпки, силкуючись її знайти. Всі копошились у темряві землянки, і голос Шукурбека раптом зупинив нас:

— А лейтенант же там! Він же вийшов, я бачив сам, як він вийшов! Як же?

Шукурбек перший вискочив із землянки. За ним Сашко, я та ще хтось — тільки потім побачили ми всіх хлопців. А спочатку — Соколова, і хвіст «юнкерса», який уже відлітав, і третій «юнкерс», що входив у піке метрів за п'ятдесят від нас. Соколов прицілювався саме в нього і очікував, коли наблизиться виючи літак. І враз — черга! Він дав автоматну чергу по «юнкерсу» саме в ту хвилину, коли від літака одірвалась перша бомба.

— Лягай! — дико закричав Соколов, коли ми вже поприпадали до землі й нічого не бачили.

Бомба вдарила десь зовсім близько. За нею друга.

Ми ще не підвели голів від землі, як пролунав крик лейтенанта: «Горить! Дивіться! Горить!» — і водночас почули, як реве, віддаляючись, літак.

«Юнкерс» вривався в землю край дороги, де маячив хрест із зображенням Ісуса Христа. Поки ми бігли туди, вдарив вибух, і вже не було ні хреста, ні літака в його нормальному вигляді, а лиш куріли уламки...

О п'ятій ранку ми прокинулися від страшного гуркоту і, напівсонні, припали до вікон. Здавалось, почався землетрус. Скрізь — спалахи пострілів, вогняні стріли «катюш», гул важких бомбардувальників.

— Наступ? Артпідготовка?

— Поки що розвідка боем,— сказав лейтенант Соколов, прикриваючи руду пляму на перев'язаній голові.— Артпідготовка почнеться пізніше.

— Нічого собі розвідка! Коли це розвідка, то яка ж буде артпідготовка!

Соколов ніби між іншим порадував:

— Звукачі та оптики засікли на наших координатах багато цілей. Комбат просив поздоровити вас.

Розвідка боем тривала з годину, а о десятій ранку почалося справжнє пекло. Услід за морем вогню «катюш» ударила артилерія великої потужності, а згодом і всіх калібрів. Дзеленчали шибки будинків. Дрижали накати земля-

нок. Деревача наче з переляку скидали з гілля сніг. Гула земля. Потім вогневики перенесли вогонь у глибину ворожої оборони. В полудень на передову рушили танки. Всі дороги ожили. Заворушилися армійські тили. Тільки про нас, мабуть, зовсім забули: ні наказу «вперед», ні інших розпоряджень.

Невдовзі в наше село почали привозити поранених.

— Ну що там? Як? — Ми кинулись до них.

— Справи нічого... Наші пішли вперед...

А танки все ревіли й ревіли. На баштах найменування танкових колон і написи: «Від орловських колгоспників», «Богодухівець», «Визволитель Проскурова», «Уральський робітник», «Сибіряки — фронтові»...

Ми розуміли: почалося щось грандіозне, те, чого всі чекали, до чого готувались, заради чого ми щодня виходили на роботу. Та ніхто з нас точно не знав у цю хвилину, що ж саме почалось. Наступ на нашій ділянці фронту — на сандомирському плацдармі? Чи наступ усього Першого Українського фронту? А може, і всіх фронтів?

Примчав Буньков — веселий, балакучий, рум'яний.

— Увечері буде мітинг. Причепуріться. А поки що робити вам нічого, приймайте полонених. Зараз перші партії прибудуть. Тобі, Михайле, доручення від комдива, — сказав він лейтенантові Соколову, — тільки гляди, без жартів!

Соколов, здається, не зрадів:

— Кращої кандидатури не знайшли?

Вони умовилися про порядок транспортування полонених. До сусіднього села, де розмістився наш штаб, одводитимемо полонених ми. Далі — госпзвод і фотовзвод.

Перша партія прибула в такому стані, що потрібне було втручання лікарів. Полонених було четверо — оглухлих від артилерійської підготовки, скривавлених — з ушей та носів цебеніла кров, пошарпаних та байдужих.

Сашко спробував порозумітися з ними німецькою мовою. Йому довелося не тільки добирати слова, але й кричати, щоб німці почули.

Один з них, очевидно кмітливий, радісно закивав головою і повторив кілька разів зрозуміле нам:

— Гітлер — капут! Сталін — гут!

Інші німці щось промимрили, але я їх не зрозумів.

— Про що вони? — спитав я Сашка.

Дивна річ: скільки років ми товкли в школі німецьку мову, в мене були навіть непогані оцінки з цього предмета: я знав назубок артиклі, міг прочитати з дитинства завче-

ний вірш («Айн менляйн штеет ім вальде, ганц штіль унд штум...»), але я не вмів вимовити найелементарнішої німецької фрази, не кажучи вже про щось істотніше — зрозуміти німця, коли він говорив щось складніше, ніж «Гітлер капут!» І не тільки школа — Емілія Генріхівна зі своєю ідеальною німецькою не допомогла.

— Кажуть, що це страшно, це жахливо, те, що вони пережили сьогодні, — пояснив мені Сашко. Дізнався Сашко й про інше: серед чотирьох полонених був один прибалтієць і один австрієць.

Першу групу Сашко повів один, хоч Макака й запропонував, правда несміливо, свою допомогу:

— Ходім разом?

Видно, йому не хотілось вести німців одному.

У другій партії німців було більше — семеро. Тут же надійшла й третя група — шестеро. Розмовляти з ними не було коли. Двох пораних нашвидкуруч перев'язали, і ми з Макакою повели їх до штабу.

Макака і я, коли ми стоїмо поруч, схожі на Паташона й Пата. Поряд з полоненими німцями Макака теж не скидався на Геркулеса. З карабіном наперевіс, він метушився то позаду, то попереду полонених. Деякі німці шкутильгали, двоє, намулявши до крові ноги, тупали босоніж, один був у самих тільки онучах. Я йшов обіч колони.

Полонені трималися понуро-дисципліновано. Самі намагалися не відставати і підганяли тих, хто приставав. До штабу було кілометрів зо три — дорога не далека. Погано тільки, що йти доводилось по слизькій стежці, яка раз у раз то піднімалася вгору, то спускалася вниз. Ми посувались поволі. А я, мов на зло, ще й трохи накульгував.

Біля гаю, невеличкого й миршавого, стежка звертала круто праворуч, і тут ми ненадовго затримались. Один німець посковзнувся, зачепившись ногою об корч, другий присів, щоб поправити мокрі брудні онучі, — єдине своє взуття.

Поки ми чекали, Макака підійшов до мене:

— А погано все-таки, що ми навіть мови не знаємо. Цікаво поговорити б з ними. Правда?

З гаю тим часом вийшов наш офіцер. Його звання ми не могли розпізнати — він був у тілогрійці, але по шапці, гімнастерці й галіфе було видно — офіцер.

— Хто такі? Куди йдете? — спитав він досить різко, бавлячись пістолетом.

Ми відповіли:

— Я сам приставлю їх у штаб, а ви повертайтеся по іншу групу! — звелів він беззаперечним тоном.

Я сторопів і зиркнув на розгубленого Вітю.

— Ми не можемо,— сказав я не дуже впевнено.— Ми їх до нашого штабу повинні довести, а ви...

Офіцер обірвав:

— Балачки! Виконуйте, що наказано! А то розстріляю, як собак...

Німці були збентежені не менше від нас. І тут сталося несподіване — офіцер вистрілив упритул в Макаку, гаркнув по-німецькому:

— Лауфен, езель! ¹

Я не збагнув, що скоїлось, і не зрозумів його слів і того, чому він кричить по-німецькому, а тільки відскочив убік і вистрілив двічі в повітря. Наші полонені все ще розгублено тупцяли на місці, ніхто з них навіть не спробував тікати. Офіцер, навпаки, побіг до узлісся і, присівши за деревом, цілився вже в мене. Куля свиснула зовсім близько. І в ту ж мить один із німців кинувся до офіцера, вигукнувши: «Гер офіцер!» — і впав як підкошений біля Віті. Макака, очевидно, був поранений, але я не міг навіть підійти до нього. Ще раз вистріливши в дерево, я зрозумів, що офіцера там уже нема. Я кинув гранату. Кинув навмання — між дерев — і зразу ж почув крик. Уже не думаючи про німців (Телепень! Та вони ж могли б мене взяти голими руками!), я рвонув у гайок. Офіцер качався по землі з диким зойком. Його обличчя було заюшене кров'ю. Осколок влучив йому в око чи в щок.

Коли я повернувся, згадавши про пораненого Макаку, біля нього вовтузилися два німці. Вони допомогли йому підвестися з землі. Інші стояли на стежці.

— Ну що з тобою, Макако? Що? — Я стяг з нього шинель.

— Нічого,— пробурмотів Вітя, тримаючись за бік.— Колупнуло неглибоко, здається. Ти пістолет, пістолет у нього забері!..

Офіцер уже не кричав, коли я повернувся до нього, і не качався по землі. Він стогнав і тільки важко дихав, прикривши руками скривавлене обличчя. Пістолет лежав біля нього. Я взяв зброю, боячись зачепити курок. Адже вперше в житті я брав пістолет у руки.

Що ж тепер робити? Вітя поранений. Одного полоненого вбито. Дванадцяттеро тупцяють на місці. Та ще й цей офіцер.

¹ Тікайте, осли! (Нім.)

Хто він? Переодягнений фрїц? Розвідник чи бандерівець? Він живий, і, поки живий, його треба одвести в штаб.

До штабу тепер було ближче, ніж до нашого взводу.

Макака насилу піднявся:

— Ходім!

— Куди ж у такому стані?

— Ходімо, ходімо! — прошепотів він посинілими губами, зовсім блідий. — Я можу.

Не встигли ми втовкмачити полоненим, що кому робити: одним узяти вбитого німця, другим — пораненого офіцера, що лежав у гайку, третім допомогти Віті, — як, на щастя, з'явився Сашко. Він уже повертався із штабу.

— Невже й ти вів їх цією дорогою? — спитав я, розповівши йому про те, що сталося.

— Цією. І нічого.

— Пощастило нам, що німці попалися такі — тихі, — прошепотів Макака. — Він їм по-німецьки крикнув, мабуть, щоб тікали, а вони ні з місця...

Сашко спитав про щось одного німця, і той збуджено закивав головою:

— Лауфен, езель! Лауфен, езель!

— «Тікайте, осли!» — він їм крикнув, — переклав Сашко. — Ясно, це бандерівець або власовець.

За півгодини ми насилу добралися до штабу. Здали полонених. Одвели в медсанбат нашого Макаку.

На пораненого офіцера прийшов поглянути сам майор Катонін:

— З'ясуємо. А тепер сідайте в мій газик та й паняйте в свою частину. І скажіть лейтенантові Соколову, щоб на сьому годину всі були тут на мітингу.

Ввечері ми повернулись до штабу. На сільській вулиці вишикувався весь дивізіон — з прапором. Не було між нами командира фоговзводу молодшого лейтенанта Феклічева. Він загинув під вогнем своїх мінометів. Не було Макаки — він лишився у госпіталі. Не було...

— Сьогодні почався один з найвирішальніших наступів нашого фронту, — говорив майор. — Командир корпусу просив мене оголосити всім вам, бійцям, сержантам, старшинам і офіцерам, подяку за чудову підготовку цього наступу!

— Служимо Радянському Союзу! — хором відповіли ми.

Не пам'ятаю, коли ми слухали радіо.

І раптом — передача. З Москви! І яка! Стосується безпосередньо нас.

«Від Радянського інформбюро,— пролунав голос Левітана, якого ми вже давно не чули.— Оперативне зведення за тринадцяте січня. Війська Першого Українського фронту, перейшовши в наступ на захід від Сандомира, незважаючи на несприятливі метеорологічні умови, що позбавили нас бойової підтримки авіації, прорвали добре укріплену оборону ворога на фронті, що простягся на сорок кілометрів. Дією прориву ворожої оборони вирішив потужний і добре організований артилерійський наступ. За два дні війська фронту просунулися вперед майже на сорок кілометрів, розширивши при цьому прорив близько шістдесяти кілометрів по фронті. В ході наступу наші війська штурмом оволоділи могутніми опорними пунктами оборони ворога: Шидлувом, Стопницею, Хмельником, Бусько-Здруем (Буськ), Віслицею, а також з боями зайняли понад триста п'ятдесят інших населених пунктів...»

Потім Левітан читав наказ Верховного головнокомандувача. В ньому згадувались імена командира нашого корпусу та командирів дивізій, що входили в корпус, багатьох дивізій, і знайомої мені — Наташиної.

«Сьогодні, тринадцятого січня,— почули ми,— о двадцять першій годині тридцять хвилин столиця нашої Батьківщини Москва від імені Батьківщини салютує доблесним військам Першого Українського фронту, що прорвали оборону німців,— двадцятьма артилерійськими залпами з двохсот двадцяти чотирьох гармат...»

Ми не чули залпів цього салюту. Не знали ми й про те, що чотирнадцятого січня перейшли в наступ війська Першого та Другого, а за ними і Третього Білоруських фронтів.

Війна виявилась зовсім не такою, як ми її уявляли собі. Вона була тепер, правда, і не така, як раніш. Я пам'ятав кілька годин війни під Москвою в сорок першому. Я знав про війну з розповідей тих, хто почав свій шлях по її дорогах з двадцять другого червня. Я чув про неї від Наташі, яка вже на фронті не кілька тижнів, як ми, а три роки. Тепер війна стала переможною і в цьому розумінні радісною. Перевага в силі й техніці була така явна, що кожен розумів: «Видно, вже кінець». І лозунг «Дійдемо до Берліна!» не сприймався як бажане, абстрактне поняття. Він мав практично близький, реальний смисл.

І все-таки війна — це війна. Наші уявлення про неї, як про поле нескінченного героїства й слави, здавалися тепер такими ж далекими, як учбовий полк.

Ми плентали в хвості наших військ. По дорогах з розбитою німецькою технікою на узбіччях. По полях з розвернутими окопами й землянками. Мимо залізничних станцій з обвугленими ешелонами. Мимо зовсім свіжих братських могил. Плентали — не зовсім точне слово: ми просувались ривками по кілька десятків кілометрів і скоро опинилися у взятому до нас Кракові. І все-таки ми плентали, бо роботи в нас не було, крім головного завдання — не відстати від корпусу, якому ми були придані.

Краків майорів прапорами: червоними — радянськими, біло-червоними — польськими та білими простирадлами, спущеними з багатьох вікон. То цивільні німці, які не встигли втекти на захід, сповіщали про свою лояльність. А мене Краків зустрів ще однією приємністю — на кількох будинках та перехрестях вулиць я побачив покажчики: «Господарство Семенова».

Наш дивізіон зупинився на околиці міста.

Надовго?

Старший лейтенант Буньков пообіцяв:

— Почекайте! Зараз з'ясую...

Скоро він повернувся.

— Розвантажуйтесь. Будемо ночувати. Нам відведено ⁽той будинок.

Я зразу опинився на посту. Отже, доведеться дождити вечора.

Поки я чергував, по вулицях Кракова йшли машини з гарматами, і самохідки, і танки, і грузовики з піхотою. Повертались додому городяни, — кіньми й просто так, пішки, з візками, мішками й клунками. Деякі з них були веселі, збуджені, радісно вітали кожного нашого солдата і офіцера. Інші йшли похмурі, байдужі до всього. Несли на собі дітей — маленьких і хворих, закутаних у ганчір'я, іноді забинтованих. Худорлява, з дитячим обличчям жінка тягла візок, на якому стояла дитяча труна. Саме біля мене вона зупинилась, судорожно підняла віко труни, подивилась і знову пошкандибала далі, наче заспокоївшись, бо лице в неї проясніло. Може, вона хотіла поховати дитину в рідних краях...

Після чергування я побіг розшукувати Наташу. На одному майдані коло братських могил воїнів, які загинули в боях за місто, гралися діти, гомоніли про щось черниці, вдягнені в незвичне для нас чорно-біле вбрання, а біля них сивий дід без шайки бурмотів молитву, часто повторюючи: «Матка боска».

Мені показали будинок, де жили дівчата з політвідділу дивізії, але попередили:

— Якщо вона не виїхала... Бо ми лаштуємось у дорогу. Я заквапився. Двері мені відчинив чоловік років п'ятдесяти і зразу ж впустив до кімнати, сказавши досить добре поросійському:

— Здрастуйте! Так, так, вони в нас були! Дуже милі панянки. Іване, подай-но стілець панові червоноармійцю.

З сусідньої кімнати вийшов якийсь затурканий парубок і мовчки поставив мені стільця.

Я перепитав:

— Давно виїхали?

— Вже з годину, мабуть,— сказав хазяїн.— Та ви сідайте, сідайте! Може, попоїсте або й чарочку вип'єте?

— Ні, ні. А це хто? — поцікавився я, кивнувши на парубка, що стояв, доходяючи.

— О! Це — мій наймит. Дуже милий юнак! — відповів хазяїн.— Чому ж ти не поздоровкався, Іване, з паном червоноармійцем?

Іван якось неприродно вклонився й мовив:

— Дзень добри.

Не встиг я здивуватись, як прибіг Володя:

— А я тебе шукаю скрізь! Команда «по машинах» була! Мерщій!

Дорога, дорога, дорога. Чудовий асфальт. Дорога біжить між полями та парковими лісами, мимо старовинних замків та сучасних вілл, розкішних садів та звичайних сіл. Села здебільшого туляться десь далі від дороги, але ми їх бачимо. Їм нелегко сховатися зараз, коли крізняють гілки дерев, коли немає зелені, та й сніг — хіба це сніг? — нічого не може вдіяти. Снігу мало. Його рештки тануть у видолинках і канавах, він доживає свої години й хвилини в затінку під мостами, криється під стовбурами дерев.

А села вбогі, навіть якщо дивитись на них мимоїздом з дороги. Села живуть. Курять димарі. Снують поодинокі. по-статі людей. Зрідка режуть корови...

Усе, що ближче до шляху, припишло. Припишли особняки й вілли. Припишли сади й парки. Припишли тенісні корти й волейбольні майданчики. Гарні, мов намальовані. Навіть червоно-білі прапори, вивішені просто для годиться на деяких багатих будинках, не колихнуться. Тихо й туманно. Туманний серпанок бринить над дорогою.

Дорога безлюдна. Наш дивізіон мчить не зупиняючись. Попереду — газик Катоніна, за ним — криті машини штабу, звукачів, топографів, фотографів, грузовики госпвзводу. Побиті машини встигли відремонтувати. Шарудять скати по мокрому рівному асфальту. Стугонять мотори. Краків позаду. Ми годину в дорозі, та вже другу. Починається, здається, третя.

...Наша машина була п'ята. І раптом різко загальмувала. Заскрипіли гальма машин, що йшли попереду. Незрозумілі крики. Вибухи. Очевидно, міни.

— Займай оборону!

Це голос комвзводу Соколова.

Ми повистрибували з машини й кинулись під укис біля бетонного мосту.

На тому боці лісок і заводський димар. Стріляли звідти.

— Шестиствольний. І не один,— сказав Соколов.— Подумаю зараз... Три штуки.

Оборону зайняли вже всі наші. Тільки порожні машини стояли на відкритій дорозі. Їм не було куди сховатися. Міни розривались зовсім близько. Я дивився на машини, власне — на колеса машин. Недоліт. Знову недоліт. Переліт. Міна вдарила в міст поряд з нами. Осколки асфальту полетіли на нас.

— Чого вони там баряться? — обурювався Соколов.— Ану, давай...

Він назвав п'ятьох із нас, і ми по-пластунськи, ховаючись за нашою машиною, поминули дорогу.

— Гранати! І... будьте обережні! — шепнув лейтенант.— Тільки плазом!

Ми повзли вже в напрямі до лісочка, над яким виднів заводський димар.

«Плазом!» Соколов завжди казав «плазом», а не «попластунськи», як усі офіцери.

— А в мене ж гранати нема,— бурмотів біля мене Володя.— Що робити?

— Повзи,— відповів я йому.— Нічого... Яюсь буде.

Ми обходили лісок з правого боку. Між деревами вже бовваніли заводський мур і настіж відчинені ворота. Міномети стріляли десь із-за воріт.

Соколов зв'язав три гранати.

— Як дійдемо до муру, ви мене підсадите,— звелів він.

— Чому вас? Ви й так поранені...— дивувався Сашко.— Я... Ми теж можемо...

— Мовчи! — гримнув Соколов. — Я сказав... Підсадите мене.

— Наші, дивіться, наші! — закричав Володя.

— Тихше, ти! — цикнув на нього комвзводу. — Бачу...

З другого боку до муру повзли наші звукачі, і чомусь разом з ними Буньков. Вони вже майже біля самого муру.

— Швидше! — підганяв нас Соколов.

Міномети ще стріляли. Виття й свистіння у нас над головою, а вибухи мін розлягалися, здається, далеко-далеко. Та це тільки здавалось. Німці на дорозі обстрілювали наші машини. А дорога зовсім близько, хоч ми й не бачимо її за стовбурами дерев.

Ми підповзли до самого муру. Підсадили зразу двох — Соколова й Сашка. З другого боку воріт уже виліз на мур Буньков і ще двоє солдатів. Полетіли гранати.

— Тепер до воріт! — закричав з муру Соколов. — Швидко!

Ми кинулись до воріт.

Міномети розбиті. Біля них трупи — раз, два... Здається, п'ять. Начальник штабу й наш комбат обеззброювали трьох німців.

Один німець страшенно опинався й істерично верещав.

— Чого він хоче? — спитав я.

— Ну гаразд, гаразд, годі. Заспокойся, — мовив Буньков майже миролюбно. — Беріть їх. — Він весело поглянув на нас. — Ти бач, які нерви! Каже, що їх зрадили...

Ще чотири доби в дорозі. Короткі зупинки — на годину, на дві, і знов ми йшли на захід. Корпус вів бої з ходу, і наша допомога йому, очевидно, не була потрібна. Ми наздоганяли корпус, власне — його хвості: санбати, госпчастини, обози. Навіть штаби пішли далеко вперед.

Після кількох безсонних ночей — зупинка в місті Беруті Старому. Всюди сліди недавніх боїв. Жителі розтягали з магазинів продукти, речі й меблі — з опустілих квартир.

— Сьогодні, здається, виспимося, — сказав комбат Буньков. — Шукайте житло. Влаштовуйтесь.

Ми з Сашком та Володею зайшли в один дім. Гарні меблі. Чисто. На стіні — портрет Леніна! Нас зустріли дві жінки і юнак, трохи старший від нас.

— Ходімо, — заспішив Сашко. — Краще в якомусь по-рожньому будинку.

Господарі запросили нас лишитись.

— А звідки у вас цей портрет? — спитав я.

Юнак щось гаряче пояснював по-польськи.

— Що? Що? — не зрозумів Володя.

Я, здається, зрозумів:

— Він каже, що цей портрет був у батька, котрого забрали німці.

— Оце людина! — озвався Сашко. — Давай тут!

Тільки-но ми повернулись до наших — сказати, що знайшли, де зупинитися, — як почули: «По машинах!»

— Бути всім у бойовій готовності, — попередив майор Катонін, коли ми посідали в машини. — Патрони, гранати, щоб усе було напоготові.

— Ну нічого, слов'яни, ще виспимося колись. Усе попереду, — жартував Буньков. Потім поглянув на лейтенанта Соколова: — Правда ж, Михайле?

— Правда, — погодився Соколов.

Останнім часом наш лейтенант чомусь повеселішав. Точніше — відтоді, як почався наступ. І навіть те, що ми зараз не працювали, а просто їхали вперед, не бентежило його. Що коїлось у нього в душі, ми не знали.

Наші машини виїхали з Берута Старого і мчали по досить вільній дорозі кудись у ліси. Їх тут багато — майже справжніх, змішаних і не таких чепурних, які ми бачили раніше. Вдалині було чути гуркіт гармат. Спалахували ракети й трасуючі кулі. Спадали сутінки.

— Ага, мало не забув сказати вам, — лейтенант Соколов, що їхав зараз з нами у кузові, назвав на прізвище мене й Сашка. — Той ваш «офіцер», якого ви підстрелили, виявилося, власовець, намагався пробратися до Німеччини. Отож добре ви зробили, не розгубились.

— Я вам давно казав, товаришу лейтенант, що вони в нас орли, — докинув слівце Володя.

А я мовчав. Сашка це, звісно, не стосувалось, але ми з Макакою таки розгубились. І коли б не полонені, котрим, мабуть, давно остогидло все, вскочили б ми в халепу. І я зараз не сидів би в цій машині, і не їхав би разом з усіма вперед, і навіть Макака не лежав би в госпіталі.

Нарешті показалось невеличке село.

— «Ярошевіце», — прочитав хтось уголос напис.

Судячи з усього, десь близько — бої. Гупали не тільки гармати й міномети — чути було тріскотіння кулеметів, постріли з гвинтівок та пістолетів.

Ми зупинились край села, розмістившись у кількох хатах. Від жителів і наших сусідів — військових дізналися: в лісі оточено німецьку піхотну дивізію, артполк, полк самохідок та бронемашин. Німці здаватись не хочуть. Наші арти-

леристи й солдати намагаються добити їх. До річі, наших тут небагато. Основні частини пішли далеко вперед. Тому в знищенні німецького угруповання беруть участь усі — штабники, писарі, господарники і навіть дівчата з фронтової пральні.

Уже й вечір зайшов, а вогонь артилерії не вщухав. Стріляли й німці. Кілька снарядів та мін вибухнуло в селі. Коло нашої хати вдарила німецька болванка й зарилась у землю.

Ми чекали наказу.

До ночі вогонь ущух, і тут же пролунала команда:

— Виходь!

Кожен взвод дістав своє завдання. Оточене угруповання, як сказав командир дивізіону, було досить деморалізоване вогнем нашої артилерії, і тепер пора остаточно ліквідувати його. Найкраще це зробити зараз, уночі, поки німці не отямилась. Наші взводи мали прочесати ліс з південного заходу.

Соколов повів наш взвод до лісу. Всі ми — а нас було восьмеро — йшли мовчки, намагаючись навіть не дихати. Хмарилось. Ані місяця в небі, ні зірок. Непроглядна імла. Тільки під ногами шаруділи сухе листя й хмиз та важко зітхали під поривами вітру потрощені артилерією дерева. Ліс понівечений. Він стояв страшний, тяжко хворий і немов стогнав.

Інші взводи й комбат Буньков ішли десь поблизу, зліва. Ми, видно, крайні в цепу. І звукачі, і оптики, і фотографи, і господарники були ліворуч від Бунькова. Здається, там і майор Катонін, і його замполіт, і начальник штабу. Катонін, як я пізнав його за час перебування на фронті, неодмінно сам брав участь у всіх операціях. Яюсь замполіт хотів був відраяти майора:

— Тобі, Степане Васильовичу, не слід би...

Це було ще в селі Низини, коли до штабу прорвалися німецькі самохідки.

— Почекай, почекай, не заважай,— сказав Катонін.— Візьми-но краще дві пляшки. От-от. Нас і так мало.

Ми знали майора давно, з перших днів нашої служби в армії. Знали як начальника школи і згодом як начальника штабу полку. Тоді він був для нас тільки начальником. Він начальник і зараз, може, навіть ще в більшій мірі. Командир дивізіону, та ще й самостійного, що дорівнював будь-якій військовій частині,— вищого за нього начальника для нас не було. І все-таки для нас відкрилося щось нове в майорові, і передусім його сміливість...

Ми все ще пробиралися лісом: я, поруч Сашко, через кілька чоловік Володя і знову — наші хлопці.

Що далі ми заходили в ліс, то частіше траплялися нам потрошені снарядами дерева, і тріски попід ногами, і воронки, в які ми провалювалися, мов у прірву. Ми йшли з автоматами й карабінами наперевіс і з гранатами в сумках протигазів. Порушуючи всі воєнні закони, ми давно сховали свої протигazi в машинах. Там знайшлося для них зручне місце: в ящиках під сидіннями.

У лісі, хоч як дивно, панувала незвичайна тиша. Темрява й тиша. Здавалось, наче ліс вимер. Ані голосу людського, ані пострілу. А ліс цей стугонів десятками вибухів годину тому. Невже вогонь нашої артилерії знищив усе угруповання? Цілу піхотну дивізію, артилерійський полк, полк самохідок та бронемашин? Нехай ті частини неповні, пошарпані, але все одно — неville нічого від них не лишилося?

У це важко було повірити, хоча, може, в душі ми й мали надію. Долю оточеного німецького угруповання так чи інак вирішено — надто глибоко воно опинилось в тилу наших військ. Але зустріч з кожним німцем, навіть у тилу наших військ — це небезпека, і небезпека реальна. Безглуздя ж — загинути від кулі з усіх боків оточеного німця.

— Якийсь просвіт,— шепнув Сашко.

Попереду й справді мрів просвіт. Ліс порідшав, перед нами щось біліло. Невже сніг? Ми вийшли в поле — невелике, подекуди вкрите снігом і зрите воронками. На полі стояла чорна закурена самохідка і артилерійська батарея малого калібру з перекинутими гарматами.

— Обережно, я йду вперед,— сказав комвзводу.

Тихо. Лейтенант уже махнув нам біля самохідки.

Ми пішли далі. Самохідка таки згоріла. Навіть хрест на її корпусі ледь виднів.

За полем знову ліс — ще дужче понівечений, ніж той, що його ми пройшли. Багато дерев повалено додолу, перебиті навпіл, вирвані з корінням. Ми пробиралися через справжній бурелом.

Комвзводу квапив нас:

— Тут можна б іти швидше!

І справді, небезпеки ніякої не було. А ми плентали, наче ворог поруч.

Тепер ми простували поряд з лейтенантом.

— А ви, товаришу лейтенант, після війни знову до школи повернетесь чи в армії залишитесь? — ні з того ні з сього спитав я комвзводу.

І справді нерозумно. Мабуть, мені було просто моторошно від цієї лиховісної тиші й непевності.

Сашко наче вгадав мої думки:

— Тобі не страшно?

— А тобі?

— Трохи.

— Не знаю,— відповів я.

А комвзводу мовчав, так і не відповівши на моє запитання.

Нарешті промовив:

— Не знаю, не знаю...

Ми ще не бачили жодного німця, але праворуч, і ліворуч, і попереду пролунали вигуки:

— Хенде хох!

— Стей, сволото! — закричав Соколов і збив когось на землю.

Ми підбігли до нього,— перед ним не один, а трое німців, двоє стояли з піднятими вгору руками, третій борсався в погах. Він намагався вистрілити. Лейтенант ногою вибив у нього автомат.

Тепер за деревами добре видно було німців. Одні виходили самі на наші крики, інші чинили опір, треті, поранені, стогнали. Ми в темряві то тут, то там натрапляли на тіла вбитих. Їх не встигли поховати, і вони лежали поряд з живими. Десь поблизу раз по раз лунали автоматні черги, вигуки російською й німецькою мовами, лайка.

Частину полонених наші хлопці повели зразу. Інших, які не опирались, гуртували.

Володя зібрав, мабуть, чоловік двадцять.

— Веди, Протопопов! — наказав комвзводу. — І оцих прихопи! Упораєшся?

— Упораюсь! — бадьоро вигукнув Володя.

Ми йшли далі.

На галявині стояло кілька бронетранспортерів та самохідка. Один транспортер повернув у наш бік дуло кулемета.

Галявину вже оточили. Сюди зійшлись майже всі наші — два командири взводу, сержант і комбат Буньков.

— Лягай! Гранати! — наказав комбат.

У бронетранспортер полетіло кілька гранат водночас. Одна впала зовсім близько, друга вибухнула в повітрі, але все одно машина спалахнула. Хтось влучив у ціль — у бензобак.

І знов на галявині тиша.

— Убили, — сказав лейтенант Соколов. Він уже встиг зазирнути в палаючу машину.

Назустріч нам конвоювали німців не знайомі мені солдати та офіцери. Двоє вели під руки пораненого старшину.

— Далі, далі, їх там повно! — кинули вони на ходу.

Ліс гудів, як розворушений вулик. То там, то тут блимало світло кишенькових ліхтариків. У нас ліхтариків не було, тільки в офіцерів. Та Буньков і Соколов поруч. Нам видно.

Гримнуло кілька вибухів, і ми знову залягли.

— Фаустпатрони! — крикнув Буньков.

Вибух. Іще! Ми лежали, поприпадавши до землі й до стовбурів дерев. Лежати незручно й холодно. Під нами болото: шинелі, штани, обмотки понамокали миттю. В лісі холодно й вогко. Але що це?

У мене за спиною голос Соколова:

— Комбат! Максиме!

Я обернувся. Буньков сидів навпочіпки і якимось неприродно похитувався. Я не бачив його обличчя, тільки — постать, що весь час похитувалася.

Соколов біля нього:

— Що тобі? Що?

— Мовчи, мовчи, — шепнув Буньков. Його обличчя, освітлене ліхтариком Соколова, скривилось від болю. Він кусав губи і все шепотів: — Мовчи, Мишко... Мовчи!

— Сюди! — покликав Соколов, хоча ми й так були вже тут. — Беріть! Разом!

Ми насилу перевернули комбата, поклали його на шинель Соколова, а він усе шепотів:

— Мовчи... Мовчи...

Тіло його геть усе в крові, і руки, і обличчя. В темряві не можна зрозуміти, куди його поранено.

Соколов лишив за себе старшого сержанта — помкомвзводу, і ми втрюх понесли Бунькова назад у село.

На хвилину наш комбат неначе знепритомнів, і мимоволі ми прислухались: чи він дише? Ми самі намагались не дихати і тепер чули важке уривчасте дихання старшого лейтенанта. Він — мовби хотів підбадьорити нас — розплющив очі і силкувався усміхнутись.

Потім побачив Соколова й забурмотів:

— Коли що, батарея твоя, Михайле... Я попереджав заздалегідь майора. Твоя, чуеш...

— Чую, та не говори дурниць! — відмахнувся Соколов, ледве переводячи подих.

Коли ми нарешті ввійшли в село, там на вулиці було повно полонених. А за нами з лісу виходили й виходили юрби.

Тепер ми несли комбата вдвох: Соколов і я. Сашко, за наказом комвзводу, побіг шукати санінструктора.

Біля першої хати ми поклали Бунькова на ганок. Він і зараз зціплював зуби і важко дихав.

— Аби не в легені,— сказав Соколов.— Куди ж вони поділись?

Мимо пробігла дівчина в шинелі. Соколов побачив її раніше й покликав.

— Ви не лікар?

— Ні, але в мене є пакет. Давайте перев'яжемо,— запропонувала дівчина.

— Наташо!

Вона також не зразу мене впізнала:

— Ти тут?

Ми схилились над комбатом. Наташа розірвала йому гімнастерку й сорочку:

— Допоможіть.

Буньков стогнав: ми підвели його, щоб зручніше було перев'язати.

— Нічого, нічого, зараз.— Вона спритно розірвала пакет і почала бинтувати комбатові груди. Тепер було добре видно рану — осколок зачепив груди праворуч і вийшов у бік.

— Це не страшно,— казала Наташа.— Тільки треба негайно в госпіталь. Правда, я не медик — може, щось не так роблю.. А ви теж поранені? — вона помітила пов'язку на голові Соколова.

— Давно, вже загоїлося,— сказав лейтенант.

Незабаром прибіг Сашко з чоловіком-санінструктором. Вони принесли ноші.

А з лісу виходили й виходили полонені. Солдати й офіцери. Зовсім юні й старі. Саме юні й старі здебільшого: останнім часом німці призвали в армію геть-чисто всіх, хто міг тримати зброю.

— А я живу тут,— сказала Наташа і показала на будинок, біля якого ми поклали Бунькова на ноші.

Ми зустрілись, але тільки на світанку. В маленькому, з високою черепичною покрівлею будиночку, що скидався більше на німецький, ніж на польський. Тут оселилася Наташа та її подруги з політвідділу й штабу. Спочатку говорили всі разом (ніч була надто бурхлива), та скоро дівчата потомились:

— Ми підемо..

Усім хотілося спати. Відбій оголосили поки що лиш до десятої ранку, а на годиннику було вже чверть на шосту.

Я теж хотів був піти, але Наташа зупинила мене:

— Підожди! Ми ж з тобою не бачились вічність...

Вона замкнула двері — вхідні й на кухню.

— Навіщо? — здивувався я.

— Просто так... Мало що...

Ми сиділи з нею в кухні — чистій, блискучій, з кахлями та білими шафочками, на яких акуратно, по ранжиру стояли коробки з німецькими написами: «крупа», «рис», «борошно», «чай», «сіль», «перець», «цукор», «кориця»...

Вона принесла в термосі окропу. Ми пили його з чужих чашок, так і не заварений: у перші тижні перебування не на своїй землі всі були надто обережні. Не раз застерігали нас, що ворог, відступаючи, отруєє продукти і споживати їх не слід.

— Хочеться зігрітись, — сказала вона.

Мені теж хотілося зігрітись. Ранок був холодний, із сніжком, та й ніч нелегка.

І все ж таки мені більше хотілося іншого: спитати її про лист. Я таки після Нового року одіслав їй листа...

Я думав про лист і дивився їй у вічі, щоб угадати, чи одержала вона його, а спитав зовсім не про те:

— Скажи, а що то за хазяїн у вас був у Кракові і що за наймит у нього Іван? Я заходив до них, шукав тебе...

— О, багато розповідати! — сказала вона. — Добре, що ми хоч недовго затримались у нього. Гидко було. В нього син — льотчик, воєє в німецькій авіації. Через те йому й дали Івана, якогось хлопця з-під Києва. Ми питаємо його: «Чому ж вам дали наймита?» А він: «Я віддав сина в німецьку армію — отже, мені належить за всіма законами мати наймита. Але візьміть до уваги, що мій син проти росіян не воював. Він зараз на англійському фронті». А хлопець той, Іван, зовсім затурканий. Ми й так і ськ пояснювали, що йому треба повертатись додому, на Україну, а він витріщає очі на хазяїна й мовчить. Ми знов до хазяїна: «Чому ж ви самі нічого не робите, а все робить Іван?» А він нам у відповідь: «Та Іван не стомлюється. І я вже вам казав, що в мене син в армії і мені законом дозволено мати наймита». Он які справи...

Вона, здається, трохи зігрілась. У будинку було холодно, та окріп допоміг. Я теж зігрівся й поринув у прийнятну дрімоту. Ми обоє мовчали. Здавалось, нема нічого кращого,

як сидіти ось так мовчки, накинувши шинелі, і дивитись, дивитись, дивитись...

Я згадав, як колись давно, до війни, мені хотілось бути перед нею дорослим. Здається, я анекдот їй розповів, і вона присоромила мене, мов хлопчиська: «Не треба так, прошу. Мені це не подобається...»

Тепер вона попросила:

— Прочитай мені що-небудь! Ти ж пишеш?..

Я промовчав. Не знав, що й сказати їй. Признатись, що за весь цей час я не написав про неї жодного рядка? І взагалі жодного рядка ні про що? Не до того було...

— Не хочеш? — сказала вона.

— Я нічого не писав нового, а старе...

— Ти й справді став зовсім інший,— промовила вона.— Інший, дорослий...

У двері постукали.

— Може, відчинити? — схопився я.

— Ні, я сама,— поспішила Наташа й вийшла з кухні.

— Хто? — спитав я, коли вона повернулася. Я боявся, що її зараз кудись викличуть.

— Та нічого серйозного...

Зненацька постукали ще раз, уже в кухонні двері, і якийсь чоловічий голос назвав Наташине прізвище:

— ...Ну, прошу тебе, відчини. Що я тобі, хлопчисько?

Наташа спаленіла й підбігла до замкнених дверей:

— Я вже сказала, Георгію Фроловичу! Сто разів вам говорила! Як вам не соромно, товаришу полковник... А то, слово честі, членові Військової ради скажу, якщо ви... Годі! За дверима почулись кроки та буркотлива лайка.

Наташа повернулася до столу. Запала гнітюча мовчанка.

— Хто це? — нарешті не витримав я.— Голос знайомий.

— Ти його бачив там, у Лежайську,— сказала Наташа і по хвилі додала:— На похороні... Просто не дає проходу... Не знаю, що й робити... А взагалі ж — людина хоробра, розумна, а вип'є — за кожною спідницею бігає... Отак ми й живемо... Ну гаразд, бог з ним...

Ми знов помовчали. Я допив окріп, і Наташа ще долила мені й собі.

Потім сіла і знову встала з білої кухонної табуретки, поправила накинуту на плечі шинель, і підійшла до мене.

— Я все знаю й вірю,— мовила вона, скинувши з мене шапку (як забув скинути її сам?!), — та тільки почекай. Не сердься! Очекай! Не треба нічого, нічого казати зараз! Добре?

Морозяно. В бідо-голубому небі холодно світило сонце. Вітри проймали наскрізь. Лютий був противніший за січень, хоча й звершилось довгождане — ми були в Німеччині. Може, ще й тому так дратувала погода, що ми знову застряли. Після тривалого наступу, який веселив душу, постійних переїздив з місця на місце, коли здавалось, що так усе й піде тепер до самого Берліна, — зупинка, та ще й надовго. Краще вже було стояти у Волау — страшенно зруйнованому, охопленому полум'ям, але все-таки в містечку. А тут невеличке село, яке ми виходили вздовж і впоперек, і ні живої душі.

Казали, що близько Одер. Казали, що десь, готуючись до прориву, підтягується наша техніка. А до нас має підійти бригада важких мінометів.

Ми з Соколовим бродили ночами, шукаючи місця для наших постів. Обійшли всі поля та села — місця голі, рівні, придатні лише для теодолітних ходів, а не для засічок та спостережень. Станеться щось, тебе вмить накриють. З ранку до вечора прив'язували позиції бригади, яка поки що так і не підходила. В короткі години перепочинку гріли коло грубки закоцюблі руки, сушили мокрі онучі.

Несподівано нам прислали поповнення: кількох офіцерів просто з училища та душ тридцять солдатів.

Серед щойно прибулих я побачив — о диво! — Вадю Цейтліна.

— Гора з горою не сходиться!..

Вадя, смішний, кумедний Вадя, з яким ми їхали до піонерського табору в день двадцять другого червня тисяча дев'ятого сорок першого.

Вадя вже не скидався на вундеркінда.

— Розумієш, я й не сподівався, що все так вийде, — признався він. — Мати була проти, а тут мені саме повістка. Ну, пішла вона на роботу, і я пішов. І давно вже, рік і шість місяців, в армії. Тепер на поповнення ось прислали до вас: за обчислювача. А що побачу тебе, — не чекав...

Вадю! Любий, дорогий Вадю! Ти — поповнення! Це ж здорово! В армії й земляк — друг. А знайомий — це вже щось більше!

— Я все хочу тебе спитати. Дивна в нас доля, ти не думаєш? Працюємо, начебто діло робимо, а коли справжнє починається, ми вже й не потрібні. Нам кажуть — поступіть-ся! Наче хатня робітниця — обслуговуємо...

Ми з Сашком, забрьохані з ніг до голови грязюкою, штовхали нашу машину. Мінометна бригада прибула, розташувалась на прив'язаних нами позиціях, і ми вже вирушили в дорогу.

Холодно-холодно, а на шляхах до Одера багнюка невилазна. Машини доводиться тягти на собі. Землю розгрізли гусениці та колеса, бомби, снаряди, чоботи солдатів та ноги коней. Все рушило туди, до Одера, де шугають у небо сигнальні ракети, де цюкають сокири саперів, які заздалегідь готують переправи, де торохкотять істеричні кулеметні й автоматні черги по нашому берегу — німці явно нервують. Війська і техніка йдуть удень і вночі, — такого досі не було. І хоч ворожі месери вряди-годи гудуть над нашими дорогами, знижуються до бриючого і строчать по колонах; хоча б'є німецька артилерія і все частіше між нашими солдатами з'являються переодягнені власовці й бандерівці, то на ходу, а то й сівши на хвильку до солдатського казанка, балакають про те, про се, зітхають і ніби між іншим розкажуть про нову страшну німецьку зброю, яка, мовляв, ще дасться взнаки в останню хвилину війни, про що сам Гітлер заявив на таємній нараді; і хоч це, можливо, й правда, бо, кажуть, одна така штука, що важить сім з половиною кілограмів, нищить усе дощенту на ділянці шістьдесят чотири квадратні кілометри, а стовп вогню від вибуху сягає висоти чотирнадцять кілометрів, а, найголовніше, навіть від найменшого опіку людина вмирає дуже тяжкою смертю, а коли й виживає, то все одно помре згодом... — однак солдата, який пройшов вогонь, воду і мідні труби, солдата, котрому й сама смерть солодша від фашистської неволі, ніщо не страшить.

Після чергового нальоту встане він з багнюки, сяк-так шинельку обтрусить, поховає-пожаліє вбитого, перев'яже пораненого, зітхне:

«Пронесло, значить...»

А то й байку про нову зброю послухає всерйоз, навіть पोхає, а тоді встане, ложку оближе, за халяву заткне і, глянувши на дорогу, скаже:

«Суне й суне... Не криючись, суне серед білого дня. І справді, наша силюнька дужча за ерманську!»

Село Домбзен, за два кілометри від Одера, де ми зупинились, повне-повнісіньке. До німців рукою подати, а тут на вулицях та по дворах метушня, гармидер, усе є — навіть гармошка й закордонний акордеон, а то й ліричні сцени біля фронтової пральні та коло батальйону зв'язку.

На околиці розташувалась артилерія, і ми, скочивши з машин, зразу взялися до діла. Головне — темп: за годину гармати повинні приготуватись до бою.

Артпідготовка почалася раніш, як ми встигли повідомити координати останній гаубичній батареї. Сапери вже наводили переправи на вкритому кригою Одері. Від вогню нашої та ворожої артилерії на річці скресла крига, геть зносячи переправи. Перші два танки пішли під воду. Хвилинне сум'яття, і ось уже з'явилися на березі понтони. Їх установили за рекордний строк, а якийсь немолодий солдат навіть забив на березі у землю стовпчик із заздалегідь заготовленим покажчиком: «Річка Одер».

— Хлоп'ята, оце так сервіз,— весело сказав Володя, коли ми наблизились до переправи.

— Слухай-но, він неграмотний, хіба так говорять? — шепнув мені Вадя.— виправити його ніби й незручно...

Вадю випередив Сашко:

— Я все хочу тобі сказати, Володю... Ти не вживай, будь ласка, слів, змісту яких не розумієш... І не знаєш навіть, де ставити наголос...

Соколов так і не став комбатом, хоч Бунькова відвезли до госпіталю. Чому наш лейтенант лишився командиром взводу, а на комбата призначили новачка — молодшого лейтенанта Заїкіна, ми не розуміли. Але дізнатись не було в кого. В самого Соколова не питаєш. У командира дивізіону — тим паче...

Молодший лейтенант Заїкін був людиною тихою й непоганою. Чи то він сам відчував незручність свого становища перед офіцерами, які ще до нього служили в дивізіоні, чи то від скромності своєї був гречний і люб'язний, але він радився з будь-якого приводу з Соколовим та іншими командирами взводів і ставився напрочуд уважно до солдатів.

Тому, коли Сашко якось поцікавився:

— Я все хочу тебе спитати, як ти гадаєш — наш новий комбат пристойна людина? — я не вагаючись відповів:

— По-моєму, так.

І справді, я не мав підстави думати про молодшого лейтенанта Заїкіна недобре. Тим паче, Буньков живий, видуже, отож рано чи пізно повернеться в батарею.

— А ти як думаєш? — спитав я Сашка.

Сашко останніми днями був досить кумедний. Під час артпідготовки на Одері він загубив окуляри і ходив чи то розгублений, чи то зніяковілий. Він погано бачив без

окулярів, але не хотів цього показувати: роботи було багато, особливо на південному сході від Бреслау. Правда, лейтенант Соколов сказав Сашкові, що в такому великому місті, як Бреслау, напевно пощастить зразу ж замовити нові окуляри. Та не так склалось, як гадалось. Оточений Бреслау не здавався. Місто палало сотнями пожеж, займалось від вибухів бомб та снарядів, але чинило опір. Уже не першого нашого парламентаря, що виходив з білим прапором до ворожих частин, розташованих у місті, розстрілювали в упор гітлерівські автоматники.

Ми стояли на південно-західній околиці Бреслау вже два тижні, коли я дізнався нарешті, що Наташа десь поряд. Від неї не було листів. Лише один — коротенька записочка, з якої важко було зрозуміти щось до пуття. Я писав їй сам, і несподівано в районі колишнього фіктивного аеродрому німців зустрів її подругу по політвідділу й почув:

— А вона теж якось шукала тебе...

Не встиг повернутись до своїх (гадав, може, відпросуш?), як мене викликали в штаб дивізіону.

— Є спільне завдання. Ось тобі, — майор Катонін дав мені трофейні блокноти. — Беріть мою машину з лейтенантом Соколовим і їдьте в Лампенсдорф, а потім у Поршовіц. Це там, де ми були. Накреслиш схеми оборони німців на Одері. Повернетесь, переб'єш на кальку. Знай, я тобі довіряю, тобі! Це дуже важливо. Ясно?

«Знай, я тобі довіряю, тобі!» Ці слова командира дивізіону чомусь не йшли мені з думки. Можливо, тому, що мені довіряють, і я був гордий та щасливий! Мабуть, тому, і все-таки щось було ще...

«Я... тобі...» Чому тільки мені? А хіба інші хлопці в нас гірші? Ні, тут щось не так...

Довір'я. Не просто довір'я, а довір'я до людини. Пригадую, колись батько мені казав: «Я тобі довіряю...» І я був гордий, не задумуючись над його словами, бо тоді все було ясно та просто в них. Іще я десь чув: «Треба хлопцям довіряти!.. Довіряти й перевіряти, звичайно. Але довіряти неодмінно!» А-а, то було ще в Ногінську, в школі АІР. Це — слова Бунькова. А потім ще й інші: «Людям треба довіряти. Всім... І не тільки дітям». Хто ж так говорив, коли? В Будинку піонерів? Але це не слова Віри Іванівни. Ні, це слова Соколова, здається. Так, безперечно, Соколова! Пам'ятаю, пам'ятаю, в медсанбаті, тільки все було наче вві сні, в маячні... Тоді, проти Нового року...

Яке хороше слово — «довір'я»! Скільки радості воно дає людині! І взагалі всім людям!

Коли б у нас того вечора не було комсомольських зборів, я зразу ж вирвався б хоч на п'ять хвилин у «господарство Семенова». Та збори Сашко призначив на вісімнадцяту нуль-нуль, і порядок денний був невідкладний: «Про роль комсомольців дивізіону в боях за остаточне оволодіння м. Бреслау». Оце «м. Бреслау» страшенно надокучило всім нам, і якщо воно вже стало на порядку денному наших зборів, ми розуміли: очевидно, готувався вирішальний штурм.

Це були перші комсомольські збори відтоді, як ми приїхали на фронт. Дев'яносто дев'ять процентів солдатів нашого дивізіону — комсомольці. Коли до цього додати дев'яносто п'ять процентів офіцерів-комсомольців, то легко зрозуміти, чому на збори прийшов майже весь дивізіон. Тільки небагато людей, що саме були в нарядах, не брали участі в зборах та ті, хто лежав у госпіталях і медсанбатах.

Сашко Баринов відкрив урочисті збори, які відбувались в авіаційному ангарі, і, щоб не хвилюватись більше, як треба, зразу ж надав слово командирові дивізіону. Майор змалював обстановку під Бреслау. Він сказав, коли візьмемо це місто, то легше буде штурмувати фашистське лігво — Берлін, і нашвидку розповів про завдання кожної батареї та взводу.

Усі все розуміли, і говорити, власне, не було про що. Для годиться виступили три комсомольці, підтримали промову Катоніна в усіх її тезах і додали своє:

— Ми готові!

І от коли збори вже ніби кінчалися, з місця пролунала стримана репліка нашого комбата — молодшого лейтенанта Заїкіна:

— А скажіть-но, товаришу комсорг, як ви вважаєте: чи все гаразд у нас тепер у дивізіоні щодо моралі?

Сашко, до якого звертались з цим запитанням, поправив окуляри, яких на носі не було, і розгублено подивився не в зал, звідки пролунав голос Заїкіна, а на майора Катоніна, що сидів біля молодшого лейтенанта. Командир дивізіону чи не чув запитання, чи взагалі не зрозумів, про що мова, і собі здивовано зиркнув на Баринова.

Виручив Сашка замполіт, що сказав досить голосно:

— Попросіть уточнити, про що питає молодший лейтенант Заїкін?

Сашко попросив Заїкіна уточнити, і той охоче погодився. Він пройшов у перші ряди, де сиділа на соломі президія, і заговорив:

— Можу уточнити. Правда, я в дивізіоні нова людина, але кажу те, що вже чув не раз, і, коли в нас такі відповідальні збори, вважаю за свій обов'язок нагадати про це. Є в нас бійці і, додам,— комсомольці, які в напружених фронтових умовах заводять, даруйте мені, любовні інтриги. Не можу констатувати, що це погані бійці. Але, як відомо, ми повинні дивитися вперед і думати про моральне обличчя кожного воїна, в тому числі й хорошого...

Збори зразу ж притихли. Всі зачали дихання. Та ось по ангару пройшов непевний шумок. Комсомольці перешіптувалися про щось, а майор Катонін навіть звівся на коліна, немов хотів зручніше сісти.

Заїкін вів далі:

— Мушу додати, що ці явища викликають, як би його точніше висловитись, ну, невдоволення, чи що, у вищих інстанціях, зокрема в сусідній артилерійській дивізії. У мене там служить товариш. Так от він сказав мені, що полковник із штабу дивізії просто обурений тим, що солдат нашого дивізіону заводить шури-мури з молодшим лейтенантом, до речі, співробітницею політвідділу, що, зрозуміло, відволікає цю товаришку...

Та Заїкіну не дали скінчити — збори загомоніли під склепінням величезного ангара десятками голосів. Соколов перший вигукнув: «Точніше!» Хтось, не второпавши, спитав: «Про кого ви?» Ще кілька чоловік викрикнули: «Не можна ж так! Назвіть прізвище!»

Цього зажадав і Сашко, якого знову підтримав лейтенант Соколов. Лейтенант люто гаркнув: «Неподобство! Це ж збори, а не обговорення базарних пліток!»

І Заїкін назвав:

— Даруйте, я не пригадую прізвища молодшого лейтенанта з політвідділу артдивізії, та це й не так важливо. Але я назву, хоч мені й дуже прикро, прізвище нашого комсомольця, присутнього тут на зборах. Нехай він правильно зрозуміє мене...

Молодший лейтенант назвав своє прізвище.

Я випадково обернувся до свого сусіда Ваді Цейтліна. Він сидів, незручно притулюючись до стіни ангара, і дивився розгубленими, широко розплющеними очима на президію. Вадя, видно, нічого не розумів.

— Це про тебе?

— Ти ж чув...

— От не думав,— признався Вадя.

Я хотів був розсердитись на нього: настрої і так був зіпсований, а тут ще й Вадя взявся повчати мене.

— Ану тебе!

— Дивно якось,— знову сказав Вадя.— Війна, фронт, і раптом таке. Це ж обурливо! Чому він втручається? Яке цьому Заїкіну діло? Скажи!..— І зразу ж пошепки:— А що, в тебе й справді любов?..

Цього ще бракувало! Щоб ти пропав, дорогий друже, з усією твоєю наївністю!

Збори не осудили мене. Навпаки, і Соколов, і Сашко, і навіть Катонін начебто осудили Заїкіна. І все ж таки мені було тоскно...

Здається, село це звалось Гремсдорф. Та річ не в тому, як воно звалось. Просто ми попали в дивовижне місце. Гостроверхі старовинні дерев'яні будинки з різьбленими півниками та загадковими млинками, що показували південь, північ, схід, захід. Масивні дубові сараї і подекуди такі ж огорожі, і пивничка, немов величезна бочка, і якісь Карли, вирізьблені з дерева, потьмянілі від часу, але безжурні біля входу в танцзал, теж стилізований під давнину. Кого тут тільки не згадували — і Шіллера, і Гейне, і братів Грімм, і гномів — все знайоме з далекого дитинства.

І на нас, тимчасових жителів Гремсдорфа, дивилися з подивом. З дороги — вона пролягала край села — полонені німці йшли та йшли рівними колонами майже без охорони в тил наших військ. Французи, чехи, поляки, угорці, які повертались тією ж дорогою в наші тили після довгих літ «трудового німецького фронту». Махали нам, радісно вітали, але, мабуть, не розуміли, чому це російські солдати в древньому німецькому селі очищають вулиці від бруду, снігу й торішнього листя, рівняють та ще й посипають їх піском. Жовтим, чистим, що аж очі сліпить!

— Я радий за Соколова,— говорив Сашко, опускаючи саморобну мітлу.— Його вже, певно, нагородять за збитого літака. Може, «Червоний Прапор» дадуть?

Незабаром прибув заступник командира артилерійського корпусу по політчастині. Ми стояли перед полковником, вишикувавшись у фронт, в досить свіжому солдатському одязі, з чистими комірцями та надраєними зубним порошком гудзиками, а головне — на добре посипаній жовтим піском вулиці.

Полковник вручав нагороди. За бої на Сандомирі, в Опельні та на Одері.

— Майор Катонін.

— Служу Радянському Союзу!

— Старший лейтенант Федоров.

— Служу Радянському Союзу!

— Старший лейтенант Буньков.

— У госпіталі!

— Молодший лейтенант Феклічев.

— Загинув смертю хоробрих!

— Рядовий Петров.

— У госпіталі!

— Рядовий Ахметвалієв.

— Служу Радянському Союзу!

А де ж лейтенант Соколов? Прізвища комвзводу не було.

Як часто люди бувають несправедливі одне до одного. Вони справедливі у великому — в спільних прагненнях, у вірі в нашу справу, в любові та в надіях на своїх дітей, у роботі, рятунку подвигу та громадянському обов'язку.

Але є ще кожен день, кожна година, кожна хвилина. Із них складається життя людини — таке складне й трагічно недовге життя! За нього, за це життя, борються світила медицини, і його ж укорочуємо часом ми, люди. Вкорочуємо неухважно і незаслуженою образою. Вкорочуємо недовір'ям і несправедливим словом. Вкорочуємо — думаючи про людину. Вкорочуємо — не думаючи про неї.

На землі конав поранений кінь. Поруч у грязюці повозка — звичайна солдатська двоколка з санітарним хрестом, така самісінька, як на картинках «Нивы» часів першої світової війни. Возія не було, а кінь, обачно кимось випряжений, здригався скривавленим крупом, дивився на нас страдницькими очима і, мабуть, аби довести, що хоче жити, намагався підвестись.

— Пристрелити його треба! — рішуче сказав Володя і зняв з плеча автомат.

Нас було четверо — лейтенант Соколов, молодший лейтенант Заїкін, Володя і я. Дивізіон перекинули на північ від Бреслау. Ми йшли вибирати пости.

— Може... — Соколов хотів був щось сказати, але чи передумав, чи не встиг. Мені чомусь здалося, що він не хоче розмовляти із Заїкіним.

Володя дав чергу. Кінь сіпнувся, підвів голову від землі й застиг з розплющеними очима.

— Що ви робите! Стривайте!

З дороги, по якій сунула строката юрба веселих цивільних з прапорцями та стрічками національних прапорів, учорашніх іноземних робітників, а сьогодні — просто вільних людей, до нас, захакавшись, біг літній солдат і кричав, вимахуючи руками:

— Стривайте!

Та було вже пізно.

— Ех, що паробили, а я...— пробурмотів він, коли опинився поруч, та, мабуть, зніяковів, побачивши офіцерів, і сказав: — Пробачте, товаришу лейтенант!

Це був немолодий старшина, у довгій, неохайно обрізаній шинелі й потертій ушанці. Він заціпенів біля коня і не дивився на нас. В одній руці солдат тримав автомат, а в другій — якісь ганчірки та бинти.

— Твій кінь, чи що? — невпевнено спитав Володя. — Чого ж ти його мучиш?

— Не я його мучу, а фріц, що з месера пальнув, — старшина обернувся. — Я перев'язати хотів, по це й бігав на дорогу. — І солдат махнув бинтами. — Вижив би! Від самої Москви з ним...

— Добрий мені медик, батю, що свого бинта не маєш, — уколів Володя.

— Не маю, бо сам по медикаменти їхав! — відповів старшина. — Та що вже тепер казати...

— Отож-то й воно, — огризнувся Володя.

І раптом Соколов спалахнув:

— Слухай-но, Протопопов, годі! Дали маху — то й мовчи! Тобі справді, що німець, що кінь! А ви, батьку, не гнівайтесь. Думали, краще... Та ось...

Скоро ми розділились. Володя подався з Соколовим, а я з комбатом Заїкіним. Нічого не скажеш, пощастило!

Бої за Бреслау поки що були безуспішні. Кілька штурмів міста, перетвореного німцями на справжню фортецю, захлинулись, і тепер сюди підтягувались нові наші частини, які вже пішли далеко вперед. Створивши опорну артмережу на південно-західних околицях міста, ми повинні були створити таку ж мережу на півночі та північному заході, куди підходила наша артилерія. Мабуть, Бреслау вирішили взяти в кільце, щоб покінчити з остогидлим угрупованням у тилу фронту.

Тепер місто лежало ліворуч від нас — ми впізнавали його по клубах чорного диму, по спалахах снарядів та мін. Над ним зависли темні сірі хмари, що сягали аж до самого обрію.

— Підожди,— сказав мені Заїкін, коли ми підійшли вузькою слизькою стежкою до зруйнованого скотного двору.— Поглянемо...

Він витяг із планшетки карту.

— Де тут автострада?

Автострада Бреслау — Берлін проходила стороною, за кілька кілометрів від нас, і я не міг второпати, навіщо вона молодшому лейтенантові.

— Щоб зорієнтуватись,— сказав він, ніби вгадуючи мої думки.

— Так щоб зорієнтуватись, є ота дзвіниця, і ось на карті вона. А тут іще й місто, здається. Кант називається. Ось воно теж на карті,— пояснив я.— І ще схрещення двох доріг коло лісочка, кладовище і сам ліс. Доріг і кладовища на карті немає, а лісок позначено.

— Бачу, ти тямиш,— приязно мовив Заїкін.— Мабуть, натренував вас колишній комбат.

— Чому колишній?

— Годі, годі, не сердься!

Уже через півгодини ми вибрали місця для першого та другого постів і рушили до перехрестя доріг, щоб подумати про третій.

Дороги були безлюдні. Ми попрямували по одній із них, правій, до лісочка. Поминули кілька, як видно порожніх, будиночків з безліччю слідів від осколків та куль на стінах, поминули кладовище і напівзруйнований бетонний місток через брудний ручай.

Раптом ззаду вдарили автоматні черги.

Я інстинктивно впав край дороги, а Заїкін усе ще стояв, здивовано обернувшись.

— Лягайте, товаришу молодший лейтенант,— шепнув я.

Не встиг Заїкін кинутись на обочину, як у повітрі і рикошетом по асфальту знову стьобонула черга.

Стріляли, мабуть, саме з будиночків, повз які ми щойно пройшли, або з кладовища.

— Що ж це таке? — чи то спитав, чи то здивувався Заїкін.— Сам же майор...— він не доказав.

З узлісся хтось настійливо махав нам, і чортихався, і кричав по-російському.

— Ідіть сюди, хай вам чорт! — почули ми нарешті, коли поглянули вперед.

Лісок був близько, і там стояли наші.

— Поповзли? — запропонував Заїкін.

— Поповзли.

Нас зустріли не дуже захоплено:

— Стрибай в окоп!

— Бач — хоробрі які!

— Дорогу фріци перетяли, а вони пруть, мов по проспекту.

— Зелені!

Заїкін спробував захищатись:

— Тут же не повинно бути ворога.

— Нас теж не повинно тут бути, — сердито сказав сухорлявий капітан, — а з самого рання сидимо, відбиваємось!

— Трофеїв чекаємо, — озвався хтось.

Ми сиділи в окопі, по пояс у воді. Літні солдати, сержант і капітан, як виявилось, тут опинились теж випадково, на світанку. Вони йшли до штабу піхотного полку, але напоролися на німців і зайняли оборону.

— Трофейники ми, — пояснив сержант. — Трофейна команда, а капітан ось — фінчастина полкова.

— Звідки ж цей противник? — дивувався Заїкін. — Чи багато їх?

— Взводів зо два, — пояснив капітан. — Та ще бронетранспортер, он за тим будиночком стоїть. А на кладовищі — фаустпатронники. Зараз, мабуть, знову попруть, як ото вранці...

Це, певно, була одна з багатьох бродячих груп німецьких військ, що застрягли в момент нашого наступу у нас в тилу. А може, німці пробивалися з Бреслау, доля якого так чи так вирішена.

— Як ми пройшли, не збагну, — сказав Заїкін.

Ми присиділи в окопі годину і ще дві, а німці й не думали прориватись. Лиш коли-не-коли вони строчили по ліску з автоматів та один раз випустили фаустпатрон. Він навіть не долетів до нашого окопу, а розірвався метрів за п'ятдесят у придорожній канаві.

Мій молодший лейтенант почав нервуватися. Хотілось їсти, але ні в нас, ні в трофейників з собою нічого не було. Та й сидіти в мокрому окопі здавалось безглуздя. Скільки можна чекати цих німців! Чи — хто кого пересидить?

Заїкін шептався про щось із капітаном і нарешті махнув мені:

— Ходім! Через ліс і тією стороною, а там повернемось. У нас своє завдання все-таки.

Я виліз із окопу вслід за молодшим лейтенантом. Невеличкими перебіжками ми рушили через негустий лісок. За нами загриміли постріли. Ми озирнулись.

— Треба, мабуть, повернутись,— прошепотів мені Заїкін і раптом додав: — Як ти гадаєш? А то негарно виходить!

— По-моему, теж,— сказав я.

За хвилину ми знову були в окопі поряд з трофейниками і вели вогонь по дорозі. По ній сунув бронетранспортер, тихий, безгучний і якийсь неоковирний — мабуть, тому, що витратив весь свій вогневий запас. Слідом за ним — три мотоцикли з колясками і група піших німців — чоловік десять-дванадцять. Німці стріляли по нас із автоматів, стріляли досить безладно, з єдиною надією — прорватись.

— Ну от, спільне завдання в нас тепер,— буркнув нам капітан, перезаряджаючи свій пістолет.— А проте, в мене теж — своє завдання, нічого спільного...

Заїкін промовчав.

Ми стріляли по німцях, певна річ, пропускаючи бронетранспортер. Нашою зброєю — автоматами, гвинтівками та двома офіцерськими пістолетами — ми не могли пошкодити броню. Німці загаялись. Звалились під укіс два вже ніким не керовані мотоцикли. Піші фріци шмигнули за дорогою і, відстрілюючись, проривалися вперед.

— Може, добити їх? — спитав сержант.— А то цих перб'ємо, а в машині...

Та й справді, нікому з нас не спало на думку, що в бронетранспортері напевне ховався не один німець. Навіть якщо перебити всіх там, бронетранспортер утече з тими, хто сидить зараз у ньому.

Капітан зиркнув на мого молодшого лейтенанта, і Заїкін нібито зрозумів його.

— Підемо, чи як, сержант? — вигукнув він, обернувшись ліворуч.— Навперейми. Гранати є?

Заїкін вийняв з кишень шинелі дві гранати, взяв їх в одну руку.

Сержант мовчав. Тіло його сповзло у воду, на дно окопу. І тільки голова з криваво-синьою плямою під оком прихилилась до земляної стінки окопу і завмерла. З плями себе-ніла кров.

Капітан кинувся до сержанта, вихопив з води автомат:

— Я піду, давай гранати...

Заїкін зразу ткнув йому гранати, і капітан, наче кіт, вистрибнув з окопу до лісу.

— А очих ви добивайте! — гукнув він на ходу солдатам, що лишилися в окопі.

Заїкін рвонувся кудись убік, упав обличчям в грязь, чортивнувся і став вилізати з окопу вслід за капітаном. Я поліз за ним.

Ми бігли лісом, уже не пригинаючись, і капітан навіть не здивувався, що ми мчимо за ним.

— Мерщій, мерщій, наперейми! Он туди, до стовпа! Аби тільки встигнути!

На узліссі він спіткнувся і полетів униз під укіс до шляху, піднімаючи руки з автоматом і гранатами.

Ми із Заїкіним ледве встигали за ним. І ось ми вже в придорожній канаві біля стовпа із збитим покажчиком.

— Тихше дихайте, чорти! — шепотів капітан, а сам, як і ми, ледве тамував подих.

Ліворуч по дорозі сунув бронетранспортер. До нього лишалось метрів сто, не більше. А мотоцикл? Чи йде за ним мотоцикл? Ми намагалися розгледіти його, але мотоцикла не було видно. Не видно й піших німців. Отже, молодці наші, добили всіх. Чи добивали — вдалині ще лунали постріли.

Бронетранспортер підходив до нас ближче й ближче.

— Не стріляйте, спочатку я, — шепнув капітан, клацаючи зубами.

Чи то від чекання, чи від страху він увесь тремтів.

Ми зацікавилися, припавши до землі. Ще хвилина. Шум мотора чимраз гучнішає.

— Спокійно, головне — спокійно, — шепотів капітан.

Я зиркнув на Заїкіна. Молодший лейтенант був зосереджений і тільки одним оком дивився на дорогу. Друге око в нього було примружене, мовби він збирався стріляти. Але стріляти поки що нема куди і цілитись нема куди. Бронетранспортер сунув, брязкаючи гусеницями, по дорозі. Ось він уже зовсім близько — двадцять п'ять, двадцять, п'ятнадцять, десять метрів...

Дорога стугоніла, шумів мотор, важко сопів капітан і ми з Заїкіним.

— Ура! — крикнув капітан і кинув дві гранати.

Вибух! Тріск! Брязкіт металу!

Капітан схопив автомат і почав стріляти. З транспортера вистрибували німці — один, другий, третій. Вони падали,

і ми з Заїкіним теж стріляли: він з пістолета, я — з автомата.

Бронетранспортер брався димом. Шестеро німців уже лежали біля нього. Ми заціпеніли — очікували. Може, будуть іще? Та з машини ніхто не вилазив.

Заїкін перший запропонував.

— Подивлюсь...

— Стривай! — гаркнув капітан. — Відпочинь трошки...

У нього теж не було сили підвестися. Він усміхався — безтурботно, як дитина.

— Ну добре, йди! — сказав він за якусь мить Заїкіну. — Тихо.

Заїкін виліз на дорогу.

У моєї фляжці була горілка.

— Візьміть, — запропонував я капітанові.

— От спасибі, дорогий! От спасибі! — капітан солодко прищмокнув, повторюючи: — Ще ковтну... Отепер досить.

— Дай і мені, — до нас у рив спустився Заїкін. — Там іще водій. Готовий!

Він узяв фляжку, ковтнув кілька разів, сказав: «Гидота!» — і повернув мені:

— Добре. А ти чого ж?

Тепер можна й мені. Ковтнув двічі — і фляжка порожня. Я надів її на ремінь, поряд з підсумком.

— Рушили? — спитав капітан. — Як там наші?

Ми вилізли на дорогу. І, вже відійшовши від бронетранспортера кроків на двісті, капітан згадав:

— А документи? Збігай лишень. Про всяк випадок. Ми почекаємо.

Я повернувся до машини. Розстібував шинелі, гудзики нагрудних кишень. Лічив сам собі: раз, два, три, чотири, п'ять... У шостого в нагрудній кишені нічого не було. І друга — порожня. Довелося розстебнути гімнастерку, відколоти шпильку. Шість. Сьомий у машині. Я поліз туди. Відсунув німця від оглядової щілини. Ледве відсунув. Руки його захолювали на важелях. Тепер — сім.

Коли повертався до офіцерів, почув їхню розмову:

— А до війни? — питав Заїкін.

— У ВУЗАПі працював. Не знаєте такої організації?

— Не чув.

— Всесоюзне управління захисту авторських прав. Була така.

— Скільки ж вам?

— П'ятдесят сьомий.

Він помітив мене. Спитав:

— Узяв?

Потім якимось винувато глянув на Заїкіна:

— Ви не проти, товаришу молодший лейтенант, коли я з собою їх?.. Вам же однаково, ви воюєте, а для мене це перша і, мабуть, єдина нагода...

Заїкін благородно погодився:

— Передай документи вбитих капітанові.

Я передав.

— Ви тільки не ображайтесь,— капітан поклав документи в кишеню.— Нагода така... Самі розумієте...

Ми повернулись до своїх і заходилися ховати вбитих. Сержанта. Ще двох солдатів. Трьох трофейників поранило, але не тяжко. Вони працювали, як і всі. Щоб швидше впоратись, могили не копали. Поклали вбитих в бокову частину окопу і засипали землею.

Однаково цей мокрий німецький окоп нікому вже не буде потрібен.

Потім попрощались:

— Бувайте!

— Бувайте!

Фінчастина і рештки трофейної команди пішли в один бік, ми — в інший.

Смеркалось. Надвечір подув вітерець, що пронизував до кісток. Мокрі шинелі й штани нахололи. В комбатівських чоботях і в моїх черевиках хлюпала вода.

— А шкода, що я так і не спитав прізвища,— мовив Заїкін.

— Чийого?

— Та капітана того.

Потім ми разом згадали про те, про що обидва забули:

— А третій пост?

Повернулись, добре, що було недалеко. Перехрестя доріг — непоганий орієнтир, а свіжа могила край лісочка — тепер пам'ятне місце. Позначили його на карті. Сюди зручно тягнути хід. Та й обзір навкруги чудовий. Вдалині видно Бреслау — ще в заграві пожеж та в чорних хмарах.

— Ти не сердься,— раптом сказав Заїкін.— Я ж не знав, що у вас... тее... ну всерйоз... Мені вже й так влетіло. Думав, що Соколов з'їсть. Каже: «Іди і проси вибачення, мерзотнику!» За давнім звичаєм — рукавичку, мовляв, тобі! Дувель! Не сердься. Згода.

— Згода.

Раптом Заїкін засоромився, зовсім як дитина:

— А є в тебе її фотографія? Покажи, будь ласка!

— Нема.

— Її фотографії в мене й справді не було.

Заграва пожеж над Бреслау освітлювала шлях; яким ми повертались. Ось уже остання стежка, і ми знову місили грязюку, йдучи навпростець через поле.

На землі лежав убитий кінь.

Двоколки вже не було. Мабуть, старшина поїхав. Лише кінь — темною тушею в темряві. Відблиски пожеж мигтіли на його рудій шкурі.

— Чуєш, я цілий день тебе шукаю,— зрадив Вадя Цейтлін, коли ми повернулися до своїх.— Розумієш, підкинули мені одне завдання; то я хотів порадитись, по секрету, звичайно...

— А що сталося?

— Та замполіт доручив нагородні документи писати. Мені, каже, ніколи, а тобі однак нема чого робити. Я й справді сьогодні цілісінький день тиняюсь, після того як біля прапора відвартував. Ось за цим списком.— І Вадя показав якогось папірця.— Каже, треба подвиги описувати, та ще й красиво, а що писати, я й сам не знаю. І порадитись нема з ким. Допоможи!

Я мигцем глянув на папірець. Чомусь першим побачив прізвище — Протопопов...

— Не знаю, Вадю! Не знаю! Пиши що хочеш! А я — спати! Не можу, страшенно спати хочеться!..

У медсанбаті, куди ми їздили з лейтенантом Соколовим, нам зняли бинти. Мені — зі спини та з ноги, Соколову — з голови. На другий день лейтенант, за давньою звичкою, весь час накручував на палець чуба. Це означало, що він чимось заклопотаний.

Ми тільки-но закінчили роботу, і закінчили швидко, навіть не зморились, і я не міг збагнути, що діється з командиром взводу.

Погода сьогодні, не те що в минулі дні, чудова. Сонячно, тепло! Ми йшли вдвох по широкому чистому полю й дихали свіжим березневим повітрям, і дивились, як на тому березі якоїсь річки пустували кози.

А втім, дивився я, а лейтенант крутив собі чуба й був якийсь неуважний.

— Оце б на полювання, товаришу лейтенант,— сказав я, аби не мовчати.— Погляньте! — і я кивнув на кіз та на

зайця, що вискочив з-за пагорка і, побачивши кіз, чкурнув геть.

— На полювання, кажеш? — мовив Соколов. — А я от усе думав... Та на ось почитай. Він витяг з кишені листа й дав мені: — Бо й тебе тут стосується...

— Від старшого лейтенанта? — я зразу ж упізнав почерк Бунькова.

— Від нього, від нього. Та ти читай, — повторив Соколов, спиняючись.

«Мій дорогий Мишко! — читав я. — Ти й не уявляєш собі, кудлата голово, як мене порадував твій лист. Спасибі тобі, триста разів спасибі! Смішно, але, відколи я тут, ніхто про мене й не згадав. Не кажучи вже про те, щоб хто приїхав, хоча ми (я знаю, перевіряв) з вами весь час по сусідству — адже сто—триста кілометрів — не відстань. А головний наш міг би й по рації зв'язатись, якби хотів. Та бог з ним. Головний, він діло знає, а зараз це — основне. Не до тонкощів. Війна!»

А ти пишеш, перекірливий приятелю, і за це я ще дужче люблю тебе. Ти — душа, психолог, усе розумієш. А я одного, хоч як намагаюсь, не можу второпати: чому ти не на моєму місці, як я просив, просив усіх, і головного теж? А втім, усе розумію, звісно. І ти розумієш. Та, бога ради, прошу тебе: не звертай уваги на перестраховальників. Не всі ж такі!.. Повір, настане час — їх не буде!.. Ну, а те, що ти написав про мого «підмінного», про його виступ на КСМ зборах, — справжній ідіотизм. До речі, зовсім негадано я познайомився тут з «першопричиною» того виступу. Ходять до нас тут дівчата з розташованих у місті «господарств», допомагають тяжкопораненим, втішають. І раптом — пізнаю — вона. Запевняю тебе, що наш юний Ромео не схибив. Ми розмовляли з нею, і про нього зокрема, і я зрозумів: усе тут чисто, чесно. А вона стримана, тактовна й приємна...

Я живий-здоровий. Починаю бігати, хоча ескулапи бурчать: спокій! Та все одно я скоро вирвусь, і, сподіваюся, в Берлін ми прийдемо разом. Не забувай мене і, будь ласка, не гарячкуй, не нуди світом, не роби дурниць!

Якщо ви ще не перебрались далеко від міцного горішка, що зветься Бреслау, — може, вирвешся? На годинку, на хвилинку? І Ромео з собою візьми, коли схочеш і зможеш. Він побачив би свою Джульетту. Про всяк випадок я сказав їй, що пишу тобі про це. Тут же в госпіталі — наш Петров. Пам'ятаєш, якого слов'яни звать Макакою?

Ось так.

Обіймаю, а привітань поки що не передаю. Не знаю, хто мене ще не забув.

Твій Максим»

— Прочитав? — спитав Соколов.

— Прочитав, товаришу лейтенант...

— Так от, до комдива я не піду, з комбатом теж розмовляти не буду. А поїхати до Бунькова треба. Ми — свині, і, зрештою, Лігніц — поруч. Коли хочеш, піди сам до Катоніна, відпросись. Я дозволяю. Обминувши комбата молодшого лейтенанта Заїкіна. Він — людина нова, з Буньковим не знайома. І скажи, так і скажи: «Ми — свині, що забули Бунькова...» Хочеш, друга свого візьми — Барінова. Він усе-таки — посада, комсорг. І скажу тобі — хороший хлопець...

— А якщо майор питає, чому не ви?.. — засумнівався я.

— Говори про мене що завгодно. Скажи, що я про це не подумав, що хочеш, скажи. Тільки на лист Бунькова не посилайся. То як?

— Піду, зараз же піду, товаришу лейтенант. Як тільки повернемось!

Мені хотілося спитати Соколова ще про одне: чому ж і справді він не став комбатом, як просив Буньков? Але я не наважився.

І сказав несподівано для самого себе зовсім інше:

— А знаєте, товаришу лейтенант, по-моєму, молодший лейтенант Заїкін показав себе сміливою людиною! Тоді, коли ми з отими фріцами зіткнулись та з бронетранспортером...

— Ех, голубе! — Соколов глянув на мене так, наче ми сиділи в класі і він був учитель, а я — його учень. — Ех, голубе! Добро і зло інколи залюбки вживаються поряд. А втім, це я не про молодшого лейтенанта.

Вранці ми тягли теодолітний хід. Місця знайомі. Ті, де ми з молодшим лейтенантом Заїкіним ускочили в халепу.

— Добре! Вдало! Добре! — говорив Соколов.

Він, видно, був задоволений і орієнтирами, які ми вибрали, і мною. Я ставив свою віху на крайній відстані. Хай коліна ходу будуть довші.

Сашко, Шукурбек, Володя й Соколов ішли слідом.

Звичайно, наша робота — не бій. І Сашко не помилився, коли казав: починається справжнє — нас просять постуپی-

тись. Та дивна річ: я був попереду; і від цього мене охоплювало якесь незбагненне почуття. Перевага? Може, й так, а проте — ні. Просто я біг із своєю червоно-білою віхою вперед і знав, що від мене залежить робота інших. Теодолітик наведе теодоліт на мою віху, місце для якої вибрав я сам. Він зніме показники з теодоліта і разом з обчислювачем визначить координати цього місця, місця, яке обрав я. А потім на цих координатах працюватимуть наші звукачі та незнайомі нам артилеристи, фоторозвідники і, можливо, навіть штабні працівники...

Ми поминули вже зруйнований скотний двір, і перехрестя доріг, і порожні будиночки, і кладовище. Ось праворуч лісок. Попереду на обочині два порожні мотоцикли, а трупів німців нема. І під укосом, і в канаві трупів нема. Де ж вони?

— Давай третій,— сказав Соколов, підійшовши до одного мотоцикла.— Це — ті?

— Ті. Але тільки... фріців хтось поховав...

— То де третій пост? — спитав комвзводу.

— Он там, товаришу лейтенант, край лісочка. На узліссі. Могила там свіжа. Бачите?

— Бачу.

Могилу, де ми поховали сержанта й двох солдатів з трофейної команди, було добре видно з шляху.

— Катай туди, а теодоліт поставимо на роздоріжжі,— сказав лейтенант.— Засічуть? Дістануть?

— Засічуть.

Поки Сашко, Володя й Шукурбек поверталися з теодолітом до роздоріжжя, я вже був на узліссі, трохи ліворуч від могили.

Комвзводу теж повертався назад. Хлопці, здається, засікли мою віху. Я їх бачив добре. Отже, й вони бачили мене.

І справді, мені вже помахали: мовляв, іди назад!

Я скотився з горбка й вийшов на дорогу. Припікало сонце. Повітря — весняне, пахне бруньками та прілими травами. Де-не-де вже пробивалася зелень. Висохли піщані пагорки та галявини. А небо блакитне. Напрочуд блакитне. Гарно!

Наших я тепер не бачив. Вони там — за поворотом дороги, до якої підступає кладовище. Чепурне, не схоже на наші, німецьке кладовище: я тільки зараз його розгледів. Рівні ряди різнокаліберних хрестів — мармурових, залізних, дерев'яних. Посипані жовтим піском доріжки. Могили без оград. Підстрижені дерева та чагарники.

І все-таки щось холодне, ділове, байдуже є в цьому рівному розміщенні людей. Хай не живих, покійників, однак — людей. Як на військовому плацу, їх зібрали, вишикували і навіть доріжки між ними не забули посипати піском...

Я згадав німецьке кладовище в Москві, де поховано батька. Воно — не таке. Може, надто безладне, надто поросло зеленню, і все-таки в ньому більше тепла, більше людського.

Але це там — далеко, у Москві. А тут?

Тут скраю свіжа могила. Могила не схожа на інші, — велика, зроблена похапцем. Невже хтось устиг поховати гітлерівців, яких ми вбили? Але хто? І коли?

Я обійшов кладовище і побачив на дорозі теодоліт. Біля нього нікого не було, і я мимоволі пішов швидше. Попереду пролунав постріл. І ще один. І автоматна черга.

Спочатку я помітив цибату постать Соколова, а вже за ним Сашка. Вони бігли по обочині дороги до будиночків: Он і Володя. Всі припали на коліно і стріляли.

Поки я підбіг, стрілянина вщухла.

— Що сталося?

Володя знімав з убитого цивільного автомат. Другий німець, теж у цивільному, лежав на порозі будинку.

— Шукурбека вбили, мерзотники! — сказав Сашко.

— Сволота! Невже переодяглись? — лейтенант Соколов куйовдив волосся. — Так по-дурному...

Шукурбек лежав у придорожній канаві. Автоматна черга скосила його зразу.

— Що, на кладовище? — спитав Володя, роздобувши в одному будинку лопату й навіщось граблі. — А може, краще там?

Ми віднесли тіло Шукурбека туди, де я шойно стояв з віхою. Поклали рядом із свіжою могилою трофейників. Засипали. Підрівняли пісок. Тепер це була одна могила.

— Написати б, — сказав Сашко. — Хоча б ось на цьому. — Він підняв тріску.

Чорнильним олівцем Сашко надряпав: «Шукурбек Ахметвалієв. 1926—45. І ще — сержант, два солдати».

Прізвищ сержанта й солдатів з трофейної команди, що загинули тут два дні тому, я не знав.

Вони тільки годину тому вирвались з міста.

— Як?

— І не питайте. — Вони сміялись, і плакали, і знов сміялись. — Свої! Рідні! Свої!

Брудні обличчя, запнені до очей хустками, засмальцьований одяг, мокрі ноги — вони були однакові, як сірі тіні, без віку та імені. І лиш одна з них мовчала, злякано шулилась збоку. І очі її, порожні, полохливі, — нічого не таїли, крім страху.

— А ти чого? — Володя підійшов до неї. — Може, від щастя оніміла?

Вона метнулась до паркана й затремтіла, наче її хотіли вдарити.

Володя, та й усі ми нічого не розуміли.

— О, ми й забули, — сказала одна жінка. — Це Хільда, вона німкеня. Але хороша. Нещасна тільки. Мати загинула, батько невідомо де. А там, у Бреслау, такий кошмар, коли б з глузду не з'їхала дівка. І солдатня їхня... А дівчині ж шістнадцять... От і мучилася з нами. Два тижні в підвалі разом сиділи, а сьогодні зібрались тікати. «З вами, — каже вона. — Не можу тут, не можу...» Фюрхте ніхт, Хільда! Фюрхте ніхт! — додала вона, звертаючись до Хільди. — Зі ласен діх ін руе! Дас зінд дох унзере, унзере!¹

— Німецьку знаєте? — здивувався Заїкін.

— Та вже не перший рік тут поневіряємось, — сказала жінка. — Навчили!

— І давно вас?

— Я ось уже три роки з гаком, а вони більше як два.

— З яких же країв самі?

— З Брянська я...

— З-під Пскова, село Нікольське. Не чули?..

— А я з Орла...

Їх було троє, крім німкені.

Молодший лейтенант Заїкін звелів нагодувати їх і дати притулок.

— Чого-чого, а житла в нас скільки хоч! — сказав Володя.

Наш дивізіон розташувався у великому дачному передмісті Бреслау. Ми займали чотири будинки, інші стояли порожні. А їх було, мабуть, не менше сотні.

— Нам помитися б.

Ми проводжали їх цілим табуном — Заїкін, Володя, Сашко та ще кілька хлопців.

— І помиетесь. І переодягнетесь. Тут повний комфорт.

Німкеня мовчки дріботіла за жінками.

¹ Не бійся, Хільдо! Не бійся! Вони тебе не чіпатимуть! Це ж наші, наші!(Нім.)

Біля одного особняка ми зупинились.

— Тут буде вам добре. А потім приходьте. Не пізніше, як через годину. Якщо тут одягу не вистачить, поруч — будинки...

Володя зник у будинку разом з ними.

Нарешті з'явився.

— Скільки тебе чекати?

— Та що ви, хлоп'ята! Дайте з дівчатами побалакати!

Вони повернулись, коли ми вже вечеряли.

— Оце здорово! — перший вигукнув Володя. — Сідайте, дівчатка. Тільки електрики нема, а так — повний комфорт! Коли свічки горять, навіть затишніше!

Іх і справді не можна було пізнати. Навіть німкеню. Тоненька, ще дівчинка, вона, гарно вбрана, ніяковіла.

— Іх данке інен!¹ — прошепотіла вона, коли Заїкін подав їй стільця.

Жінки відрекомендувались:

— Люся.

— Клава.

— А вас як звуть? — спитав я свою сусідку — біляву, голубооку жінку років тридцяти, коли ми сіли до столу.

— Валя, — відповіла вона.

— А по батькові?

— Навіщо по батькові? Просто Валя, Валентина...

— То давайте, — перепинив нашу розмову молодший лейтенант Заїкін, що сидів поруч, — піднімемо ці склянки і вип'ємо до дна за вас і ваших подруг, за те, що ви щасливо вирвались... І... — Заїкін на мить замовк, зиркнувши на Хільду. — І за вас, дівчино. Ми хоча, так би мовити, і вороги нині, але будемо сподіватись, що ви, як молоде покоління, власне — як представниця цього покоління, не підете по слідах...

— Пробачте, — шепнула мені Валентина, — я перекладу Хільді.

І вона пошепки почала перекладати німкені слова Заїкіна.

— Отже, за вас, — повторив молодший лейтенант.

Сівши, Заїкін спробував про щось розпитати Хільду, на силу добираючи німецькі слова.

Та вона хитала головою:

— Іх ферштее ніхт!

— Питаю, що вона робитиме, куди піде, — Заїкін звернувся через стіл до Клави.

¹ Я вдячна вам! (Нім.)

— Вона каже, що працюватиме, багато працюватиме, щоб спокотувати гріх своєї Німеччини,— сказала Клава.— Може, в госпіталь нам її влаштувати десь там по дорозі чи в пекарню, в пральню? Вона каже, що хоче працювати тільки на російських солдатів, поки йде війна. До Бреслау вона не хоче повертатись...

За столом стало гамірно.

— Валька у нас красуня. Не те що ми,— говорила Володі Люся, що сиділа біля нього.— Їй навіть сажею мазатись, потвору з себе робити доводилось, коли ми ховались. Ну, щоб німцям в око не впадати.

Вона, про щось замислившись, дивилась на Валу, і обличчя її — звичайне, трохи кирпате, вилицювате і непоказне російське обличчя — стало зосередженим.

— Та ти їж, їж, підкріпляйся.— Володя підставляв Люсі то масло, то галети, то ковбасу, то розігріті консерви.

— А може, воно й краще, що ми з Клашею такі вродились,— вела вона далі, не слухаючи Володі і вже звертаючись до всіх.— Там, де ми поневірялись, тільки таким і вижити. Легко сказати, два роки ми з Клашею, два роки... А хазяїн, кабан такий! Тільки встигай крутитись. І лютий, гадина! Пам'ятаеш, Клашо, як він нас минулої зими в прольотку свою запріг? Мовляв, вози його, вози! І возили. А що вдіеш?..

І Люся, і Клава були молодші за Валу, але на вигляд наче старші. І руки — великі, червоні... Руки селянок...

— Додому б тепер, додому! — мрійливо проказала Люся.— От устанемо завтра і в доріженьку. Аж не віриться! І як там у нас, що зосталося?..

— А ви давно познайомились? — поцікавився я у Валі.

— Ні, недавно,— сказала вона.— Уже під час штурму Бреслау. А так працювали в різних місцях...

Мені треба було заступати на пост, змінити Сашка.

Я вийшов на вулицю. Мрячив дощ. Над Бреслау, що здавалося зараз дуже далеким, палахкотіли заграви. А в нас — тиша.

Сашко чекав мене:

— Там весело?

— Іди. Тільки-но почалося.

— Піду, а то холодно.

— Іди, йди...

Я заступив на пост і став прогулюватись по вулиці, аби не чути веселих голосів, що доносилися з нашого будинку. А там і справді було весело — співали, лунала музика...

Коли ходиш, не так нудно, та й час летить швидше.

Десь за годину веселоці в нашому будинку вщухли, і хлопці висипали на вулицю.

— Знову сльота.

— Завтра помісимо тісто!

Кілька хлопців пішли провжджати жінок. Хільда дріботіла за ними.

Останніми з дому вийшли Володя і Валя. Володя тримав її під руку.

— Ах, ось де ви, юначе! — вигукнула вона. — Адью! Зай гезунд, кнабе!¹

Валя та й Володя були добре-таки напідпитку.

Вони попрямували до будинку, де оселились жінки. Я чув їхні голоси.

— Ні, зараз не можна. Пізніше. Після відбою... — говорив Володя.

— Я засну. Я так стомилась...

— Можеш ти, зрештою, почекати півгодини?

Я не помітив, як підійшов лейтенант Соколов, що повертався з чергування у штабі.

— З ким це там Протопопов?

— Пробачте, товаришу лейтенант! Тут три жінки з Брєслау вирвались, — пояснив я, — з наших полонянок. Та ще німкеня з ними. Вечеряли разом, уже додому пішли...

— Це я чув, а Протопопов з ким із них? Як її звуть? Не знаєш? — у голосі Соколова нараз забриніла тривога.

— Та Валя якась, Валентина, — сказав я. — Вона з Орла, вдається.

— Валентина?

Я не встиг зміркувати, як Соколов рішуче попрямував туди, де шойно стояли Володя й Валя. Згодом я почув несамовитий жіночий крик. До мене, переляканий, підбіг Володя:

— Чи він з глузду з'їхав? Що сталося? Божевільний!

Я теж нічого не міг зрозуміти.

— Він спитав, як її звуть. Я відповів...

Володя був схожий зараз на скривдженого малюка. Губи надуті, на очі мало не навернулись сльози.

— Та облиш! — сказав я. — Давай краще закуримо.

— Добре тобі говорити... А в мене вже все витанцьовувалося... і через оцього...

Мене, як і Володю, бентежило те, що сталося.

¹ Бувай, хлопчику! (Нім.)

— Прийде лейтенант — мабуть, скаже, що й до чого:
Повернулися хлопці, які проводжали Люсю і Клаву.¹
— Що скоїлось? Вона біжить, репетує, а він іде за нею
й вигукує: «Стій! Я не займу тебе! Стій!»
Володя ще бурчав:
— І треба ж у таку мить...

Ранком Люся і Клава дивувались:
— Може, вони знайомі були? З Валькою?
— Як утекла вчора, то й не повернулась. Не ночувала!
— А ваш лейтенант нічого вам не сказав?
— Куди ж їй подітись тепер? Невже сама пішла?
— Може, з німцями тягалась...
— І такі були... Кому каторга, а кому розкошування.
Влаштувались...
— Красуня! Нічого не скажеш!
— Ні, щось тут... Не може так...
— А якою ж прикидалась!

Ми дивувались не менше за жінок. Лейтенант Соколов
ні вчора, ні сьогодні, після підйому і коли ми снідали, не
зронив ні слова.

І раптом Хільда, що мовчки стояла з жінками, тихо про-
мовила:

— Зі вар ді фрау айнес дойчен СС офіціре! Зі загте мір
зелбст унд бат цу швайген! Абер іх канте зі, фрюер біс цум
айнтріт дер русен!¹

Через два дні нам з лейтенантом Соколовим пощастило
вибратися в Лігніц. Ми їхали попутними, і цілу дорогу ком-
взводу мовчав. Кинув лише кілька слів:

— Проголосуємо!

— Залазь!

— Тут зійдемо...

— Тепер близько...

Я дивився на Соколова і не впізнавав його. Він постарів
за ці дні, змарнів. Зморшки під очима. Сивина. Може, я не
помічав її раніше? Ні, досі в нього не було жодної сивої во-
лосини. Та й рано ще: адже лейтенантові лише тридцять два.

Коли ми зійшли на повороті, в надії здібати ще одну ма-
шину, Соколов довго тер очі. Мабуть, вони боліли від без-

¹ Вона була дружиною німецького офіцера СС! Вона сама мені ска-
зала і просила мовчати! Але я знала їх, бачила раніше, до приходу
росіяні! (Нім.)

соння. І згодом, у Лігніці, також тер їх. І очі в нього стали червоні, запалені і ще старіші.

Власне, я зовсім не знав Соколова, але в ньому було щось привабливе. Люди, яких розпізнаєш з першого погляду, мабуть, не такі цікаві. Але що ж зараз діялося з Соколовим? Про що він так болісно думав? Що його мучило? І що означала для нього ця зустріч з Валею-Валентиною?

Коли ми вже сиділи в госпіталі у Бунькова, я все чекав: ось зараз він заговорить про це, друзі ж...

Та розмова була звичайна — про здоров'я старшого лейтенанта, про дивізіон, про справи на фронті, про союзників, які нарешті розкачалися з Другим фронтом. І Соколов не згадував про те, що сталося.

Я крутився на стільці поряд з ліжком старшого лейтенанта та все поправляв халат, що спадав мені з плечей. Палата тих, хто одужував, у якій лежав Буньков, гула. Забивали «козла». Грали в шахи. Сміялись, розповідаючи щось кумедне. Шаруділи газети. Стукали милиці. Скрипіли.

Двічі заходила сестра, застерігала:

— Хлопці!

Її не слухали. Лиш один з тих, що вже ходили, підвівши голову від доміно, буркнув:

— Виганяйте! Хоч зараз! З великою радістю!

Буньков оповідав:

— ...А потім сюди перевели. Тут легше, сам бачиш. І люди добрі, веселі. Набрідло тільки всім. Та й справді прикро. Війна кінчається, а ми тут посиденьки справляємо! Боки відлежуємо...

Трохи згодом поливився на мене:

— Мишко, чого це ми хлопця мучимо? Поглянь, знуdivся зовсім. Може, відпустимо? А назад, думаю, ви завтра?

— Завтра вранці,— відповів Соколов.— Куди вже сьогодні?

— Так, пізно,— погодився старший лейтенант.— То ти біжи. Ось і адреса, приготував.

Він витяг із тумбочки клапоть газети.

— Я ще до Петрова зайду,— сказав я, беручи папірця.

— А-а, до Петрова, він у третьому відділенні, двадцять сьома палата. Це сусідній корпус ліворуч. Третій поверх. Забіжи, та й від нас привіт передай.

...Ми умовилися з Соколовим зустрітися вранці, о восьмій, біля госпіталю.

Макака, побачивши мене, сплакнув.

— За годинку до тебе ще лейтенант Соколов зайде. Він тут,— сказав я.

Вітя погладшав на госпітальних харчах і навіть посоліднішав.

— Днів через десять обіцяють відпустити. Уявляєш! А Буньков! О, який Буньков! Я просто закохався в нього. Уявляєш, поранення у нього серйозне, не те що в мене, а він мені щодня записки присилав. Смішні такі: мовляв, не журись, Макако, ми ще з тобою повоюємо. Навіть після операції. А потім заходити почав, і на подвір'ї ми щодня зустрічаємось. Я просто не знаю, як йому й дякувати. Ніколи не думав, що він такий!

Макака розповідав із захватом, і з захватом розпитував, і знову розповідав.

— А в нас Шукурбек... І так по-дурному...— сказав я.

За вікном, ніби спочиваючи після важкого дня, важко дрімало місто. Величезне, майже не зачеплене війною, воно мляво куріло димарями заводів та фабрик, гупало чобітьми солдатів, тріпотіло прапорами й транспарантами, шаруділо мітлами — німці підмітали брук і тротуари. Вулицями йшли люди — дорослі й діти. Зачинялись віконниці уже відкритих магазинів. Мчали штабні машини. Цвірінькали горобці. І ворони на величезних старих деревах галасували, лаштуючись на нічліг. А у вікнах будинків, де вже жили люди, опускалися штори. Зараз електростанція дасть струм.

У ворота госпіталю, а їх — троє, в'їжджали й виїжджали санітарні машини. З тих, що приїжджали, виносили й виводили поранених.

— Обережно. Берімо. Занось ліворуч. Обережно, обережно! Давай. Беру,— глухо відлунював двір.

Санітарний порожняк повертався назад, обганяючи армійські колони, що йшли через місто до автостради Бреслау — Берлін: І санітарні машини, і військові колони поспішали до фронту.

А коли над Лігніцом зайшов вечір, з воріт госпіталю виїхала крита машина. Ніхто не бачив, як її вантажили, як троє солдатів з лопатами та ліхтарем сіли в кузов. Виїхавши за місто, машина звернула на ґрунтову дорогу й зупинилась біля невеличкого пагорба. Тут уже був готовий рів, що скидався на трохи збільшений у поперечнику окоп.

Троє солдатів і водій витягли з машини п'ять мішкуватих тіл і обережно поклали їх у рів, з самого краечку, одне на одне. Потім узяли лопати і притрусили їх землею.

— Папірець де? — спитав один з них, спустившись на дно рову.

— Тут,— пролунало згори.— На!

Він поклав папірець на землю. Потім понишпорив навколо, знайшов камінчик і поклав його на папірець.

— Ліхтар подайте лишень, перевірю.

Йому опустили ліхтар. Солдат рукою підрівняв землю, присипав волосся, що стирчало з-під землі, і ще раз перечитав папірця: «4. 03. 45 р. Поховано ч-ців Хомутова, Анжібекова, Свирліна, с-та Савинкова, мол. сержанта Сойкіна. Місце вільне».

— Наче все правильно. Допоможіть вилізи.

Солдат виліз із рову, і всі мовчки закурили. Притоптавши чобітьми недокурки, пішли до машини:

— Мабуть, на сьогодні все.

— Побачимо. До ранку ще далеко!

Мені весь час хотілося сказати їй, що я вільний до ранку. Але я бачив її стомлене обличчя і мимоволі поглядав на руку. Десята година. Двадцять хвилин на одинадцяті. За десять хвилин одинадцяті. П'ятнадцять хвилин на дванадцяті. Двадцять п'ять...

Промайнуло вже три години, а я й не помітив їх. Ми сиділи лише вдвох у великій квартирі, і мені здавалося, наче ми тільки-но зустрілися і ні про що не встигли ще поговорити. Вона старалась бути господинею в цій чужій для неї й незвичній для мене квартирі і пригощала мене чимось, і напувала чаєм, і знову бігала на кухню. А я думав і думав про одне: іде час, час іде... і — минає.

— Мені пора, мабуть,— нарешті сказав я, ще раз зирнувши на годинник.— За двадцять хвилин дванадцяті...

— Ну що ж,— вона теж підвелася.— Спасибі тобі велике, що ти приїхав. Ти знаєш, яка я рада...

Ми вийшли з кімнати в передпокії і стояли біля дверей, раптом вона згадала щось і зніяковіла:

— Ой, яка ж я! У мене ж там є щось... Для тебе ж берегла... І забула. Може, на дорогу?

Не скидаючи шинелі, я повернувся разом з нею до кімнати, підождав, поки вона принесе з кухні оте «щось», і ми підняли склянки:

— За зустріч! Нашу...— сказала вона.— І не сердься, що я — така...

— За зустріч! І...— Мені хотілося сказати їй ще якісь слова.— І за те, щоб ми зустрілися знову!

Ми попрощалися біля дверей. Вона вийшла на сходи, проводжаючи мене.

— Ти куриш? — Вона ніби здивувалась, коли побачила, що я скручую самокрутку.— А куди ж ти зараз? Невже назад, так пізно?

Я спинився, не знаючи, що й відповісти.

Куди я?

Вештатись по вулицях до ранку, а на вулицях, напевно, нічні патрулі, і що я їм пояснюватиму, показуючи свою записку про звільнення? Чи шмигнути в якийсь будинок, де є порожні квартири? Квартир таких багато, але як знайду зараз таку? А можна ж напоротись!

— То чого ж ти мовчиш? — спитала вона.

— А я не знаю куди,— признавсь я.— У мене до ранку... До восьмої нуль-нуль... Вільний час. Так ми умовились.

— Ти збожеволів! — Вона потягла мене назад у квартиру.— Який же ти, справді! Та й я добра. Ну як ти можеш! Невже ми не помістимось? Тут п'ять кімнат. І мені, до речі, не так страшно буде... Я ж боягузка!..

— Але ж ти не одна,— сказав я, згадавши її слова про подруг, з якими вона квартирує.

— Дівчата сьогодні чергують, а я страх як боюсь одна, та ще в такій квартирі!

Вона зняла з мене шинель, потягла в кімнату.

— Отут... я постелю тобі. Одну хвилиночку. Тобі добре буде. Ось попільничка. Кури!

Попільничка тепер була в мене в руках. Я не знав, куди поставити її, щоб закурити. А курити дуже хотілося.

— Постав,— сказала вона, відчувши мою безпорадність, взяла в мене попільничку й сама примостила її на якійсь тумбочці.

Мені здалося, а може, хотілося, щоб воно й справді так було, наче вона якось незвичайно довго подивилася мені в очі.

— Пам'ятаєш, я тобі говорила тоді, в Ярошевіцах, на кухні... Не сердься, але скажу тобі чесно: раніше я ніколи не любила тебе... А зараз не знаю... Я десь читала, що друге кохання буває справжнім... Може, це й так... Тільки мовчи і нічого не кажи зараз... Добре?.. Підожди, я постелю...

Я мовчав.

Вона все зробила, лишивши мене самого в сусідній кімнаті і сказавши «на добраніч». Я був такий збентежений, що все ще стояв біля широкій білосніжної постелі, боячись поворохнутись. Вона постелила чисте простирадло, наділа

свіжі наволочки і накрила постіль традиційною німецькою пуховою периною. А я не знав, що робити: невже розстебнути ремінь, розмотати обмотки, скинути черевики і лягти в таке ліжко в чому був, у гімнастерці й галіфе?

До цієї ночі я ні разу не роздягався на ніч відтоді, як ми виїхали на фронт. А якщо й згортав шинель, то це було непростимою вільністю, за яку я, та й мої друзі по взводу не раз розплачувались під час нічних тривог і підйомів.

— Чому ти не лягаєш? — гукнула вона з сусідньої кімнати, клацнувши вимикачем. Двері між нами були відчинені. Я, хоч і не бачив Наташі, знав, що вона вже пірнула в своє ліжко.

— Лягаю,— сказав я і почав скидати гімнастерку. Що буде, те й буде.

Усе було незвичне. І те, що я лежу в справжньому ліжку, і те, що постіль ця домашня, і те, що поруч, у сусідній кімнаті, вона, чие дихання я чую, і те...

Мені здавалося, що я хочу спати, але заснути не міг. Крутився, перекладаючи подушки, відкидаючи жарку перину, і знову перевертався з боку на бік.

Вона вже, мабуть, спала. Я відчував, що вона дише спокійно й рівно. Я думав про неї і про мінливість долі, яка звела нас у далекому Лігніці в чужій квартирі... І про лейтенанта Соколова, що напевне зараз не спить, терзається своїми, незрозумілими для мене думками. І про Макаку — Вітю Петрова, що став дорослішим за всіх нас. І про старшого лейтенанта Бунькова...

Як багато добрих людей на світі, добрих і різних, і як мало ми думаємо одне про одного і про те, щоб кожному з цих людей стало чимось краще. Ось Буньков, тяжко поранений Буньков, старший лейтенант Буньков посилає кумедні записки солдатові Віті Петрову, щоб не скис солдат, не нудив світом, щоб він жив собі й одужував у госпіталі веселіше. От Соколов, лейтенант Соколов, у душі якого казна-що коїться, не забуває про свого комбата і пише йому листи, щоб знав він, комбат, як пам'ятають його й люблять у дивізіоні... А самому Соколову, я вже не знаю чому, не вірять... Бояться його, чи що? А може, в нього є якісь мінуси в біографії?.. Але ж він — людина, і яка людина!..

Я думав про це, згадуючи минуле й сьогоденне, і ловив себе на тому, що прислухаюсь до її подиху. Вона спала. Добре, що вона спала. Скільки їй років — двадцять один? Так, у сороковому їй було шістнадцять, а мені тринадцять.

Зараз мені вісімнадцять, а їй двадцять один. Ні! Роки нічого не важать! І нам стільки ж, скільки було тоді, коли ми ходили по Чистих прудах, і нам — багато-багато, тому що пережите не виміряєш роками. Я знаю її обличчя — яке воно стомлене! Скільки вона вистраждала! І нехай вона спить зараз, нехай спить, нехай спить, спить, спить!

— Ти не спиш?

Я здригнувся від її голосу.

— І я ніяк не можу... Підійди до мене...

Чи це її голос? Не впізнаю його, але повторюю:

— Зараз... Зараз...

Мені треба одягтися, і я проклинаю себе («Йолоп! Йолоп!») і нишпорю в темряві по незнайомій кімнаті.

— Невже ти мене любиш? Всерйоз? — шепоче вона, а я бурмочу щось і поринаю в незвідане, тисячу разів жадане, і вже нічого не можу говорити, а тільки шепочу!

— Наташко! Наташенько! Наташко!..

Уранці я прокинувся й побачив, що вона вже не спала.

Вона сиділа, обхопивши коліна, на якомусь пуфику біля ліжка — чудернацькому чужому пуфику. І сама нібито чужа. І раптом я згадав — моя! Спросоння я дивився на неї, мабуть, зовсім не так, як хотів дивитись. А вона дивилась на мене так, як ніколи досі не дивилась. І в її очах я відчув муки совісті, і ніяковість, і страх...

— Відвернись, будь ласка. Я одягнусь,— попросила вона.

Я відвернувся і тепер остаточно зрозумів, як мені хороше.

— Зараз я нагодую тебе.

— А себе?

— Тебе,— повторила вона.— Скоро вже сім.

Вона готувала на кухні, але я не бачив, що вона робила, а бачив лише її, тисячу літ знану і зовсім іншу.

— Наташо!

— Ну чого?

Вона обернулась і подивилась на мене незвично гостро, і я вже хотів образитись:

— Навіщо ти так?

— А що тепер буде, ти подумав?

— Як це що! Кінчиться війна, ми повернемось...

— Я не про те...

Тепер я все розумів. І те, що вона, старша, радилась зі мною, як з рівним, а може, й зі старшим.

— Наташенько! Адже війна кінчиться от-от. Ти сама знаєш...

— Добре, коли...

— Кінчитесь, кінчитесь, кінчитесь! І я ж люблю тебе! Люблю, ти й сама не розумієш, як люблю...

Ми повернулися з Лігніца, і першого зустріли Володю.

— Здравія бажаю, товаришу лейтенант!

— Здрастуй, ефрейторе,— байдуже відповів Соколов. Володя провів очима командира взводу.

І аж засяяв:

— Слухай, ти нічогісінько не знаєш! Адже ота баба, Валя, пам'ятаєш, Валентина — дружиною йому була! Уявляєш, дружиною! А вона есесівка! Ти розумієш! Нічого собі офіцер наш Соколов! Радянський офіцер, а дружина есесівка! От і довіряй людям! А він ще нами й командує!..

Я нічого не зрозумів. Крім одного...

— А чого ти так радієш? У людини — горе, а ти радієш?

— Я радію? Та чого б це я радів, коли в мене неприємність,— сказав Володя, явно ображений.— Ти подумай, яке свинство! Одержую листа від батька, а він пише: «Прийшла твоя посылка, відкриваємо, а в ній дві цеглини». Звичайні собі цеглини! Уявляєш! Мені б оцих поштових сук побачити. Добре, хоч другу й третю посылки цілими одержали. Он як наживаються на нас, гади!..

Після Одери та Бреслау артилерійському корпусові, який ми обслуговували, дали відпочинок... І нам — відпочинок...

Дивна річ — відпочинок на війні. Білі комірці попришивали, форму, як могли, опорядили. Влаштували з порожньої бочки вошобойню — переморили паразитів. Подивились фільм «Серенада сонячної долини», протюпавши туди, де його показували, шість кілометрів і стільки ж назад. Сашко виявив ініціативу — влаштував три політінформації...

Нарешті команда: «По машинах!»

Надвечір, після довгих блукань по розмитих і розбитих дорогах, ми виїхали на автостраду і не повірили своїм очам. Перед нами був величезний покажчик: «На Берлін. 331 км».

Коли наставали календарні весняні дні, погода в Німеччині псувалась. Березень зустрів нас сніжком і нічними морозами, які вже нікого не радували. Квітень почався дощами. Скрізь — сльота, бридка й гнітюча.

І все-таки не вона створювала настрій. Триста тридцять один кілометр до Берліна — це здавалося чудом. А ми все посувались і посувались уперед. Другий день у дорозі.

В дні наступу ми перетворювались з окремого розвідувального артилерійського дивізіону (а тепер до цієї довгої назви офіційно додано слова «прориву РГК» — Резерву головного командування — та ще назва «Сілезький», яку ми дістали за бої на півдні Німеччини) на звичайну моторизовану піхотну частину. Артилерія, якій ми придані, була по воругу прямию наводкою, і тому наша робота нікому не була потрібна. Але все-таки ми були потрібні, якщо нас квапили вперед!

А поки що ми відбивали атаки якихось оскаженілих ворожих частин, що лишилися глибоко в тилу наших військ, ловили полонених і супроводжували їх на збірні пункти, провадили політосвітроботу серед цивільних німців і, нарешті,— найнудніше в умовах війни! — креслили кальки й карти в штабах артполків та дивізій, де не вистачало своїх топографів.

І все це в дорозі, в русі, коли події підганяли на північний захід, де вже на повний хід, за зведенням, діяв Перший Білоруський.

В очах ряботило від назв міст і селищ — Бунцлау, Рейзіхт, Гайнау, Гроткау, Нейпштадт, Фрідланд, Ендерсдорф, Кальке. На карту краще й не дивитись: ми кружляли — їхали то вперед, то назад і знову вперед. Нехай так. Буť би маршрут, а обговорювати його не наше діло. І знову назви — Форст, Госта, Дрешніц, Шефенберг, Котбус. Позаду Нейсе, попереду — маленька, в'юнка Шпрее.

Цвіли сади. Яблуні, вишні. Пелюстки їхніх квітів осипались — стугоніли земля і небо. В небі наші «петлякови» і німецькі месери. А на землі танки, самохідки, «катюші»... Важко збагнути, де кінчалась одна колона і починалась нова. Дороги й поля гули, і тільки біля переправ колони завмирили, зливаючись в одну — на міст.

У повітрі змішались усі запахи: весни, згару, зелені, бензину, крові, квітів, металу...

— Незабаром з союзничками зустрінемося. Години через три! — сказав молодший лейтенант Заїкін, коли ми проїхали міст через Шпрее. — Вони в Дессау.

Це він казав уранці двадцять другого квітня.

За годину наш маршрут змінився. Ми повернули трохи назад і рушили прямо на північ.

— Ідемо до Першого Білоруського, — пояснив майор Катонін.

Фронти існували на картах, а на землі їх визначити було нелегко.

Наш дивізіон спинився в Бараті. По вулицях плентали наші солдати. Сутеніло. Почав мрячтити дощ.

Ми з Сашком подалися до штабу артбригади — креслити карти.

— Хлопці, ви з якого — з Першого Білоруського? — спитав я солдатів, що проходили мимо.

— З Першого Українського.

Пішли далі.

— Слов'яни, з якого — з Першого Українського? — поцікавився Сашко.

— З Першого Білоруського.

На вулицях темно. У темряві йшли війська. У темряві снували люди. А містечко, здається, гарне, тихе.

Назустріч нам посувалася колона. Чути було німецьку мову.

Сашко навів карабін, я — автомат.

Потім я збагнув:

— Стривай! Це ж полонені...

Полонені німці йшли в строю. Попереду офіцер. Другий, з ліхтарем збоку, давав команду:

— Айнс-цвай! Айнс-цвай!

Ми дивилися на них, засміялись.

— Гітлер капут! Алес капут! — вигукували німці, побачивши нас.

І знову ми йшли вперед, і знову:

— Слов'яни, з якого — з Першого Українського?

— З Першого Білоруського.

— Хлопці, з якого — з Першого Білоруського?

— З Першого Українського.

Біля дверей двоповерхового будинку — вартові. Юрмились солдати, офіцери.

— Тут штаб Сто дев'яносто четвертої? — спитав я.

— Ти?

З натовпу вискочила Наташа.

Ми мовчали і якимось безглуздо всміхались.

— До Берліна сорок кілометрів! — раптом сказала вона.

...Ми поверталися з Сашком пізно. Наших у місті не було. Дивізіон перебрався в ліс — недалеко від містечка Нейхофа.

Почувалали туди під дощем, по грязюці.

У лісі вже всі спали. Лише мокли вартові. І Володя, мабуть, промерзши до кісток, танцював на посту біля прапора.

— До Берліна сорок кілометрів лишилося, — сказав Сашко.

Володя аж змінився на обличчі:

— Хай йому грець, Берлінові. Добре, що прийшли. А то я вже зовсім промок!

Бойовий порядок знову мінявся. Тільки-но ми спостерігали в стереотрубу: будиночки, сад, і німці з казанками спокійно прогулюються, а один із губною гармошкою, і навіть плакати на стінах будинків, що закликають вступати до лав фольксштурму, а коли перевели трубу ліворуч — німецька гаубична батарея і знову обід: німці їдять точно за розкладом... Біля лісочка, ще ближче до нас, — звуки музики. Звуки долинають аж сюди, трофейні для німців, знайомі, рідні — нам: «Полюшко-поле», «В далекий край товарищ улетаст» — голос Бернеса, а потім Лемешев — «Сердце красавицы склонно к измене и к перемене...».

— Чого це вони?

— А що? — не зрозумів Сашко.

— Знайшли час для музики!

— Шкода, працювали... — з неприхованим сумом сказав Вадя.

Та й справді, шкода! Шкода, що прив'язку, котру ми тільки-но — і так швидко! — закінчили, можна було, виходить, не робити: навіщо ця прив'язка, коли на зміну важкій артилерії підійшла вже легка! Вона битиме прямою наводкою. Прикро й те, що ми не дослухали музики. Найбільше шкодував, певно, Вадя. Коли він слухає музику, війна для нього — не війна.

Нас перекинули до Тельтова. А втім, самого Тельтова ми не бачили; казали, ніби його поки що не взяли, зате Берлін, який димів і здригався від вибухів та пожеж, був, здавалося, поряд. Про Берлін говорили «там», і насправді, там, над Берліном, і вдень стояла каламутна, чорна ніч. А тут — голубіло небо, припікало сонце, зеленіло листя. І повітря, хоч і пахло толом та згаром, бензином і трупами, все ж таки було свіже, весняне, п'янке.

Після прив'язки бригади двохсоттриміметрових гармат, з якою ми забарились, — заважали фаустпатронники, — ми з Вадею, забравши бухту дроту, вирушили до штабу дивізіону з чотирма полоненими. Один полонений — проворний, худорлявий, маленький — без угаву цілу дорогу щось лепетав, хапаючи за рукав то Вадю, то мене.

— Що йому треба? — спитав я Вадю, коли наша машина підскочила на вибоїні.

Шофер добре хильнув і віз навмання: чого доброго, можна опинитися в канаві.

— Каже: «Я — поляк, я — поляк. Мене теж уб'ють?» — переклав Вадя, який чудово знав німецьку. — Тільки який же він поляк! Почув би ти, як по-німецьки балакає. Гидкий тип!

Потім ми помовчали.

— А ти, — нарешті спитав Вадя, — ти вбив кого-небудь за цей час?

— Як? — не зрозумів я.

— Ну, тут, на фронті?

— Сім... це ті, кого рахував. Сам.

— Ти знаєш, це дивно, звичайно, — признався Вадя, — але я, мабуть, не зміг би нікого вбити. Навіть такого бридкого, як оцей, — він показав на «поляка». — Гидко чомусь, і не можу я цього робити...

Щоб вони згнули, оці оточені німецькі угруповання! Вже Берлін близько, а ми знову повертались, прочісували ліси, вилувлювали фріців.

Фріці миршаві. Дуже старі й дуже молоді. Фольксштурм! Але й між ними траплялися відчайдушні.

— По-моєму, вони просто нас бояться, — казав Сашко. — Як ти гадаєш? Адже втовкмачували їм, роками втовкмачували, що ми — бозна-що! Дурниця якась. Як би їм розтлумачити?

Розтлумачувати не було коли.

Ми йшли з автоматами й карабінами поміж стовбурами дерев. Потім бігли — попереду з'явилися німці.

— Ур-ра! — кричав Сашко.

— Ур-ра! — кричав я.

— Ур-ра! — гриміло в лісі.

І Вадя біг. І стріляв. Вже не знаю як, але стріляв.

Постріли не часті. Більше гамору. І — щебетання птахів. Вони собі любісінько співали. Співали синиці й дрозди. Коноплянки й сойки. Лопотіли крилами ворони й галки, занесені війною в лісі.

Ми роззброїли з Сашком п'ятьох німців. Автомати, пістолети, гранати падали на землю самі. Поруч добряче пошарпаний відкритий «мерседес-бенц». На задньому сидінні — офіцер. Він мертвий. Кашкет упав на плече.

— Сам, — сказав Сашко, повертаючись від машини.

— Що — сам?

— Застрелився сам.

Берлінські передмістя. Чепурні будиночки й газончики. Асфальтовані доріжки й доріжки, посипані жовтим піском. Гаражі на одну-дві машини, і собачі будки на одну-дві персони. Фонтанчики з рибками і без рибок, з плавучою рослинністю й без неї. Пивниці й крамнички з рівно розставленими кухлями, пляшками й товарами у фірмових упаковках. Тенісні корти й автобусні зупинки, схожі на рекламні. Бензоколонки на кшталт американський, садки на кшталт французький, квітники на кшталт голландський... І все виблискує, зеленіє, жовтіє, червоніє — лякає своєю педантичною акуратністю. І все це до нудоти солодське, до несмаку красиве, до відрази чуже. Та очі й уява доповнювали пейзаж. У домашніх альбомах і просто на стінах — ретельно підклеєні й окантовані фотографії. Скільки ми бачили таких! Він і вона на фоні будиночка й газончика. Він і вона з дітьми. Вона і вони на фоні садочка й біля фонтанчика. Вони й він біля машини й біля квітника. Вона й він без дітей. Він у формі й без форми. Вона у військовому, він у цивільному. І тут же поряд, не на стіні, а в альбомі, він і вона зовсім без усякого одягу, навіть цивільного.

Берлінські передмістя! Війна прийшла сюди. Прийшла і невблаганно принесла те, що було породжено на цій повній гаразду, вилизаній землі, пригладженій тими, хто фотографувався на фоні будиночків та газончиків, коли горіли українські й російські хати, вкриті соломою, тими, хто розмальовував бензоколонки й автобусні зупинки, дудлив пиво і підстригав куці, а згодом з автоматом у руках ішов на далекий Східний фронт — і палив, стріляв, мордував, висаджував у повітря, знущався, гвалтував і знову палив, стріляв, мордував...

Ні, сюди війна не принесла й найменшої частки того, що вона принесла на нашу землю. Тут були биті шибки і щербинь від артилерійських обстрілів, трупи тих, хто чинив опір у боях, тих, хто випадково потерпів від повітряних нальотів, і страх — безтямний страх перед армією більшовиків, який, проте, не заважав уже через годину після закінчення бою поспішати до солдатських «червоних» кухонь по їжу та хліб, розшукувати «червоного» коменданта, щоб дізнатися, коли працюватиме водопровід і приносити своїх дітей до медсанбату, повнісінького поранених та вмираючих, аби встановили, чи нема бігунки...

Берлінські передмістя. В затишному будиночку ми витягли з сидорів концентрати — гороховий суп, пшоняну кашу — і дводенний запас грудкового цукру, щоб віддати все

хазяйці: в неї двоє дітей і чоловік на війні, а тим часом стріляли по нас есесівці з горища. Ми пішли з Вадею поранену дівчинку в медсанбат, коли по нас пальнули фольксштурмівці, що засіли в кірсі. Ми довго втовкмачували старій німкені, яка жила колись у Росії, що в нас немає спільних жінок і їх не видають по картках — у першу чергу більшовикам, а потім уже безпартійним, а в цей час хлопчисько-фаустпатронник з п'ятдесяти метрів цілився в нас. Ми витягали із затопленого німцями підвалу старовинні книги й рукописи, хоч і не знали їхньої вартості й важливості, а з будинку навпроти прицілювались у нас три снайпери...

Двадцять четвертого на світанку ми вийшли на розвідку постів, а вже через дві години вели прив'язку важкої гаубичної батареї. Вогневики наспих готували позиції, коли по Берліну вдарили «катюші». Нарешті відкрили вогонь і наші — гаубиці.

Застугоніли берлінські передмістя. Заревло небо. Задвигтіла, задрижала земля. Посунули танки. Пішла мотопіхота. Почали готуватися в дорогу тили.

— По машинах! — пролунав голос командира дивізіону майора Катоніна.

— По машинах! — повторили командири батарей.

— По машинах! — розляглась команда взводних.

Попереду було місто Тельтов, а за ним остання переправа через Тельтов-канал.

Досі я ніколи не їздив на справжньому велосипеді. Взагалі нічого дивного, хоча й соромно. Коли мені було три роки, батьки купили мені триколісний велосипед, яким я бавився, поки пішов до школи,— ото й усе. На цьому мое захоплення велосипедним спортом кінчилось. Іншого велосипеда я так і не мав.

Та, слава богу, я був не один такий.

— Я все хотів тебе спитати: ти на велосипеді вмієш кататись?

— Ні. А ти?

— І я не вмію,— признався Сашко.— От коли б на лижах.

На лижах, справді! Я теж любляв лижі. В Ногінську, а потім у таборах ми старанно вчилися їздити на лижах. Ми вдосконалювали техніку лижної ходи й бігали кроси. Ми виходили з лижами на практичну підготовку топографа, несучи за плечима важений теодоліт, ще й солдатську аму-

ніцію, і навіть до підшефного колгоспу добиралися на лижах.

Тепер про лижі згадувати смішно. Сьогодні двадцять п'яте квітня. У Берліні, як тільки ми поминули Тельтов-канал, нам стали потрібні для швидкості велосипеди. Вони були. Але хто з нас умів їздити на велосипеді? Чи кататись, як сказав Сашко.

Ми з Сашком таки не вміли.

— А я вмію,— чомусь випувато озвався Вадя.— У мене до війни... Мені мама купила велосипед... І я зразу якось навчився.

Молодший лейтенант Заїкін запевнив нас:

— Це пусте. Сядете й поїдете.

Володя засміявся:

— Ну, знаєте, хлопці, соромно! На велосипеді, й не вміти!

— Ви даремно кепкуєте, Протопопов,— сказав лейтенант Соколов.— Я, наприклад, теж не вмію і не бачу нічого смішного в цьому. А треба — навчимося.

Ми повинні навчитись, бо маємо прокладати теодолітний хід по берлінських вулицях. Передові частини піхоти та легкої артилерії пройшли вперед. Підтягалась важка. Бої точилися в місті. Нашому арткорпусу потрібні були координати.

Сів на велосипед Соколов. Сів я, притискаючи до руля незручну віху. І ми поїхали. По вулицях їздили інші хлопці. Хто вмів і хто не вмів, тепер усі вміли.

— Обганяй,— кинув мені Соколов.— І став там, на перехресті, перше коліно.

Він зупинився. А я поїхав уперед, щоб поставити віху на перехресті.

Теодолітники заміряли мою віху: рушай, мовляв, далі.

Мені це навіть сподобалось: я знову скочив на сідло. І поїхав вулицею праворуч, попід сквером. Тепер я не бачив за собою Соколова, він був десь за рогом, та раптом несподівано почув його голос:

— Швидше! Крути!

Наді мною просвистіли кулі, і я натиснув на педалі, щоб сховатися від німецьких автоматників, які засіли на горіщах та верхніх поверхах будинків.

На роздоріжжі тихо. Я поставив віху. Тепер мені було видно всю вулицю, яку німці прострілювали. По ній мчали три велосипедисти: Соколов, Сашко з теодолітом і Вадя. Сь вони зупинилися, захищені будинками, і знову заміряли мене. І знову вперед, до мене, а я вже поїхив далі.

Навздогін мені свистіли кулі, я озирався на ходу. Ні! Наші проскочили! Я пишався собою. Хай йому чорт, уперше на велосипеді, і все так чудово! Я підняв віху і навіть зручніше вмовився на сидлі. Велосипед трохи вихляв, але я керував ним, і він слухався. Чудово!

Ще зупинка, і ще, і ще. Повз мене пронісся дивізіон «катуш». Незвичайний дивізіон, бо це не «студебекери», а наші вітчизняні тритонки. На бортах написи: «Оборонці Москви». Значить, он іще звідки пішли «катуші»! В небі гули наші літаки-«кукурудзники». І раптом снігопад листівок полетів з них на місто. Я схопив одну на льоту. Німецький текст. Розібрав прізвиська: Сталін, Черчілль, Трумен. Мабуть, це звернення до німців.

Вулиці, де ми працювали, досить тихі. А десь попереду палахкотіли заграви пожеж, бахкали постріли, було чути, як вилітали шибки й падали стіни будинків. Там точився бій.

Знову ривок уперед — ми прокладали останнє коліно теодолітного ходу. Я поставив віху біля воріт якогось чималого мертвого заводу. Завод — пуста. Деякі корпуси розбито. Зруйновано сусідні житлові будинки. Щєбінь зметено в купи, руїни огорожено. Отже, це робота авіації. Нашої або союзної.

Соколов помахав мені здалеку: все, кінчай!

Я повернув назад, і ми всі разом перебралися в сусідній квартал міста. Довго шукали якусь вузькоколіяку, позначену на карті, але не знайшли. Виїхали до кінцевої трамвайної й тролейбусної станції.

— Там, — сказав Соколов, показуючи на огорожу великого парку.

В парку і на перехресті двох вулиць вибрали місце для трьох наших постів.

Наступного дня, двадцять шостого квітня, все почалося спочатку. І двадцять сьомого, і двадцять восьмого, і двадцять дев'ятого...

Другого травня — відпочинок. Відпочинок, а місто ще горіло, двигтіло й тряслося від вогню артилерії та вибухів бомб.

— Погуляємо? — запропонував Сашко.— До наряду. І, може, окуляри?

Ми знали, як Сашко потерпав без окулярів. У Котбусі ми знайшли йому окуляри, але вони були з різними скельцями. «Одне око нічого, а ліве...» — скаржився Сашко.

— Знайдемо! — запевнив я Сашка. — І заразом на отих подивимось...

«Оті» — Гітлер і Геббельс. Ходили всякі чутки. Що Геббельс отруївся газом з усією родиною. Що Гітлер застрелився. І навпаки. Ніби хтось навіть бачив їхні труни. А може, справжній Гітлер утік? Говорили і так і сяк...

Ми пішли втрьох — Сашко, Вадя і я. Володя вартував. Нам у наряд тільки надвечір.

У парку цвіла черемха. Зеленіли газончики. Цивільні німкені та німці вишикувалися в довгі черги до солдатських кухонь. Каструлі, каструлі, каструлі, у декого — казанки, і в усіх — білі пов'язки на рукавах. Наші солдати весело розливали по казанках та каструлях суп, кидали великими черпаками кашу. На будинках білі прапори, простирадла, навіть наволочки, рушники й знов простирадла. Все біле ставало в пригоді. Капітуляція. Капітуляція!

— Панове солдати! — покликав нас якийсь літній чоловік. — Чи не можу я вам прислужитись?

Перед нами стояв німець не німець, росіянин не росіянин, теж із білою пов'язкою на рукаві, запобігливий чоловічок, стояв, ховаючи за спину казанок.

— Спасибі, — сказав Вадя, — ми так...

— О, ви знаєте, який я радий, що росіяни прийшли в Берлін! — вигукнув чоловік. — Я ж сам з Одеси. Так, так, з Одеси! Я — спеціаліст по імпорту шкіри і працював у російському торгпредстві. Я так люблю Росію і сумую за нею! Сподіваюсь, що тепер мені випаде нагода повернутись на батьківщину...

— Випаде нагода! — посміхнувся Сашко. І раптом загарячкував: — А чи знаєте ви... — Але осікся й сказав з невластивою йому досадою і грубістю: — Ану його до бісової матері! Яка в нього батьківщина!

Здається, ми думали про одне.

Як часто, коли треба й не треба, ми промовляємо святі, сповнені глибокого змісту, хвилюючі слова. І зміст їхній стирається, слова доходять тільки до вуха, а не до серця. І дехто звикає до цього з дитинства, і високі слова не бентежать його. Як паперові квіти, як ватний сніг. І так можна прожити все життя і колись, на схилі віку, сказати, як оцей берлінський добродій: «випаде нагода повернутись на батьківщину».

Та настають випробування для тебе, для твого народу, для твоєї країни, і стерті слова оживають в первозданному значенні. І люди йдуть з цими словами на смерть. І з ними

перемагають усі випробування. І з ними радіють перемозі й оплакують убитих, з ними колишуть на руках новонароджену дитину і відбудовують зруйноване.

І, мабуть, нікому з нас не треба зараз промовляти цих слів уголос. Ні Сашкові, ні Ваді, ні мені, ні всім іншим, хто прийшов за тисячі верст від рідного дому до Берліна. Ці слова в нас у самому серці, а втім — це навіть не слова. Це — чуття Батьківщини...

Біля підземної станції працювали наші санітари і лікарі. З-під землі виносили тіла людей — старих, жінок, дітей. Виносили тих, хто ховався в метро в дні штурму міста і яких затопили самі німці.

— Своїх! Як же це можна?! — дивувався Вадя.

— Ти не був у Освенцімі й під Фрідландом у Ламсдорфі, — відповів Сашко. — А ми були...

А на стінах будинків — німецькі написи: «1918 wird sich nicht wiederholen!», «Sieg oder Sibirien!», «Führer! Wir werden dir bis zum Ende treu sein!»¹

Вони виведені олійною фарбою на стінах будинків, на парканах, і їх зразу не змиєш. Деякі вже перекреслені крейдою. Поруч з ними інші, наші, зроблені поспіхом рукою солдата: «Ми в Берліні», «Кінець!», «Бувай здоров, фюрере, на тому світі!»

— Як же окуляри? — згадав Сашко.

— Так, так, окуляри!

Ми стали заглядати в розбиті вітрини. Є ж у них такі магазини, як наша «Оптика», або просто аптеки. Одна вулиця, друга, п'ята. Але нам нічого не траплялось. Знову черги до солдатських кухонь і по воду. Знову черемха й газони. Знову якісь приголомшені люди, що переймали нас: «Капут! Гітлер капут! Алес капут!»

— Ходімо туди, — сказав Сашко. — Може, там...

Перед нами була безлюдна широка вулиця. Будинки високі, світло-сірі, з конусоподібними дахами. Чимало цілих. Біля руїн — паркани й парканчики, щєбінь та биті шибки зметені й складені в акуратні купки.

— Та це ж знаменита Унтер-ден-Лінден! — вигукнув Вадя, прочитавши табличку на перехресті.

Унтер-ден-Лінден то й Унтер-ден-Лінден! Вулиця таки, мабуть, головна. Може, тут?

Перший квартал, другий.

¹ «1918 рік не повториться!», «Перемога або Сибір!», «Фюрере! Ми будемо вірні тобі до кінця!» (Нім.)

— Он,— сказав Вадя.

З розбитої вітрини на нас дивилися голови в окулярах. Якись апарати, скельця, лінзи і головне — окуляри.

— Підбирай!

Сашко приміряв окуляри підряд, одні за одними. Нарешті, здається, знайшов:

— Якраз.

— А ти добре приміряв?

— Підходять, цілком підходять. Я просто воскрес! От спасібі вам!

Тепер ми пішли далі вже бадьоріше. Сашко повеселішав, і голос його бринів захоплено:

— Дійсно, подивимось на отих. Це ж безглуздо бути в самому Берліні й не побачити, правда? Здається, там. Ближче до рейхстагу.

Рейхстагу ми поки що не бачили, але по гулу пострілів і диму пожеж відчували — попереду ще точилися бої. І, мабуть, у районі рейхстагу.

— А я все думаю,— вів далі Сашко,— як цікаво: ми в Берліні! А це ж... Ну просто слів не знайдеш!

— Не розумію, чому тут так порожньо. Погляньте, ані душі,— насторожився Вадя.— Може, не підемо далі?

Сашко ніби й не чув його слів:

— А тепло ж як! Треба було без шинелей...

І справді, тепло. Небо чисте. Тільки дими пожеж линули до сонця і затуляли його промені. Але це там, попереду. А над нами блакить. Вона віддзеркалювалася в калюжах, і в розбитих шибках, і в Сашкових окулярах, які він весь час поправляв на носі, мабуть, від повного блаженства.

Але що це? Окуляри полетіли на тротуар, а сам Сашко якось неприродно поточився до стіни будинку.

— Сашко, що з тобою? Сашко?

Ми намагалися вдержати його, а він все сунувся й сунувся вииз і шепотів:

— Окуляри, мої окуляри...

Ми не встигли збагнути, що і як скоїлось.

— Просвистіло. Я чув, щось просвистіло.— Вадя намагався розстебнути Сашкові шинель, але Сашко не давався. Він притулив руку до грудей і знай повторював одне:

— Окуляри, окуляри... Вони дуже підходять... Знову... Як же я в наряд?.. Знову без них?.. Дурниця якась...

— Нарешті ніби передих! — мовив Володя.
Він тільки що, як і всі хлопці, повечеряв.

— Погуляйте трохи,— сказав молодший лейтенант Заїкін.
— Не подобається мені оця тиша,— зауважив комвзводу Соколов.

Я вартував біля наших машин. Вадя приніс мені із штабу пляшечку туші. Хлопці роздобули шматок фанерки:

— На, поки не стемніло.

Справді, поки ще не стемніло. Я примостився на підніжжі машини фотовзводу і почав виводити тушшю: «Тут поховано розвідника-артилериста, комсорга Барінова Олександра Івановича, народження 1925 р. Загинув у Берліні 2 травня 1945 р.» В цю ніч ми поховали Сашка. В цю ж ніч ми дізнались по радіо з Москви, що Берлін повністю капітулював.

— А що, коли ми... ну, розпишемось? Або, як це називається? Тоді...

Я говорив серйозно. Нехай війна, нехай — ми на фронті, але й тут — наша влада. Для мене вона у вищому своєму прояві — майор Катонін. Для Наташі...

— Правду я кажу. Хочеш, до нашого комдива підемо, хочеш, до твого полковника, як його прізвище — Шибченко?

Я говорив, щоб не тільки якось заспокоїти її і відповісти на її «А що тепер буде?», сказане ось уже двічі: тоді в Лігніці і тепер у Різі. Війна кінчається. Берлін позаду. Він капітулював і, виходить... Ну скільки можна чекати? Досить усього: і розмов, і жартів, і безглузких дотепів! Невже не можна вирішити серйозно того, що серйозно?..

У місті було повнісінько союзників, але не тих, хто прийшов у Європу з довгожданим Другим фронтом. Ці союзники, визволені з німецьких таборів нашими, наділи форму й старі військові регалії і не репрезентували зараз ніяких армійських з'єднань, а чекали. Чекали нашого чергового прориву на Ельбі. Чекали, щоб нарешті потрапити до своїх.

— Чого ж ти мовчиш?

— Я просто рада, що ми знову побачились... І що ти... здоровий! — вона всміхнулась.— А ти чудний! Хіба ми вже не розписані?..— Вона кивнула на річку.— Поглянь, як гарно!

Через Ельбу по понтоному мосту йшли війська й техніка. Там, за річкую,— плацдарм, на якому ми працювали вчора, і позавчора, і сьогодні вранці. З Берліна ми зразу ж потрапили сюди, і добре — тут я зустрів її. А я ж не бачив Наташі навіть у Берліні.

— «Вільгельміна»,— Наташа прочитала вголос назву однієї з самохідних барж. Їх було багато, і всі стояли на

причалі: «Вільгельміна», «Любек», «Дрезден», «Валькірія», «Росток», «Барбара».— А містечко яке...— додала вона.

Авжеж, містечко Різа нічого собі, та не про нього думала зараз Наташа. І я думав не про нього.

Як усе просто було в Москві, і — смішно! — що тоді це здавалося зовсім не простим. Не просто було подзвонити по телефону, чи дочекатись її біля Будинку піонерів, чи поїхати на П'ятницьку, чи призначити зустріч біля наркомату на Петровці. А як же це просто в порівнянні з сьогоднішнім... Ми не бачились тижнями, нічого не знали одне про одного, і ось вона сказала: «І що ти... здоровий». Здоровий! Я знав, що вона хотіла сказати: «Живий». А я? Я дивився на неї і не вірив своїм очам і самому собі. Ми обое, певно, найближчі люди в цій Різі.

— А у вас як зараз? — спитала вона.

— Спиняємось і рушаємо по десять разів на добу,— сказав я.— От Сашко... А раніше Шукурбек...

Про загибель Шукурбека й Сашка я вже казав їй. Вона все знала.

І зараз я проклинав себе: навіщо знову? Згадав Сашка, Шукурбека, а вона тепер згадає Геннадія Васильовича? Навіщо? Навіщо?

— А ти нічого не чув про нову німецьку зброю? (

Слава богу, вона говорить інше і виручає мене.

— Про яку?

— Про якусь бомбу. Як вона зветься? На енергії урану.

Вона розповідала про те, про що ми чули вже не раз. Там, перед Одером, і після. Та хіба мало про що говорили? Які тільки чутки не ходили в той час!

— Чув, а що?

— Ага, згадала. Атомною вона зветься. Атомна бомба. Знаєш, що Гітлер сказав недавно? «Хай простить мені бог останні чотири дні війни».

— Еге ж,— сказав я, згадавши, що чув і про це.

— Так ото він цю бомбу мав на увазі. А американці викрали, кажуть, цю бомбу, і не тільки бомбу, а й її винахідників!

— Ловко! Уявляєш, тепер вони їхню ж бомбу на німців же й кинуть!

Ми жили ілюзіями.

Мене покликали.

Молодший лейтенант Заїкін галантно перепросив Наташу:

— Пробачте, колего молодший лейтенант.

— От, а ти кажеш! — звернулася до мене Наташа, хоча я й слова не зронив.

— Шикунання дивізіону. Комдив наказав. З корпусу будуть.— Заїкін говорив загадково.

Через п'ятнадцять хвилини ми стояли на майдані перед кірхою. Командир корпусу називав прізвища:

— Майор Катонін.

— Служу Радянському Союзу!

— Капітан Сбітнев.

— Служу Радянському Союзу!

— Капітан Вікулов.

— Служу Радянському Союзу!

— Старший лейтенант Федоров.

— Служу Радянському Союзу!

— Рядовий Ахметвалієв.

— Загинув смертю хоробрих!

— Рядовий Цейтлін.

— Служу Радянському Союзу!

— Єфрейтор Протопопов.

— Служу Радянському Союзу!

— Рядовий Барінов.

— Загинув смертю хоробрих!

— Сержант Кочемасов.

— Загинув смертю хоробрих!

«Служу Радянському Союзу!» — лунало на площі. І ще: «Загинув смертю хоробрих!»

І знову не було серед усіх тільки одного прізвища — лейтенанта Соколова. Він стояв з нами в строю, він кричав після промови командира корпусу «ура!», як і всі ми. Він поздоровив нас після команди «Розійдись!».

А ми... Ми ховали очі від нього.

— Слухай, як ти вважаєш, ми завтра ще будемо тут?

— А хто його зна. А що? Сталося щось?

— Та ні. Нічого особливого. Травень, розумієш, то пора посилокчу додому загорити. Зараз у наряд. Думає, завтра раненько...

Володя блискав очима й медаллю «За бойові заслуги».

— Пора стареньких порадувати з Берліном. І до речі, як думаєш, коли я за Сашка пошлю? Поки там до польової пошти відомості дійдуть, а в мене, розумієш, якраз на дві посилки. Йому що тепер... Однаково...

— Ну й сволота ж ти! — Я не витримав.— Барахольщик! Мерзотник!

— По машинах! — почули ми слова комдива.

— По машинах! — повторив Заїкін.

На вулицю вискочив Соколов:

— Швидше! Не баріться! Швидше!

Ми думали, що ідемо за Ельбу. І справді, виїхали на набережну, але біля понтонного моста коїлось незбагнене: наші війська посувались назад до Різи. Чому? Адже там, попереду, мають наступати. Там усе готове, навіть досить пристойна опорна мережа, з якою ми морочились три доби. З досвіду ми знали, таку опорну мережу і прив'язку готують для серйозних проривів. Що ж сталося?

Ні Заїкін, ні Соколов нічого не знали.

— Союзнички, — похмуро кинув Катонін під час чергової зупинки.

Тепер ми посувалися ліворуч берегом Ельби. Різа позаду. Навкруги — гарно, та, коли обстановка неясна, не до краси. Круті береги. Сосни. Піщані пагорби. Чудова дорога. Гарно! І все-таки...

— А що — союзники?

— Що, що! — не витримав Заїкін. — Місцем поступаємось.

— А наступ? Наш?

— Розвідка боєм була. Дременули фріци, а там — і американці. Тепер нашим команда: до Ельби американців пустити. От і...

Хтось здивувався.

Хтось не дочув.

Хтось куняв.

Хтось матюкнувся.

— Теревені! Годі душу ятрити! — не витримав Соколов, розбудивши Володю, що дрімав біля нього.

— Що? — той навіть підскочив і хотів схопити карабін.

— Відпочивай, відпочивай, — лагідно сказав Соколов. — Нічого. Приверзлося.

Дошило. Низько звисав туман. Гір не видно, але вони десь близько від нас. Гори, пагорби, високі, наче влітку, трави. Ми промокли до рубця і в цих травах, і під дощем.

— Яка зараз робота!

Хлопці лаялись. Лаялись офіцери. Але діло є діло: попереду Мейсен, в ньому засіли фольксштурмівці.

— Який ще Мейсен? — дивувався Вадя. — Берлін взяли — і раптом?

Його почув Соколов:

— Не хникати! І так мокро. А Мейсен, якщо хочете знати, місто, і немале...

Ми робили те, що належало робити піхоті. І не тільки ми — поруч артилеристи, сапери, що наводили переправу на Ельбі, новачки двадцять сьомого року, які не наздогнали своїх майбутніх частин. Ми повзли понад дорогою по холоднуватій мокрій траві назустріч поодиноким пострілам.

Сто метрів. Постріли і вибухи фаустпатронів не вшухали.

— Не стріляти! Була команда не стріляти! — басив Соколов. Він, мабуть, простудився, і ми насилу впізнавали його голос.

Та ніхто з наших і не стріляв.

У темряві я наштотхнувся на щось холодне й м'яке, і тільки коли проповз мимо, зрозумів.

— Фріц якийсь, готовий уже, — сплюнув Володя, що повз біля мене.

Тепер ми бачили місто. Кірхи межі гір і дахи будинків, асфальт у спалахах вибухів, де-не-де у вікнах тьмяне світло. Чути, як стомлено шелестять листом дерева, і знову спалахи — один, другий, третій... Звідкись згори, із міста. Це — по нас.

Вадя сопів, важко дихав.

— Це ж безглуздо, мабуть, загинути отут після Берліна? Га? — промовив він, коли ми залягли по команді комвзводу біля якоїсь огорожі. — А я й про медаль мамі не встиг написати.

— Не мели дурниці!

Вадя промовчав. Але я знав, про що він думав: «А Сашко?»

Позаду на шляху почулося цокання копит, іржання коней і торохтіння коліс.

— Тепер усе гаразд, — весело сказав комвзводу.

— А що, товаришу лейтенант? — пожвавішав Вадя.

— Зараз ударить батарея, а тоді — наша черга, — сказав Соколов.

Батарея незабаром ударила. Після пережитих нами артпідготовок це був досить кволий удар. Чотири легкі гармати ніби лузали горіхи, посилаючи снаряди через наші голови на місто. Але Мейсен зразу принишк. У туманному повітрі щось забіліло. У вікнах і на дзвіниці одної з кірх з'явилися білі прапори.

— Тепер уперед!

Ми посхоплювалися з землі й кинулись до міста:

— Ур-ра!

Та що далі ми пробиралися вулицями міста, то більше розуміли, що «ур-ра» ні до чого. Місто мовчало,— біля будинків стояли тільки поодинокі жителі з білими ганчірками в руках і безугавно вигукували: «Капут! Алес капут! Капут!»

І зненацька на центральному майдані — автоматні черги з вікон.

— Туди! — скомандував нам з Вадею молодший лейтенант Заїкін, що опинився поруч.— Мерщій нагору!

Він кинувся вперед, у під'їзд, ми — за ним.

На площадці другого поверху Заїкін відчинив навстіж двері квартири, а нам наказав:

— Вище! На третій! Я сам!

Двері квартири на третьому поверсі були прочинені. За дверима було чути якийсь гуркіт і автоматні черги.

— Тихо! Тільки тихо! — я зупинив Вадю.— І не соли!

Вадя дихав як паровоз:

— Я не сопу... Але розумієш...

— Замовчи!

У темній квартирі ще стріляли. І серед пострілів — голос, жіночий, майже істеричний: «Хто? Хто?» чи: «Отто! Отто!» Я не встиг розібрати, бо почув кроки на сходах — це біг Заїкін.

— Заходь! — крикнув я і схопив Вадю за рукав шинелі, штовхнувши ногою двері. В квартирі було темно, хоч в око стрель, і я вперся дулом автомата в щось живе, тепле і почув жіноче верещання й крик, коли Вадя вистрілив з карабіна ліворуч від мене у відчинені двері.

— От-то! Майн гот, От-то! — закричала огрядна грудаста жінка, на яку я наткнувся у темному коридорі, і кинулась у кімнату — світлішу, з розчиненим вікном.

— Я вбив його. Здається, вбив,— винувато бурмотів Вадя, встаючи з підлоги.

Він раніше від мене опинився в кімнаті, де біля вікна лежав цивільний німець у піжамах і поруч — автомат і розкидані на підвіконні та підлозі диски.

Вбіг Заїкін з ліхтариком і пістолетом у руках:

— Що? Ну? — він відштовхнув жінку, яка репетувала, посвітив на вбитого — старий, сивий, побачив я,— потім на нас.

— Це я його вбив,— повторив Вадя.— Але він стріляв, товаришу молодший лейтенант! Розумієте...

— Зажди! — перепинив його Заїкін і тут же крикнув жінці, що лементувала:— Та заткніть пельку!

Жінка, злякано схлипуючи, забилася в куток.

Комбат перевернув тіло вбитого, потім освітив ліхтариком кімнату,— видно, щось помітив і знову повернувся до трупа старого:

— Погляньте, а це ж — генерал. Ось на фотографії і тут — те саме обличчя. Треба було живцем його брати, хлопці, живцем!

Вадя виправдовувався:

— Він же стріляв, товаришу молодший лейтенант... І темно. Хіба визнаєш, що генерал. І в піжамі...

— Ну, скажу вам, хлоп'ята! Ось він — закордон! Коли вже є закордон, то тут!

Володя, звичайно, правий. Хоч і неприємний він мені зараз, і голосу я його не виношу, він правду каже. Гарта, курорт Гарта — чарівне місце.

Чарівне! По-перше, тут не місцевість, а краєвид. По-друге, тут не будинки і навіть не вілли, а — замки. По-третє, у цих місцях не тільки ми, а навіть поважний сучасний історик не знайде й сліду війни. По-четверте...

Словом, що казати по-четверте, коли все це або сон, або наше прибуття в Гарту просто непорозуміння. Те, про що ми дізнаємось на місці («Дрезден за вісімнадцять кілометрів», «Славнозвісна галерея, знаєте, це ж там»), тільки ще більше бентежило Вадю:

— Війна! Дрезденська галерея! Оця Гарта! Казка! Диво!

Вадя й так очманів після історії з генералом. І хоч генерал був не такий уже й знаменитий — залізничний, та й то у відставці,— Вадю всі поздоровляли, жартували з нього, а Вадя все сприймав всерйоз і страшенно цим пишався.

— Я одразу ж, як ми з ним зайшли в квартиру, відчув,— не вгавав Вадя.— Не може бути, щоб простий житель — і з автоматом... А тут ще й жінка його зарепетувала... Я до кімнати... Бачу, стріляє... А сам старенький — звичайний собі мирний дідок... Я карабін — і в нього... Темно, але все-таки влучив... Молодший лейтенант Заїкін каже: прямо в груди, через спину пройшло... Потім молодший лейтенант посвітив ліхтариком... Каже, генерал...

Краса Гарти красою, та зараз усім хотілося спати. Хотілося всім, і всі хитрували: комусь же треба заступати на чергування. Але дрібні пристрасті справді дрібні, та й як ти їх виявиш!

Ми заступили в наряд: Вадя — біля штабу дивізіону, я («Хай йому чорт, це чудово!») патрулював біля наших

(«біля наших!» — на зло їхнім колишнім високопоставленим власникам!) замків. Довкола гóри і осяяні фарами машин дороги, а в небі зорі й місяць — холодно-реальний, спокійний, височів над нами.

— На добраніч, товаришу молодший лейтенант!

— Бувай здоров!

— На добраніч, товаришу лейтенант!

— Гаразд. Гляди мені тут. А хто тебе заступає?

Я називаю хто.

— А ти чого шкутильгаєш?

Я й справді трохи накульгував ось уже місяць. У позі щось кололо, іноді її зводили корчі, але я старався не помічати цього. Може, після того поранення в Польщі? Осколки?

— Та я не шкутильгаю...

— Ну, бувай!..

І тут чомусь я починаю думати зовсім не про те — про неї. Я хочу бачити її, хочу бути разом...

Я не знав одного — де вона? В Різі? Мабуть, там уже союзники, але не ті, яких ми з нею бачили, а інші. А втім, очевидно, саме «ті» — справжні наші союзники. А інші, що прийдуть,— це ще треба з'ясувати. «Ті» були наші, бо по-справжньому зазнали горя й лишилися живими-здоровими завдяки нашим — нашим піхотинцям, саперам, артилеристам, танкістам... Інші — то Другий фронт, і коли він уже стає приводом для анекдотів — це не дуже добра ознака.

Але дивна річ — і говорячи, і думаючи про «тих», ніяк не можу позбутися думки: «А чому так? «Вони», визволені з таборів військовополонених і навіть з концтаборів, зберегли людську подобу. А як інші, наші? В Освенцімі? І не тільки в ньому. Під Фрідландом, у Ламсдорфі, і не тільки там? «Вони» — ми шойно бачили це в Різі — зразу ж наділи військову форму й дожидали приходу своїх, а наші, свої, лежали на нарах, і ми виносили їх, не схожих на людей, до світла, і вони вмирали, не здолавши радості визволення. Вмирали, попоївши. Вмирали, побачивши світло. Вмирали, довідавшись, що все страшно скінчилось».

Тут не встиг я дійти якоїсь певної, ясної думки, як почалася люта стрілянина. Стріляли з рушниць. З автоматів. З пістолетів. Злітали в зоряне небо трасуючі кулі й ракети — жовті, червоні, зелені. Кожна мала свій глибокий воєнний смисл,— але чому їх так багато і всі зразу?

Наші вискакували на вулицю, запитували, що сталося, і я поки що нічого не міг їм відповісти. Вискакували офіцери й солдати. Вискакували одягнені й напіводягнені. Вискакували в самому спідньому. Але зі зброєю в руках.

А Гарта навкруги шаленіла. І не тільки стріляла, а й кричала — дико, захоплено горлала сотнями голосів:

— Капітуляція! Капітуляція! Капітуляція!

Я чув тепер чітко, точно, але ще не вірив, хоча й відповідав нашим останнім, що спізнались:

— Здається, капітуляція...

Наші теж почали стріляти в повітря.

— Товаришу лейтенант! Невже? — покликав я Соколова, що хтозна-де взявся поблизу.

— Так, так...— говорив він.— Здається, все тепер... Кінець!

А стрілянина, і ракети, і дикі вигуки — все зливалось навкруг у якийсь радісно-божевільний рев-гуркіт.

— Ти чого стоїш, як сич! — Володя кинувся до мене, обняв, підхопив.— Перемога, хлоп'ята, перемога!

Підбіг Вадя:

— Невже? Та це ж!.. А тебе не змінили?

Здається, змінити мене в цій метушні забули. Вадя вже звільнився, а я ще на посту.

Вся Гарта вирувала. Стріляла в повітря. Танцювала. Десь узялися гармошки, баяни, акордеони. Солдати старіші, не рівня нам, плакали:

— Дожили!.. Дожили!..

Офіцери перемішалися з солдатами, солдати — з офіцерами. Не розбереш, де начальство, де підлеглі.

Удалині чути звуки духового оркестру. Дивні, неточні звуки, що невлад награвали мелодію знайомої пісні:

Белоруссия родная!
Украина золотая!
Ваше счастье молодое
Мы стальными штыками оградим!..

Оркестр з юрбою солдатів ішов по вулиці. Звуки музики лунали все голосніше. Ось вони вже десь близько.

Я дивився на край вулиці. Оркестр — три солдати: дві труби і барабан — велично простував, обростаючи натовпом. Гриміла тільки музика, а я вже бурмотів собі слова:

Ваше счастье молодое
Мы стальными штыками оградим!..

Дивно, але пісня, яка страшенно остобісіла в учбовому полку, лунала зараз зовсім по-іншому.

У гомоні й сум'ятті я почув своє прізвище. Мабуть, згадали, ідуть зміняти.

Я підняв над головою автомат, махнув:

— Я тут!

— Дивись, хто! Дивись!

До мене пробрався Володя. А за ним — старший лейтенант Буньков і Макака.

— Ніби запізнались ми з Петровим... Ну, поздоровляю! — Буньков несподівано тричі поцілував мене. — А лейтенант де? Соколов?

— Тільки що тут був...

— Ти йди! Я тобі на зміну, — сказав Володя. — Забув!

Ми пішли разом з Буньковим і Макакою, не чуючи одне одного, насилу пробиваючись крізь юрби солдатів.

— Ми вас другу добу наздоганяємо, — шепнув мені на вухо Макака.

— Я зараз пошукаю його. Може, він тут, — пообіцяв я Бунькову, коли ми нарешті добралися до будинку, де розташувався наш взвод. — Почекайте хвилинку...

Через обиту плющем хвіртку я побіг у дім. Кімнати порожні — і перша, і друга, і третя. Зараз усі, звісно, на вулиці. Я оббіг кімнати першого поверху і згадав: може, на другому? Соколов, Заїкін і старшина батареї оселилися там. Мармуровими сходами збіг на другий поверх. У кімнаті Заїкіна нікогісінько. Далі...

Я відчинив навстіж двері й побачив лейтенанта Соколова. Він лежав з широко відкритими очима на ліжку.

— Товаришу лей...

Соколов був мертвий. Поруч на ліжку лежав його пістолет.

Я не сподівався цього.

— Товаришу старший лейтенант! Товаришу старший лейтенант! Убили! Убили його! — не знаю, що я кричав, кинувшись униз.

Буньков, Макака і я вскочили в кімнату. Завмерли біля ліжка.

— Ех, Михайле, Михайле... — з боєм сказав старший лейтенант. — Як же це ти...

На столі Буньков знайшов похапцем написану записку: «В моїй смерті прошу нікого не винуватити. Крім тої, яку я любив і якій марно...»

Записка була не дописана.

— Ось погляньте,— Буньков показав нам записку.— Якби його вбили... Краще б його вбили...

А за вікнами ще грав духовний оркестр. Він ходив зараз по всіх вулицях Гарти, і солдати, що залюбки йшли за ним, не дуже зграйно горлали слова знайомої пісні:

Белоруссия родная!
Украина золотая!..

Гриміли дві труби, бив барабан у такт мелодії. Пісня була та сама, і її повторювали без кінця-краю. Може, не знали оркестранти нічого іншого, а може, їм просто було зараз однаковісінько.

— Ура! Ура! Ура! — гриміла Гарта, мабуть, ніколи ще не була вона такою гомінливою.— Ура! Ура! Ура!

Нас викликав до себе командир дивізіону.

— Товаришу майор, пробачте,— першим почав Буньков.— Чому все-таки лейтенант Соколов не став заміщати мене, коли я... Чому він не одержав жодної нагороди?..

— Стривай, стривай, Буньков! — перепинив його Катонін.— Що ти думаєш, я — дурень? Радився де треба. Не порадили. Сам знаєш чому. І взагалі треба розпеченим залізом випікати все, що ганьбить наш дивізіон...

— А при чому тут дружина! Адже Соколов...

— Соколов! Соколов! Зрештою, ти вважаєш нормальним, коли дружина радянського офіцера стає дружиною есесівця? І досить про це. Я покликав вас не для цього! Так от, це вас усіх стосується. І вас,— Катонін кивнув нам.— Ви нічого не бачили. Лейтенант Соколов загинув. І ніякого самогубства! Кінець кінцем, честь нашого дивізіону — дорожча. Не треба, щоб тінь від цього падала на справи моїх хлопців. А це...— він узяв зі столу записку, яку дав йому Буньков, і розірвав на дрібні клаптики,— отак... І якщо хоч одна людина дізнається, відповідатимете ви. Зрозуміли?

— Так точно! — сказали ми з Макакою.

— Ясно,— пробурчав Буньков.

— То й добре. А тепер лаштуйтеся в дорогу. Через дві години ми виїжджаємо на Прагу.

— Хіба не кінчилось усе? — здивувався Макака.

— Для кого кінчилось, для нас — ні. У Празі повстання. Армія Рибалка вже рушила туди. Корпус і ми,— він ще раз поглянув на годинник,— через годину п'ятдесят п'ять хвилин — за ними.

Соколова поховали урочисто, як належить. Сам майор виголосив промову. Сказав про сміливість лейтенанта. Закінчив словами: «...Вічна пам'ять героям, що віддали своє життя за честь і незалежність нашої Батьківщини!»

Після похорону ми лишилися з Буньковим наодинці.

— ...Перед самою війною одружився він, — розповідав комбат. — Одружився з людиною, яку, очевидно, дуже кохав. Так покохав, що, можливо, і не придивився до цієї людини як слід. Потім війна. Він — в армії. Вона лишилась в Орлі. Німці прийшли. Ну й... Дізнався: дружина, його кохана дружина, з есесівцем злигалась. У Німеччину з ним утекла. Отак! Уявляєш, що в нього на душі було! А тут ще нерозумні люди знайшлися: перестали довіряти Соколову. Мовляв, жінка продалась, хіба мало що! І от людина живе з своєю бідною, чесно виконує свій обов'язок, прекрасно воює. До останнього дня війни — до перемоги. А тут... Обов'язок був для нього понад усе!

— Пробачте, товаришу старший лейтенант, але там... — у кімнату забіг Макака. — Там хлопця якогось нашого... З новачків... Так сильно садонуло... Прямо по... Як це називається — в пах... І по ногах...

Ми злетіли з другого поверху по сходах. Пробились через юрбу солдатів.

— Вадя?

Я не повірив своїм очам.

Вадя сидів на мармуровій підлозі тераси, прихилившись до колони. Білий мармур з темними прожилками й слідами крові. Вадя корчився від болю, блідий, обличчя змарніле.

— Вадю!

— До медсанбату негайно! Машину! Петров, машину комдива сюди! — закричав Буньков. — Скажи, я звелів.

— Розумієш, як безглуздо, — шепотів Вадя. — Я он туди... А він стріляє... Я теж вистрілив... А він чергу прямо сюди... І от...

Катонінський газик підкотив до воріт вілли. Ми з Буньковим і Макакою несли Вадю на руках. Він стогнав, скреготав зубами. Коли не дуже зручно поклали його на задне сидіння, Вадя якось легко зітхнув і подивився на мене блискучими очима:

— А ти знаєш, я зараз би міг... Ще вбити міг... Слово честі... Вони — гади... Я б ніколи тепер таких не жалів...

— Вадю, усе буде добре! Присягаюся, усе буде добре!

Я сам не вірив у це.

— Коли я так, як Сашко,— бурмотів Вадя.— Як Сашко, розумієш?.. І, признаюсь, я тепер зовсім не боюся... Зовсім... Тільки от умирати... не хочеться!

— По-дурному як вишло,— сказав Володя.— Не дай бог так...

— Що так? — спитав Макака.

— Та от, як Вадька... І до медсанбату не довели. Смерть, кажу, дурна.

Я знову не витримав:

— Чому ж дурна? А ти посланку надішли — і за Вадю, і за Соколова, і за Сашка!.. Шукурбек іще. Надішли!

— Та ні, хлоп'ята, ви мене не зрозуміли...

А взагалі він сам нічого не зрозумів.

По-дурному?

Смерть завжди передчасна. Я ніколи не бачив, як помирають стоп'ятдесятилітні і навіть столітні. Я бачив, як умирають ті, кому не було й п'ятдесяти, і сорока, і тридцяти, і двадцяти. На війні від свіжих ран і не на війні від давніх. Умирають — не доживши, не долюбивши, не доростивши дітей, чогось не доробивши.

І хай живі це пам'ятають. Живі, які живуть тому, що не дожили ті...

Ми їхали цілу ніч і півдня, майже не зупиняючись. Ми поспішали так, що не встигли дізнатися: сьогодні Москва святкувала День Перемоги.

У Празі ще точилися вуличні бої. Найтяжчі — тихі, коли по тобі стріляють з вікон і з горищ, з підвалів і з-за рогу. Армія Рибалка встигла. Ми не встигли.

Дев'ятого травня визволена Прага тріумфувала:

— На здар! На здар! На здар!

Тепер, здається, все. Війні кінець.

Але знову:

— По машинах!

— Куди? Навіщо? Куди?

— В гори!.. Там німці!..

— Які німці, коли все кінчилось?

— Ні, ще не кінчилось...

Так, ще не все кінчилось. Десятого, і одинадцятого, і дванадцятого, і тринадцятого травня ми прочісували гірські ліси. Велике угруповання німців намагалося персбратися з Чехословаччини до американців. Бої виникали несподі-

вано і несподівано кінчались. Ми транспортували полонених на збірні пункти.

Чотирнадцятого травня — останній легкий бій і остання група полонених. Це не всенародне свято. Але війні тепер і справді кінець.

Кінець! Я хотів поздоровити Наташу, але зараз для цього єдиний шлях — лист. На війні нас розділяли кілометри, тепер — розділяли країни. Наташа лишилася в Німеччині, ми — в Чехословаччині. Знову пересування. Вони в Чехословаччині, ми під Віднем, в Австрії. Поки ми з Макакою писали на наших машинах лозунги («Руські прусських завжди побивали! Руські двічі в Берліні побували!», «Ми перемогли по праву! Слава Вітчизні нашій! Слава!»), вони перетнули австрійський кордон. А ми? Фарба ще не висохла на наших машинах, як пролунала команда: «Сідай!» Ідемо до Угорщини.

— Дай копійка! — першими нас зустріли циганчата.

Старий циган награвав на скрипці «Золотий огонёк» і «Катюшу».

А циганчата танцювали круг наших машин, залазили на колеса та підніжки:

— Дай копійка! Красунчику, дай копійка! За перемога дай!

«Любий!

Вітаю тебе з днем народження. Дуже, дуже вітаю! Як давно ми не бачились. Навіть не віриться, що кінчилась війна. І вона ще, мабуть, не кінчилась: сьогодні ми їдемо дуже далеко, на другий край нашої країни. Якщо ти читав «Цусіму», то знатимеш, де я.

Згадую нашу останню розмову з тобою і твої слова: «Давай розпишемось». Любий мій дивак!

Може, ми й побачимось. Я не пишу тобі про головне, найголовніше для мене й для тебе. Мабуть, ні до чого це зараз...

Бувай здоров і бережи себе! На все добре. І — не сердься! Обнімаю.

Н.»

Рік 1946-й

І треба ж, щоб таке сталось! Три роки, і знову — той самий госпіталь, на тій самій Строминці, і Гурій Михайлович той самий, і сестра Вірочка — Віра Михайлівна. Наче й не

було оцих трьох літ, не було фронту, й Берліна, й Праги, й перемоги. І мене там не було. І Віра Михайлівна не залишала нашого хірургічного відділення. Тільки обличчя в неї інше — не її: вона, мабуть, горіла. Потім пластична операція... Я не питав.

І палата в мене інша. Така, про яку я мріяв тоді, у сорок третьому. Та й в усьому вигляді госпіталю щось інше, ще не зовсім мирне, але й не воєнне, як тоді. Поранені не свіжі, а з застарілими ранами, і багато просто хворих — суглоби, пухлини, переломи, вивихи, апендицити, грижі.

— І треба ж, знову ліва. Як тоді! Подивіться, Гурію Михайловичу.

В обличчі Віри Михайлівни — чужому, незнайомому обличчі — з'явилося щось спокійне, урівноважене. І все ж вона така, як була колись — лагідна, добра. І її великі руки орудували над моєю ногою, знімаючи пов'язку.

— Так, так, голубе. Поверни. Отак,— казав Гурій Михайлович.— Даремно, даремно не дався. Тоді треба було різати... А тепер некробіоз явний. Ще, голубе. Ще поверни. Так. Ага... Побачимо, що можна зробити. Побачимо. А робити щось доведеться. Ач до чого дійшло...

— Ноги не дам! — сказав я досить рішуче.

— Не про ногу мова, а про осколки,— заспокоїв мене начальник відділення.— Погано. А там видно буде, видно. Запустив. Даремно запустив, голубе. Так і до некрозу недалеко. Чув таке — гангрена? Отож...

— Ти вже слухай Гурія Михайловича й терпи,— радила сестра.

— Я терплю...

Віра Михайлівна протерла ногу спиртом. Зробила укол пеніциліну. Знову забинтувала — тепер широким бинтом.

Вона відвела мене до палати. Коридор той самий, і столик, де я креслив графіки. А квітів тоді не було. Тепер — на всіх вікнах. І вікна не заповнені шторами. На подвір'ї між голими деревами погойдувались од вітру електричні лампочки. Блищав сніг — його багато тут, більше, ніж на московських вулицях. Навіть на лавочках величезні білі шапки.

— Погуляти б!

— Не треба, хворий! Не треба! Поки температура — лежати...

— А тоді всіх хворих пораненими називали,— згадав я.

— Звичка,— погодилася Віра Михайлівна.— До всього звикаєш. Лягай, лягай обережніше. Отак...

Дивно, що я знов бачу Віру Михайлівну. А хіба не дивно,

що доля знову закинула мене в той же госпіталь! Життя готує часом неймовірні зустрічі. Зустрічі, яких не мало бути за всіма законами здорового глузду. І — несподіваний збіг, як часто буває він у житті! Куди частіше, ніж у книгах...

— І давно ви знову тут? — спитав я, коли сестра поправила на мені ковдру.

— Другий місяць.

— На яких же фронтах були?

— Під Ленінградом, у Прибалтиці, потім на Другому Білоруському, а коли там кінчилось — на Далекому Сході. Мукден, Харбін, Порт-Артур.

Вона усміхнулась чомусь винувато, обличчя її зашарілося:

— От понівечили... Це трапилось в Маньчжурії, коли в мене вже... Зате синок у мене росте. Такий гарний хлопчик — Вовочка...

Вона сказала це так, як може сказати тільки жінка, мати. Мати, що пройшла війну не тільки як воїн, солдат, а і як жінка... А це ж не однаково!

— Скільки ж йому?

— Та от уже два місяці! Піду годувати зараз... Я ж тут близько живу...

В палаті нас четверо. Двоє наглухо забинтовані після пластичних операцій. Старшина й молодший сержант. Вони лежали й думали про одне: що буде з їхніми обличчями?

— Син на мене, казали, схожий, викапаний, — озвався один. — А тепер як же? Безглуздя, та й годі...

Другий утішав чи то сусіда, чи то себе:

— Звісно, всяк буває, але, кажуть, і непогано виходить. Не так уже й потворно. Он у Вірочки нічого ж. Жінка, і та терпить. А що нам — люди сімейні. За молодлицями не бігати.

У третього — суглобовий ревматизм та ще, здається, кепсько з серцем. Обличчя й ноги набрякали, ночами він стогнав, без упину повторюючи: «Чортівиння! На війні хоч би що, а тут усі болячки повилазили!»

Моє ліжко біля вікна. Вікно виходить не на подвір'я, а на протилежний бік — у якийсь вузький провулок. Рипить сніг. Уранці рипить. Удень. Увечері. І вночі. Провулком попід парканом ідуть люди. Ліворуч і праворуч. Уривки слів і рип, рип, рип. Сьогодні на вулиці морозяно, і за вікном рипить цілий день. Учора була відлига. Капало з дахів, булькало в калюжах. Двірничка тричі посипала піском слизькі місця і бурчала на перехожих: «Працювати дайте! Не бачите! З дороги!»

Скоро друга доба, як я лежу тут. Тільки друга, а скільки

попереду. Наші, певне, встигнуть доїхати до Курил. Курили — це десь далеко. А матері треба подзвонити завтра. Попросити дозволу в Гурія Михайловича й подзвонити. А може, й Ксенії Павлівні — самому? Ні, хай краще мати. Вона може з'їздити й дізнатись про все докладніше. Додому ж Наташа, звичайно, пише. І нічого не могло статись — війна з Японією давно скінчилась. Але чому ж мої листи з листопада не доходили до неї? І що це: «Такого адресата нема». І чому вона сама мовчить? З листопада. Листопад. Грудень. І ось уже — січень...

Комсоргом я став невдовзі після загибелі Сашка. Звільненого комсорга нам не давали, і тому формально мене зарахували на посаду ад'ютанта замполіта. Це було ще півбіди: капітан майже не турбував мене дорученнями. Але ж я був звільнений від занять та інших солдатських повинностей, і як тільки потрібна була людина для якогось діла, згадували мене:

— Нехай разом...

Так, у Пілішчабі, під Будапештом, нам спішно знадобився листоноша... Польова пошта була далеко, за вісімнадцять кілометрів. Я став разом листоношею. Щоранку на велосипед — і по листи. А втім, мені це навіть подобалось: листи, адресовані мені, я прочитував на дві години раніше.

У Пілішчабі ми жили у величезному кам'яному сараї, жили й спали тісно, майже по-фронтовому. Не було приміщень для їдальні, для занять. Та ось у жовтні нас перевели в Пілішварошвар — досить велике селище міського типу — і виділили зразу кілька будинків.

— Добре було б тепер обладнати Ленінську кімнату, — сказав замполіт.

— Так, щоб солдати могли й відпочити, і розважитись, і попрацювати над підвищенням свого рівня, — підтримав замполіта майор Катонін.

Треба то треба. Кілька днів ми опоряджали приміщення, роздобули радіоприймач, шахи, шашки, трохи книжок та журналів, повісили гасла. Всі були задоволені.

— Ну, а завідувати Ленінською кімнатою, мабуть, найкраще тобі, — сказав замполіт. — Бо ми від занять тебе звільнили... До речі, майор згоден. Я домовився.

Так я став комсоргом, ад'ютантом, листоношею, завідувачем Ленінської кімнати.

— Ліжко своє сюди постав, — порадив замполіт. — При господарстві й спати зручніше.

Я спочатку зрадів. І справді, після відбою, перед сном, приймач можна покрутити! Та й самостійність повна!

У першу ніч мені розбили тільки одну шибку. Винуватого я не знайшов і вранці. Перш ніж їхати по листи, я пішов до старшого місцевого поліцейського. Він був дуже люб'язний, швидко зрозумів, що до чого, і через десять хвилин прислав до мене скляра.

— До ночі добре буде, міцно буде. Вночі не знаю, як буде. Виборна боротьба! Хто як бореться. Від бандитів спокою нема! Клич мене знову. Завтра клич. Та я й сам прийду.

Скляр був балакучий і чудово розмовляв по-російському. Під час першої світової війни був у нас у полоні, одружився з росіянкою, і навіть діти, каже, в нього по-російському розмовляють не гірше, ніж по-угорському.

— Хіба так уже й неодмінно знов поб'ють? — висловив я сумнів.

— Поб'ють, поб'ють,— заспокоїв мене скляр.— Доки вибори не кінчать, битимуть.

В Угорщині тривала передвиборна кампанія. Десятки партій — великих, дрібних і зовсім мізерних — вели не дуже зрозумілу нам боротьбу. Соціал-демократи й соціалісти, аграрники й консерватори... Самі угорці казали нам, що реакційні партії тісно зв'язані з англійцями. Англійські представники в союзній контрольній комісії, що перебувала в Будапешті, без сорому втручались в передвиборні збори консерваторів та аграрників і відкрито керували їхньою боротьбою проти Комуністичної партії. Щоб зміцнити свою діяльність проти комуністів, реакціонери піднімали ціни. І справді, ціни росли в Угорщині блискавично. Минулого тижня кілограм цукру коштував вісімнадцять тисяч пенгів, тепер — двадцять п'ять тисяч. Два дні тому за звичайну голку я платив сто пенгів, сьогодні вона вже коштувала сто двадцять. Коробка сірників — двісті пенгів. Зошит поганого паперу — шістсот. Щітка для взуття — вісімсот... У суєті передвиборних пристрастей з'явилися якісь нічні бандитські зграї. Убивали комуністів, наших солдатів, грабували, гвалтували. Вже кілька ночей підряд наш дивізіон піднімали по тривозі: ми виїжджали то в Пілісанто, то в «рідну» нам Пілішчабу, то в Дьендеш. Заарештованих і знайдену зброю здавали в поліцейське управління.

І от іще ці шибки!

Півночі я не спав, чекаючи, коли, як запевняв скляр, у вікно знову влетить каменюка. Та навкруги було напрочуд

тихо. І раптом уже на світанку я почув спросоння якесь шарудіння біля вікна й голоси.

Я схопився, засвітив світло. Одне з вікон було заклеєне папером знадвору. Шибка ціла. Що ж це таке?

Після закінчення війни в нас відібрали трофейні автомати. Взявши карабін, я вийшов на вулицю. Ані душі. Над будинками ледь-ледь займався світанок. Я підійшов до вікна і побачив на ньому плакат. Так он воно що шаруділо! Плакат приклеїли просто на скло. Зірвати його — але що там на плакаті? В темряві не видно. Почекаю до ранку.

Через годину, ще й на світ не благословилося, з'явився знайомий скляр:

— Як спалося, пане солдат?

Я кивнув йому на вікно:

— Що це за плакат?

Скляр прочитав, посміхнувся:

— О, це консерватори! Вони пишуть: хто хоче, щоб Червона Армія лишалася в Угорщині, нехай голосує за комуністів. Це не страшно. Консерватори — слабка партія, їй не вірять, — скляр хитро блиснув очима.

— А зручно зняти? — спитав я, кивнувши на плакат. — Застує світло.

— Зручно, — сказав скляр. Він засміявся і сам зірвав плакат. — Нехай знають, що їм не пощастить заступати світло.

Тепер ми з склярем зустрічались майже щоранку.

Плакати з'являлися на вікнах не часто. Частіше доводилося вставляти шибки.

Після закінчення виборів обстановка справді стала спокійніша. Я вже ладен був раювати на всіх своїх постах, як несподявано на мене впала нова біда.

— Доведеться тобі прийняти склад, — сказав майор Катонін. — Якщо вже ми тебе звільнили...

— Але, товаришу майор, де ж комірник? Я...

— В тому й справа, що прокрався комірник! Вигнали ми його.

— Але ж я...

— Нічого, нічого, впораєшся. Та й роботи там не так багато. Для кухні видаси продукти на весь день і — гуляй.

І я гуляв. Ранком, тільки-но розвиднялось, я біг на склад видавати продукти. Потім — до Ленінської кімнати. Потім — на велосипед і по листи. Потім... Найстрашніше було вночі. Коли лунала команда «Відбій» і весь дивізіон лягав спати, я востішав на склад. Світив свічку й тягав на вагу мішки з цукром та крупою, буханки хліба й відра з олією. Я пере-

важував їх, звіряв усе з накладними. Це була страшна робота людини, що не довіряла сама собі...

Та ось, здавалося, прийшов порятунок. Прийшов на початку січня. Він був мов найкращий новорічний дарунок: — Ми ідемо на Батьківщину! На переформування!

Прощавай, Угорщино! Прощавай, склад! Прощайте, мої численні обов'язки! Нарешті! Я хочу бути солдатом, звичайнісіньким солдатом, який вартує на постах і спить у казармі разом з усіма. Я хочу вставати по «підйому» й лягати з «відбоем». Я дуже хочу підвищувати свою бойову та політичну підготовку...

Уночі перед від'їздом я відчув, що мене морозить. Мені було холодно, і тільки нога моя, та ж сама ліва нога, неприємно свербіла. Її пекло наче вогнем. Нога боліла й раніше, але такого, як оце, ще не було.

— Сходи в санчастину, — порадив Макака. — В тебе температура.

Йти в санчастину, щоб, чого доброго, запроторили в якийсь госпіталь, лишитись тут, коли всі поїдуть? Ні!

Надвечір ми закінчили вантажити ешелон.

— Дорога далека, влаштуйтеся зручніше, — сказав старший лейтенант Буньков.

Ми рушили. Через усю Угорщину, згодом через Румунію на Ясси, звідти на Київ. У Києві мене мало не зняли з ешелона. Макака проговорився Бунькову: «В нього дуже висока температура. Горить увесь, погляньте».

В Брянську ми з'ясували свій остаточний маршрут: Далекий Схід — Курільські острови.

Я зрадів: Далекий Схід! Там — Наташа!

Більше я нічого не пам'ятав. Ні того, як ешелон вирушив з Брянська, ні того, як я опинивсь у Москві, на Строминці, в «своєму» Центральному евакогоспіталі...

Мати приходила до мене вже тричі. Вона змінилась і, як мені здалося, постаріла за ці роки. Риси обличчя загострились, очі померхли. Скільки ж їй зараз років? Я підраховував у думці: віднімав, складав, знову віднімав. Вийшло сорок. Справді, багато.

Вчетверте вона прийшла не сама. Познайомила:

— Ось Леонід Іванович, мій товариш по службі...

Я дивився на високого, сивого чоловіка і майже не слухав його слів і слів матері. Вони говорили про щось, а я бачив мокрий оком, і червоноармійця поряд, і село попереду,

і хлоп'я на дорозі — в ушанці й самій сорочині, а потім я біг до нього... Ні, не я біг. То батько біг! Невже мати забула оте все? А втім, чому забула, вона ж цього просто не бачила... А в Лежайську я бачив і Геннадія Васильовича, і Наташу, яка йшла поруч нього. І все одно вона не стала мені від цього далекою. І вона сама, що любила його, ні в чому не образила пам'яті про нього, хоч теж любить, я вірю, любить мене.

Що це? Невже я просто несправедливий до неї, до своєї матері?

Леонід Іванович вийшов з палати перший. Прощаючись, перепросив:

— Піду покурю...

Мати лишилась. Неуважно оглянула палату й моїх сусідів, питала, вже вкотре, що принести мені в четвер, а тоді сказала:

— Я от порадитись хотіла... Як тобі Леонід Іванович?

Можливо, мені треба було знайти якісь делікатніші слова, щоб не образити її.

Але я, здається, не знайшов:

— Що ж, по-моєму, він симпатичний. Женись!

— Не «женись», а вже, скоріше, «виходь заміж», — поправила мене мати, спаленівши.

— Ну заміж! Хіба не все одно!

Вона зраділа й стала вихваляти Леоніда Івановича:

— Він дуже серйозна, хороша людина. І уважний до мене. І все-таки я не буду одна. В моєму віці...

Вона заквапилася:

— Треба його порадувати... Він же чекає...

Дивно, але вона нічого не спитала мене про Наташу. Минулого разу принесла адресу. Була в Ксенії Павлівни і, мабуть, балакала про щось із нею. А зі мною — ні слова.

— То я піду... Гаразд? — повторила мати.

— Побудь іще хвилинку, — раптом сказав я. — Я хотів тобі також... Словом, я теж одружився... І давно!

— Що ти кажеш? Як — одружився?

— Та отак, іще на фронті. І в нас має бути... Словом, у нас є дитина...

Я сам не тямив, що говорив. Я говорив те, про що тільки думав і догадувався з тих листів, які надсилала мені Наташа. Та ось уже майже три місяці їх не було зовсім.

— Як же це можна? Тобі треба вчитися, закінчити освіту! Це неможливо! Ти жартуєш! Ти...

— Ні, я не жартую, мамо! — вперто промовив я. — Все буде добре! Повір, буде добре! А ти женись, мамо! Справді, женись...

— Я вже казала тобі... Не «женись», а «виходь заміж»,— поправила вона й несподівано заплакала: — Я така рада, що ти не проти... Я так хотіла, щоб ти...

Це був ще дуже важкий рік, навіть у Москві. Місто жило по картках. У госпіталі нас годували не краще, ніж у сорок третьому. І людям, що оточували нас,— лікарям, сестрам, няням та й тим родичам, які приходили в прийомні дні й години до нас,— жилося важко. У Москві не тільки на ринках, а й просто на вулицях — біля магазинів, на перехрестях — вешталися спекулянти. Вони мали все, чого не було у вільному продажу.

Нам, що не працювали, а лежали цілими днями, жилося більш-менш стерпно: від гарантованого сніданку до гарантованого обіду, а тоді — до вечері і знов до сніданку.

Іншим — гірше. Життя, сповнене щоденних труднощів і турбот, поглинуло людей, і, зрозуміло, вони поринули в нього, не дуже оглядаючись на той час, який уже минув,— воєнний.

Кілька днів Віра Михайлівна ходила похмура, і я не знав, як підступитись до неї, дізнатися, в чому справа.

— Усе гаразд, гаразд,— коротко відповідала вона.

І раптом несподівано відкрилась, коли я ненароком /спитав її про сина:

— Погано, погано, не знаю, що й робити. Молоко в мене пропало зовсім, а у Вовочки рахіт. Лікарі кажуть: «Харчування, харчування». А яке тут харчування — на вісімсот карбованців? І мати в мене — стара, майже злягла... Замучилась...

Вона мало не плакала.

У мене був годинник, і я запропонував:

— Віро Михайлівно, візьміть! Обміняйте або на гроші...

Сестра образилась:

— Та хіба я для цього... Як вам не соромно...

І сердилась на мене ще кілька днів.

Якось увечері я зважився:

— Братці, якщо я у вікно вистрибну коли на годинку-дві, не викажете? Розумієте, годинника оцього продати треба...

Сусіди по палаті обіцяли — ні пари з уст. Єдине, що мені не зовсім було ясно, в чому я можу вийти на вулицю. Коли б хоч літо, а то зима, та ще й холодна. В самому халаті? Правда, в мене є теплі шкарпетки. В них і в капцях не замерзнеш.

А втім, я вже не раз чув про незвичайні витівки пожилеців госпіталю. Дехто тікав через прохідну, домовившись, мабуть, із черговими. Був випадок, коли хтось спустився через вікно другого поверху і потім щасливо, непомічений, повернувся назад. Дехто примудрявся якось попадати на Преображенський ринок, що був поблизу, а дехто — йшов на ніч у справах суто особистих. Невже мені не пощастить? А що, коли попросити матір принести мені лижний костюм? Вона сама казала, що випадково вцілів. Зрештою, можна їй сказати, ніби мені дозволили потроху гуляти.

План мій удався. Мати, нічого не підозрюючи, принесла мені лижний костюм, і в той же вечір, після вечері (добре, що вона кінчається не пізно, о восьмій вечора), я вистрибнув у вікно.

— Не турбуйся... Коли що, скажемо: покурити вийшов... Або — живіт заболів. Тільки недовго, гляди!..

Поминувши злосчасний провулок, де на мене скося позирали перехожі (бачили, мабуть, як я стрибнув на одну здорову ногу з вікна госпіталю), я звернув праворуч, до Яузи. Мені пощастило: на мосту прогулювались якісь типи. Вони повторювали майже безгучно, не ворухачи губами:

— Облігації купую! Купую облігації! Смушок е! Дамочки, смушок! «Біломор»! «Біломор»!..

— Ось годинник кому? Золотий! — підбів я.

— Покажи, штамповка, мабуть! — поцікавився один.

— Швейцарський,— заперечив я.

— Триста, беру.

— Та ні, що ви!

— Кажіть свою ціну! Скільки?

Я думав запросити п'ятсот, але не зважився:

— Хотів би чотириста.

— Беру.

Він відлічив мені чотири сотні й сховав годинника кудись за пазуху.

— Ще, може, щось є?

— Та ні, більше нічого.

— А костюмчик на біса тобі? Госпітальний же...

— Костюм мій. Чому госпітальний?

— Не костюм, а ти госпітальний!

— Звідки ви знаєте?

— Не вперше ваші хлопці тут бувають! — посміхнувся парубок.— Маємо діло! Скидай, сотню дам.

Це було спокусливо, але зостатися в самому спідньому на такому морозі?

— Добіжиш, близько ж зовсім,— наче зрозумів мене хлопець.— Скидай!

Я вагався.

Хлопець змилюстивився:

— Ну гаразд, проведу. Хай уже. До госпіталю, а там скинеш. На якому поверсі?

— На першому.

— Пусте!

Ми подалися назад, до госпіталю... Біля вікна я скинув куртку, штани.

— Тримай! — сказав покупець, тицьнувши мені сотню.

— Грійся, грійся, а то ще схопиш запалення легенів. Ти ба, і костюм продав! — Сусіди по палаті причинили за мною вікно й загнали мене під ковдру.— І нащо тобі отак гроші знадобилися?

— Просто так,— сказав я з-під ковдри.— Треба...

— А ми ось про що говорили без тебе,— сказав забинтований старшина.— Розмова тут була в тебе з сестрою, з Вірочкою. То скластися б потроху для неї? Може, й ти що даси? Ми зібрали дві сотні. Як?

За вікном сипав сніг і мела хуртовина. І знову з ранку до ночі було чути кроки. Так тривало довго-довго. Коли лежиш, час спливає дуже повільно. Уже зняли бинти з обличчя старшини, і він тепер довго дивився в уламок дзеркала. Дивився, мовчав. У молодшого сержанта ще пов'язка. Він поглядав вузькими щілинами очей на старшину і теж мовчав. Мене кололи. Кололи щодня двічі. Головна небезпека, здається, минула.

— Ще якийсь місяць, голубе, і на стіл. Різати! Різати! — говорив Гурій Михайлович.

Слова «різати» я не боявся. Різати — не відрізати. А витягти осколки — будь ласка. Тим паче, що сиділи вони в мене, як казала Віра Михайлівна, дуже вдало — у м'якоті.

Коли лежиш, добре думається. Про домівку і про хлопців, що тепер, як мені гадалося, пливуть на великому чудовому кораблі із Владивостока на Курили. А втім, зараз зима, і вони навряд чи куди-небудь пливуть. Незабаром закінчиться короткий місяць лютий, а там...

Я думав про січні, люті, березні...

«Хлопчику! Чуєш, хлопчику! Підожди!» Це було в січні. Сороковий рік. Шість років тому. А згодом тоді ж, але в березні: «А я й не знала, що так кінчаються війни...» І — «Ти став доросліший», коли ми йшли по Петровці і коли

вже була війна, про котру ми й не гадали і не знали, яка вона буде. Листи, листи, яких я чекав тут, у цьому госпіталі: «Здрастуй!», «Здрастуй!» І знову госпіталь не госпіталь, а фронтовий медсанбат, і знову січень: «Ну, як ти? Як? З Новим роком тебе!» А потім ще кухонька, маленька, біла кухонька в якомусь польському селі, і чай на світанку, і її розмова крізь замкнуті двері з полковником, і наприкінці слова до мене: «Почекай! Не треба нічого говорити! Добре?» «А що тепер буде, ти подумав?» — це вже Лігніц. Згодом її листи й записки з okazji: «Любий!» Скільки їх було за ці шість літ...

Сьогодні я прокинувся з відчуттям чогось незвичайно світлого, що мене чекає. Я заплющив очі, неначе хотів дивитися гарний сон. Сон, сон, та вночі мені, здається, нічого не снилося. А що ж мене чекало сьогодні і чого я радів? Мої сусіди шепталися, але я не чув їхніх слів. Знову розплющив очі. Як тепло та ясно! А вікно майже зовсім замерзло. Візерунки. Химерні візерунки. Тільки біля нижньої планки рами прогалинка — там сніг, сніг, сніг. Унизу батарея, і тому вікно не замерзає. І знову рипить, рипить, рипить сніг за вікном. І уривки чийхось слів. Навіть подумати страшно, як це я вистрибнув з цього вікна тиждень тому, як заліз потім назад.

І все-таки сьогодні... Що ж сьогодні?

— Ти вже не спиш?

Це — голос старшини.

— Ні.

— Ех,— зітхає він. — Он воно як буває!

— А що?

Тільки тепер я підвів голову з подушки й побачив, що ліжко молодшого сержанта порожне.

— Що буває? Де він?

— Ти й справді нічого не чув? А ми думали...

Я нічого не розумів. Я нічого не чув.

— Де він? Невже помер?

— Якби... Гірше, браток. Збожеволів наш молодший сержант. Забрали його, вночі й забрали. Гамівну сорочку ледве наділи. Дуже бешкетував. Сестру побив. Ось мене подряпав усього. Жаль... Такий хлопець був...

— Недарма все мовчки лежав. Думав, мабуть, багато,— озвався другий сусід.— А плакав як, наче дитина мала. Голови, мовляв, нема в нього і обличчя теж. Обличчя все своє шукав. Аж страх бере! Оце тобі й війна!

Я чекав листа.

— Тобі лист,— сказала Віра Михайлівна.

Я схопив жаданий трикутничок і зразу ж зрозумів: не те. Це — Макака.

«Нарешті ми прибули на нове місце. Їхали дуже довго, майже цілий місяць. Всюди сніг, сніг, а двері теплушки ми тримали зачиненими, бо холодно було. Мерзли. Навіть окропу на станціях майже ніколи не було. А дров ми з собою не взяли. Роздобували в дорозі, та здебільшого сирі.

Тут улаштувались непогано. Шкода тільки, що ненадовго. Навігація почнеться в травні, і тоді ми маємо вирушати далі.

У нас усе гаразд, всі живі-здорові. У дорозі я підхопив фурункульоз, але тепер він майже пройшов. Катонін і Буньков залишаться, здається, з нами. Решту офіцерів уже перевели в інші частини. Не кажу про наших хлопців. Хлопці всі лишилися. Краї тут гарні, але глушина. Справжня тайга. Багато звірів. Кажуть, що водяться навіть ведмеді й тигри. Ми бачили білок, лисиць, бурундуків, зайців. Ще кажуть, ніби влітку тут багато всякої погані й кліщів.

Поблизу нас — табір японських військовополонених. Ідуть чутки, що ми вартуватимемо в цьому таборі. Це дуже цікаво. Я ніколи не бачив разом так багато японців. Інтересно, що це за люди.

Ми тепер знову багато вчимося. Навіть у дорозі були заняття, а як приїхали сюди, для нас зразу ж встановили сувору дисципліну і по шість годин занять: три — до обіду, три — після денного сну.

Годують добре, краще, як в Угорщині. Про мамалигу вже забули.

Хлопці часто згадують тебе. Ну, а В. Протопопов такий, як і був. А тепер одержав ще одну личку. Задається.

Обов'язки комсорга виконую поки що я. Приїжджай швидше, бо я не дуже вмію все це робити. Немає в мене хисту до цього. Якщо тобі не важко буде, подзвони, будь ласка, моїй мамі (телефон К 2-44-23) і скажи, що в мене все гаразд. Нехай не турбується. Я зараз і сам напишу їй.

Кіно в нас буває не часто, і картини здебільшого старі. Дивились: «Трактористи», «Антоша Рибкін», «Великий вальс», «Секретар райкому» і «Леді Гамільтон». Сьогодні обіцяють «Черевички». Я піду неодмінно, якщо мене не пошлють у наряд.

Як твоє здоров'я? Чи загоїлась пога? Ми навіть не встигли попрощатися з тобою, бо в тебе була дуже висока температура і ти нікого не впізнавав, марив.

Напиши мені, будь ласка, на польову пошту, яку я вказав у зворотній адресі. Як сам бачиш, вона в нас тепер змінилась.

Видужуй і швидше приїжджай.

З привітом

Вітя Петров»

В кінці листа була коротка приписка:

«Не нудьгуй! Не залежуйся! Чекаємо! Дуже! Пробував дізнатися про місце перебування Н., та поки що безуспішно. Шукатиму ще. Не журись!

Обнімаю!

Твій Максим Буньков»

Вона зайшла в палату в гімнастерці і в чоботях, рум'яна, від неї пахло зимою. В руках держала щось загорнуте в кілька ковдр — воно дихало, живе, чорнявеньке, окате.

— От,— сказала вона,— ми приїхали... Ну, як ти? Ждав?

Віра Михайлівна бігала круг неї та біля мене, розгублена, нічого не розуміючи:

— Як же це, Наташенько! Як? Адже разом у Порт-Артурі лежали! Родили разом, і я нічого не знала... Як ти назвала її?..

— Назвала? Та ніяк, Вірочко, не назвала. Ось разом... Разом з ним вирішимо... Якщо не забудь... Може, Надійкою?..

— Надя, Надія — це гарно! Ой як гарно, Наташенько! — погодилась Віра Михайлівна.

— Чого ж ти мовчала? Чого? Я ж писав тобі! — бурмотів я, не вірячи тому, що все це не сон і не казка.

— Не сердься,— сказала Наташа.— Я просто... Просто дуже багато думала...

Рік 1961-й

...Увечері я вів Любу з дитячого садка. Мені подобаються ці мандрівки: уранці — в дитячий садок, увечері — назад. Я звик до них давно. Отак ми колись ходили й з Надійкою.

— А як Надя ходила в дитячий садок — вона ж велика? — дивується Люба.

Добре йти по московських вулицях і відповідати на такі запитання.

— А от мама й не знає, що ти приїхав, а я знаю! — каже Люба.

— Ні, мама знає!

— Все одно я раніше! Ти ж до мене прийшов! А не мама й не Надя.

Вологе весняне повітря зовсім не по-московському свіже. І сонячно, і цвірінкають горобці, і купаються біля парапетів тротуарів голуби — купаються в калюжах біля самісіньких коліс автобусів та машин. І поспішають люди, і машини, і мигтять вогні світлофорів, і все метушливе, звичне, веселе навкруги.

— Надя теж була маленька, як і ти, — кажу я.

— А я вже велика.

— Отже, Надя була така ж велика, як ти. Але знаєш, як вона любила дитячий садок? Навіть у неділю хотіла, щоб ми йшли в дитячий садок...

Люба мовчить. Згодом починає говорити про щось інше. І раптом каже:

— Я теж люблю дитячий садок.

Вона явно хитрує: розуміє, чому я мовчу, і вимовляє ці приємні слова навмисне для мене.

— Так ото й любиш?

— Люблю! Справді, люблю!

Не знаю, чи пам'ятає вона, що було рік тому. Сльози починалися о сьомій ранку, коли Люба прокидалась, а о пів на дев'яту, коли ми приходили в дитячий садок, вони просто лилися рікою. Я викручувався як міг, нишком тікав, а ввечері... Ввечері дізнавався, що Люба майже цілий день була не в групі, а в кімнаті завідувачки і «дзвонила» по телефону по черзі «то — татові, то — мамі».

А дорога в дитячий садок? Ой, яка ж то була дорога! Люба падала на брук, біла ногами по асфальту і репетувала на всю вулицю: «Нехай краще мене з'їдять злі собаки, ніж іти в той дитячий садок!»

— Я теж захочу в неділю йти в дитячий садок, — каже мені зараз Люба. — Як Надя! От побачиш. А неділя коли?

Я відповідаю Любі, коли буде неділя.

Згодом питаю:

— А про Гагаріна ти все знаєш?

— Не Гагарін, а Юрій Олексійович Гагарін! — поправляє мене Люба.

...Я думаю про дитинство — своє і наше дитинство. Про дитинство і юність, котрі, можливо, не схожі на дитинство і юність наших сьогоднішніх дітей. Але і в несхожому є схоже. Чи пам'ятаємо ми про все?

Ми з Любою простуємо по вулиці і навіть по проспекту — він називається зараз саме так, — але ж колись його не було. А було шосе, і ми приїжджали сюди кататися на лижах чи просто гуляти. Ми! А якими ж ми були в ті роки? А потім ми йшли по цьому шосе на фронт — адже нинішній проспект був прифронтовою смугою. І ми йшли цією смугою, ішли, йшли вперед. Але які ми були?

Ми простуємо з Любою по Ленінградському проспекту — широкому, зеленому, гамірливому. Ми йдемо з Любою, а я думаю про Надійку. І про Наташу. Добре, що вона хотіла раніше втекти додому.

Люба вже спала. Наташа подзвонила годину тому:

— Не сердься, але в мене партком. Ніяк, ніяк не можу!.. Оце втекла раніше. Але я не гніваюсь. Я й сам би так... Я жду її.

Ми сидимо вдвох з Надійкою.

— Таточку, а далі?

Ми сидимо довго-довго і розмовляємо про минуле. Про те, як усе це було в сороковому, і в сорок першому, і пізніше. Про це можна говорити без кінця-краю.

— А тепер іди готуй уроки, — раджу я Надійці. — Поки мами немає.

— А потім ти мені ще розкажеш?

— Розкажу...

— Піду повторювати пройдене.

— Ти, мабуть, цього не розумієш, — кажу я, — але без пройденого важко зрозуміти сьогоднішнє. Отже, повторення пройденого...

— Я знаю, про що ти, — перебиває Надійка. — Ось там сьогодні в Шереметьєві кубинців зустрічали. Один з них дуже гарно виступав. Ми, каже, повторюємо те, що зробили ви, — революцію. Нам легше, каже, ніж було вам, бо ми йдемо вашим шляхом... Ти ж про це?

— І про це, Надійко. Бачу, ти зовсім виросла. Ну, йди! Тепер Надійка готує уроки, а я жду Наташу.

Нарешті дзвонить телефон. Мабуть, вона!

— Покличте, будь ласка, Надю,— лунає в трубці серйозний чоловічий басок.

— Зараз. Надійко, тебе.

Надя говорить з кимось по телефону.

— Таточку, це Ігор. У нього... У нього... батько хворий... Можна, я до нього збігаю?..

Я киваю.

— Ігоре, я зараз прийду,— кидає вона в трубку.— Так, так, зараз. Мені дозволили...

Надійка вже на порозі.

— Почекай,— гукнув я.— А як його прізвище?

— Чиє?

— Та отого Ігоря?

— Баринов, а що? — дивується Надійка.— Ти ж знаєш!

Ну, звичайно, ім'я його я чув і прізвище чув. Серед інших. Хіба мало їх там у Надійчиному класі. І як же я не подумав раніш...

— Ти не знаєш, у Ігоря брат був? — питаю.— Старший брат?

— Звичайно! — дивується Надійка.— Я, по-моєму, тобі казала. Він загинув на війні, в Берліні. Сашко. Ти не пам'ятаєш?

— Пам'ятаю. Пам'ятаю. Ну, йди, іди! — кваплю я (Надійку.— І коли що, подзвони мені. Добре?

...І ось — Наташа. Вона входить стомлена, бліда і, мабуть, у неї болить голова, і все одно вона така ж, як завжди. Така і навіть краща.

— Ну, здрастуй! — каже вона.— Тепер — здрастуй!

Повісті про жінок

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

Для одних війна скінчилась разом з їхнім життям. Для інших, хто живий, вона—недавній, учорашний день і дається знаки й сьогодні...

Цю книгу я назвав «Повісті про жінок», бо мені хотілось розповісти не просто про війну, котра завжди була справою чоловічою, а про війну і про жінок. П'ятсот тисяч їх, наших радянських жінок, було в сорок першому — сорок п'ятому в армії, на фронті. П'ятсот тисяч — півмільйона. І їм було набагато важче, ніж нам, чоловікам...

Та ще й таке. Коли я вже писав цю книгу, одержав листа. Хочу навести його повністю, так, як його написано:

«Я ні разу не писала в редакцію радіо, а от 28 червня я почула, що пишеться книга про жінок на війні, й хотілось би побажати, щоб у цій книзі присвятили кілька сторінок і жінкам іншим. Сорок другого року нас мобілізували на трудовий фронт, як і належить за законом воєнного часу. Ця сувора повістка й досі збереглася в мене. Нас мобілізували на Балахнінську електростанцію, від якої залежало постачання фронту зброєю. Тільки мені бракує грамотності, щоб зуміти описати так, як довелось пережити.

Коли ми приїхали, нас, як мобілізованих, депутатка розселила по приватних квартирах по двоє, по троє. Нас послали на різні роботи. Їздили в Бор вантажити білу цеглу. Вантажили скло з заводу на баржу, просто собі руками. Їздили в Дзержинськ — вантажили обережненько якісь балони. І багато всяких робіт, про які раніш я ніколи навіть не чула. Доводилось сидіти цілу ніч у цьому підвалі, топити піч (калорифер), куди дрова вкидали — двометрівку, непиляну. А коли довелось для електростанції вивантажувати цемент з баржі на берег, то паперові мішки були нам понад силу. Ноги під тобою тремтять, дрож у всьому тілі од ваги

такої. Пройдеш з мішком на спині по містках на берег, від цього тягаря навіть очі боліли.

А через кілька днів мене викликали в контору. Багато з нами не розбалакували. Велено—роби! Сказали: «Ти завтра на сьому годину підеш за місто на таку ось адресу, скажеш, від кого прийшла, і тобі дадуть людей. Ти ними тільки керуй на розвантаженні, а сама не носи цементу». Більше нічого не сказали, не попередили. А коли прийшла, в прохідній комендатури мені сказали: «Ти жінка? Ну, бери собі робітників». Відчинили ворота й дали мені сорок два чоловіки, а вони — німці, полонені. Я досі ніколи не бачила німців, а тут зразу вести мені через усе місто до Волги німців сорок два чоловіки. Хоч вони й роззброєні, і я без гвинтівки, але мене всю якось разом сама воля перестроїла. Я, проста жінка, і ось несподівано — командир. Веду німців по місту, скажу їм «співайте» — співали щось, і на роботі ми якось розуміли одне одного. Тільки вони часом на баржі пробували прикидатись хворими або розжалобити мене своїми фотографіями, показували, що та як у них дома, казали, що дома в них багато цукру, а в мене нема.

А я їм теж товчу: «Цукру, мовляв, багато, а чого ж ви прийшли до нас, російського цементу захотіли? То й розвантажуйте!» І хоч як з ними я стомлювалась, і їсти хотілось, та все-таки трималася. Так хотілось їм показати, що російські жінки сильні, невтомні. Після розвантаження я їх вела знову до їхніх корпусів. А дорогою за нами біжить дівтора і кричить: «Москва — салют, а Гітлер — капут!» А задній, ще й без штанців, відстає, а теж гукає: «Капут! Капут!» Німці озирались і повторювали: «Капут, капут». Мені дали десять днів відпочинку й написали про мене в газеті.

Поверталась я страшенно стомлена, дуже їсти хотілось, а по картці продовольчій все якось виходило — по три дні наперед перебір. Часом бувало навіть: потай від хазяйки витягала в їхньої собаки з банки гнилу або морожену картоплю і їла.

А найбільше доводилось працювати на розпилюванні колодок, коли не вистачало торфу для станції. Ми пиляли ночами. Звечора, бувало, намочить дощ, а на світанку заморозить. Тільки потріскує твій брезентовий фартух.

Раніш я ніколи нікому не вірила, що можна спати на ходу, а тут навчилась. Ідемо в їдальню й на ходу обнімемося, дві жінки, і на якусь мить засинаємо, зіпершись одна на одну. Кілька разів прилітали німці бомбити. Ми тікали до

сховища. Схопиш чурбак і, сидячи на ньому, хоч трошки подрімаєш. А ті, котрі були молодші, вмить складали частівки, ну, як млинці пекли.

Та й чи треба мені про все писати?

Всю війну я листувалася із своїм чоловіком. Він уже вмер. З фронту збереглися в мене вірші його й листи, і я їх усе читаю. Зараз мені вже 58 років. Живу сама.

Прошу пробачити мені, що забрала час оцим листом.

Антоніна Іванівна Ш.»

От і все.

А мабуть, Антоніна Іванівна Ш., як і моя Марія Матвіївна Февральова («Вірити й пам'ятати»), пише в анкетах: «У Вітчизняній війні участі не брала...»

ПОВІСТЬ ПЕРША

ІІ ЗВУТЬ ЯЛИНКОЮ

— А я знаю. Ти — Олександри Федорівни онук.

— Звідки ти знаєш?

— Схожий. Як викапаний! Правда! А чому раніш не приїздив сюди?

На все міг сподіватись Льонька, тільки не на це. Казали, начебто він схожий на батька. Це й справді так, мабуть. Ну, на матір. Можливо. Трохи. Але щоб він, хлопець, та був схожий на бабусю! Це неймовірно. Льонька аж почервонів.

— А чому, питаю, не приїздив раніш? — не вгавала вола.

Чому не приїздив сюди раніш? Що ти їй скажеш!.. Може, це й недобре, що він досі не бував тут, у бабусі. Але так склалося, що він не приїздив. Бо їздив у піонерські табори. На зміну чи й на дві. А торік і на три. А раніш?.. Раніш Льонька ходив у дитячий садок. Смішно? Таки смішно... З дитячим садком і їздив за місто... Тільки цього він майже не пам'ятав...

— Бабуся щороку гостювала в нас. Тому й не приїздив, — буркнув Льонька. А сам думав: «Ну й дівчиської!..»

Це було в передвоєнному тридцять дев'ятому, коли Льонька вперше приїхав до села Серьожок. Вони стрілися в крамниці сільпо, куди Льонька ходив по сіль.

Її звали Ялиною. Часом пестливо — Ялинкою. Але так називати Льонька не зважувався.

У Москві він був собі хлопець як хлопець, а тут перед нею пасував. Коли два роки тому, засперечавшись, стрибнув з триповерхового будинку, не боявся. Ногу поламав, на п'яти кістку, терпів. Колись у школі (в другому класі, здається, вчився) на бильцях катався, впав зі сходів, зуби по-вибивав — мовчав, не плакав. А давно, коли й до школи не ходив, забрався в колючий дріт. Батькові довелося розрізати той дріт ножицями, щоб витягти Льоньку, а він і оком не моргнув. Зціпив зуби, а потім ще й хвастав. Учителів у школі чи старших хлопців Льонька ніколи не боявся... А тут...

Ялинка, Ялиночка, Ялиця-палиця... Смішно, мабуть? Мабуть...

— А чому тебе звать ось так — Ялинка? — спитав він якось.

Взагалі несподіваних імен у ті роки було немало. Індустрія, наприклад, Електрифікація, Віл, Робселін, Сталіна, Колективізація... У Льоньчинім класі був навіть один Проля, а повністю — Пролетарська Революція. Коли виросте, Пролетарська Революція Петрович буде!

Але Ялинок досі він не зустрів.

— А Серьожки — хіба не смішно? — швидко сказала вона. — Чому наше село Серьожками зветься? От і не знаєш! Льонька розгубився: він не знав.

Та й звідки було знати? Він досі й назви «Серьожки» не чув. Знав тільки, що бабуся живе десь у селі, неподалік від річки. Нарою зветься. А Серьожки...

От, наприклад, іспанські міста й провінції, де йшла боротьба республіканців із франкістами, — Мадрид, Толедо, Валенсія, Гвадалахара, Астурія, Каталонія, — він знав. Усіх героїв-прикордонників, починаючи з Карацупи, знав. Стахановців — Кривоноса, Бусигіна, Мазая, Гудова, Дюканова, Изотова, Сметаніна, Семиволоса... Та й пілотів, що звершили далекі, без посадки, перельоти на Далекий Схід і в Америку, не кажучи вже про целюскінців та папанінців. Не тільки на прізвище, а й на ім'я та по батькові. Футболістів «Торпедо», «Спартака» він також знав. Навіть усяких чужоземців з Ліги націй. Усі висоти коло озера Хасан: Безіменна, Чорна, Богомольна, Заозерна, Кулетметна Гірка, Міждоріжна...

Знав, мабуть, бо любив читати газети — дорослі, не тільки «Пионерскую правду».

А що Серьожки! Про село Серьожки в газетах не писали. Та й листів до бабусі в Серьожки йому писати не доводи-

лося. Влітку бабуся справді гостювала в них у Москві, часом і взимку, на різдво, а точніше, на Новий рік приїздила!

— Думаєш, назвали так через березові сережки? — вела своє Ялинка.— Зовсім ні, хоча й багато в нас росте беріз. Просто поміщик тут жив один, у нашій школі, тільки було це до революції. Такий, кажуть, дивак... Усіх дітей своїх називав Серьожками. А в нього самі тільки хлопці родились. Шестеро дітей, і всі хлопчиська! От і пішло — Серьожки!.. Це розповідав мені татусь. І мамуся. Отак!

— Цікаво,— не витримав Льонька, насправді вражений несподіваним відкриттям. Але подумав про інше.

«Татусь», «мамуся». Це смішно! Ялинці тринадцять років, не маленька вже, а розмовляє, як дитина. Льонька ніколи б так не міг сказати: «мамуся», «татусь». Уже краще б «мама», «тато»... Або «мати», «батько», коли з хлопцями розмовляєш про батьків.

І все-таки чому вона, кремезна та присадкувата, не схожа ні на ялицю, ні на палицю (скоріше Льонька видавався їй палицею), зветься Ялинкою, так і не второпав.

Льонька був майже на голову вищий від Ялинки. Але, виходить, нічого це не значить. Він перед нею ніяковів та червонів, немов перед старшою. Куди поділась московська самовпевненість? Очевидно, тому, що цокотіла Ялинка не вгаваючи. І розпитувала. І знала більше від нього. А була ж однокласниця і, коли говорити вже про вік, то на два місяці молодша за Льоньку.

— А Ялинка? — Вона всміхнулась, а її довгі, вицвілі на сонці вії затріпотіли, як волохата гусинь.— Мама колись так назвала. Вона росіянка в мене... Так і пішло — Ялинка! Всі звикли...

— Чому росіянка?—не зрозумів Льонька.— А хто ж іще?

— Тато в мене естонець. Тільки обрусілий,— пояснила Ялинка.— Хочеш, Анкою клич або Анею. І так теж можна. А насправді мене Ендою звать. По-російському це означає: «Своя»... Отак!

Льоньці здавалося, що вона звичайнісінька сільська дівчинка. Ходить босоніж. Обличчя в ластовинні. Вицвіле волосся й куці кіски. Навіть очі округлі, великі й, зразу видно, не блакитні, не сірі, не карі, а вицвілі, бліді. І злиняле платтячко, по коліна, не таке, як тоді носили міські дівчатка. І раптом... тато — естонець, Енда — «Своя».

— Виходить, ти—іноземка? —Льонька зовсім здивувався.

Живих іноземців йому бачити не доводилось. Коли не брати до уваги іспанців, та й то дітей, котрі ходили до їх-

ньої школи на піонерський збір. Їх було багато на той час у Москві. Але іспанці майже не розуміли по-російському, а Льонька, як і всі хлопці, розумів з їхніх слів тільки одне: «Но пасаран! — Вони не пройнуть!» Це про фашистів, звісно.

— Яка ж я іноземка, коли й мови естонської не знаю, і в Естонії не була! — відповіла Ялинка. — Знаю «тере» — і все! «Здрастуйте», значить. Отак...

Ялинка, Ялиночка, Анка, Аня, Енда, Своя... Такої мудрації Льонька розшолопати зразу не міг. У тринадцять років поряд з таким дівчиством — нелегко.

— Я краще називатиму тебе просто Ялинкою, — буркнув він. — Добре?

— А мені що?.. — весело сказала вона. — Як зручніше, так і зви. — І тут же додала: — В кіно зі мною підеш? «Семеро сміливих». У клубі ввечері крутять...

— А звісно. Чому не піти?

— Тоді я по квитки збігаю! А то, поки ми тут базікаємо, квитків не стане!

Згодом, того ж літа, Льонька, здається, збагнув, чому вона — Ялинка. Справді, колюча, йоржиста, мов ялинка. Ти їй слово, а вона — в штики, під'юджує чи глузує.

Льонька приїхав до підмосковного села Серьожок. Приїхав на літо до бабусі, хоча мріяв зовсім про інше — про піонерський табір.

Але що там — приїхав! Льоньку привезла в село мати, занепокоєна його здоров'ям після запалення легенів. Правда, вона до останного дня все казала: «Ти знаєш, путівки в табір мені поки що роздобути не пощастило. І все ж таки, може...» Та Льонька знав, що справа не в путівці, а в запаленні.

Після запалення легенів Льонька був худючий, як жердина, — таких тичин скільки завгодно і в самому селі коло хат та й поза хатами: біля обори, стайні й нагородах. Льонька, зрештою, був блідий, як вода в Нарі, де йому по приїзді забороняли купатись.

— Ти ж не ходи на річку, Льонечко, — просила бабуся. — Бо я мамі твоїй обіцяла.

Про це Льонька знав і сам.

— Купатись будеш не раніш як у половині липня, коли вода в річці добре прогріється, — напучувала його мати. — І дуже прошу, не переч мені. А то розповім татові. Ми з ним про все вже подумали, на все зважили...

Батьки, мабуть-таки, про все подумали, на все зважили. Крім одного: купатись Льонька міг і так, не обов'язково, щоб це бачила бабуся.

Ну що ж, не потрапив він до піонерського табору, як хотів, дарма. Хай буде село. Серьожки. Нехай і Серьожки. Є дещо й важливіше від села чи табору. Табір табором, а екзамени? З екзаменами не жартуй! Запалення легенів перед екзаменами — кращого й не придумаєш!

До шостого класу Льоньку перевели без екзаменів саме через запалення легенів. Всі однокласники заздрили йому. Ще б пак! На екзаменах багато хто дістав куди гірші оцінки, як за чверті року. А Льоньці саме за ними, четвертними, виставили й річні. Та й усе! Три «посередньо» (їх ласкаво називали — «посики»), всі інші — «добре» та «відмінно». І хоч оцінки відмінні були в Льоньки тільки з фізкультури й поведінки (за поведінку нижчих оцінок взагалі нікому не ставили, навіть запеклим лобурякам, що зав'язли на другий рік), все одно — це були «відмінно». Льонька радів!

Але батькові про це не скажеш. Матері — тим паче.

Льонька похвастав перед Ялинкою. Того ж таки дня, коли познайомився з нею в крамниці.

Ялинка чомусь поставилась до його шкільних успіхів досить стримано.

— Подумаєш! Хвалько! — буркнула вона. — В мене та кож два «посики». Тільки я не хворіла, а складала екзамени, як усі...

Може, саме через оту Ялинку чи, може, ще чомусь, але село Льоньці перестало подобатись. Правда, село йому й раніш ніколи не подобалось. Так принаймні здавалось, хоча в селах він досі й не бував...

Ну що тут, в очих Серьожках? Зранку вийдеш на вулицю — вже нікого й нема. Самі тільки малюки голопузи в піску порпаються. Тихо, хоч пробі кричи. Ні людей тобі, ні машин, ні гудків, ні голосів...

Інша річ — у Москві. Там... Що там, Льонька не міг і сам собі з'ясувати, але там — це там... От хоч би й кіно. Йди куди заманеться, вибирай будь-яку картину! А що? Справді так: бо в Москві кінотеатрів п'ятдесят, не менше. Або в дворі... Скільки в кожному дворі хлопців збирається! Хочеш — у футбол грай, хочеш — по горищах лазь, наче по джунглях якихось, чи по дахах, а набридло — йди купуй морозиво... На кожному розі, будь ласка!

— Природа в нас гарна, Льонечко! — каже бабуся. — Розкіш яка!

Природа — можливо. Та що Льоньці й природа оця, і привілля, коли довкола така тиша і село якесь глухе!.. У Москві ніколи не знав хлопець, що таке нудьга, тут можна занудитись. Правда, є тут річка. Але ж і в Москві можна купатись. Їздили вони з хлопцями в Щукіно на канал, до Тімірязевки на ставки ходили. Купайся скільки хочеш!

А радіо? В Москві Льонька так до нього звик, що й не слухав. А тут зараз помітив: чогось йому бракує. Збагнув: радіо немає. І газет. Дома батько передплачував «Правду» й «Вечерку», це крім «Пионерки», звісно...

Бабусі листоноша приносив одну невеличку газетку. «Маяк» називається. Але в ній нічогоісінько не було. Ні про футбол, ні про війну, ні про що. Ні про які події. Тільки про таку-от бригаду, і ще про таку, та й ще... Хто скільки чого зібрав, хто як підготувався до оранки, до жнив, до косовиці, як там щось прополюють...

Льонька щодня переглядає отой «Маяк», та цікавого в ньому мало. Жив хлопчина світовими категоріями, а тут маєш — як там щось полюють...

— Ну як, у нас гарно? — спитала Ялинка.

— Нічого... Так собі... — не дуже лукавлячи, відповів Льонька.

— А ти знаєш, що наш колгосп перед веде в районі? От і не знаєш! — вигукнула Ялинка. — А те, що його висунули на Всесоюзну сільськогосподарську виставку, знаєш? Е-е! Та звідки тобі знати! Ти ж москвич!..

До кіно вони ходили тричі. На «Семеро сміливих», на «Трактористів» і на німий фільм «Свято святого Йоргена».

Спочатку Льоньці незручно було ходити з дівчиною, ні перед ким не криючись.

Якось він навіть натякнув:

— Може, хлопців візьмемо? Веселіше!

У нього вже були в селі знайомі хлопці.

— Коли веселіше, то візьмемо! Якщо мене боїшся, неодмінно візьмемо! — відрубала Ялинка.

— Та ні, чого ж боюся! Це я просто так, — намагався виправдатись Льонька.

В клубі завжди було тісно. Та й клуб той не скидався на клуб: колишній поміщицький амбар недалеко від школи, заставлений довгими рипучими лавами.

Ялинці мовби й подобалось, що на них усі дивляться. А Льонька ховав очі, совався на місці й не міг дочекатись, коли в залі погасне світло.

Та вже починався сеанс, і Льонька, може, від того, що довго чекав, чомусь починав сопти носом і чхати. На лихо, в найприкріший момент починався в нього нежить.

— На здоров'я,— шепотіла Ялинка, поправляючи на шиї галстук.

І ще раз:

— На здоров'я!

Знову:

— На здоров'я!

І от, як здалося йому, роздратовано нарешті спитала:

— Ти простудився? На здоров'я!

— Чому? Я завжди, між іншим, в кіно чхаю. І в Москві! — надто вже переконливо мовив Льонька.

Коло хати Льонька спіймав їжачка. Той спокійно тупцював майже біля самого ганку. Льоньці такого бачити ще не доводилось. Він, звісно, накрив їжачка. Зняв куртку й накрив.

Їжак був плохенький, не скручувався у клубок, не коловся, лише стиха пирхав, мовби чхав.

Льоньці кортіло похвастатись своєю знахідкою. Але бабусі вдома не було і хлопців на вулиці немає... Що ж робити?

Пустив їжачка на підлогу в кімнаті. Згадав — налив молока в блюдечко, поставив перед їжачком. Не п'є! Носом його в молоко встромив — пирхає, не п'є. Знову взяв їжачка, вийшов на вулицю. Ялинка тут як тут.

— Що це в тебе?

— Та ось, піймав! Сам піймав, розумієш! Він біля ганку, а я...

— Відпусти його! Зараз же відпусти! — закричала Ялинка. — Навіщо ти його мучиш?..

Льонька так розгубився, що й сам не помітив, як нагнувся, випустив з рук їжачка, і той, пирхнувши, мигцем зник у палісаднику.

— Нудьгуєш? — чомусь спитала Ялинка.

— А чого нудьгувати? Ні...

— Знаєш, у нас дома теж ціла родина їжаків жила, — раптом сказала вона. — Їжак, їжачиха й мадюки. Під ганком. І тато, бувало, їх завжди годував. Вони зовсім ручними були. А якось він головному їжачкові навіть самогонки в

блюдечко налив. Той випив, от сміху було!.. А без тата і їжаки десь пропали. Може, втекли кудись, а може...

Льонька хотів був спитати: «Чому без тата? А куди він подівся?» Але не спитав. Промовчав.

Та й Ялинка вже про щось інше заговорила.

Сьогодні він прийшов до клубу без Ялинки. Був концерт самодіяльності, і вона побігла раніше, щоб підготуватись.

Виявляється, Ялинка співала. Їй акомпанував гармоніст. Голос у Ялинки різкуватий, але непоганий.

В лісі, де проталини,
Спів струмка глибокого,
Там зустріла хлопця я
Синьоокого.

З того дня, як стрінемось,
Хлопець, мов наляканий.
Про діла і трудодні
Щось балакає.

А мені лиш про любов
Щось почути хочеться.
Про діла ж бо знаю я:
Адже обліковець я!..

Здається, так співала Ялинка. Співала, як зовсім доросла, та й пісні всі дорослі. Не те щоб там «Крутими стежечками в гори...».

А потім вона танцювала. Під колгоспний оркестр.

Весь оркестр — шестеро, і всі хлопці. Троє грали на звичайних саморобних свищиках, один вистукував дерев'яними ложками, та ще балалайка й гармонія. І всі разом співали, але куди гірше від Ялинки.

Ялинка танцювала бариню.

Після концерту повертався Льонька разом з нею. Через старий парк, що поблизу школи. Льонька мимохить озирався. Дивляться на них чи ні? На деревах чимдуж горлали галки. Кружляли, криючи вечірне небо, й дико кричали. Але довкола, на землі, наче поблизу нікого й не було.

— А ти й справді не боїшся ходити зі мною? — несподівано спитала Ялинка.

— А чому я повинен боятись? — зніяковів Льонька.

— А тому, що мій тато сидить. І з піонерів мене виключили. Отак!

— Як сидить?

— Так і сидить, у тюрмі.

— За що?

— За картоплю...

— Як це — за картоплю?

— Хіба я знаю? На суді казали: за посягання на суспільну власність. А яке тут посягання, коли він картоплю людям роздав? Морозом її прибило, а він і роздав... Тато ж мій був головою колгоспу. Хазяїном його всі звали. Ось тобі й хазяїн! Безглуздя, правда?

— Та мабуть же, — погодився Льонька. Ще за хвилину він згадав: — А чому ти кажеш: виключили з піонерів? Ти ж галстук носиш!

Ялинка й справді ходила в піонерському галстуку. І зараз, літом, коли галстуків ніхто не носив.

— І виключили! Навіть галстук при всіх зняли на зборі, — гнівно мовила Ялинка. — А я однаково ношу! Сама собі пошила та й ношу! Нехай лишень хтось у мене спробує відняти! І до комсомолу я вступатиму. Ти думаєш, не приймуть? Приймуть! Коли хочеш знати, я навіть Сталіну про це писала. І про тата. А він хай розбереться! Отак!

Часом Льонька її не бачив майже по півдня. То сама раненько в хату до них прибігала, то на вулиці дожидала, коло палісадника, а тут Льонька виходив — нема її. Дивно!

От і зараз вийшов — нема.

Бабуся опинилася поруч.

— А піди-но її пошукай...

— Кого, бабуся? — похмуро спитав Льонька, вдаючи, начебто не зрозумів.

— Та подружку свою, Ялиночку, — простодушно пояснила бабуся. — Вона ж у нас хороша, Ялиночка. Не гріх дружити з нею. Дивлюсь я часом на вас і радію. Ялиночка — вона така, поганого тебе не навчить... І роботяща до того ж...

— А я й не думав про неї зовсім, — буркнув Льонька. — Я просто хлопців дожидаю...

— Ну, як собі хочеш, Льонечко, — згодилась бабуся. — Гляди сам, бо вже великий. А я в бригаду побіжу...

Льоньчина бабуся, Олександра Федорівна, як величало її все село, працювала в колгоспі. І, казали, не гірше від молодих. По трудовнях багатьох обганяла. Та вона ще й не була старою. П'ятдесят два — хіба це вік! Мабуть, тільки для самого Льоньки вона була старою. І років у чотири рази більше, ніж йому, і просто — бабуся...

Жила собі бабуся сама-одна. Льонька знав, що з усіх її дітей лишилось двоє: Льоньчин батько та ще донька бабусяна — тьотя Наташа, яка тепер у Владивостоку живе разом з чоловіком. Він у неї моряк-прикордонник. Льонька знав його по фотографіях.

А хата в бабусі хороша, простора, чиста. Гонтом крита. Стоїть на самому краю села, коло ялинишки. Там, за ялиником, саме й річка Нара. І місток через неї. Хочеш — з лівого берега пірнай, а хочеш — з правого. Тільки, мабуть, з лівого краще: він крутіший, та й глибше там...

Серьожки — село невеличке: всього п'ятдесят дворів. Може, трохи більше. Хати різні: під соломою й під гонтом, як у бабусі, і зовсім зрідка — криті залізом. Школа та клуб муровані, гарні. Оце ж вона і є, колишня поміщицька садиба. Та ще церква, там тепер зерносховище. А загалом село як село, таких багато.

Коли Ялинки не було, Льонька й справді не шукав її, а гуляв з хлопцями. По лісах, де була сила-силенна суниць, і в полях, де ріс горох. Солодкий, молодий горох — смачно! Коли б ще живіт від нього не болів!..

На річці Нарі непогано теж, коли, звісно, бабуся не помічала... Інколи в сади лазив, хоч їх і небагато в Серьожках. Ганяли з хлопцями напувати коней. Солому возили в корівник. Драли голубині яйця на дзвіниці. Майстрували пастки на кротів і вечорами ставили на кладовищі, де кротів найбільше. Багато нових Льоньчиних приятелів заробляли на кротячих шкурках чималі гроші в райзаготконторі.

В обід якось Льонька з хлопцями пригнав коней з водою. В стайні він негадано стрів Ялинку. Червона, розпатлана, вона штовхала поперед себе тачку з гноєм.

— Ой, це ти? — Вона, здається, дуже здивувалась і ще дужче почервоніла. — А я ось... Знаєш, трудодні доводиться... Мама...

Льонька взяв у неї з рук тачку.

— А дай лишень! Куди відвезти?

Вона показала.

— Та не треба... Я сама!

Льонька відвіз тачку за ріг стайні, перекинув. Тепер назад до стайні.

Ялинка допомагала йому накидати. Потім дріботіла за ним і все повторювала:

— Та годі ж! Годі! Справді, я можу й сама. Я звикла. Еге ж!

А була, здається, дуже рада.

Коли Льонька незалежно виходив із стайні, хлопці дожидали його.

— І не здогадаєшся,— сказав один із них, рудий Колька, — хто з вас у кого на причепі...

— На якому причепі? — не зрозумів Льонька.

— Та всі кажуть у селі, що ти в Ялинки на причепі,— сказав рудий. — А зараз от побачили... Може, навпаки...

Наприкінці літа село Серьожки проводжало хлопців до РСЧА, тобто в Червону Армію. Все чисто село гуляло кілька днів поспіль. У клубі йшов концерт, і Ялинка знову танцювала та співала, тільки інше:

— Вже коханому моему
Час до армії прийшов.
Хай навчать його там швидше
Берегти мою любов.

Він би й льотчиком був,
Кулеметником був.
Але краще хай зв'язківцем,—
Щоб мене він не забув.

Після концерту гуляти стали в хатах.

Льонька заздрив бритоголовим хлопцям, що йшли в армію. Цього дня йому ще чекати й чекати! Понад п'ять років чекати!

А п'ять років — ціла вічність! І взагалі минеться так усе життя!..

Ялинка говорила:

— А чому це дівчат в РСЧА не беруть? Ти мені скажи, чому? Кулеметницю Анку брали? Брали! А «Ми з Кронштадта» пам'ятаєш? Адже брали! А тепер? Хіба це справедливо? Га? Справедливо? В Конституції про рівність у правах поміж чоловіками та жінками записали? Записали! А де вона, ця рівність? Неправильно це! Отак!

У день від'їзду новобранців село Серьожки стало сумнішим. Грали гармонії, лунали пісні, всіхалися сп'янілі хлопці, але вже не так, як досі. Були й сльози. Багато-багато сліз, незрозумілих Льоньці.

Хтось, мов на гріх, ще й пустив чутку, начебто почалась війна: німці, мовляв, напали на Польщу. Ну, а коли війна в сусідів, то вже добра не жди.

В машинах із призовниками торохтіли вже мотори, коли в юрбу, що проводжала воїнів, ускочила Ялинка.

— Брехня! — вигукнула вона.— Про війну все брехня! Я в райком із правління дзвонила. Ніякі німці не нападали ні на яких поляків! Брехня це все!

Люди трохи заспокоїлись. Повеселішали. Ну, коли нема війни...

І війни таки не було. Ще кілька днів не було. До 1 вересня не було.

1 вересня в Москві, в школі, Льонька дізнався: сьогодні Німеччина напала на Польщу.

В Москві жили вони десь на самій околиці, в Покровському-Стрешневі. Льоньчина школа була не так і далеко, а матері з батьком доводилось на завод їздити з двома пересадками: трамваєм, потім на метро і знову трамваєм.

Недалеко від їхнього будинку глибочів яр, куди звалювали сміття.

Ялина та береза саме стояли край цього яру. Обидві довгі, але й не схожі одна на одну, стояли поряд, наче росли з одного кореня. Темно-зелена крона ялини, мов навмисне, вирізняла тонкий, білий з цятками стовбур берези, голе її верхів'яття з гіллям-павутинням. Верхів'яття мірно-мірно гойдалось — туди-сюди, туди-сюди, і дивом збереглося до кінця жовтня на одній гілці скручене руде листя, воно косяю маяло за вітром.

І ліворуч, і праворуч, і попереду, в глибині ярка, в сусідстві з купами сміття, що вилискувало консервними бляшанками та битим склом, теж росли ялини та берези. Їх було багато, майже цілий ліс — темно-зелених, і трохи світліших, і зовсім бурих ялин, і миршавих тонких берізок, і все-таки вони були не схожі на ті, край яру. Напрочуд гарно стояли ці два різні дерева поряд!

А коли спадали сутінки, здавалося, ще ближче один до одного тулились їхні стовбури. І глиця чіткіше вирізнялась на тлі сухої трави, гінких і кволих стебел бур'яну й чагарника, і ясний стовбур берези білів яскравіше проти сірого надвечірнього осіннього неба.

Коли йшов дощ, ялина та береза були не такі, як завжди. Вони темнішали. Замість густо-зеленого та білого — чорне й сіре. І небо таке ж.

— Чого ти все біля вікна стовбичиш? Чи кого дожидаєш? Льонька здригнувся від материних слів.

— Нікого я не жду! Чого це ти?

Він і справді нікого не чекав. Не міг чекати.

Але вже багато-багато днів по тому, як повернувся він із села, дивився хлопець на ялину й на березу. Здається, досі він їх навіть не бачив, не помічав. Чи були вони? Мабуть, були... А там, у Серьожках, не було таких? Льонька намагався згадати, але не міг.

Згадалось інше. І навіть слова: «Якщо мене боїшся, неодмінно візьмемо!.. Ти що, застудився? На здоров'я!.. А я однаково ношу! Сама собі пошила та й ношу!.. І в комсомол вступатиму. Думаєш, не приймуть? Приймуть!.. Отак!..»

Ще зовсім недавно, до літа, Льонька не терпів книжок про природу. Та й в інших, не про природу, там, де про якісь ліси та річки писалося, завжди пропускав ці місця. А тепер придбав Тургенева, Пришвіна та Соколова-Микитова. Хотів купити ще Біанкі, але надто вже дитячі: малюнків багато, та все великі... Смішно, мабуть? Мабуть...

— Мамо! А на той рік я туди поїду?

— Куди? — перепитала мати, заклопотана своїми справами.

— Ну, до бабусі, в село... В ті Серьожки...

— А хотів у табір... Значить, сподобалось? Я дуже, дуже рада, — сказала мати. — Звичайно, поїдеш. І бабуся тобою задоволена...

Його звали по-всякому. В школі, звісно, на прізвище.

«Пушкар'юв, ти знову розмовляєш?», «Пушкар'юв, про що я зараз розповідала?», «Пушкар'юв, до дошки!», «Пушкар'юв, скільки разів попереджати, щоб ти вдома не забував підручника?», «Пушкар'юв...», «Пушкар'юв...», «Пушкар'юв...»

Аж набридло!

У дворі його звали простіше — Льонькою. Батько й мати частіше називали: «Льонь». Бабуся ласкаво: «Льонечко...»

Тільки Ялинка звала його серйозно, по-дорослому — Леонідом:

— Ти приїхав? Я така рада! Правда, Леоніде!

Льоньці подобалось це.

І все ж таки зараз, коли він через рік приїхав знову до села Серьожок, чомусь хотілося вразити її горде самолюбство.

Льонька довго вибирав слухну хвилину.

Нарешті, здається, вибрав:

— А пам'ятаєш, ти казала про війну з Польщею «брехня»? От тобі й «брехня»! І не тільки з Польщею... А з біло-

фіннами? У нас, знаєш, у скількох хлопців батьки на фінській побували! І на Західній Україні, в Західній Білорусії.

Ялинка стала чомусь зразу серйозною. І чомусь не спечалась, як завжди.

Сказала раптом сумно:

— А я просто дурна була! Отак! Правда, Леоніде! Це погано, мабуть, але я й зараз чомусь тсж вірю... Чи передчуваю, як це кажуть,— як оті жінки, котрі торік улітку плакали. Ти пам'ятаєш? Коли в армію проводжали? Пам'ятаєш, що вони казали? Я все частіше їх згадую. Що діється всюди, поглянь! А Гітлер цей суне та й суне!..

Льоньці здалося, що він даремно образив своїми словами Ялинку. Вона, видно, набагато розумніша та серйозніша від нього.

— Про Гітлера ти не турбуйся,— сказав він.— У нас же з ним договір про ненапад... І взагалі ніякої війни не буде! Що ти! Яка війна!..

Село побачив Льонька зараз зовсім не таким, як минулого року. Тоді він, мабуть, взагалі нічого не бачив. Ну, село як село, вулиця, хати, поля...

Виходить, у Серьожках було не так уже й погано. Єдина сільська вулиця наче зумисне дерлась від яру на косогір, до церкви, і там, далі, останніми своїми хатами входила в молодий ялиничник. Зовсім молодий. Салатного кольору ялини й сосонки, верхків зо два й більші, виходили на саму вулицю. Вона тут кінчалась, а ялиничник тільки починався. В пісок, чистий, сірувато-жовтавий пісок, поринала дорога, і тут же, в цьому піску, росли рядками ялини й сосонки. А за ними вже справжній ялиновий лісок. Ліс? Ні, ліс — не скажеш. Саме лісок, бо від нього метрів за двісті, попід кручею, текла Нара.

Льонька ходив по брукованій шосейній дорозі й через місток за Нару. Там була пошта. А писати батькам, на жаль, треба. Він обіцяв. І доводилось писати — раз на тиждень. Коли на пошту ходив, при в'їзді на місток бачив знак «5т» і силу-силенну рибалок вздовж річки...

Село Серьожки звідусюди облягали ліси. По цей бік Нари — ялиничник. Ялини й сосни, молоді й старі. Сухими літніми днями вони дзвеніли, мов незнайома дивовижна музика, і скрипіли, тріщали у вітровинні, немов опинаючись йому.

Кожен ліс довкола тих Серьожок не був схожий на інший.

За картопляним полем на багато кілометрів простягався березняк, а подекуди переймала його ліщина. За колишньою поміщицькою садибою, де були тепер школа й клуб,— дубовий гай, а праворуч, за ставом,— осичина. Понад самим ставом буйно розрослися верби. Вони здалеку скидалися на чудернацьких, сливе живих істот: наче який-небудь витівайло скульптор навмисне виставив тут напоказ незвичайні, величезні фігури. А зблизька, коли підійдеш до ставка, були вони звичайнісінькими вербами — старими та присадкуватими, що по них так добре лазити.

Верби занурювали свої розлогі віти просто у воду, вкриту ряскою, закумкану жабами, зачовгану жуками-водолюбами, калюжниками п'явушниками — і всякою прудкою комашиною дрібнотою. Ця комашня скородила поверхню ставу, наче ковзанку ковзанярі.

Круг села Серьожок розляглися поля. Ліворуч і праворуч. За хатами й попереду них. На горбах і в долинах. Впиралися в ліси й простягалися до самісінького небокраю.

Наче й минулого літа бачив Льонька ці поля. Бачив? Не бачив. Смішно, мабуть? Мабуть...

Жито, пшениця, конюшина, горох, картопля, буряки, капуста... Кожне поле мало свою особливу барву, смак і пахощі. Та й барви цих полів за день раз у раз мінилися: вранці — одна, ввечері — друга, опівдні — третя, в погожу годину — четверта, в грозу — п'ята, під похмурым небом — шоста, на яскравому заході...

А найбільш припало до вподоби Льоньці одне поле. Воно дуже близько підступало до бабусиного городу, що виходив на задвір'я їхньої хати. Льонька спочатку навіть не знав, що то за поле, що на нім росте. Він просто бачив у полі серед іншої рослинності близько десятка яскравих соняшників. А що круг них?

— Це вика, Льонечко, вика, — пояснювала бабуся. — Дивись, яка вимахала!

Сказати правду, Льонька не знав, що таке вика й навіщо вона потрібна.

Але такі ж соняшники, як на тому полі, росли в палісаднику. Їх було два, і вони мовби навмисне зайшли сюди, аж до бабусиної хати, з того самого поля.

Льонька чув, а може, читав, що соняшники повертаються головками за сонцем. Зараз він сам бачив це. І коли часом йому здавалося, що той чи інший соняшник не дуже швидко повертається до сонця, хлопець чомусь хвилювався й пробував сам допомогти соняшникові трошки повернутись...

Поряд з соняшниками в бабусиному палісаднику росли два молодих дубки. Листя було на них обмаль, та й не дивно: земля круг них висохла. Дощу нема й нема!

Кожної вільної хвилини Льонька брав відро, витягав воду з колодязя і поливав їх. І дубки, й соняшники.

За цією роботою й застала його колісь Ялинка.

— Ти що це, Леоніде? Навіщо ж у спеку поливати? Це можна, коли сонце сяє. А так вони в тебе загинуть...

Льонька, розгублений, стояв з повним відром перед нею. Вона зрозуміла, вихопила в нього відро й виплеснула воду під бузину.

— А їй однаково,— сказала.— Їй можна.

Трохи помовчала, всміхнулась:

— А ти, Леоніде, перемінився дуже проти минулого року. Зовсім дорослим став...

Над селом часто кружляли чайки.

Льоньці не дуже подобались ці птахи. Великі, гарні, але яксь холодні, недобрі, хижі...

Звідки вони тут? Чи з Нарі прилітають? І чого вони все кружляють над ставком?

Ставок у Серьожках великий. Дехто його навіть озером називає. Недалечко від школи, в колишньому поміщицькому парку. Посеред ставка плавневий острівець. Він заріс фіалковим коренем, хвощем, чередою. По берегах ставка очерет і куширі. Не ставок, а джунглі.

Коли Ялинка не було, Льонька теж часто приходив сюди. Не сам, звичайно,— з хлопцями. Ловив карасів.

Але оті чайки...

Тільки-но вудку закинеш, аж ось і вони. Так і кружляють над водою, мовби силкуються перехопити зловлене. Та ще й неприємно кигичуть.

Хлопці казали, що там далі, в плавнях, чайки виводять своїх чаенят. А згодом, коли ті підростуть, кидають їх і летять світ за очі. Та й молоді чайки, тільки навчаться роздобувати собі харч, відлітають у мандри.

«І справді, препогані птахи!» — думав Льонька.

Якось навіть Ялинці сказав про це, вдаючи знавця, поки йшли в клуб понад ставком.

— То, кажеш, препогані? Відлітають? — перепитала Ялинка.— Коли б усі такі препогані були! А знаєш, що вони ночувати сюди, на ставок, повертаються? Не знаєш! А восени полетять у чужі краї, а потім, думаєш, як? Сюди повернуться гніздитись. Дітей виховувати на рідному місці!

А ти кажеш — препогані! Підемо купатися? — спитала Ялинка.

Запитання було б звичне, коли б його він почув від когось із серьошкинських хлопців, і Льонька зразу ж відповів би на нього: «Аякже!»

Але це ж — Ялинка. Він з нею ні разу не ходив купатися ні минулого літа, ні тепер. Та й взагалі з дівчатами не купався.

— Підемо,— промимрив Льонька, розуміючи, що мовчати далі не можна.

Вони прийшли на крутий берег Нари. Тут Льонька купався й раніш. Ялинка відбігла кудись убік, хуленько передяглась, прибігла назад і спитала:

— Ти що, не будеш купатись?

— Чому не буду? — Льонька почав квапливо роздягатись. І надало ж йому не зробити цього раніш, поки Ялинки не було!

Здається, Ялинка не розуміла Льоньчиного збентеження.

— А красива ж наша Нара, правда? — спитала вона. І тут же додала: — А сюди Наполеон доходив. Ти історію любиш? — Льонька не встиг відповісти: він поправляв на ту хвилину труси. — Я — дуже! Пам'ятаєш, Кутузов, після того як Москву здав, доповідав цареві? Я напам'ять знаю. Отак!..

Ялинка стала в урочисту позу:

— «Те, що ворог вдерся до Москви, ще не скорило Росії. Хоча я й не заперечую, що взяття столиці — рана дуже болюча, але, без вагання між цією подією й тими подіями, що могли піти на користь нашу із збереженням армії, я приймаю тепер в операцію з усіма силами лінію, через яку, починаючи від шляхів Тульського й Калузького, партіями моїми перетинатиму всю лінію ворожу, що простяглася від Смоленська до Москви, і тим самим відвертаючи будь-яку підмогу, котру ворожа армія з тилу могла мати, і, привернувши до себе увагу ворога, сподіваюсь примусити його залишити Москву й змінити всю свою операційну лінію...»

Льонька сторопів.

— І звідки ти це знаєш?

— В книжці одній прочитала. Як це звідки?

— І вивчила?

— Навмисне я не вчила. А так собі запам'ятала...

— Здорово!

Льонька в школі навіть вірші ледве завчав напам'ять, а тут аж цілий лист Кутузова...

— А згодом, після цього листа,— вела далі Ялинка,—

Кутузов і справді перехитрував Наполеона. Пішов по Рязанському шляху й раптом хитро — назад, на шлях Калузський. Про Тарутино пам'ятаєш?

— Пам'ятаю,— невпевнено сказав Льонька.

— От під Тарутином і дав тоді Кутузов бій Наполеонові. «...Село Тарутино,— писав він після бою,— ознаменувалось славною перемогою російського війська над ворогом. Віднині ім'я його має сяяти в наших літописах поряд з Полтавою, а річка Нара буде для нас така ж славетна, як і Непрядва, на берегах якої загинули незчисленні полчища Мамая...» Отак!

— І це ти знаєш? — здивувався Льонька.

Потім вони купались. Щоб якось заповнити перед Ялинкою власні свої прогалини в історичній науці, Льонька намагався показати клас плавання й пірнання. Плавала Ялинка теж непогано, а от пірнати...

— Ой-ой, Леоніде, прошу тебе, не треба так! Ти ж захлинешся! Навіщо так довго! — вигукувала вона, коли Льонька виринав з-під води, ледве зводячи дух і дуже щасливий.— А що, коли на дні каракатиці якісь сидять! Як шоплять! — Ялинка вже широко сміялась.— Або ще краще: француз який-небудь з тієї війни, Вітчизняної? Що тоді?

Ріка Нара. Річка Нара. Річечка Нара. Сто сімдесят три кілометри завдовжки. Ліва притока Оки.

Що Льонька знав про Нару?

Тече невелика звивиста річка. Зарості очерету й осоки, а поряд луки, свіжі, яскраво-зелені, рясніють квітами. Видно, весною розливається річка і сягає аж до лісу з підмитими берегами. Ліс — ялинник з дубом. Та й ліщина, осока, в траві барвисті дзвіночки, і суниці, і листя конвалії. По сусідству мох та лишайники. Суцільні килимові острови!

Трохи далі по річці — бузина, верболіз, шипшина. Галуззя чагарів звисає з крутобережжя прямо у воду. Тут, у воді, й осика, і біле латаття, і жовті глечики, і хвощ. Річка мовби огинає буйну рослинність і тулиться праворуч, до низького берега. Точить-точить Нара правий берег, і тут же намито піщаний пляж. Купайся донесхочу!

Або на лівий берег ти поглянь. Та що там поглянь! Неширока річка Нара, переправляйся вплав, а подекуди і вбрід, виходь на крутий піщаний берег до соснового бору. Поминеш пісок, порослий молодими пагінцями типчини, вдихнеш соснове повітря, що пахне заразом і жимолостю, і жостером, і черемшиною, і дивись під ноги, збирай і клади в рот усе, чого душа бажає. Тут і суниці переспілі знайдеш,

і чорницю, і кам'яницю, і буяхи, і ожину, а трохи далі й свіжа малинка трапляється. Кропива, правда, круг малини, але зараз кропива ще не розрослась — і відсунути можна рукавом, і ногою придержати...

Далі по Нарі підеш і здобаєш березові ліси. Грибів там сила. Звісно, тоді, коли на гриби пора прийде. Цього року поки що сухо. Навіть сироїжки на корені сохнуть, і поганки ледь-ледь пробивають суху землю. Зате на вологих місцях, уже зараз видно, клюкви й морошки буде чимало. Ось тільки настане пора.

Під ногами пухнасті волотки келерії й бархатистий перстач. Багато його в це літо! А на галявинах, на луках таволга і в'язіль, у чагарниках — вечорниці й сокирки. І все живе, буйно квітне, звеселяє око...

Ні, Льонька нічого не знав про Нару та про її береги! І не тільки тому, що не чув досі про бої з Наполеоном на річці Нарі. І про лист Кутузова до царя, і про слова його після перемоги під Тарутином. Не тільки тому...

Село Серьожки, як виявилось, теж лежить коло Нарі. Жінки йдуть на береги Нарі прати білизну. Чоловіки у вільну хвилину — ловити рибу. Хлопці й дівчата — купатись. А старі жінки, на що вже Олександра Федорівна, бабуся, а й вони вечорами йдуть на берег Нарі: сидять, дивляться на річку, чогось зітхають і зорять удалину, туди, за ріку, думають, згадують своє щось, давне...

Ні, не знав Льонька Нарі дотепер.

— Купатись підемо? — спитав він якимось Ялинку.

— Купатись?

— Так, на Нару, — рішуче потвердив Льонька.

— Ходімо, Леоніде, — згодилась Ялинка. — Я тільки збігаю переодягнусь...

І знову співали солов'ї над Серьожками. І гриміли патефони. І весело бовваніли нові стовпи, що принесуть незабаром сюди і світло, й радіо. І торохтів движок біля повнісінького клубу, де після доповіді про міжнародний стан ішов концерт, і в ньому, звісно, виступала Ялинка.

— Бабусю! А що ти там, у тій своїй бригаді, робиш?

Щоранку, як починало сіріти, виходила Олександра Федорівна з дому, а вдень, в обід, забігала до хати найбільше на півгодини, щоб погодувати Льоньку, й знову зникала до вечора.

Що робить бабуся в бригаді, Льонька взагалі знав. Запитання його мало, звісно, інший, бабусі не відомий зміст...

Олександра Федорівна спочатку не зрозуміла.

— Як це що, Льонечко? — перепитала вона. — Як усі. Куди колгосп пошле — чи на полоття, чи на жнива, чи на будівництво яке, туди й ідемо. Зараз от косовиця, приміром. У лісах косимо, на приярках. А там і конюшина достигає...

Лани круг Серьожок широкі. В один кінець підеш — кілометрів з вісім буде. А в другий — не менше, а то й усі десять. А тут іще й ліси, де колгоспники косили сіно, і корівник, і стайня, і польовий стан, і будівництва всякі. Зараз от свиноферму будували, а в самому селі ще й ясла...

Льонька бабусі та її бригади на полі майже не бачив. Не бачив, хоча теж день у день разом з хлопцями щось робив для колгоспу. А інколи тепер і з Ялинкою разом. І якщо минулого літа все це було для нього тільки забавою, розвагою, то тепер...

Та Олександра Федорівна, здається, збагнула щось:

— А чого це ти, Льонечко, так цікавишся? Чи не в бригаду до мене хочеш? Не вийде, Льонечко, не вийде! Я знаю, що ти цілісіньке літо в роботі. Думаєш, я не бачу! Та й люди кажуть. Як же мамі твоїй я у вічі дивитимусь? Вона тебе відпочивати прислала, а ти все в полі та в полі. Ти вже колгоспові допоміг. Годі, Льонечко!..

Ні про який колгосп Льонька зараз не думав. Смішно, мабуть? Мабуть...

Смішно, але ж Льоньці чомусь дуже хотілося зараз бути схожим на Ялинку. На ту саму Ялинку, котра вміла доїти корів і скиртувати сіно. На ту, котра прополювала буряки й траву косила. На ту... Словом, на ту, яку він бачив і знав.

— А коли так хочеться допомогти, Льонечко, — сказала Олександра Федорівна, — то збігай завтра на базар. Якраз вихідний день, базарний. Сама пішла б, та ми ще сіно не все згребли.

Це Льонька любляв. І на базар ходити, і в Москві — по крамницях. Мама завжди вдома хвалила Льоньку: «Ну, купи в усе краще, ніж я. І м'ясо яке ж вибрав! Молодчина, Льонь!..»

Вранці подались вони з Ялинкою на базар. Спершу через молодий ялиник, потім униз, до Нарі, а далі — через міст. Над річкою шугали стрижі, й стрибали по піщаних мілинах заклопотані трясогузки.

А в лісах — і праворуч, і ліворуч від річки: «Сить, сить, ті-ті, ті-ті, цірі-рі-рі-рі, цірі-рі, терр-церр, терр-церр». То співали синиці.

І скрекотали сороки, і голоси подавали дрозди та іволги, і десь далеко та глухо кувала зозуля.

Коли вже поверталась назад з покупками по рипучому дерев'яному мосту, Льонька нараз помітив просто перед себе на високій кручі ялинку та березу. Вони були такі ж самісінькі, як і коло їхнього дому в Москві, і так само росли, мов обнявшись, наче з одного кореня. Тільки ялина ця була світліша, та й береза вкрита живим, тріпотливим листом. Ну, аякже, він пригадав тепер їх! Бачив минулого року...

Льонька аж свиснув від нежданої радості, хряснув ногою по якійсь трісці, й вона, закружлявши, впала за бильця мосту в воду.

— Ти чого це, Леоніде? — строго спитала Ялинка.

Він усміхнувся.

— Та нічого! Просто подобається тут!

— А все-таки я не второпаю, навіщо ти купив оцю качку? — раптом спитала Ялинка.

— Качку? — не зрозумів Льонька. — Бабуся просила, я й купив. На їжу. Хіба що?

— А хто їй голову одріже?

— Як це хто? Бабуся або ж я, — не задумуючись, відмовив Льонька. — А хто ж іще? Я можу!

— А от я не можу, — призналась Ялинка. — І ніколи не змогла б. Це дивно, правда?

Потім перескочила на інше:

— А знаєш що? Подамося на нарські ставки? Коня тільки треба в колгоспі добути. А то ж далеко...

Льонька досі й не чув про ті нарські ставки.

— Знаєш, як там! О! — вела своє Ялинка. — І недалеко! Чотири з половиною години... Словом, треба туди їхати на цілий день.

— Що ж, поїдемо, — погодився Льонька. — А коли?

Літо, як завжди, минало швидко. Здавалося, вчора ще літав по селу тополиний пух і пахло свіжим сіном та суніцями, а ось уже давно й кульбаба одцвіла, і волошки пожухли при дорозі, і все частіше гурчали в полях трактори: почалися жнива. І барви — землі, лісів та луків — стали зараз інші, та й птахи співали інакше...

Якось на початку серпня в один із вихідних днів до Льоньки приїхали батько й мати. Батько привіз свіжі газети, і Льонька зразу ж ушніпився в них, водночас відповідаючи й на запитання батьків:

— Так, гаразд... Еге, добре!.. Що?.. Так, усе добре... Сплю? Добре сплю!..

Олександра Федорівна вдоволено підтакувала. Чого-чого, а в неї до онука — ніяких претензій. Ще б пак! І в господарстві помагає, і слухається, і в колгоспі не чужий — хвалять люди... Коли б усі діти були такі!

Льонька не слухав, про що розмовляли старші.

І мигцем схопився з місця.

— Тату! Можна, я на хвилинку? Мамо! Мені дуже треба! Скоро вернусь...

Батьки й бабуся мовчки перезирнулися.

— Ну, звичайно, Льонечко, збігай, збігай,— перша сказала бабуся.— Нехай піде,— звернулася вона вже до батьків.— Різні справи можуть бути в людини. Мало що? Тільки повертайся швидше. Свято в нас сьогодні, як не є, а свято.

Льонька схопив газету й вискочив із хати.

Ялинку він ніде не міг знайти, хоч оббігав майже півсела. Нарешті, зважившись, постукав у її хату. Постукав уперше: він ніколи досі не насмілювався до них зайти, навіть, коли вона кликала, він відмовлявся.

— Ял... Ялиночку можна? — спитав він, коли йому відчинила її мати. І сам не зрозумів, чому Ялинку назвав Ялиночкою. Розгубився, може?..

— Заходь, Льоню, заходь,— просто сказала Ялинчина мама.

Вона знала Льоньку й раніше, не раз його стрічала і в полі, й на вулиці. Але в хаті ніколи. І тому, мабуть, Льонька побоювався її.

Але зараз побачив, почув, і все виявилось набагато простіше. Вона була майже така ж, як і його мати, така ж, як його бабуся,— трошки старша за матір, трошки молодша за бабуся. І обличчя звичайне собі, і усмішка, і слова:

— Заходь, Льоню, заходь...

У Льоньки відлягло від серця, особливо коли він побачив Ялинку.

— Ось послухай,— бадьоро сказав Льонька, розгорнувши газету.— Послухай-но! Так от: «Закон про прийняття Естонської Радянської Соціалістичної Республіки в Союз Радянських Соціалістичних Республік... Шостого серпня тисяча дев'ясот сорокового року...» Виходить, ти, Ялинко, тепер не іноземка?

Ялинка мовчала. Посміхалась і мовчала.

— А в нас, Леоніде, теж радість,— нарешті сказала вона.— Тата випускають. Ось листа прислав. Пише, що тепер

поїдемо в Таллін, на батьківщину. На той рік, пише, неодмінно поїдемо...

Ой, ялинки — ліс густий,
А ти, Льоню, холостий...

Льонька не зрозумів, хоч вона вперше назвала його не Леонідом, як досі, а Льонею.

Вони ступали по житній стерні. Високо в небі кружляло жайвороння. І літали зграї горобців. І ширяв за всіх вище яструб-перепелятник. Було душно й спекотно, як перед грозою.

Льонька не знав, що відповісти.

Сказав, аби сказати щось:

— А звісно ж, холостий. Ну то й що?

— Та нічого. Може, я теж заміж не вийду! Отак!

— Чого ж це? — спитав Льонька, щоб не мовчати.

— Та мене в школі всі хлопцем називають.

Потім вони йшли мовчки. Ялинка раз по раз нагиналася, збирала житні колоски. Назбирала чималий букет, спинилась.

— Хочеш, я тебе поцілую?

Льонька сторопів.

Почервонів, мов рак.

Вона підстрибнула й незграбно чмокнула його чи то в شوку, чи то в ніс.

— Навіщо? — зопалу спитав Льонька.

— Просто так, Леоніде! От! Захотілось чомусь. І все! — І вона побігла. На бігу оглянулась. — Може, й зустрінемось!..

Ні, виявляється, Льонька досі не знав, яка вона. А була вона наче ялинка й береза разом. Як оті, що коло їхнього дому в Москві. Як оті коло Нарі, край мосту. Несхожі й однакові. І ростуть начебто з одного кореня.

Так вони більше нічого й не сказали одне одному. І на ті нарські ставки не поїхали.

Другого дня вранці Ялинка з матір'ю виїхали до Москви. Про це Льонька дізнався лише тоді, коли їх уже не було. Та ще дізнався: поїхали вони зустрічати Ялинчиного батька.

Їх не було ні на завтра, ні через два дні, ні через тиждень. Молодші Ялинчині брати й сестрички, що лишилися вдома під доглядом сусідки, нічого не знали.

— Зустрінуть, то й повернуться, — лагідно сказала старенька сусідка. — Як же їм без батька вертатися? Не резон!

Льонька поспішав. Дома ждали його. Батько вмовив бабусю поїхати до них додому в Москву погостювати. Від-

почити. Олександра Федорівна довго опиралась і нарешті дала згоду. Сьогодні вони від'їжджали.

— Не журись, Льонечко,— зітхала бабуся, поглядаючи не невдоволене Льоньчине обличчя.— Настане літо — знову прийдеш. Тут у нас тобі привільно...

Настало літо. Незвичайне літо наступного року. Радіо-репродуктори, що заговорили в Серьожках напередодні неділі, 22 червня, вранці повідомляли про те, про що повідомляли в усіх інших селах і містах...

— Краще б і не проводили цього проклятушого радіо! — казали того дня в Серьожках.

У Москві, в Льоньчиному будинку, в якому давно вже було радіо, всі мовчали. Мовчали, бо що скажеш, коли війна...

Спочатку було довге, нестерпно довге й тяжке, як ці перші воєнні літні місяці, чекання: коли ж, коли ж нарешті їх зупинять?

Ні робота з ранку й до вечора й до сьомого поту в колгоспі, що в ньому тепер zostалися лише жінки та діти і такі, ось, як вона, — ні діти, ні дорослі, ні те ні се, — ніщо не рятувало від цього тривожного запитання. Ні зведення Радінформбюро. Ні чутки.

Червень. Липень. Серпень.

Німці сунули й сунули на схід.

А у вересні споруджували оборонні рубежі під Малоюрославцем. І під Наро-Фомінськом. А потім усе ближче та ближче до домівки.

Ялинка копала важку землю й безперестану думала: коли ж їх зупинять?

Так думали всі.

А коли настав жовтень, раз по раз шугали спалахи заграв десь там, за Нарою. Ночами важко стугоніло повітря від німецьких літаків, що мчали зразу по кількасот на Мясиву. В навколишніх лісах гупали зенітки. Трасуючі кулі й прожектори скородили холодне осіннє небо. Минаючи село Серьожки, все йшли та йшли наші війська, піші й кінні, на вантажних машинах і на мотоциклах, та все туди ж — через міст за Нару.

З-за річки їм назустріч сунув потік — санітарні машини й підводи з пораненими. Лавина ця зростала з кожною годиною, з кожним днем.

Село Серьожки наче вимерло. До нього вже сягала не тільки німецька артилерія, а й міномети. Навіть крихітні — п'ятдесятиміліметрові мінометики. «Юнкерси», котрі не долітали до Москви, свій вантаж скидали тут же, поряд. Першим злетів у повітря клуб. Потім школа. А от і церква — зерносховище...

Група німецьких армій «Центр» — майже сімдесят п'ять дивізій — вела наступ на Москву. Гітлер — в котрий уже раз — вимагав, щоб вони домоглись рішучого успіху на Московському напрямі. Промайнув і липень, потім серпень, вересень.

«Сьогодні починається остання, вирішальна битва цього року», — писав Гітлер у зверненні до військ 2 жовтня.

Група «Центр» дістала нове поповнення, нову техніку. Надали їй тисячу літаків, у тому числі п'ятсот бомбардувальників.

3 жовтня німці вдерлися в Орел, 5 жовтня — в Юхнов і Мосальськ, 12 жовтня — в Брянськ, 14 жовтня — в Калінін, 16 жовтня — в Боровськ, 18 жовтня — в Малооярславець. У двадцятих числах узяли Волоколамськ...

21 жовтня частини 258-ї німецької піхотної дивізії захопили Наро-Фомінськ. Захопили й вийшли до річки Нарі...

Ріка Нара. Річка Нара. Річенька Нара.

На берегах Нарі стали 33-я й 43-я наші армії. Стали на смерть. Серед них — 1-а гвардійська Московська мотострілецька (Пролетарська) дивізія і 4-а дивізія народного ополчення Куйбишевського району Москви... Стали на смерть танкісти й сапери, артилеристи й мінометники, автоматники й зв'язківці, кавалеристи й піхотинці, обозники й санітари. Всі займали оборону. Всі...

Дощ. Дощ. Він перішив, здається, три доби не вщухаючи. Дрібний, дощульний, гнітючий. Над майже безлюдними Серьожками клубочився туман. Анічогісінько не видно. Лише чути було тиху розмову в ялиннику над берегом, іржання коней та смачний дух похідних солдатських кухонь. Там скупчувались наші війська. Будували землянки, будували вогневі позиції, ходи сполучення вздовж Нарі.

Може, тут їх зупинять? Тут, на річці Нарі? Може?.. Повинні!

Саме в цей дощ і туман прощався з домівкою Ялинчин батько. Він був у старому кожушку, ватяних штанах, зимовій шапці. На грудях — автомат.

Батько спершу поцілував менших.

Поцілував дружину.

— Бережи себе, Ріксе,— сказала вона.

Ялинку він узяв за плече й вивів із землянки, що в ній вони тепер жили.

На вулиці сказав:

— Ендо, по-перше, доглядай усіх наших. Дуже прошу! А по-друге, ти будеш мені потрібна. Знай. Тобі передадуть.

Тепер він поцілував і Ялинку.

— Ну, бувай і не кисни гляди. Я пішов.

Усі знали, куди він іде.

Киснути Ялинці не було коли. Три дні й три ночі вона перев'язувала поранених і ховала тих, хто вмер від ран. Німці вийшли на той берег Нари. Бої тривали.

На четверту ніч її покликали. І вона пішла туди, до свого батька.

Два документи.

«...Для тилового забезпечення оборони Москви, зміцнюючи тили військ, які захищають Москву, а також викорінюючи підривну діяльність шпигунів, диверсантів та інших агентів німецького фашизму, Державний Комітет Оборони постановив:

1. Запровадити з 20 жовтня 1941 р. в місті Москві та в навколишніх районах стан облоги...»

«До Ленінградського райвійськкомату міста Москви

З а я в а.

Прошу негайно призвати мене в ряди РСЧА або відрядити в тил ворога, щоб захищати Москву. Я — боець добровільного робітничого загону. Вмію стріляти. Комсомолец. Із 30 можливих вибиваю 30. Стягнень не маю. Готовий віддати життя за Батьківщину, за Москву!

Дуже прошу не відмовити на моє прохання.

Л. Пушкарьов

20 жовтня 1941 р.»

Мовчазна, відлюдькувата, наче її підмінили. Ні усмішки. Ні жвавості. Та й зовні не впізнати: замурзане обличчя, насунута на лоба хустка, дроне пальтечко, високі гумові чоботи. Руки червоні, обвітрені, в сиротах. Це від води.

Невже це Ялинка? Ялиночка, Ялиця-палиця... Чи вона ж? Вона.

Вона бачила, як довгими ночами й короткими днями Нарра палахкотіла у вогні. Палала з правого берега. Палала з лівого. Земля здригалась від вибухів бомб. Здригалась від розривів снарядів та мін. Після глухої стрілянини гвинтівок з обох берегів починались автоматні й кулеметні пересвари. І знову западала коротка тиша, коли по незамерзлій річці мирно пливло збите війною віття сосон, німецькі каски й російські вушанки, а часом текла й кров...

Та ще Ялинка розуміла: бої точаться трудні, набагато тяжчі за ті, що були два тижні тому, коли виносила з-під вогню поранених. Зараз вона, мабуть, не впоралася б... Так багато...

Але зараз у Ялинки робота була інша. Дуже маленька й дуже проста. Своя робота. Вона ходила туди, через Нару, на чужий, нині вже німецький берег, і згодом вертала назад. Там, на тому березі, за десять кілометрів, Нікольський ліс, де був її батько зі своїм загоном. Тут політрук Савенков. Усе, що казав Савенков, вона передавала батькові. Все, що казав батько,— Савенкову.

А зараз політрук питав її про інше:

— У Наро-Фомінську бувала?

— Двічі, тоді ще, до війни,— сказала Ялинка.

— Підеш, коли буде потрібно?

Від Сєрьожок до Наро-Фомінська не один десяток кілометрів. До війни вони їздили з матір'ю туди конем. Ялинка згадувала, прикидала: не менше як п'ять-шість годин. А пішки...

— Туди ж далеко,— нарешті сказала вона Савенкову.

— Тебе одвезуть...

— Тоді піду...

Випав сніг. Вони довго їхали з Савенковим по розгрудлих дорогах, на пошарпаній, сьак-так перефарбованій у білий колір емці, поки, нарешті, не потрапили в розташування танкістів.

— Посидь-но,— сказав політрук, коли машина спинилась.

Він довго шукав когось, потім повернувся з батальйонним комісаром.

— Ходім, ходім! — Батальйонний комісар пригорнув до себе Ялинку, як тільки вона вийшла з машини, і так не відпускав її цілу дорогу, поки не вступили вони в досить простору землянку штабу.— А тепер їж — і спати! Спати негайно!

Ялинка пробувала відмовлятись, але марно.

— Слухай старших,— весело порадив Савенков.— А я поїду. Побачимось.

Вони попрощались.

Політрук поїхав, а Ялинка довго сьорбала з казанка густий шпонаний суп з американською тушонкою. Істи не хотілось, а батальйонний комісар сидів над нею та все приказував:

— Тріскай! Тріскай!

Що було потім, Ялинка не пам'ятала. Прокинулась, коли на вулиці стало вже темно. Чи від того, що рипнули двері, а може, від чиїхось кроків, вона прокинулась.

— Виспалась? Ну й молодець!— мовив батальйонний комісар.— А тепер познайомся.— І він показав на військового, що стояв поряд з ним у засмальцьованім комбінезоні та в шоломі танкіста:— Лейтенант Хетагуров. Саме з ним у нас і є одна думка...

Під захистком темряви Ялинка перейшла річку Нару десь далеко від міста. До світанку, як умовились, просиділа в Єлагинім яру. Потім пішла по вулицях, знайомих з давніх спогадів, і незнайомих, поруйнованих, спалених, усипаних цеглою і склом, обгорілими дошками й повибиваними рамами. Місто не куріло тепер димарями своєї текстильної фабрики, не ряхтіло яскравими барвами базару, не вабило вітринами крамниць — усе це було давно, в дитинстві...

На стінах уцілілих будинків і на стовпах висіли оголошення. Білий папір. Німецькі слова, потім російські. І навпаки, спершу російські, потім німецькі:

«Усім жителям міста наказано протягом восьми годин зареєструватися...»

«24 жовтня за допомогу партизанам розстріляно Іванова Миколу, Стрехова Петра, Васильківську Марію, Шебеткова Семена. Німецьке командування попереджає, що й надалі всіх, хто допомагає партизанам...»

«Німецьке командування повідомляє населення, що в місті запроваджується комендантська година з восьмої вечора до восьмої ранку. Всіх, хто з'явиться на вулицях у заборонений час, без попередження...»

Ялинку ніхто не спиняв. Люди, такі ж, як вона, зрідка проходили по вулицях. Та й діти. Хто з відром, хто з обремком трісок, хто просто так.

Німці горлали часом:

— Лос, лос, шнель, дурх! ¹

Іноді погрожували автоматами.

Їх було багато. Всяких. Здебільшого миршавих, з наставленими комірами й насунутими на вуха пілотками. У величезних ерзац-валянках і черевиках. Холодно їм, чи що?

Німці саме й були потрібні Ялинці. Ось тут, на центральній вулиці. Та й біля Будинку Рад, де найбільше офіцерів. І ось у цьому двоповерховому будинку, де zostались літери від вивіски «...дмаг». Та ще — машини. Броньовані з хрестами й штабні. А на майдані — замасковані сіном гармати...

Ялинка йшла й запам'ятовувала. Закарбовувала в пам'яті й ішла далі. Одна вулиця, друга, третя, четверта, п'ята...

І знов німецьке:

— Шер діх форт, русішес феркель! ²

І вона падала ходи.

Ще вулиця. І ще. І знов центральна вулиця, на якій розташувався штаб німецької дивізії. Тепер, здається, все...

А на другий день, коли Ялинка вже була в своїх Серьожках, сталося несподіване. Серед білого дня танк КВ під командуванням лейтенанта Хетагурова увірвався в зайнятий німцями Наро-Фомінськ. Годину й сорок хвилин гасав він по вулицях міста, винищуючи гармати й кулеметні гнізда, штаби й живу силу ворога.

Про «вогневий рейд» лейтенанта Хетагурова писали газети, розповідало радіо.

За «вогневий рейд» радянського лейтенанта командир 258-ї німецької піхотної дивізії дістав догану від високого начальства.

...А сніг усе падав і падав. Мокрий, лапатий. Ішов такий густий, що не встигав розтанути, хоч надворі була нульова температура. Визирала з-під снігу зелененька травиця. Свіжа, як бува весною. Клаптями видніла під ялинами та соснами земля.

Кілька днів тому, коли ще не було стільки снігу, здавалося, трава давним-давно пожухла. І це нікого не дивувало. Бо вже настала осінь, листопад.

А тут пішов сніг, він ліг нерівними острівцями на лісових галявинах, на ріллі, на косогорах, на сільській вулиці, й виявилось, що трава не пожухла. Навпаки, ще дужче зазеленіла. Зеленішою стала й глиця на ялинах, і у видолинках,

¹ Давай, давай, проходи швидше! (Нім.)

² Геть забирайся звідси, руське порося! (Нім.)

підмиваючи сніг, зажебоніли струмки, оголяючи по-весняному свіжу й теплу землю з якимись паросточками й пелюстками і зовсім ще живим ялиновим гіллям, позбиваним війною.

Гупала в лісах німецька артилерія. При кожнім пострілі, при вибухах шугали по лісу сполохані птахи. Ім, бач, зовсім не хотілося покидати звичні місця. І кожне дерево, чи то ялина, чи береза, сосна чи дуб, осика чи клен, бузина чи кущ шипшини, здригалися, наче людина — і злякано, і з надією. З надією, якщо не було прямого попадання або дуже великих осколків. Нащо вже вперті дубки, і ті в цю холоднечу все ще не хотіли скидати сухого листу й тріпотіли...

Ім, деревам, живим деревам, перепало зараз аж ніяк не менше, ніж людям. І якщо люди живуть для людей, то й вони, дерева, для них же! Для людей! І для землі, котра є вічна! Як люди...

Ялинка раділа зимі. В неї були свої на те причини...

Ріка Нара. Річка Нара. Річенька Нара. Вона стала тепер її життям, її долею. Нара мусить нарешті замерзнути. Мусить! Її вбхід переходити гірше, ніж по кризі. Вода в Нарі все одно крижана, хоч криги й нема. А якщо й справді захворієш і зляжеш? Хто тоді буде ходити через Нару?

Та ще оця горілка. Ота сама, котра поки що рятувала Ялинку.

Після кожного переходу через Нару дівчинка насилу випивала півсклянки. Це гидко, хоча й потрібно. Але ж дух! Дух! Навіть як її, майже замерзлу, мокру, тремтячу розтирали горілкою, коли повернулася з Наро-Фомінська, вона ледве витримувала...

Сніг засипав їхню землянку в Серьожках. І хату з вибитими шибками, з розваленим дахом, із сіньми, які зігнула міна. Та в хаті все одно тепер ніхто не жив. А землянку треба було відгрібати. Два дні Ялинка була вдома. Два дні вона це робила, бо снігопад не вщухав.

Припали інеєм ялини й сосни коло палісадника. Запорошило снігом стовбури беріз та осик. А сніг усе йшов і йшов, і з дерев капало, наче весною. Можливо, сніг був і справді мокрий, а може, дерева ще з літа зберегли тепло, і сніг не тримався на вітах. Відлига, справжнісінька відлига...

Останніми днями на село Серьожки разом із снігом усе частіше падали німецькі листівки. Зелені, білі, рожеві, блакитні. «Російські солдати-герої! Війні настав кінець! Москву ми вже взяли! Здавайтесь, щоб зберегти своє життя! Ця

листівка є перепусткою...» «Росіяни! Вам пощади не буде! Кидайте зброю й свої позиції! Німецька армія сильніша за вас! Сталін уже вирішив покинути Москву. Що ви захищаєте? Мерщій здавайтесь німецькому командуванню. Ця листівка є...»

Зелені, білі, рожеві, блакитні. Вони різні були не за кольором, а їх начебто писали різні люди. В одних — уже взяли Москву. А в других — її доля тільки вирішується. В третіх — найвне про політкомісарів...

Вночі над Серьожками прогудів літак. Його обстріляли з того берега Нари. Він, тікаючи від пострілів, довго кружляв, нарешті, скинув на землю якийсь пакунок і полетів понад берегом річки.

Жителів у селі лишилось мало, та коли Ялинка примчала до ставка, там чоловік з десять уже сперечалися про щось, навіть сварились:

— А мені?

— Облиш ти! Сам бачив: їхні листівки читав. Куди прешся? Дай краще мені!

— Навіщо мені їхні, я правду знати хочу!

— Мені!

— Мені дай!

Хтось патрав пачку з радянськими газетами.

Ялинка пробилась наперед.

— Тьотю Насте, а мені!

— Кому-кому, а тобі неодмінно. А то лізуть оці, дідько їх забери! Як на базарі!

Ялинка прибігла додому.

— Мамо, мамо, послухай!..

Біля каганця, зробленого з німецької гільзи, Ялинка читала:

— «Пролетарі всіх країн, єднайтеся! Газета «Московський большевик», перше листопада, субота, одна тисяча дев'ятсот сорок першого року». Ось. «Від Радянського інформбюро. Ранкове повідомлення тридцять першого жовтня. Протягом ночі наші війська вели бої з ворогом на Волоколамському, Малооярославському й Тульському напрямках...» А ось послухай: «За тридцять жовтня знищено тридцять сім німецьких літаків. Наші втрати вісімнадцять літаків...» І ще дивись: «Бої на Західному фронті». Ось: «Минула доба ознаменувалася сутичками на правому й лівому флангах нашого фронту. Вчора й сьогодні артилеристи командира Рокоссовського обстрілювали зосередження ворожої піхоти, завдаючи їй значних втрат. Війська командира

Єфремова, що діють на Малоюрославецькому напрямку, вели запеклі бої за оволодіння рядом найважливіших стратегічних пунктів, розташованих на шляхах до Москви. На цій ділянці фронту наші війська успішно ліквідували дрібні групи автоматників, що напередодні просочилися на східний берег річки Нарі...» Тож не здали Москви, ні, не здали!

— Значить, Москва жива,— сказала мати.

— Та звичайно ж, мамо! Аякже! І газета вийшла в Москві! — казала Ялинка. — Поглянь...

Вона читала заголовки:

«Мужньо й безстрашно захищати рідну Москву!»

«Чотири нальоти нашої авіації на Берлін».

«Передове людство — разом із СРСР».

Та й інші:

«Тисячі деталей для бойових машин».

«Геббельс закликає німців до нових обмежень».

«Фільм, присвячений обороні Москви».

«Концерти в залі імені Чайковського».

«Видача продуктових карток».

«Сьогодні в кінотеатрах...»

Скільки часу в Сербожках не було газет! А колись, до війни, були, а Ялинка їх майже не читала. Та де там майже... А тепер... Смішно, мабуть? Мабуть...

І ще в неї зараз було чомусь дуже гарно на душі. Чому ж? Ой, Леонід любив читати газети. Ось чому... Леонід, Льонька. Дивно! Де він?

Котрий уже раз перечитувала вона цього листа. Написаний дрібним та кострубатим, майже нерозбірливим почерком. Давній, довоєнний лист:

«Здрастуй, Ялинко! Ти скоро поїдеш з батьком до Естонії, як ти мені казала. Але там ти ніколи не була. І от я, понишпоривши тут по книгах, пишу тобі те, що я дізнався про Естонію і про її головне місто Таллін. Може, тобі знадобиться, коли ти будеш там.

Естонія, або Естляндія, як її називали колись, розташована вздовж південного берега Фінської затоки. До того ж їй належить понад 700 островів. А населення всього один мільйон. А землі тут малородючі: багато боліт, торфовищ.

Таллін (колишній Ревель) — столиця Естонії і одне з найкращих міст Європи. Воно все в зелені, в ньому багато історичних пам'яток. Найкращі — це стародавня фортеця Вишгород, де є замок з баштою «Довгий Герман» і Вишгородська церква. В старій частині міста теж багато пам'яток середньовічної архітектури. За Петра I в Талліні побудовано

палац Кадріорг з великим парком. А ще Таллін — важливий порт. Там є великий, затишний рейд, замерзає він ненадовго, а то й зовсім не замерзає. Отже, ти будеш там купатися в морі. Це добре. Ось я, наприклад, ніколи в морі не купався.

Є в Талліні й великі заводи: «Вольта», целюлозно-папирова фабрика, фабрика «Балтійська мануфактура». На них багато робітників-революціонерів.

А я ж забув написати, що залишки древніх споруд збереглися в Естонії в багатьох місцях. Крім старовинних церков і костьолів, а також руїн замків, є городища й кургани, в яких знаходять предмети як історичної, так і доісторичної епох. Якщо зможеш, то неодмінно подивись.

От і все. Більше писати нічого...»

Це був його, Льоньчин, лист. Один-однісінький.

На третій день Ялинку знову викликали. Посланець прийшов, коли всі вже полягали спати, і сказав:

— А я по тебе. Не гнівайся, що пізно.

Глупої ночі Ялинку провели ходами сполучення.

— Я знаю, — сказала вона, коли боєць спинився біля входу в землянку.

Ялинка відсунула плащ-палатку й спустилася вниз. Скільки разів доводилось бути їй тут перед тим, як переходити на той бік? Три, чотири, п'ять разів? П'ять. П'ять разів після повернення вона також приходила сюди.

Від каганця підвівся незнайомий, вже в літах військовий зі «шпалою» в петлицях.

— А де... — мимоволі вихопилось у Ялинки.

— А-а... Політрук Савенков? — здогадався капітан. — Учора. Так... Убили... Таке вже наше діло... Тепер от зі мною доведеться тримати зв'язок... Скільки ж тобі, — спитав він зовсім неофіційно, — маленька?..

— П'ятнадцять.

— Не боїшся?

— Я вже ходила.

— Вода, мабуть, холодна?

— Дарма, зараз вона вже замерзла.

Розмову перервали. В землянку вбіг молодший лейтенант, крикнув з порога:

— Знову автоматники!

— Пробач! Ти почекай на мене! — сказав капітан.

За землянкою й справді гучно лунали постріли — з рушниць, з автоматів, ввалилися міни.

Ялинка дожидала капітана. Але зараз думала про Савенкова. Невже його немає тепер, зовсім нема? А з політрукком її знайомив батько... Коли вона піде туди, за Нару, то скаже батькові про Савенкова. А може, краще не казати? Адже... Та чи й варто говорити про таке?

Капітан повернувся в землянку, захкавшись, ледве зводчи дух:

— Усе! Порішили! Сунуть щодня, дияволи! Ну, як ти тут, не нудьгувала?..

Ялинка промовчала. Не знала, що сказати.

— Ну, то як? — перепитав капітан, трохи віддихавшись. — Знову підеш?

— Треба — піду.

— Треба, донечко, — з ніжністю в голосі промовив капітан. — Доведеться зараз же йти до батька й дізнатись, коли німці збираються починати, це — перше, як міст — друге. Це дуже важливо. Розумієш?

— Розумію.

— Коли повернешся?

— Завтра, шойно смеркне.

— Іди, як кажуть, з богом.

Уже з порога він її покликав:

— То давай познайомимось. Капітан Єлізаров. А тебе як?

— Звіть просто Ялинкою.

Ніч. Напрочуд тиха ніч. Принишкли береги Нарі. Ні пострілу, ні вибуху. Заклякло небо, чорне, похмуре, низьке. Ні гуркоту літака, ні променя прожектора. Німують ліси. Тільки рвучкий вітер гуляє між деревами, струшує сніжок з глиці, та потріскують стовбури ялин, мовби по них дзьобами стукають дятли. Зима заходить мляво, спроквола. Сніг іде коли-не-коли, неначе роздумує: чи варто сніжити до справжніх морозів? А морозів нема та нема. Навіть уночі тільки три-чотири градуси. Хіба ж це зима?

Мовчить, причаївся в благенькому зимовому вбранні наш берег. Мовчить, щось замишляючи, берег німецький. Дивно, що в Нарі є німецький берег. Але він є: там, за річкою, німці.

Ялинку гнітила сьогоднішня тиша. Дівчина завмерла над урвищем, не наважуючись ступити вниз, до річки. Дивовижна тиша. Дивовижна! А гомін лісу — це не гомін...

Незнайомий лейтенант, що її проводить, все розуміючи, мовчить. Зараз він при ній, а не вона при ньому. Вона для нього — найвище начальство, бо ж є капітанів наказ:

«Відвести її до місця переходу, живу та цілу відвести!» Лейтенант розуміє, що ні радити їй, ані підказувати він не може. Вона знає краще, коли і як.

І все-таки він не витримує, шепоче:

— Пахне смолою та березовим лубом. Смачно як пахне!

— Так-так, — байдуже погоджується Ялинка, вдвляючись у чужий берег.

Вони сидять майже коло самої кручі, ховаючись за стовбурами ялини та берези. Ялинка й береза, мов так загадано, ростуть рядком, як стереотруба, звідси можна добре наглядати за тим берегом річки. Але тихо там сьогодні. Чому ж це така тиша?

— Час минає марно, — прошепотіла Ялинка. — Як жаль!

Лейтенант підтакнув, хоча й не дуже зрозумів. Він уперше виконував таке завдання.

І в ту ж мить на німецькому березі загриміло радіо:

Розцвітали яблуні та груші,
Плив туман над річкою густий,
На ріку виходила Катюша,
На високий берег на крутий...

— Нарешті! — зраділа Ялинка.

— Це хіба німці? — здивувався лейтенант.

— Приманюють, — пояснила Ялинка. — Радіоустановка в них. Спершу пісні наші крутять, а потім гукають: «Рус, здавайся!» — і стріляють...

Лейтенант на фронті — менше як добу.

Хай просту він дівчину згадає,
Хай почує, як вона співає,—

лунало за річкою радіо.

— Тепер мені пора, — сказала Ялинка. — Я пішла.

І вона пірнула вниз, у темряву.

Коли через три години з гаком Ялинка добулась до місця, вона зрозуміла: ждати, поки стемніє, не доведеться.

— Німці почнуть форсувати Нару рівно опівдні, — сказав батько. — Відомості точні. Місток ми замінували. Як тільки німці стануть на міст, він злетить у повітря... Та ще скажи капітанові...

— Якщо так, то я піду зараз же. Треба передати.

— Дійдеш?

— Дійду, тату...

І вона пішла назад, хоча вже світало. Вона йшла швидко. Німців вона не боялась. Зустрічалася з ними не раз.

І тепер: порюмсає, а то й поплаче, і — відпустять. Що з неї візьмеш, з дівчиська? Мама в неї в селі Серьоожках, братики, сестричка маленька, тато хворий. Ось і гостинці несе їм від бабусі з Виселок...

Вона щасливо поминула три села. Німці пропускали її.

Якийсь цибатий, рудовусий мало не перелякав Ялинку, коли вона вже вийшла з останнього села. Він узяв її під руку, одвів набік і, поглянувши туди, де юрмилися інші фрїци, почав щось гаряче втовкмачувати Ялинці. Вона, знаючи німецьку, як і її однокласники, що все життя завчали самі тільки артиклі, нічого не зрозуміла.

Німець закоцюблими руками витяг із-за пазухи губну гармошку й став тицяти її Ялинці.

— Нах Москау комен вір, кляйне, дох ніхт. Унд цурюк аох ніхт. Нім! Іх браухе ес ніхт! ¹

Ялинка, перелякавшись, схопила гармошку, щоб не зв'язуватись. Німець радо всміхався.

А взагалі німцям було не до Ялинки. Дороги захаращені технікою. Артилерія наготові. Мінометники і бронемашини підтягались до Нари. Офіцери гасали, віддаючи накази. Впевнені в своїй силі й перевазі, вони й справді, мабуть, готувались до вирішального наступу...

До Нари залишалося сто метрів. Виднів уже й міст.

— Хальт! Вер іст да? Вохін ренст ду? Ком, цурюк! ²

Ялинку затримали... І, здається, надовго.

Вона плакала, рюмсала, повторювала завчене так, що й сама, здається, вірила:

— Мені ж треба, дядечки. Ой, як треба! Я через міст швиденько-швиденько пробіжу, а там село наше — Серьоожки...

Тепер у неї справді лишався один вихід: іти при всіх через міст. Свої по ній не стрілятимуть. Свої побачать — зрозуміють. Аби тільки вговорити оцих...

І вона таки вговорила.

— Підеш, дівочка, підеш, — сказав один з німців ламаюю російською мовою. — Ми теб'я проведемо! Самі проведемо! А тепер одпочин! Зовсем мало-мало...

Всі інші реготали.

Її вкинули в якийсь погріб.

Час ішов поволі. Минуло не менше години, а може, більше. І ще більше.

¹ До Москви ми однаково не дійдемо, дівчинко. І назад не дійдемо. Візьми! Мені не потрібна! (Нім.)

² Стий! Хто йде? Куди лізеш? Ану, назад! (Нім.)

Враз нагорі задвигтіла земля. Завивання. Гуркіт. Знов завивання.

Вона прислухалась. І зрозуміла: то німці стріляють по наших.

...Через півгодини її вивели з погребя.

Сказали:

— А тепер іди, дівочка! На міст, на міст іди! Ми теб'я проведемо!

І знову регіт.

Тепер вона збагнула, в чому справа.

І пішла. Подалась до мосту. Зовсім сама. Але зразу ж за нею, мабуть, посуне, ревучи, колона бронемашин та мотоциклістів.

Крок. Два. П'ять. Ноги тремтіли. Ще п'ять кроків. Стала сама собі лічити: десять, вісімнадцять, двадцять три... Ось уже й міст.

Наш берег мовчав. Чи наші бачать її? Чи ж вони бачать? Звичайно ж! Бачать! Але чому вони мовчать?

Вона озирнулась. Німецька колона лишилась на тому березі. Дивно. Значить, треба йти. Все одно йти. Ще... Ще... Крок... Крок... Це, здається, тридцять перший... Тридцять два... Тридцять три... Тридцять...

Вона кинулась уперед. І щось кричала.

Повітря струсонув страшенний вибух. Ялинка відчула його не тільки вухами, а й спиною. Вона впала. Потім, здається, схопилась і знову побігла вперед — уже нашим берегом. Пекло в спині. Невже її поранило? Зараз вона думала про капітана Єлізарова. Треба йому передати, що сказав батько. Це дуже важливо! Навіть не цей міст, а інше...

Ялинці здавалося, наче біжить вона по пустелі. Як усе добре! Вона вирвалася з такого... Але чому пече в грудях і так важко дихати?.. Може, її й справді поранено?..

Міст іще валився, він чавив і нищив німецьку колону, коли озвався наш берег. Шквал вогню вдарив по німцях, котрі стояли на тому березі річки, по танках, що поривались перейти річку бродом, і далі — по артилерійських і мінометних позиціях...

І Ялинка бачила це. Опинившись у своїх, вона озирнулась на річку Нару, і на колишній міст, і на той, нині чужий, берег, з якого тільки-но прийшла.

Ще метрів з десять угору. Там ялина, і береза, і піщана круча, звідки вона йшла туди, на той берег. Ялина й береза, які ростуть рядком. А там знайомим ялиником до знайомої землянки. Загалом цей капітан Єлізаров, видно, хо-

роший. Шкода, звичайно, політрука Савенкова. Той був кращий...

Далі Ялинка не могла ні думати, ні бігти. Вдарив ще один снаряд німецької гаубиці. Розірвався поряд із піщаною кручею, на якій стояли ялина й береза... Розірвався коло Ялинки.

Якби Льонька був у сорок першому в цих краях, він знав би, що німці так і не форсували Нарі. Німці, котрі перейшли в своєму страшному поході через тисячі річок, великих і малих, і спинились перед невеличкою підмосковною річечкою Нарою, вже не просунулись далі. Навпаки, звідси вони покотились назад...

Якби Льонька приїхав у село Серьожки по війні, він побачив би обмілілу Нару і новий залізобетонний міст через неї, на якому вже немає знака, скільки тонн витримує він.

Цей міст називають тут Ялинчиним.

І школу — нову школу, що виросла на місці старої поміщицької садиби, — теж називають Ялинчиною школою.

Та ще в Серьожках є Ялинчин будинок. Він зберігся з тої пори, тільки підремонтували трохи, вкрили шифером, а так — той самий, що й тоді був. І хоча давно немає в живих колишніх господарів цього дому, а його називають Ялинчиним...

Але Льонька не міг приїхати після війни в Серьожки. В далекій Угорщині є озеро Балатон. Воно в багато разів більше, ніж нарські ставки, куди вони так і не поїхали з Ялинкою. Там, недалеко від озера Балатон, у братській могилі поховано танкіста Леоніда Івановича Пушкарьова...

А я часто приїжджаю в село Серьожки.

Нема в Росії для мене найріднішої й найдорожчої землі, як Підмосков'я.

Край цей підмосковний — не схожий на інші ні красою, ні душевністю своєю. Він і є Росія. Коли я приїжджаю до Серьожок, іду через Ялинчин міст. До Ялинчиної школи заходжу. І, звичайно, на тутешнє кладовище, де бачу знайомі могили: Річарда Тинісовича — Ялинчиного батька, Олени Сергіївни — Ялинчиної матері, Олександри Федорівни — Льоньчиної бабусі...

Тут нема тільки однієї могили — Ялинчиної. І не тільки тут. Її не може й бути. Ялинку ніхто не ховав...

Ялинка, Ялиночка, Ялиця-палиця. Та ще — Анка, Аня, Енда, Своя... Смішно, мабуть? Мабуть...

Вона так і не встигла з'їздити до свого Талліна. І до комсомолу вступити не встигла. Вона не стала матір'ю, як її мати. Вона не встигла надіти солдатську шинель, як Льюнка. Не встигла...

Її звали Ялинкою.

Її й понині звать Ялинкою.

ПОВІСТЬ ДРУГА

РІЧКА ВОРЯ

1

Фронтове кохання? Краще не кажіть про це! Це ж несерйозно!

З ненароком підслуханої розмови.

Юхнов — місто, центр Юхновського району, Калузької області. До районування повітове місто колишньої Смоленської губернії. Стоїть воно на шосе Москва — Брест, за 35 кілометрів від залізничної станції М'ятлевська, на річці Угрі, лівій притоці Оки. Завдовжки річка — щось із чотириста кілометрів. Протікає Угра в межах Смоленської та Калузької областей. Бере початок на південно-східному схилі Смоленсько-Московського пасма. Береги круті, подекуди стрімчасті. Головні притоки — Воря, Шаня, Ресса. Юхновський район — промисловий, з розвиненим використанням залишків сировини. У рільництві переважають зернові культури й картопля. Серед кустарних промислів — здебільшого деревообробний та шкіряний. В Юхнові є лісопильно-фанерний, авторемонтний заводи й льонозавод. Населення: за переписом 1926 року — понад дві тисячі жителів, за переписом 1959 року — чотири тисячі жителів.

З довідників

2

Небо не голубе й не сіре, чисте й не зовсім чисте, а трошки наче бруднувате.

Таке траплялося часом у дитинстві, коли в школі їм велили малювати акварельними фарбами, а було ліньки зайвий раз перемінити воду, і пензлик явно мазав — голубого кольору не виходило.

Отаке зараз було небо. Та ще з якимись білястими роз-

водами й смугами, помітними і ледь помітними, яких вона зроду не бачила в Москві. І взагалі вона ніколи не бачила там, у себе дома, такого неба. Вона бачила його до війни — або дуже яскравим, або дуже похмурим — взимку та в пору дощів, а потім, як почалась війна, — покращаним променями прожекторів, коли воно стогнало, деренчало, гуркотіло чи лишалось неспокійно-спокійним у перервах між повітряними тривогами. І все ж таки тоді було їй не до цього неба, і, мабуть, вона його по-справжньому й не бачила — ні тоді, раніше, до війни, ні потім, у війну.

Та й взагалі, що вона бачила, що раніше розуміла? Нічого. Їй лише здавалося, що вона доросла, а насправді — хіба це так? Ще раніше вона якось підсвідомо відчувала, що погано знається на людях. Сьогодні їй людина могла здатися хорошою, завтра поганою. Сьогодні вона когось жаліла, завтра той, кого вона жаліла, її дратував. Тепер вона вже розуміла: дівчесько, дурне, наївне дівчесько! Ніколи не була вона ні дорослою, ні розумною. І навіть не пам'ятає, як це бути такою...

Так, тепер вона це добре розуміла. Тепер... А що думає він?

Він спитав:

— Чого це ти дивишся туди — в небо? Нальоту не буде, не думай!

Вона й не думала про наліт. Думала зовсім про інше.

— Ти сердишся на мене? — спитала вона.

— Навіщо так, Варочко? — поблажливо, як їй здалося, промовив він. — І не будемо більше про це!.. А річку Вору я тобі неодмінно покажу. Чудова річка! Зараз, правда, зима. А літом! Я до війни на ній бував, ще хлопчиськом. Навіть пісню не забув, жінки в селі співали:

Люди їдуть аж до моря,
Витрачаються дарма,
А у нас є річка Воря,
В світі кращої нема!

Він глянув на неї ніжно, довірливо і — закурив із рукава шинелі.

— Даремно ти не послухала мене... Дві спеціальності маєш — і на тобі! Казав же! Оце і вскочила зразу в таку халепу!

Даремно чи недаремно вона не погодилась лишитися в штабі полка? Хтозна! Зараз вона знає: недаремно! Тому, що він нагадав їй про це, і він — поряд!

— Недаремно, — сказала вона йому. — Я ніколи не шкодую за тим, що зробила...

— А все-таки автомат — добра штука! — буркнув він через хвилину. — Коли б ти знала, як було в сорок першому. Гвинтівочки — казна-що, карабінчики — мотлох. А це — все-таки штука.

Вона зраділа. Бо відчула: він теж радий, що вона не лишилася в штабі полка. Хоч і картає її, а радий. Від самої думки про те, що він, старший, береже її, стало на душі легко. Вона згадала його слова — про сорок перший. Отже, він розмовляє з нею, мов із рівнею.

Як було в сорок першому, вона не знала. Спочатку, 22 червня, як і всі, вона розгубилась, але згодом заспокоїлась. І тільки коли пішов на фронт батько й настала трудна осінь, перед самою зимою, вона збагнула, що це надовго. Збагнула, бо ніякого іншого кінця війни, крім перемоги, вона не уявляла собі. Але для перемоги треба було гнати німців назад, а на це потрібен час.

На вулицях Москви вона бачила дужих, веселих, добре вдягнутих і озброєних червоноармійців та командирів. Бачила танки й гармати на параді 7 листопада, бачила сибірські та уральські полки, що йшли на фронт. Москві, звичайно, загрожувала небезпека, але, як їй здавалося, це була нереальна, далека небезпека, — безглуздо й дивно думати, що німці можуть увійти в Москву.

А зараз він каже: «Гвинтівочки — казна-що, карабінчики — мотлох». Може, й так.

— Звичайно, — згодилась вона.

— Ти пригнись, Варочко, — порадив він.

Вона слухняно пригнулась.

По той бік яру все було спокійно. Начебто й німців там не стало. Клени, ялини, дуби, берези впиралися в те саме білясте, бруднувате небо, і десь, невидиме, світило вже не зовсім зимове сонце, цвірінькали якоїсь дивовижної масті пташини, зрідка з шумом спадав з гілок ялин і з крутих берегів яру підталий сніг. Дивно, що там — німці! Німці?

Невідомо, як і чому вона згадала невеличке робітничє селище, через яке їхала дорогою сюди. Казали, що визволили селище давно, дуже давно, чотири, ні, п'ять днів тому, але там ще висіли на стінах будинків німецькі написи. Два з них вкарбувалися в пам'ять, два — один короткий і другий довгий: «Тут вода — тільки для німецьких солдат. Росіян, котрі братимуть звідси воду, розстріляють. Вода для росіян — по той бік — у канаві. Комендант».

«Наказ. Пересуватись по дорогах, і шосейних, і польових, людям чоловічої й жіночої статі у віці від 10 до 50 років заборонено. Осіб, які пересуватимуться по цих дорогах, затримують і відправляють у табори. Осіб, у яких знайдуть будь-яку зброю, в тому числі ножі, розстріляють як партизанів. Осіб, котрі всіляко допомагають партизанам, постають їх припасами, переховують їх чи дають їм притулок, вважатимуть також за партизанів і розстрілюватимуть на місці. Всіх осіб, які дістануть відомості про злочинні наміри проти німецької армії і військової влади чи проти розташувань їх та їхнього майна, про наміри здійснити саботажні акти чи про підготовку до цих актів, про появу окремих партизанів чи партизанських банд, про парашутистів і не сповістять про це найближчу німецьку військову частину, каратимуть на смерть, а житла їхні знищать».

Колись у школі вона ніколи нічогосінько до пуття не могла запам'ятати. Мучилась, зубрила годинами, намагаючись краще підготувати уроки, але написане в підручнику не лишалося в пам'яті, а своїми словами переказати все було просто неможливо.

А це запам'яталось. Усе, до найменших подробиць. Вразила акуратність і точність. Батько, який воював зараз, розповідав їй колись про це, називаючи «німецький педантизм». Він, мабуть, знав це, бо до війни працював з німецькими інженерами на будівництві Сталінградського тракторного...

Там же, в тому ж маленькому селищі, вона довго стояла біля німецьких оголошень, що на диво збереглись. Вона півдня тинялася по вулицях. Може, тому й запам'ятала їх, ці оголошення. Та ще запам'ятала напис на другому з тих оголошень — про партизанів: «Знайшли дурнів!» Це вже написав хтось із наших. І перекреслив німецьке оголошення вуглиною.

Зима стояла сувора, як сама війна. Морози лютували з того незабутнього для Москви жовтня аж до цих, уже безрезневих днів. Морози змінювались потеплінням і страшеними снігопадами. В Москві все лежало в глибокому снігу, та тільки тут вона, мабуть, збагнула по-справжньому, скільки снігу навалило за цю зиму. Вони їхали з Москви на полуторці, а навкруги лежав сніг, сніг, сніг. Такий, що звернеш із шосе — провалишся. Такий, що й на дорогах, де йшли та йшли вряд машини, танки, підводи, артилерія, війська, — в один і в другий бік ішли, — не влягався, а розгужений шинами, гусеницями, валянками й чобітьми, гальмував рух. Усе понівечене, покинуте й убите в дні нашого

грудневого наступу під Москвою позаносило снігом. Здавалося, наче сніг навмисне притрусив сліди всього, що тут було: і трупи наших загиблих солдатів, і німецьку техніку, що була по Москві. Спалені німцями села лежали в снігу. Стирчали припорошені снігом обгорілі димарі й поряд стояли наші обгорілі «тридцятьчотвірки». У багатьох із них так і лишилися тіла мертвих танкістів. Довкола все випалено, виморожено, вимертволено, а війська пішли вперед, далеко вперед, і нема кому пройти по цих місцях, віддати останню шану цим людям, котрі зробили все що могли, і котрим взагалі вже нічого не треба.

Ось таким побачила вона й селище — чи при якомусь лісопильному заводі, чи при цегельні, — подібних робітничих селищ багато в нас у Підмосков'ї. Там розташувався штаб полка, куди їх відрядили. Селище було зруйноване. Все вкрите снігом. Тут, видно, точилися тяжкі бої. Тут шаленіли вороги, і навіть звалена кимось із наших шибениця була припорошена снігом. І таблички на грудях повішених: «Вони стріляли по німецьких військах», «Це — партизани», «Так буде з кожним, хто не приймає нового порядку» — разом з трупами були засніжені. Вціліло кілька хат, але й вони під снігом, мов поховані. Сніг, сніг, сніг! Скільки може бути снігу!

Згадавши про селище, вона трохи запізно подумала про нього, про свого сусіда:

— Славо, а нога не болить?

Як же це вона забула? Як могла забути! Ще позавчора він признався їй, що поранено йому ногу в боях за це селище, а він так і не пішов до госпіталю, відбувся перев'язкою в санбаті.

— Що це ти, Варочко! Яка там нога!

Йй хотілося зараз дивитись не вперед, а в небо. Чудово, коли дивишся з землі в оце білясте небо. Ялини, і сосни, і берези, і навіть чагарі видаються велетенськими під цим небом. І вони мріють на тлі його темні, чорнісінькі. Не відрізниш, де біла береза, де зелена ялина. Не відрізниш, де берези, а де сніг. Сліпить очі сонце, невидиме зараз. Сліпить очі грузький сніг.

Ось ворона, каркаючи, перелетіла з дерева на дерево. Товстопузий снігур важко піднявся на вербову гілку. Синиці, три зразу, стрепенули зеленкувато-жовтими крильцями й кудись полетіли. Оце дивитись би й дивитись! І чому це до війни все бачилося не так?

— Благаю, побережи краще себе,— мовив Слава.— Здається, фріци заворушилися...

Його увага вражала й бентежила її. До неї, здається, ніколи й ніхто не був таким уважним. Із старших, звісно. І ніхто із старших не кохав її, чи, точніше, не закохувався. Невже його уважність — ото і є кохання? Страшно подумати про це! Страшно, щоб не помилитись...

А їй хотілось би цього. Дуже!

— Кажу тобі, фріци! — басом сердито мовив Слава.

Варя мимохить здригнулась:

— Зараз...

Вона на нього не образилась за гостре слово.

Поправила шапку-вушанку й поклала на бруствер окопу автомат:

— Я бачу...

Хвилин з двадцять тривала стрілянина. Слава стріляв діловито, спокійно, наче порався коло важливого мирного діла. І вона стріляла. І було їй приємно бачити його таким: розумним, зосередженим, старшим. Йї завжди здавалося, що чоловіки розумніші й серйозніші за жінок, що вони зовсім нездатні на такі безглузді думки й розмови, яких вона наслухалась і перед війною, і вже в час війни, коли працювала з дівчатами в райвиконкомі. Ну, про що вони тільки не говорили, чого не вигадували, що не обговорювали, хоча майже всі вони були старші за неї, і набагато старші — на три, на чотири, а то й на шість років, як, наприклад, Фаня Залманова.

Себе ніколи Варя не вважала за розумну, скоріш — навпаки, і страждала від цього, правда, не завжди, іноді, але в такі дурні розмови вона ніколи не встрявала...

Німці принишкили. Слава поправив шапку, всміхнувся до неї й знову закурив:

— Ну як?

— Добре,— чомусь відповіла вона.

— Послухай, а яке сьогодні число? — несподівано запитав він.— Смеркає вже...

— Трете березня сорок другого року, а хіба що?

— Сорок другого! Ясно, не сорок першого! — сказав він.— Смішно! Трете березня... А в мене, Варочко, день народження...

Вона не знала, що робити. Над окопом схилилася гілочка сосни, зовсім молодесенької, чахлої.

Вона відламала її:

— На, тобі!

— Розумнице ти моя, спасибі! — мовив Слава.— Ось я її...— І він поклав гілочку на край окопу під ствол автомата.

Потім стріляли по німцях і праворуч від них, і ліворуч. Стріляли й Слава з Варєю. Їй здавалося, що стріляти навмання, хоча сама вона цілилась, дуже старанно цілилась, як на курсах. Там вважали її за чудового стрільця.

І все ж таки їй було страшно. Наших у цьому окопі лишалось мало. Праворуч від неї, вона знала, четверо. Ліворуч від Слави — троє. Так уже сталося, що їх тут небагато, а скільки попереду німців — невідомо. Але ніякої передової тут не передбачалось, вона мала бути принаймні за п'ять-сім кілометрів звідси, а тому й наших частин тут не було.

Та міркувати про це довго вона не могла. І взагалі думати — цього ніколи не було в її характері. І раніше вона жила якось так, та й потім. А зараз... Треба просто триматись, як Слава. Є окопчик, примітивний окопчик край самого яру, і їх дев'ятеро. А по той бік дуже помітні на снігу німці. Слава знає, що робити. І вона мусить знати. І вона триматиметься так само, як і він. У всьому. Особливо зараз.

«І чого вони лізуть,— подумала Варя,— коли в нас із Славою все так складно й кепсько вийшло!» Але зразу ж позбулася цієї думки. «Мабуть, усе це знов несерйозно й по-дитячому... Зараз, на війні, не можна так!..» Згадала батька, якого не бачила мертвим, а лише знала, що загинув від німців. Згадала Москву. Москву осені сорок першого. Все згадалося і все забулося: попереду стріляли німці.

І вона також стріляла в них, тепер, здається, впевненіше, ніж кілька хвилин тому.

А небо над ними було таке ж самісіньке, як і тоді — не голубе й не сіре, чисте й не зовсім чисте, трохи бруднувате. Як на давніх шкільних акварельних малюнках. І було небо таке ж далеке, як далеке дитинство. А німці були близько, двісті, а може, й сто п'ятдесят метрів від їхнього окопу, від Слави, від неї.

«Якось негарзд у нас із Славою вийшло»,— знов промайнуло їй у думці. Але тільки на мить, бо німці йшли в атаку.

3

Маросейка — Покровка. Покровка — Маросейка. Вулиці її дитинства. Власне, то була одна вулиця від Ільїнських воріт до Земляного валу, тісна, гомінка, захаращена трам-

ваями, людьми, машинами й крамницями. Маросейка продовжувалась Покровкою, а Покровка — Маросейкою, повсюди майже — і праворуч, і ліворуч — магазини, магазини, магазинчики. Найбільші — Скляний, чомусь його так називали, хоча скла в ньому було не так уже й багато, на розі Старосадського, і Гумотрест на розі Петровериського, де продавали калоші, велосипедні шини та різні господарчі товари. Там завжди й до війни стояли черги.

Ніяких особливих пам'яток на її вулицях і в провулках, які до них прилягають, не було. Будинок ЦК комсомолу. Тісний кінотеатр «Аврора» коло Покровських воріт — майже свій, домашній, там вона знала кожен ряд, кожне місце й кожну складку на невеличкому не дуже рівному екрані; на ньому вона бачила майже всі фільми тих років. Та ще будинок з не вельми зрозумілою вівіскою видавництва «Дер Емес», Великий Спасоглинищевський провулок з діючою синагогою й провулок Старосадський з давно закритою німецькою кірхою, далі перукарня поряд з її Дев'яткіним, в якій вона робила першу зачіску — справжню, дорослу. Та ще Колпачний — тихий провулок коло Покровських воріт; там, навпроти будинку МК комсомолу, була особлива школа, де навчались, як казали, діти всіх знаменитих людей. Про ту школу розповідали всяке і, мабуть, тому вранці та й опівдні біля неї зупинялися перехожі, частіше жінки й бабусі, показували й охали:

— Оце син...

— А оце, погляньте, донька...

— Та не ця, а он та, руденька...

— Я й кажу — та...

Вона й сама зупинялась не раз коло цієї школи — все таки цікаво! — і дивилась, слухала, але розуміла, що все не дурниці. І те, що ніби до цієї школи діти приїзять на ЗІСах та емках, — дурниці. Вони йшли до школи пішки, як усі, й поверталися зі школи пішки, як усі.

По Старосадському мимо німецької кірхи, а іноді й по Великому Спасоглинищевському повз синагогу вона бігала вниз на Солянку і далі — на площу Ногіна до клубу Наркомважпрому.

Батько її, повернувшись зі Сталінградського тракторного, працював у Наркомважпромі й записав її до клубу. Там був піонерський ансамбль пісні й танцю. Ансамбль — тільки назва. Жодного справжнього інструмента в них не було, крім примітивних дудочок, що важно називалися незрозумілим словом — мерлітон, барабанів та мідних тарілок. Але

вони співали, грали, танцювали — і все виходило пречудово. Вони виступали в самому клубі і в Будинку інженера й техніка на вулиці Кірова.

Вона, мабуть, завжди боялась начальства. В школі — вчителів, ще більше — завуча, особливо — директора. Коли начебто виросла, стала доросла — боялась усіх у райвиконкомі, де вона працювала. Навіть секретарка — таке ж, як і вона, дівчисько, Валя, але секретарка голови виконкому — здавалась їй начальством, і вона торопіла перед нею.

А тоді в клуб до них запросто вчашав сам Серго Орджонікідзе. І дивився, як вони витанцьовують «лявониху», й питав:

— А лезгинки не вмієте? Треба, треба лезгинку розучити.

Потім він був і на їхньому концерті в Будинку інженера й техніка на вулиці Кірова. І не сам: привів з собою Михайла Івановича Калініна.

Після концерту вони прийшли на сцену, і їх довго разом фотографували. Знімки тоді ж таки надрукували в центральній газеті «За індустріалізацію» і в маленькій — наркоматівській — «Штаб індустрії». Вона сиділа поряд з Орджонікідзе недалечко від Калініна, і Орджонікідзе спитав її:

— Батько твій працює в Наркомважі? Як тебе звуть?

Вона назвала прізвище.

— Ну, Савелія Вікторовича я знаю! Ще з тракторного в Сталінграді, а зараз ми — товариші по службі. Побачу завтра, скажу, що донька в нього молодець! Гарно танцювала! Правда, Михайле Івановичу?

І тоді було їй не страшно ні крихти, а, навпаки, якось дуже легко. І коли батько на другий день, а точніше, вночі, як вона вже спала, повернувся з роботи й розбудив її, все було природно й просто:

— Чуєш, а тебе сьогодні сам Серго мені хвалив! Розумієш? І газети надрукували!

Вона вихопила в батька газети й зраділа: вони обидва теж на знімках! Обидва — це Вова Соловйов і Женя Спірін. Разом з нею, і з іншими хлопцями та дівчатами, і з Орджонікідзе, і з Калініним.

Їй подобались Вова й Женя. І хоча з Женею вона якось навіть цілувалась у під'їзді в Кривоколінному провулку, якраз проти будинку, в якому Пушкін колись читав Венеційову «Бориса Годунова», вона не знала, хто їй подобається більше — Женя чи Вова. Просто Женя був сміливіший. І їй завжди було нелегко: коли проводжав її Вова, як бути

з Женею? І що ж робити з Вовою, коли Женя вихідними днями запрошував її в планетарій? Вона ходила з Женею в планетарій, мабуть, разів сто і дуже нудьгувала там. А Женя був захоплений зірками та всякими планетами, він був членом астрономічного гуртка при планетарії, і їй не хотілося завдати йому прикrostі: він їй подобався. А з Вовою вона просто відпочивала, хоча той здебільшого мовчав. Він не говорив нічого ні про зорі, ні про планети, а ходив з нею в зоопарк, і в куточок Дурова, і в цирк, та ще в звірячу поліклініку, що недалеко від Трубної площі, й мовчав: вона знала, що він любить звірів і що вона подобається йому. І він подобався їй. Дуже! Може, навіть більше за Женю. Може, так, а може — й ні.

Усе це було давно, дуже давно. До війни. В тридцять дев'ятому вона пішла працювати і вже не ходила в клуб Наркомважпрому, і нечасто зустрічала колишніх знайомих. Їй саме тоді сповнилось сімнадцять, вона покинула школу й пішла працювати. Вона десь запропастилася. Казали, що він кудись виїхав з батьками, — здається, на Камчатку чи на Чукотку. Раніш вони бачились часто й не навчилися листуватись, і тепер вона не ждала від нього ніяких листів. А втративши слід Вови, вона й про Женю чомусь перестала думати. Вони були потрібні їй обидва, а окремо...

Ні, це зовсім не те, що тепер. І хоч Слава схожий чимось на Вову, а може, й на Женю, все одно — не те...

Женя знайшов її минулого року в райвиконкомі. Стояв листопад, найтяжча пора, — райвиконком гудів, як вулик, і всі були збуджені, засмикані, і тут з'явився він:

— Ось прийшов, попрощатись прийшов... Ти зовсім забула про мене? Га?

— Ні, не забула, — заперечила вона, щоб не завдати йому болю. Він був у шинелі й ішов на фронт!

— А я шукав тебе. Ти віриш?

— Вірю, — сказала вона майже ласкаво, хоч і знала, що він зараз це каже просто так. І згадала Вову. Подумала: «Він теж, видно, на фронті?»

Вони змінилися, мабуть, відтоді, коли знімки їхні надрукували в газетах. І сама вона, звісно, змінилася. Скільки років минуло? Три? Чотири роки? Ох, багато!

Цікаво, є де-небудь ті газети? Батько, поки не пішов на фронт, зберігав їх. І потім, коли пішов, вона двічі їх передивлялась. А восени та взимку вони з матір'ю все пустили на паливо, навіть стільці й кухонний столик, не кажучи про книги та газети. Це було, коли вона вчилася на курсах

сандружинниць і разом на курсах телефоністок. Невже й ті газети спалили? Дивно, але вона не згадала про них, коли вирушала сюди...

Маросейка — Покровка. Покровка — Маросейка. Вулиці начебто нічим і не примітні, звичайнісінькі. І коли війна прийшла, вони майже нітрохи не змінилися. Менше стало людей, але стільки ж лишилось магазинів. І в них отоварювали покупців, що zostалися в місті. Черги— похмурі, тихі, притерті до засніжених тротуарів — чекали біля магазинів. І в перукарні, її перукарні, поблизу Дев'яткіна, завжди була черга. Перукарів стало менше, а черга, хоч і невелика, а посувалася поволі: йшли поза чергою фронтовики і ті, хто вирушав на фронт, інваліди йшли і просто знайомі перукарів, і всім усе прощалось. І це, мабуть, добре: війна, а люди й перукарні не забули...

Маросейка — Покровка. Покровка — Маросейка. Вулиці з старими будинками на два-три, найбільше — на три поверхи, з облупленими стінами й комунальними квартирами, в яких усюди тісно — і в кімнатах, і в коридорах, і на кухнях, з невеличкими брудними дворами, з вітринами магазинів, котрі зовсім нічого не показують, що там є сьогодні на прилавках, і з людьми дуже різними й хорошими. Тепер вона добре розуміла це, хоч досі для неї люди були просто люди. Це ж вони гасили запалювальні бомби в час нічних нальотів німецької авіації. І вдень вони працювали, і не так, як вона, на звичайній посаді секретарки, а працювали на заводах, де робили гармати й танки, снаряди й машини. І вони йшли на фронт з військкомату, що у Вірменському провулку, а то й не з військкомату, а прямісінько з роботи — у вересні, в жовтні, в листопаді минулого року. А ще раніш вони, певно, так само, але тільки значно спокійніше, бо ніхто ж не знав про це, ішли звідсіля в Іспанію, на Хатсан, на Карельський перешийок, як колись ішли на громадянську, а ще раніш — на барикади революції. І тоді ж була Москва, і оці вулиці, й жили собі на них люди.

Нічим не примітні її вулиці. І до війни, й тепер, у війну. І вона, мабуть, не думала б зараз про них, якби лишилась там. Як і всі, бігала б на роботу в свій райвиконком. А вечорами — на курси. Як і всі, бігала б отоварюватись і стояти в чергах біля магазинів. Як і всі, чергувала б ночами — чи на даху, чи біля під'їздів будинку, чи на вулиці, відбуваючись жартом, а то й відбиваючись від перехожих військових. А в перервах між оцим усім роздобувала б дрова, а точніше — тріски, щоб натопити в кімнаті залізу

грубку, зігрітися самій і матері, опускала б поганенькі маскувальні штори та й благала б кого завгодно, щоб найближчою вибуховою хвилиною не повибивало їхніх перехрещених паперовими хрестами шибок. Бо так зовсім закоцюбієш!...

Вона згадала матір. Не згадала, а навіч уявила її зараз — стару, закутану, голодну і самотню.

Вона тепер напрочуд ніжно й глибоко збагнула, здається, що таке мати. Мати — біль народження. Мати — турботи й тривога до кону. Мати — невдячність: вона з перших кроків повчає й напучує, стримує й застерігає, а це ж ніколи й нікому не припадає до вподоби ні в п'ять, ні в десять, ні в двадцять літ. Мати, котра працює, як працює батько, та ще й любить, як мати. Мати, в якій на руках діти її, родина, вся країна. Бо ж немає без неї ні того, ні другого, ні третього.

А вона так і не написала матері, хоч і минуло вже кілька днів. У Москві — на формуванні. І в дорозі. І ось тепер уже тут.

Вона напише їй. Напише так: «Мамочко, люба моя мамочко! Все дуже добре, і я дуже люблю тебе. Не турбуйся. Все в нас тихо й спокійно. Мені тут ніщо не загрожує. Війна скоро кінчиться, і ми знову завжди-завжди будемо разом. У мене тут багато добрих друзів. Вони піклуються про мене. Ночами я сплю. Не мерзну. Харчуюсь нормально... Бережи себе!..»

Ніколи, мабуть, досі вона так не думала про матір. І про свою вулицю...

На відстані, мабуть, відчувається все гостріше та болючіше.

4

З молодшим лейтенантом вона познайомилася в дорозі. Тоді вона не знала, як його звать. Він супроводжував їх — вісьмох дівчат — майже від самої Москви. Пошарпана тритонка везла їх, промерзлих і наївно-екзальтованих, аж п'ять годин, і з кожною годиною, а точніше, з кожним нелегким кілометром вони все дужче скисали. Чи не тому, що було холодно, і ноги терпли в переповненому кузові, й шофер то вів машину ривками, а то ледве сунув і тому буксував. А часом спинявся — безцеремонно в своїх справах, потім ще й підходив до кузова і, всміхаючись, запитував:

— Як, дівчатонька, не замерзли? Нічого! Тепер уже скоро! Ще годинку з гаком!

І не питаю у них ні про що інше, а хіба в них не могло бути таких самих, як і в нього, своїх справ?

Оця ще мені шоферня!

Спочатку Варя погано думала про шофера, а потім виїшла — навпаки. Години через три по тому, як від'їхали, шофер спинив машину в полі, виліз із кабіни й покликав молодшого лейтенанта. Вони про щось поговорили, і молодший лейтенант зразу ж випалив:

— Ну, як колись у дитинстві казали: хлопці — налі, дівчата — напра? Та мерщій! Спеціальна зупинка. Не соромтесь.

Вона навмисне, на зло, не виїшла з кузова. Хоч інші дівчата й зіскочили на землю й пішли кудись. Вона не пішла. Їй не подобалося все. І те, що молодший лейтенант оглянув її з голови до ніг — вона була в короткому кофуску й соромилась своїх, як їй здавалось, не дуже гарних ніг, і те, як він спитав її, коли вона лишилася в кузові:

— А ти чого? Хіба не треба? Звідки така?

Звідки вона? Вона йому не відповіла. І взагалі нічого не сказала. Подумала, що шофер куди тактовніший, ніж оцей...

Далі всю дорогу вона мовчала. Інші дівчата розмовляли, навіть, як їй здавалось, заговорили з молодшим лейтенантом, а вона мовчала. І відчувала, що йому не до вподоби це мовчання, і він теж відмовчувався, неохоче відповідав на запитання й жарти дівчат. І дивився на неї чи то з жалем, чи то з сумом. Такі очі, вона згадала чомусь, були у Вови Соловйова, коли він кликав її кудись у вихідний, а вона відмовлялась і казала, що ніяк не може, мовляв, і вдома в неї справи та ще там щось. А він розумів, що просто вона умовилась з Женею йти в планетарій, заздалегідь умовилась, і тепер щось верзе, аби тільки не завдати йому болю, і відчував себе винуватим, бо не умовився завчасно. Вона завжди був таким: почував себе винним, коли винна була вона. Чому вона згадала зараз Вову? Може, спільне щось було в його очах і в очах молодшого лейтенанта? А може, їй просто здалося, що вони схожі? А може, все це від лютої холоднечі й незвичайних обставин, від чекання чогось незвіданого...

По дорозі йшли та йшли машини, санні обози, трактори з артилерійськими установками, штабні емки і фордики, нашвидкуруч перефарбовані в білий колір. Колону обігнали по ціліні кілька танків, а за ними пройшов кінний роз'їзд; упрілі, вкриті інеем коні шулили вуха й пирхали, солдати в білих маскхалатах, з автоматами на грудях підганя-

ли коней, щоб проскочити вслід за танками. Вони поспішали туди, вперед, де, очевидно, йшли бої і де їх дожидали.

В безлюдному і, як видавалося, не дуже й зруйнованому селі тритонка звернула з дороги й нараз загальмувала в снігу коло уламків німецького ХЕ-111.

— Водички треба в радіатор хлопнути,— сказав шофер і попрямував з відром до єдиної вцілілої хати. А навкруги — тільки землянки з чорними та рудими заіржавілими димарями, з яких не клубочився дим, та ще руїни з цілими й напіврозваленими печами, і зовсім не було людей. Снігом замело все, і з дороги здавалося, що село стоїть. І вона подумала, що село майже не зруйноване. Просто сніг...

— Звуть як тебе? — спитав молодший лейтенант.

Вона, настроєна ще проти нього, здивувалася:

— Кого?

— Тебе, а кого ж? — перепитав він.

Здається, вона зовсім розгубилась. Буркнула:

— Варя, а що?

— Варя? — Він аж неначе зрадів, не помітивши її тону. — Гарне ім'я — Варя. Нечасто зустрінеш. — Потім сказав усміхнувшись: — А тут річка Воря є. Недалечко...

Та ось до машини метнувся дивний чоловік з папкою в руках. Він біг по снігу й падав, біг від шляху й вигукував:

— Громадяни хороші! Громадяни хороші! Стійте!

Вони й так стояли.

Старий, простоволосий, сивочубий, у розхристаному кожусі чоловік підскочив до них і, начепивши на ніс пенсне з одним скельцем, заговорив, здавалось наче й радісно, гортаючи аркуші в папці:

— Тут у мене все зібрано, громадяни хороші! Все! От слухайте. Зважте, це документи! Сам збирав у німців і в штабі їхньому, коли їх вигнали. То слухайте, цитую: «Мова йде не тільки про розгром держави з центром у Москві. Досягнення цієї історичної мети ніколи не означало б повного розв'язання проблеми. Справа полягає, найімовірніше, в тому, щоб розгромити росіян як народ, роз'єднати їх. Та коли тільки цю проблему розглядатимуть з біологічного, особливо з расово-біологічного, погляду і якщо відповідно до цього буде проводитись німецька політика в східних районах, то з'явиться можливість позбутися небезпеки, яку становить для нас російський народ». Це, скажу вам, не слова якогось знавіснілого есесівця, а інструкція начальника відділення імперського міністерства в справах окупованих східних областей Ветцеля, особисто санкціонована

Розенбергом.— Старий акуратно перегорнув аркуш у своїй папці.— А ось слова Кейтеля. Достеменні слова, цитую: «При цьому слід мати на увазі, що людське життя в країнах, яких це стосується, абсолютно нічого не варте і залякати їх можна, лише застосувавши надзвичайну жорстокість...» Тут ще і Йодль у тому ж дусі. А ось, ось і сам Гітлер,— захвилювався старий.— Послухайте, це про партизанів. Цитую: «Партизанська війна має і свої переваги: вона дає нам можливість знищувати все, що повстає проти нас...» І не тільки він. Послухайте, громадяни хороші. Ось... Ось... Гауляйтер Заукель, його слова: «Один мільйон росіян ми повинні якнайшвидше перевезти до Німеччини, конче потрібно скоріше взятися за наявних військовополонених». І все це, громадяни хороші, цитати, документи! Все точно, конкретно!

Він говорив дуже, дуже довго. І говорив цікаво, хоча й страшно — вона всього того не знала,— і все-таки дуже, дуже довго.

Вже повернувся шофер з відром води, вилив її в радіатор, а старий знай промовляв і промовляв, перегортаючи аркуші в папці:

— Тут усе зібрано! І накази їхні, і листівочки, і інструкції. І не тільки їхні. Ось ще послушайте! Вирізки з газети. Це вже не німець, а Трумен, з американців, так би мовити. З листівки їхньої я виписав. Ось він що каже: «Коли ми побачимо, що виграє Німеччина, то слід допомагати Росії, а коли виграватиме Росія, то нам слід помагати Німеччині, й таким чином нехай вони вбивають якнайбільше». Страшно! Це не люди — це іроди! Але дарма! Я все збираю. Всі документи! Прийде час, ми будемо судити їх усіх — цілим світом, щоб позбавити їх звання людини. Я вже й з генералом Жуковим розмовляв тут, проїжджав він, і з генералом Соколовським. Усі в нас тут побували. Вони мене підтримають. Та й ви, громадяни хороші, підтримайте. Тут потрібен суд! Всесвітній громадський суд!..

Шофер не чув початку розповіді старого і тому, нічого не зрозумівши, з острахом запитав:

— Дядьку! А люди всі у вас куди поділись? Воду — й то насилу знайшов...

— Отож-бо й воно, що людей усіх за цими законами,— старий стукнув по своїй папці,— знищили! Двісті чоловік у нас тут було жителів, усі учні, до речі, мої, і нікого не залишили, крім мене. Я був їм потрібен — учитель, німецьку знаю. То вони мене з усіма й погнали он туди, на за-

двір'я і по всіх чергами, а мене лишили. Але нічого. На свою голову лишили! Я тут усе в папочку збираю! Все! Ім нікуди тепер подітись!

Тритонка вже виїхала на шлях, а старий із своєю папкою знов кинувся назустріч новим машинам, і щось вигукував, і щось доводив, і намагався розв'язати папку, щоб показати зібрані папери.

— Зовсім кепська справа з ним, по-моєму,— здивовано сказала Варя.

Згадала: до війни бігав у них по Маросейці один такий, зображував паровоз — пускав пару, пихкав, крутив руками, мов колесами, давав сигнали...

Котрась із дівчат пирснула:

— Та дід не при своєму розумі! «Цитую!» От тобі й учитель!

— Невідомо, хто з них — божевільний, — параз відказав молодший лейтенант, — він чи оті... Страшно все це! — Потім сказав, поглядаючи на Варю: — Ти краще запнисть! Бо холодно! Застудишся!

І їй соромно стало за свої явно безглузді щойно сказані слова і за пирскання своєї сусідки. І ще вона подумала, що молодший лейтенант зовсім не такий, яким здався спочатку.

5

Дорогою йшла колона полонених німців. Лапатий сніг кружляв у повітрі й сліпив очі. Дівчатам у кузові тритонки й молодшому лейтенантові було холодно. Коли їдеш так, воно завжди холодно, а коли зупинишся — холодніше. Їхня машина, як і багато інших — попереду й позаду, — пропускала колону полонених. Довгу, невиразну, стерту в цих безконечних снігах. Мела поземка, і завивав вітер у радіаторах нерухомих машин, і гнулись од вітру самотні миршаві кущики й дерева понад дорогою, а ще дужче гнулись полонені.

Було їх багато — сотень зо три, а то й чотири, вони йшли швидко узбіччям дороги, незграбно провалювалися в намети. Вітер шарпав поли їхніх шинелей, шмагав по обличчю і по вухах під холодними касками й літніми пілотками, пробирався в рукава. Рукавиць майже ні в кого не було, про них і говорити смішно. Якщо на голові тільки каска чи пілотка, де вже тут рукавиці! Було щось жалюгідне й мізерне в оцих загалом немолодих, зарослих щетиною людей, і виникало

навіть якесь почуття жалю до них, коли, мовляв, нам перелетіти, то що вже їм, не звиклим до нашої зими й так блаженсько одягненим?

Навкруги лютувала хуртовина. Замітала поля, рештки розбитої німецької техніки, непоховані трупи, могили з німецькими касками і все, що стояло чи сунуло зараз по шляху: машини, бронетранспортери, артилерійські установки, сани, замітала коней та людей. І цю колону полонених, котра йшла і йшла повз наші мовчазні війська й машини, що стояли на шляху.

Варя — чи від холоду, чи від цікавості — поглянула за борт машини й крізь віхолу побачила полонених. Облич майже не видно — тільки сніг. Голови, постаті й сніг. Постаті, голови й сніг. Та ось одна із засніжених постатей обернулася до неї, смішної, мабуть, наївної в цю мить, і молододі, і незвичної (саме від того, що була вона жінкою), і Варя почула крізь вітер:

— Рот-фронт, геносе! Тельман! Геносе, рот-фронт!

Варя побачила трохи підняту куксу й запорошений снігом рукав.

Це здивувало її, і вона не відповіла нічого, а потім уже, коли їхня машина поїхала вперед, заходилась гаряче розповідати своїм сусідкам-дівчатам:

— Розумієте, це гаки їхній комуніст! Адже він сказав...

— Усе може бути,— буркнув молодший лейтенант.— Може...

— А що ж тут такого,— підтвердила одна з дівчат.— Вони всіх підняли проти нас!..

— Усі вони зараз такі,— заперечила друга.— Як у полон попалися, то все в них — «Сталін — гут, Гітлер — капут!..» Не вірю, дівчата, не вірю!

А Варі хотілося вірити.

Коли це було? В тридцять п'ятому чи тридцять шостому? Чи на початку тридцять сьомого? Тоді їй сповнилось п'ятнадцять, а може, чотирнадцять. Весна. Так, саме була весна. Отже, тридцять сьомий. До клубу Наркомважпрому на їхній концерт прийшли німецькі піонери — діти працівників Комінтерну. І потім, коли скінчився концерт, вони довго розмовляли.

— Рот-фронт! — не раз чула вона того вечора, знову: — Рот-фронт!

Все інше було по-російському. Німці дуже добре розуміли по-російському. Адже всі вони жили у Москві, а чимало з них і народилися тут, у Москві.

Після концерту вони йшли всі гуртом — з площі Ногіна вгору по Ільїнському скверу.

І знов вона чула по-німецькому:

— Рот-фронт!

І по-нашому:

— Товариші!

Це завжди був її улюблений сквер. З багатьох, які знала вона в Москві, улюблений — сквер коло Ільїнських воріт. В ньому все було якесь неприбране: і дерева, і кущі, і трава росли ніби самі по собі. А при вході до скверу, там, де стоїть пам'ятник героям Плевни, у траві лежало величезне каміння — чорне, брунатне, сіре, неначе прийшло воно сюди з далеких віків. І пам'ятник — синьо-чорна капличка з такими ж чорними ланцюгами круг неї — був незвичайний. І написи на ньому, які тоді читала німецьким піонерам і намагалась бодай трохи пояснити, хоч і не дуже добре знала російську історію: «Гренадери своїм товаришам, загиблим у славному бою під Плевною 28 листопада 1877 року». Решта написів були якісь староцерковнослов'янські, й тоді вона ще пробувала їх прочитати, а зараз нізащо не може їх згадати!

Вони попрощались біля Політехнічного музею і умовились зустрітись знов у них на концерті — першому платному концерті, збір від якого йшов у фонд допомоги МОДРУ.

Хлопці й дівчата довго готувалися до цього концерту, готувалися так, начебто від нього залежала перемога світової революції. І ось настав день концерту. Німецькі піонери прийшли, та не самі, а з своїми батьками й матерями — революціонерами.

І ось вони грянули пісню, розучену для них. Вони грянули німецькою й російською мовами пісню, котру співав тоді Ернст Буш, котру співали й німці, й росіяни, і всі — весь світ:

Унд вайль дер мейнш айн мейнш іст,
Друм браухт ер кляйдер унд шу,
Ес махт ін айн гешвац ніхт варм,
Унд аох кайн тромельн дацу.

Друм лінкс, цвай, драй,
Друм лінкс, цвай, драй,
Во дайн пляц, геносе, іст!
Рай діх айн ін ді арбайтсрайнхайтсфронт,
Вайль ду аох айн арбайтер біст.

Тому що всі ми люди,
Нам потрібне взуття без лат,

І не зігріє нас вогонь промов
Під барабанний набат.

Кроком руш, два, три,
Кроком руш, два, три,
Ставай, товаришу, в ряди!
Іди в наш робітничий фронт,
Бо ж е ти робітник завжди.

Люди в залі встали з місць і зааплодували.
Всі німці — старі, молоді й зовсім ще діти — піонери —
плескали в долоні й скандували:
— Рот-фронт! Рот-фронт! Рот-фронт!
І на очах у багатьох бриніли сльози.
І ось тепер вона знову почула оте — знайоме з дитинства:
— Рот-фронт, геносе! Тельман! Геносе, рот-фронт!

6

Невдовзі після зустрічі з німецькими полоненими вони
спинилися в робітничому селищі. Спинилися надовго. Шо-
фер просто обдурив їх, коли сказав, що їхати ще годинку
з гаком. Їхали добрячих три години. В селищі містився
штаб полка, де вона мала одержати призначення. Але того
дня вийшло чомусь так, що всі дівчата — її попутниці —
дістали призначення, а вона — ні.

Вона несміливо доводила:

— Погляньте на мої документи... Я ж маю дві спеціаль-
ності...

Молодший лейтенант ходив разом з нею, з кимось роз-
мовляв, сперечався, на когось навіть гримнув, та все було
марно.

Хтось йому сказав:

— Слухай-но, чого ти голову морочиш! Нема ж нікого!
Все начальство на передовій!

Та ще хтось:

— Червоноармійців нам підкинули б, а ти! До речі, не
чув, там сибіряки чи уральці ще не підтягаються?

Або й таке:

— Сили, розумієш, живої сили, нам, братику, бракує!
Та й протитанкових засобів: ти чув, що німці на шляху
Москва — Брест контратакують?

А в іншій кімнаті — знову:

— Командир полка в батальйонах. І начштабу. Й комі-
сар. Без них я нічого не можу. Повернуться, тоді будь
ласка...

Вона замалим не образилась.

— Ви знаєте,— сказала вона молодшому лейтенантові,— мені здається, що я тут нікому не потрібна. Чому ж отих дівчат уже призначили, а мене?.. Я тут не лишусь. Я теж хочу туди...

— Все це дурниці! — сказав молодший лейтенант.— Люди на передовій. У тих дівчат простіше: вони — військові фельдшери. Звісно, їх зразу в діло й кинули. А в тебе... І зв'язок, і медицина... Справді, тобі треба лишитися в штабі. Тут все-таки безпечніше.

— Я не хочу тут,— уперто сказала вона.

— Ну гаразд, гаразд,— заспокоїв її молодший лейтенант,— вечір скаже, а ранок покаже. А зараз погуляй. Години через дві тебе влаштую на ночівлю.

Вона тоді ходила по селищу. Хоч тут і був штаб полка, але військових у селищі майже не видно. Зруйноване, якесь занедбане й німе, воно було безлюдне. Може, це тому, що всюди так багато снігу. Будинків уціліло лише кілька, та й ті не зовсім. У багатьох напівзруйнованих — аби тільки під дахом! — щось жило. Засвітилися каганці. Тхнуло з позабиваних дошками чи просто заткнутих ганчір'ям вікон махоркою і пахло їжею. Дівчинна читала німецькі оголошення, котрі їй врізалися в пам'ять, бачила братську могили наших, яку не встигли засипати землею, а її засипав сніг. Туди ще зносили трупи. Дві могили — з іменами вбитих — були на головній вулиці. Горбки й пірамідки з абияк вирізаними з консервних бляшанок зірочками. І написи чорнильним олівцем, розмазані й майже стерті: «Інтендант 3 рангу Хорошев В. І. 1902—1942», «Військінженер 2 рангу Мотовилов С. А. 1914—1942». У полі за розбитою скотарнею було німецьке кладовище. Там рядками стирчали березові хрести і на них — каски. Хрестів багато — сто, а може, й більше — і стільки ж касок. Сніг замітав і це кладовище: на касках величезні снігові шапки, а хрести ледь видніли.

Біля криниці з поваленим журавлем хлопчаки рубали сокирами мерзлий труп коня. Кінь з вивернутим животом і розтросченим крупом. Поблизу неспокійно ходили злющі голодні ворони. Мабуть, хлопчаки відігнали їх.

— Ви чого це тут? — вихопилось у неї.

Вони не зрозуміли:

— Тітонько, погнаняйте ось — знайшли! Наїмося тепер досхочу.

Хлопчаки вдоволені, червонощокі, збуджені й діловиті — як маленькі мужчини.

— Та нічого, я просто так,— сказала вона.

Згадалося: в Москві цей рік і то був нелегкий. Їли мерзлу картоплю. Промерзлий хліб з висівками. Картоплин по три, не більше. Хліба обмаль. По жолуді ходили в особняк Сулимова — це майже поряд з їхнім будинком, в сусідньому провулку. Особняком Сулимова називали невеличкий одноповерховий будинок, де жив колись голова Раднаркому РРФСР. Що сталося з головою, вона не знала, і хто жив тепер в особняку, теж не знала. Але був там парк — затишний, обгороджений муром, а в парку — дерева, сухе листя, травичка. Дуже давно, ще в дитинстві, бігали вони туди по хрущі й по гусінь — весною, восени — по жолуді й по барвисте листя. Тієї осені вони ходили тільки по жолуді. Та не завжди встигали — крім них, були ще й інші. Жолуді молили й домішували до борошна: не для хліба, а для затірки. Іздили в Ізмайловський парк і вирубували з-під снігу кропиву — на суп. Варили кисіль із клейстеру. Роздобували в аптеках по рецептах риб'ячий жир і смажили на ньому... Але ж це — в Москві. А тут, де пройшла війна!..

Надвечір сніг перестав. Прояснилось небо. Воно блідо зоріло крізь легкий серпанок, поки мовчали наші зенітники й спочивали прожектористи. Німецькі літаки пролітали за вечір вечірчі, невеличкими партіями, і їх відганяли. Одного збили, і він полетів, виючи, димуючи й хитаючись, кудись до далеких лісів. Годині о дев'ятій зійшов навіть місяць, місяць — не місяць, повень — не повень, світив у каламутнім небі оцупок, схожий на інваліда війни. Він був такий тьмяний і невиразний, що скидався скоріше не на світило, а на якусь, може, лампочку, засвічену в небі, тусклу лампочку на п'ятнадцять свічок. Та зненацька сніг під цим місяцем заяснів, і заіскрився, і заграв тінями і жовто-голубими кольорами. І не тільки на вулицях селища, а й на покрівлях хат, на будинках, зруйнованих і цілих, на перехняблених і порозвалюваних. І солома розкошланих стріх, і задерта до неба бляха, там, де покрівлі були залізні, й димарі, й настовбурчені бантини й крокви — все від снігу мінилося в світлі, єдиному зараз світлі цього холодного й невиразного місяця. Навіть повалені стовпи, скручений морозом та вибухами дрот і схожі на дивовижних куріпок білі ізолятори світилися. Світилися у полисках вічного світла, немов задріли, а був же, мовляв, час, коли світло йшло від них, і від них ішли оші вечірні тіні й блиски, і навіть більше — йшло, головне, для життя, для людей.

Худюща, вся облізла кішка вийшла звідкілясь з-побіду руїн. Постояла при місячному сяйві, понюшила повітря і діловито попрямувала ліворуч. Вигляд у неї був дикуватий, і, коли б не знаття, що це кішка, можна було б злякатись. Заблищали зелені очі, затремтіли вуса, по-звіриному виширився рот. І хода... Хода рішуча, як у хвилину відчайдушного кроку, на який зважуються всупереч усьому — і здоровому глуздові, і своїй власній долі.

Десь праворуч за селищем зайшла стрілянина. Спочатку з рушниць і автоматів, а потім і артилерійська. Після дріботіння гвинтівок, що гучно лунало в зимовому морозному повітрі, загупали розриви снарядів. Шугонуло полум'я, і задрижало небо. Завискотіли снаряди, і здавалося, що вони ось-ось накриють селище, але удари ляскали десь далеко, і тільки земля стугоніла від них...

Згодом усе немовби почало трохи стихати, але чути стало, як наближається важке гудіння в небі. Воно все насувалося від західної околиці селища, наростаючи з кожною хвилиною й наче пригноблюючи землю. Тут земля злетіла до неба. Вдарили зенітні батареї, затанцювали по небу промені прожекторів. Мабуть, це наші били по німецьких літаках.

І нараз десь ліворуч розляглося дике собаче гавкання й ревіння, вороняче каркання й котяче скиглення. Дике, люте, вже не звірине. Там ішла якась бійка, і, видно, не на життя, а на смерть. На якусь мить Варю взяв навіть сумнів. Йй здалося, що вона почула дитячий крик.

Мимо йшов червоноармієць чи командир — вона не дивилась, але йшов звідти, звідки линули дикі надривні звуки, і вона спитала:

— Що там? Скоїлося щось?

— За коня б'ються... Собаки, коти й ворони! Голод не свій брат!..

І він люто вилаявся.

Значить, це там, де хлопці рубали мерзлий труп убитого коня. Ну, звісно, не могли ж вони все забрати, подумала вона. Отже, й кішка ота, з зеленими очима, зараз там...

Молодший лейтенант одвів Варю на ночівлю, коли вже запала пізня ніч.

— Не сердься, забігався дуже! Змерзла, мабуть?

— Тільки я й справді не хочу в штабі лишатися, — сказала вона молодшому лейтенантові. — Я хочу туди, в батальон, де всі... Так і знайте!

— Добре, добре, — пообіцяв молодший лейтенант.

В тісній, душній від курива кімнаті штабу, де було повно командирів і солдатів, вони їли з казанків гороховий концентрат, потім пили з тих самих казанків каламутний, але гарячий чай. Щоб зігрітись!

У просторій хаті, що стояла навкоси від штабу, ріг якої був розбитий німецьким снарядом, вона відчула запах прилого сіна, кожушини і якихось ліків.

— Так,— сказав він,— я ось із собою листівку прихопив. Наші в полку надрукували. Поглянь лишень...

Він простяг їй аркушик, надрукований на обгортковому папері. І вона читала:

«Смерть німецько-фашистським окупантам! Прочитай і передай товаришеві! В селі Єлисеївці солдати нашого полка знайшли хлопчика, в якого фашисти вирізали на лобі й на животі, коло пупка, п'ятикутні зірки. Як ми встановили, хлопчик — житель Єлисеївки, шести років, сказав німецькому офіцерові: «Чого ви сюди прийшли? Без вас було добре, а стало погано». Хлопчикові батьки — партизани. Їх розстріляли німці. Хлопчик назвав себе Володимиром Вікторовичем Осетровим. Його відправили в госпіталь. Товариші червоноармійці, командири! Вперед на ворога! Помстимося фашистським недолюдкам за їхні злочини! Помстимося за Володимира Вікторовича Осетрова, 6 років, жителя села Єлисеївки!»

— Страшно,— сказала вона.

— Та страшно ж!

Вони помовчали.

— Тобі тут буде зручно? — спитав молодший лейтенант.— Не боїшся?

— Ні, не боюсь, ідіть! Спасибі! — сказала вона, на силу пробираючись по темній кімнаті.

— А не холодно? — ще раз спитав він.

В хаті було, звичайно, не жарко, але в кожусі та в чоботях, коли не роздягатись, не замерзнеш.

— Ні, що ви! — упевнено відповіла вона. Тоді вона ще називала його на «ви», хоч він давно вже звертався до неї на «ти», і це нітрохи не ображало її. Він був старший і, здається, набагато. Принаймні йому років двадцять п'ять — двадцять шість, а їй лише — двадцять. Різниця, ще й велика!

Та й справді їй не було ні страшно, ні холодно, коли вона лягла долі, підмостивши під себе зліва та справа, спереду і ззаду оберемки прим'ятого сіна.

За вікном, щільно забитим фансрою, щось шаруділо. Вона не витримала, встала, вийшла на ганок.

Вітер гнав по засніженій вулиці сухі дубові листки. І дуб стояв поряд і шелестів пожухлим листям.

— Он воно що,— мовила вона і, мерзлякувато щулячись, пішла в хату.

Лягла. Ще раз поправила сіно і, здається, заснула. Снилось їй щось сумбурне. Довоєнна Москва й кішка, що гризла труп коня. Молодший лейтенант, котрий сидів у залі клубу Наркомважпрому, і шофер з тритонки, який танцював лезгинку. Батько й мати, мирні, довоєнні, п'ють чай, і раптом вбігає до кімнати сивий учитель з папкою в руках: «Тут у мене все зібрано! Цитую, громадяни хороші, цитую...» А потім чомусь німці — полонені німці, що плентали по весняному шляху між квітучих садів. Чи не ті це німці, що були перед війною в клубі Наркомважпрому? Вони співають пісню, знайому, сучору пісню минулого року:

Ніхто не зігне нашу силу,
У битві не виборє шлях.
Ми вирием німцям могилу
В туманих московських полях.

Не хитнемось в бою
За столицю свою!
Нам знамена Москви дорогі.
Стоїмо, як стіна,
Оборона стальна,
Розіб'єм
І зітрем ворогів!..

Німці не встигли dospівати, як спалахнули ракети і радіо заговорило знайомим голосом: «Від Радянського інформбюро. В останню годину. Товариші! Громадяни! Брати і сестри! Бійці нашої армії й флоту! До вас звертаюсь я, друзі мої! Сьогодні війна закінчилась нашою перемогою. Сам Гітлер зі своїми поплічниками прибув до Москви, одвідав Кремль і доповів товаришеві Сталіну про повну поразку своєї армії і беззастережну капітуляцію...»

— Що за маячня! — Вона схопилась, нічого не розуміючи. За вікнами глухо гуркотіла артилерійська канонада. Боліла голова і чомусь трохи нудило. Вона чиркнула сірником і зразу ж збагнула, чому в хаті тхнуло ліками. На сіні валились скривавлені чорно-бурі бинти, вата, якась упаковка й банки. Очевидно, тут лежали поранені.

Вона встала. Спати вже не хотілось. Згадала про молодшого лейтенанта — про єдину більш-менш знайому тут

людину. Вийшла на ганок. Артилерія гупала і праворуч, і ліворуч. Яка ж — наша чи німецька? Видно, й та, й друга. Спалахувало небо. Зорями, ракетами, трасуючими кулями, променями прожекторів.

— Ти чого? Злякалась?

Виявляється, молодший лейтенант ходив десь коло хати.

— А, ви? — Вона водночас і здивувалась, і зраділа.

— Знов на «ви»! — сказав він. — Не спиться...

Зараз, уночі, він здався їй кремезним і не таким суворим, а лагідним, трохи задумливим. Він був у довгій шинелі та в сірих валянках. На вушанці його відстовбурчилось одне вухо. Вона аж усміхнулась сама собі, а він, ніби зрозумівши її, скинув шапку й зав'язав поворозки.

— Ви краще вуха опустили б, — порадила вона. — Холодно!

— Замерзла?

— Я — ні!

Вони походжали по вулицях селища, повертали назад коло розваленої криниці, знов поминали її хату, потім ішли трохи далі, до штабу, де стояв вартовий, і знову назад — повз хату й до криниці. Гупали постріли артилерійських батарей, шумів ліс, жажтіло небо. І все ж таки було тихо, дуже тихо зараз у цьому селищі. Сніг рипів під ногами, не наче вафлі. Шаруділо дубове листя, гнане поривами вітру. Самотньо й тьмяно блимали в уцілілих будинках вогники каганців.

— А мені таке снилося, — заговорила вона, бо він мовчав. — Маячня!

Він аж наче зрадів, пожвавішав:

— Що?

— Та справжня нісенітниця! — Вона розсміялась. — Нічне марення!

Він не став допитуватись, знову замовк.

— А ви, — нарешті спитала вона, — давно тут?

— Де?

— Ну, на війні, — пояснила вона.

— Від самого початку. Добромиль, чула про таке місто?

— Ні! Гарне слово Добромиль! Затишне якесь, лагідне!

— Там було не дуже затишно, — сказав він. — Це майже на самому кордоні. Перемишль, Самбір, Дрогобич — чула?

— Здається, чула.

— В тих загалом краях, — не вдаючися в деталі, сказав він. — І все ж таки тобі краще залишитися тут, у штабі, — провадив далі. — Тут спокійніше.

— Не хочу,— вперто повторила вона.

І знову йшли вони вулицею селища. Туди — назад. Назад — туди. Мимо штабу, мимо її хати. Коло могили наших командирів, мимо кінського кістяка, який залишився від того трупа, що його вона бачила вчора. Причайлось небо, і знову на ньому ледве мріли зорі й каламутні обриси місяця. Змовкла артилерійська канонада.

— Не замерзла?

— Ні.

— Може, спати хочеш?

— Ні, походимо ще трошки.

Вони ходили. Порипував сніг. Нишкли на ньому нерівні, загадкові тіні. Нерівні, як хмари, загадкові, як самотні дерева та руїни.

— А до війни? — спитала вона.— До війни де ви жили?

— В Москві, в Бабушкіному провулку. Є такий. Чула?

Ще б пак, не чула! То, виходить, по Москві вони майже сусіди!

— Випити захотілось! — сказав він.— А тобі? От тільки фляжка моя порожня. Піду пошукаю! Га?

— Та ну вас! Я нічого не п'ю! — відмовила вона. І ще сказала: — Коли хочете, будь ласка...

7

Земляний вал. Разгуляй. Між ними якраз Бабушкін провулок. Поряд якийсь інститут. Здається, хімічний. А трохи ближче до Земляного валу — сад імені Баумана. Вона ходила туди кілька разів на танці і колись дивилася кіно на свіжому повітрі — «Острів скарбів».

І Земляний вал, і Разгуляй — продовження вулиць її дитинства — Маросейки й Покровки. Далі — площа Баумана і Єлоховський собор, де, кажуть, у великі церковні свята співали славнозвісні співаки з Великого театру, і кінотеатр імені Третього Інтернаціоналу (такий же невеличкий і затишний, як і їхня «Аврора»), в якому вона також була раз чи два.

Бабушкін провулок. І трамвайна зупинка звалась — «Бабушкін провулок», або, як казали кондукторки: «Бабушкін... Далі буде Разгуляй».

Там, недалеко від Бабушкіного провулка, вона одержувала в райкомі комсомольського квитка.

Сороковий рік. Вона вже працювала. І всі питали її: «А ти ще й досі не в комсомолі?» — і вона ніяковіла, це

знала, що відповісти, хоча сама давним-давно мріяла стати комсомолкою. Але до комсомолу, як їй здавалося, приймали найсвідоміших і найідейніших, а вона ж не була такою. Вона й газети читала не часто. Радіо вона також майже не слухала. Приймача дома в них не було, і вона заздрила подругам, у яких бачила радіоприймачі; їх тоді вважали за ознаку достатку. Трансляцію в їхній будинок провели зовсім недавно, але чорна радіотарілка, що висіла в них на стіні поряд із старими фотографіями батька й матері, чомусь їй не подобалась. Певніше, вона просто не помічала її, хоч тарілка говорила й співала, аж поки вони не лягали спати. І не так уже й часто сиділа вона вдома, щоб слухати радіо. Бувало, вернеться з роботи — треба й матері допомогти по господарству, чи в крамницю збігати, чи піти погуляти з подругами — в кіно, скажімо, сходити, на танці чи просто так потинятись по вулицях. Радіотарілку оцінила вона вже пізніше, у війну...

В райкомі комсомолу її спитали зовсім не про те, чого вона чекала. Вона зубрила Статут, аж наче вивчила його напам'ять, перечитала в газетах про всі важливі події за кордоном, згадувала імена діячів Комінтерну й керівників зарубіжних компартій.

— А коли б сказали йти на війну з білофінами, ти пішла б зараз? Готова? На лижах умієш?

— На лижах умію, — сказала вона, хоч і завагалась: «Що значить умію. Кататися вмію, а якщо в похід йти чи в бій...»

— То як ти щодо війни з білофінами? — ще раз поспитали в неї. — Ти ж, здається, значківець ГПО?

— Так, другого ступеня.

— А громадські навантаження маєш?

— Я член місцевкому, член редколегії стійної газети!

— Ну гаразд! — сказали їй. — А що ти думаєш про німецький фашизм?

— Ми ж маємо з ними договір: не нападати, — жваво відповіла вона. Що-що, а це вона добре знала.

— Зараз мова про інше, про саму суть. Твоє ставлення до німецького фашизму?

— Мое? Мое ставлення? — трохи повагавшись, сказала вона. — Погане. Дуже погане...

Зараз їй смішно все це згадувати. Вона прийшла сюди, на фронт, сама, ніхто її не кликав і не просив, навпаки, її відмовляли, а вона прийшла. Тоді ж...

Бабушкін провулок вів на Новобасманну. Як і сад Баумана, він мав вихід одразу на дві вулиці. На Новобасман-

ній вони виступали в Центральному будинку культури дітей залізничників. І там же, на Новобасманній, померла в лікарні од тифу її старша сестра — Ніна...

А тридцять сьомого року вона була з батьком у клубі Кухмістєрова — це теж недалеко від Бабушкіного провулка, тільки з другого боку. Вона на все життя запам'ятала той вечір — передвиборна нарада виборців їхнього району. Мали відбутись перші вибори до Верховної Ради. Сама вона, звісно, не вибирала, та хіба ж річ у цьому. Всі дівчата й хлопці вважали, що вибори — їхня справа. «Наш виборчий округ», казали вони, «наш кандидат», «паша виборча дільниця». Вся школа їй заздрила, що вона потрапила до клубу Кухмістєрова, слухала виступи їхніх кандидатів — академіка Комарова й голови Московської Ради Булганіна. Заздрили їй учителі, а не тільки дівчата.

Якби не була
Така я мала,
Тоді б обирать
Депутатів могла.

Після виступу кандидатів якесь маленьке дівча зі сцени читало ці свої вірші про вибори, а потім був концерт, такого вона ще ніколи не слухала: Лемешєв, Алексєєв, Качалов, Барсова й Катувльська, Рейзен і Смирнов-Сокольський...

Як давно це було! Дуже давно! І все-таки здається, що Бабушкін провулок десь поблизу.

А може, тому так здається, що молодший лейтенант стоїть зараз поряд? І він нагадав їй...

— Ти не підеш? Не йди, добре? — попросив він. Збігав кудись і повернувся радісний:— Гарно як! Спирт, правда, погань, але все-таки гарно!

Вона не пішла, дочекалась його.

Видно, їм, чоловікам, так уже бува потрібно — випити. Її батько теж любив часом випити і після цього завжди ставав веселий, балакучий, цілувався з мамою і з ними, з дочками, а потім починав згадувати громадянську війну і Сталінградський тракторний, і раптом якось несподівано скисав:

— Піду спати, чогось я сьогодні стомився!

— Іди, йди! Старієш ти, батьку! — казала мати.— Чвертка, і вже — готовий!

Батько червонів, обурювався, козирився:

— Я — старий? Я? Та коли хочеш знати, ми в тридцяті роки по літру спирту випивали! Дев'яносто шість градусів!

І хоч би що! Зараз оце збігаю до Скляного! От побачиш, чвертку ще візьму, вип'ю і нічоґісінько не буде! Ти мене ще не знаєш!

— По чвертку я й сама, коли хочеш, піду, а ти йди, йди — лягай,— радила мати, щоб не розпалювати сварки.— І справді стомився ж. Іди — полеж трошки, спочинь! І що це за робота в наркоматах: почами та ночами...

— Вночі тільки й працювати, а коли ж іще? — виправдовувався, знемагаючи від сну, батько.— Думаєш, Серго ночами не сидить? Начальники главків? Усі сидять...

Вона ще трохи постояла на ганку з молодшим лейтенантом, потім сказала:

— Я піду.

— Ти спати хочеш? — спитав він.

— Ні.

— Не треба йти! — попросив він.— Ще бодай хвилиночку, гаразд?

Стало холодно. Дихнув вітрець, потім подув вітер, заквилів у димарях і на руїнах, зашарудів сухим листям дубів, десь далеко, мов шакали, завили пси.

Може, він випив, а може, щось іще, але він незграбно обняв її за колушок і пригорнув до себе. Вона чомусь його не відштовхнула, а він їй шепотів:

— Не бійся, не бійся,— і припадав повними хлоп'ячими губами до її обличчя: — Ну, що ти! Що! Постривай! І не йди! Ще хвилиночку, добре?

Йй було і ніяково, й гарно, але вона нічого не тямала в цю мить і не знала, що ж їй робити, що говорити.

А він цілував її — ще й іще, і враз вона спаленіла, відтрутила його від себе.

— Це ж недобре, недобре! Я навіть не знаю, як звуть вас, а ви!..

Він теж, здається, зніковів і соромливо, зовсім по-дитячому признався:

— Мене звуть Славою. Вячеславом, значить. Хіба я тобі не сказав?

Вона вже грюкнула дверима, коли почула його прикре:

— Навіщо ж так? Я ж...

Заснути вона, звісна річ, не могла. Примостилась на зім'ятому сіні і так просиділа чи не до самого ранку.

А коли вранці вийшла на ганок, то збагнула, що, мабуть, все-таки спала. На спігу видніли свіжі воронки. Виходить, перед світом був арталіт на селище. Є навіть жертви. А вона так нічого й не чула.

— Чорт його розбере, що воно робиться! — зустрів її Слава.— Зараз же не сорок перший! А толку ніякого. Оці ще мені фрці!

8

Слава, очевидно, знав щось про те, що діється. Варя зовсім нічого не знала. Це, видно, знало високе начальство. І Слава знав. А Варя не знала...

А становище на фронті було й справді не таке вже просте.

На перший погляд, неначе нічого серйозного й не було.

Зведення Радінформбюро щодня повідомляли: «...наші війська ведуть і далі активні бойові дії...», «...наші війська, перемагаючи вузли опору противника, просунулись уперед і на кількох ділянках фронту зайняли кілька населених пунктів...», «...наші війська вели вперті бої з противником, охоплюючи й знищуючи створені німецько-фашистськими військами вузли опору. На деяких ділянках фронту наші частини просунулись вперед...» Ні назв узятих міст — таких, мабуть, і не було. Не згадували навіть напрямків, де йдуть бої.

Після грудневого контрнаступу Західного, Калінінського та Брянського фронтів, коли німців відкинули від Москви на сто — двісті п'ятдесят кілометрів, коли визволили Калінін і Калугу, врятували від оточення Тулу й пройшли через одинадцять тисяч відбитих у ворога населених пунктів, хотілося, звісно ж хотілося, щоб так усе йшло й далі. Дух перемоги відчували всі, тому здавалося безглуздим, що німці й досі чинять опір і навіть лізуть в контратаки й міцно чіпляються за кожну п'ядь не своєї, чужої землі.

...Ще 28 грудня 1-й гвардійський кавалерійський корпус після свого небувалого рейду через Оку, після взяття Лихвина та Бельова мав звільнити Юхнов. Не вийшло...

Ще на початку січня війська 50-ї армії вели активний наступ на своєму лівому флангу, спрямованому на Юхнов, але німці перекинули сюди цілу танкову дивізію, і наступ захлинувся на східних околицях міста. Юхнов зостався в німців...

Ще в перших числах лютого наші армії 43-я, 49-а і 50-а дістали наказ доценту розгромити противника в районі Юхнова. Але наступ не відбувся.

А німці, навпаки, нанесли кілька активних контрударів по 1-му гвардійському кавалерійському корпусу і 33-й армії, котрі вели бої в районі Вязьми, і перетяли їхні комунікації на південь і на північ від Юхнова.

Ще в кінці лютого 50-а армія з фронту і 4-й повітрянодесантний корпус з тилу намагалися прорвати німецьку оборону коло Юхнова і з'єднатися з нашими відрізнаними частинами, що діяли на південь і на північ від Вязьми. Німці щойно одержали значне підкріплення — танки, літаки, протитанкові засоби, артилерію, людей. Прибули саперні частини. За кілька ночей вони перекопали береги Угри та інших малих річок і ярів. Виникла мережа дзотів. У засніжену землю вросли бліндажі. Поля недалеко від шосе Москва — Брест, або, як усі його називали, Варшавського шосе, наїжились дротяними загородженнями. Ліси й дороги прийняли в себе тисячі мін. Есесівців, у яких досі була своя служба — розшукування партизанів, тепер зібрали з усіх прифронтових сіл і навіть з глибокого тилу докупі: з них сформували полки. Вони зайняли оборону. Вони трималися за місто Юхнов...

9

Небо сіріло. Спочатку ледь помітно, неквапливо. Білі смуги розпливались і мріли невиразним серпанком. Потім серпанок став чорніти. І зразу сховалося сонце й потьмарився сніг. Принищили птахи, й потемніли стовбури беріз. А ялини й сосни почорніли, мов у присмерку. Вітрець, спочатку тихий легіт, війнув холодом і духом згарища. Потім захиталися дерева — вітер задимав уже поривами, різкими, з посвистом і завиванням, неначе пізно восени. Гойдалось під вітром туди-сюди, сюди-туди гілля ялин. Гнулося прозрічає верхів'ття беріз, похитувались їхні стовбури, гнулись руденькі осики, кружляло в повітрі поодинокі сухе листя. Тільки нерушно стояли дуби та клени над самим яром. Але й вони часом здригались, неохоче тріпотіли кінчиками своїх галузок.

— Ти як?

Слава запитував її вже в десятий — не менше! — раз про одне й те ж.

— Нічого, — вона хитнула головою.

А він у ці хвилини витирив на чолі піт і поправляв мокре світле волосся, що вибилося з-під шапки, й знову припадав до автомата, кидаючи на ходу:

— Казав же тобі! От дурненька, справжня дурка!

Вона не ображалась. А що стосується «дурки», то... Хіба мало ми робимо не так, а воно виходить, що саме так і треба було зробити. А буває навпаки: усе заздальгідь продума-

но, на все зважено, іди — роби! — а виходить, марно. Безглуздо придумала. По-дурному зробила. А ще безглуздіше вийшло.

Сьогодні вранці вона дістала призначення. Похмурий, з червоними від недосипання очима комісар полка теж пропонував їй залишитися в штабі.

— Нам потрібні санінструктори, — сказав він. — І зв'язківці потрібні, хоча зв'язок у нас полковий. Словом, люди потрібні. Для діла! Розумієте, люди! А не дівчатка!

— Я не дівчинка, — сказала вона.

Він, здається, всміхнувся:

— Бачу...

Вона знову спитала:

— А в батальйон ніяк не можна? Я хотіла б до батальйону...

Наче це було в Москві, й вона вибирала собі роботу й намагалася зважити, де краще — кур'єром у Наркоматі, експедитором у видавництві чи секретаркою в райвиконкомі? Мабуть, безглуздо! Може, це навіть те, що ехидно називають «жіночою логікою». Може...

Комісар, стомлений, глянув на неї, потім на молодшого лейтенанта:

— Якщо романтика потрібна, то тоді в третьому батальйоні. У вас, мабуть, вистачить, молодший лейтенант, романтики?

— Так точно, товаришу старший політрук! — відрпортував тоді Слава.

...До третього батальйону вони так поки що й не дійшли.

Засіли коло цього яру в окопі — німці напосідали від Варшавського шосе. А наших було всього дев'ять чоловік. Кулемет, правда, ручний, чотири автомати, гвинтівка, карабін та два пістолети. Доля звела в цій окопі людей різних — двох червоноармійців з розбитого на шосе обозу, інтенданта, що повертався з штабу батальйону, трьох саперів, зв'язківця та Славу з нею. Інтендант, як старший за званням, узяв командування на себе, правда, не без допомоги Слави:

— Може, краще ви, молодший лейтенанте? А то, знаєте, я лише один раз був у бою, коли брали Єльню.

Слава, звичайно, не згодився. І правильно: старший має бути старшим. Інтендант покірно підтакнув, чемно перепрошуючи:

— Тоді вже ви, товариші, допоможіть мені, коли що не так! Гарзд?

І ось вони стримували зараз німців. Уже відбили чотири атаки, а німці так і не пройшли через яр. І в них є втрати, а наші — всі дев'ять поки що цілі.

— Як ти там? Ну як? — знову питав Слава.

Опівдні пішов сніг. На той час саме захлинулася ще одна німецька атака. Ще п'ять трупів скотилося на дно яру. Скільки їх там лишилось — німців (Слава зміркував, що німці атакують силою, може, з роту), невідомо. Сніг якимось неприродно, театральньо сівся на дерева й на землю, на бруствер їхнього окопу й на дно яру, де — зараз було чути — зажебонів струмок. Вдалині, ліворуч, оповився туманом ліс, побілів, ніби там ішов дощ.

Німці вгамувались.

На мить майнула думка: а чи не безглуздя це — ось так сидіти в окопі, під снігом, коли панує довкола тиша і ніяких німців уже, видно, нема, а їх давно дождають у штабі батальйону, бо ще вранці комісар полка сказав: «Я повідомлю командирові третього...» — але вона не осмілилась про це спитати у Слави.

Спитала про інше, згадавши про його день народження:

— А скільки тобі сьогодні?

— Що? — не зрозумів він, але побачив під стволом автомата гілочку сосни, її дарунок, і збагнув: — Років? Двадцять три стукнуло. — І спитав: — Багато?

— Мало. Я думала, більше, — призналась вона. — А ти справді на мене не сердися, нітрошки? Я таки, мабуть, дурна?

— Тому що в штабі полка не лишилась, тому дурна? — запитав він. — А може, це й добре. Принаймні для мене...

Вона не встигла спитати чому. Над ними засичали, заквилили, перелітаючи, снаряди. Вони лягали на тім березі яру, де щойно були німці. Грудки землі злітали в повітря і падали на дно яру. Сніг почорнів. Виникали подекуди чорні провали, і в них дзюркотів струмок. Дзвеніли, здригаючись, сосни. Летіли тріски й хвоя. Гілки хвої падали навіть на їхній окоп: очевидно, снаряди зрізали верховіття дерев.

Через годину вони вже вийшли на той берег яру, поминули розбиті німецькі позиції й просувалися до Варшавського шосе. Що ближче вони підходили лісом до шляху, то виразніше чули: там іде бій.

— Це, здається, наші, — сказав Слава, коли залунали артилерійські розриви.

— Таки й справді наші,— повторив він, коли розлігся вже не тільки гуркіт артилерійської стрілянини, а й автоматні черги.

Вона мало що тямилася в цьому.

— Звичайно ж, наші! — знову підтвердив Слава.

А коли в гуркоті близького бою вони вчули скрегіт гусениць і удари снарядів об метал, він сказав:

— Танки! Щось тут не так!

Він наддавав ходи, і вона ледве встигала за ним.

— Обережніше, Варочко! — казав він. І знову: — Обережніше!

Сніг у лісі лежав глибокий, обвітрений, взявся тонкою, непевною корою. Ноги, як на лихо, загрузали. Галузки чагарників та сухуватих ялин шмагали по обличчю. З неї злетіла шапка раз і вдруге, а він ще й оглянувся,— здалось їй — блимнув на неї невдоволено.

— Я йду,— квапливо озвалася вона.

— Ні, ти розумієш,— Слава навіть повернувся і, здавалось, не дочув її слів,— коли ж я від'їжджав звідси, ну, по вас їхав, наш батальйон добряче контролював дорогу. А зараз...— Він допоміг їй вилізти ще з одної снігової ями і мовив далі: — Не знаю!..

Вони вийшли на узлісся. На шосе й на полях куріли німецькі танки й бронетранспортери. Було їх багато. Варя налічила двадцять три, більше не встигла. Бій просунувся вперед до села, і вони поспішили туди.

Слава справді багато чого не знав. Не знав, що його третій батальйон, який міцно удержував свої позиції понад тиждень, два дні тому атакували німці, і він витримав тяжкий бій з танковою частиною, що перерізала Варшавське шосе. Не знав, що в цьому бою знищили майже всі німецькі танки, але й батальйон утратив половину свого складу. Не знав, що, незважаючи на втрати, батальйон годину тому пішов у наступ, зім'яв бойову охорону німців і зав'язав бій на північній і північно-східній околицях села... Не знав...

Прийшовши на околицю села, вони також вступили в бій. І молодший лейтенант, і вона, рядовий боєць Варя, та й усі інші, починаючи від командира батальйону й кінчаючи кухарями, були в цьому бою піхотою.

Німці підготували село для тривалої оборони. Наші пройшли протитанкові рови: батальйон не мав танків. Пройшли, як проходить піхота.

Німці били по них з протитанкових гармат, але піхота — не танки, і наші розчавили їх.

Німці замінували підходи до села протитанковими мінами, але для піхоти це не завада, і наші пройшли через заміновані ділянки.

Надвечір село взяли. В ньому нічого не горіло. Горіти не було чому — будинки там поруйнували та спалили ще минулого року, а крім траншей, дзотів, дотів і бліндажів у три-чотири накати, німці нічого не будували.

В селі не було жодної людини — хто пішов сам, кого погнали в Німеччину, кого розстріляли. І тільки пізньої ночі на вулиці з'явилась дівчинка не дівчинка, жінка не жінка, а щось розтерзане, кудлате, з набряклим животом. Вона прийшла з сусіднього села і довго, надривно чіплялася до кожного:

— А в мене німчик родиться! Маленький такий, тепленький, з очима, як намистинки, німчик! Це погано, га? А чому погано? Ми в школі колись учили: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» А Генріх — робітник, правда, робітник! Ви не подумайте, що він — фашист. Він сам мені казав...

Рештки батальйону розташувалися в німецьких бліндажах. Виснаженням за всі ці дні людям дали спочити. Варя готувалася приймати поранених, але начальство вирішило інакше.

— «Небо!» «Небо!» Я — «Береза!» Я — «Береза!» Слухаю! Передаю трубку третьому...

— Хвацько працюєш! — казав їй напарник, полковий зв'язківець, немов кепкуючи.

— Як можу, а хіба що?

Їй було ніколи, і все ж таки чомусь раз по раз думала про Славу. Навіть коли кричала в трубку: «Небо!» «Небо!» Я — «Береза!» — мала на думці його. І їй здавалося, що вона кличе: «Славо, Славо! Я — Варя! Ти чуєш мене?»

Цікаво, який він все-таки, цей Слава? Мабуть, розумний! Уже до війни він учився в енергетичному інституті, а це страх як трудно. Вона ніколи не змогла б.

І все ж таки, який же він? Мабуть, не дуже красивий? Мабуть. Кирпатий, веснянкувате обличчя, вицвіла чуприна, та й на зріст тільки трошки вищий за неї, а може, й не вищий. Якби вона була на каблуках, то, гляди, була б з ним рівна. Але все одно він симпатичний — обличчя добре, і очі, й руки з повними короткими пальцями.

І все-таки, який же він? Мабуть, сміливий? Мабуть. Вона бачила його в бою. А він же з сорок першого на війні, а після поранення не пішов навіть лікуватись. У сорок першому він виходив з оточення, три доби йшов — вийшов.

І все-таки, який же він?

— «Небо!» «Небо!» Я — «Береза!» Слухаю...

Слави не бачила вона цілу ніч, поки не змінилась їхня пара. А може, й довше: чекали напарника, що пішов на про-рив лінії...

— А я думав, ти спиш,— сказав Слава, коли вони зустрі-лись.

— Ні,— відповіла вона й зраділа. Йй уже бозна-що зда-валось і думалось цілу ніч: адже стріляли, та й дуже...

— Очі в тебе страшенно стомлені, червоні...

— Спати хочеться,— призналась вона.

Про що розмовляти з ним зараз, вона не знала. І справді, спати хотілося, та було хороше.

Здається, сьогодні вперше в повітрі забриніли легкі пахо-ші березня. Якось по-весняному рипів сніг. Горобці й галки стрибали круг випряжених коней — все, що лишилося від господарського взводу. Затишно, по-домашньому диміла ба-тальйонна кухня — запахи каші змішувалися з пахощами хвої та живиці, шинелей і соломи, снігу й весни. Червоноар-мійці палили багаття — пекли мерзлу картоплю, роздобути в полі, зраному снарядами та мінами. Хтось умивався, роз-тираючись снігом, хтось невміло пригравав на німецькій губній гармошці, хтось матюкався, хтось копав глибокий рів — для братської могили, для вбитих у боях за це село.

— До речі, Варочко, ти не пам'ятаєш,— спитав Слава,— пісня така до війни була, німецька. «Пісня єдиного фронту» називалась. Крутиться в голові, а згадати ніяк не можу. Пам'ятаю тільки початок приспіву: «Друм лінкс, цвай, драй, драм лінкс, цвай, драй, во дайн плятц, геносе, іст!»

— Ще б пак, не пам'ятати,— всміхнулась вона.— Ми співали її.

Унд вайль дер менш айн менш іст,
Друм браухт ер кляйдер унд шу,
Ес махт ін айн гешвац ніхт варм,
Унд аох кайн тромельн дацу.

Кроком руш, два, три,
Кроком руш, два, три,
Ставай, товаришу, в ряді!
Йди в наш робітничий фронт,
Бо ж є ти робітник завжди.

— Диви, не забула! — зрадів Слава.— Тепер і я згадав. Ернет Буш співав її. А музика, здається, Ейслера, па вірші Брехта.

Вона цього не знала.
В неї зовсім злипалися очі.
— Іди відпочивай,— сказав він.— А то попереду — Юхнов!..

10

Йй хотілося, щоб було саме так.

Сонце, сонце, сонце. Дуже багато сонця. В сквері коло Ільїнських воріт виграє проти сонця пам'ятник героям Плевни, і блищать величезні валуни і воскові листочки на тополях. Діти з повітряними кулями — червоними, синіми, зеленими, жовтими — граються коло пам'ятника, і кульки їхні яскріють проти сонця, і їхні очі. Сонце відбивається у вікнах будинків,— незашторених, відчинених, у вітринах магазинів, і в Скляному магазині теж — не закладених мішками з піском, у вікнах трамваїв і тролейбусів — вони не замазані чорною маскувальною фарбою.

Звідки ж дух свіжої фарби? Фарбою пахне не менше, ніж весняним повітрям, і зелом, і протряхлою землею. Пахне смачно, п'яно, як у магазині Резинотресту.

Та це ж будинки пахнуть — вони пофарбовані! І стіни, й рами вікон, і двері, і номерні знаки над ворітьми та під'їздами, і назви вулиць на кожному розі — все пофарбовано. Як же це вона не збагнула зразу!

Вони йдуть із Славою по Маросейці. Слава не в шинелі і не в гімнастерці, а в сірому костюмі. Йй подобається цей колір — скромний і гарний. Батько любив такий. Слава молодець, що він зараз саме в сірому костюмі.

«Славо, чому так багато людей?» — питає вона.

Люди, люди, люди. На тротуарах, на перехрестях, у вікнах трамваїв і у вікнах будинків. Тьма-тьмуца людей.

Він мовчить, а вона веде далі:

«А там, пригадуєш, перед Юхновом, коли село брали, було нас дуже мало?»

«Там же, Варочко, фронт великий був,— раптом пожвавішав Слава.— А тут що — одна вулиця!»

Вони проминають ошадкасу й гасову крамницю.

«Я потім збігаю,— каже вона.— Гасу треба купити. А коли ж ми поїдемо на твою річку Ворю? Пам'ятаєш, обіцяв?»

«В перший вихідний поїдемо! Там гарно зараз».

Кінчається Маросейка, починається Покровка.

«Ми куди підемо — до мене чи до тебе, на Бабушкін?» — питає вона.

Вона вже чує, як на Єлоховському соборі б'ють у дзвони — гарно, велично, здається, на цілий світ, і зразу ж на всіх будинках замайорили прапори — червоні прапори з золотими, мов літери на пам'ятнику героям Плевни, шпичаками. Прапори полощуться у весняному повітрі, а золоті наконечники жахнуть проти сонця. Не збагнеш, де сонце, де золоті наконечники, де наконечники, де золоте сонце.

«Що ж це? Чи не перемога?»

«Звісно, перемога, Варочко! — каже Слава. — А підемо ми не до тебе й не до мене, а до нас! Трохи далі, правда, зате...»

«Як це — «до нас?»»

«А будинок нам з тобою поставили — це тобі жарт? Чудовий будинок поряд з кінотеатром імені Третього Інтернаціоналу. Третій під'їзд, четвертий поверх. Хіба ти забула?»

Здається, вона таки забула. Мабуть, тому, що зараз їй дуже хотілося похвалитись перед Славою, яка вона гарна господиня. І вона тільки й думає про це. А те, що в них є свій дім, — це ж добре.

Вони йдуть далі. Біля Покровських воріт вона каже:

«А ось і мій дім!»

«Знаю», — відповідає Слава.

«А ось наша «Аврора», — продовжує вона.

«Я сюди теж бігав, давно, в дитинстві», — каже Слава. За Земляним валом знову говорить він:

«А ось і мій дім. Тільки в ньому нікого нема. Батько й мати мої померли, а тітку, коли війна була, вбило осколком на вулиці. Ось тут, коло церкви...»

У скверіку біля пам'ятника Бауману знов багато сонця й дітей. Але скверик невеличкий, і дітям мало місця. На тротуарах коло Новорязанської — діти. На тротуарі коло Єлоховського собору — діти. І трохи далі, біля їхнього дому, — діти. Асфальт поділений крейдою на квадрати й квадратики. Це всім відомі «класи»! От би їм із Славою пострибати зараз по цих квадратах. Стрибали ж, і зовсім недавно! А зараз їм не можна. Вони дорослі, і в них свій дім. Третій під'їзд, четвертий поверх. Квартира номер...

«Славо, яка квартира?»

«Оця, Варочко, оця!»

Перше, що її вражає в квартирі, — вікна.

«Такі великі! — каже вона. Потім додає: — Славо, ти йди відпочинь, а я обід зварю...»

Смішно й прикро, але до війни вона не навчилася куховарити. Якось так воно завжди складалось, що все було готовеньке — була мама. Зараз вона лаяла себе: не дівчинка, доросла ж, війну вже пройшла, а що ж робити з тим обідом? Може, суп зварити, але як, і це, мабуть, довго.

Вона згадала Фаню Залманову і майже все, що вона говорила: «Варко, облиш, не переживай!», «Ох ти — зі своїм характером», «Забула, хто ти? Лампочка ти! Розумієш, лампочка! Увімкнули, вимкнули! А тобі все перегоріти хочеться, га?», «Послухай, Варко, не панькайся ти з чоловіками! Взагалі з ними панькатись не слід!»

Фаня Залманова з райвиконкому! Може, вона, звісно, й розуміла щось у житті, вона ж старша від неї, і все-таки нічого вона не розуміла. А що, коли їй хочеться зараз догодити Славі, саме догодити? Нагодувати його як слід, подбати про нього, щоб він знав: вона його кохає, вона все вміє, як доросла жінка, вона буде справжньою господинею в їхньому домі. Що ти скажеш на це, Фаню Залманова, давня, довоєнна моя товаришко по службі? Ех, Фаню, Фаню! Розумна ти, а життя все-таки складніше за тебе!

Слава входить на кухню, обнімає її:

«Ну, що ж ти тут чаклуєш?»

А вона не знає, що йому відповісти.

Він біжить кудись. Вона не встигла й отямитись, як грюкнули двері.

«Знов образився! — подумала вона. — І що я за людина! Все якось негаразд виходить...»

Через десять хвилин він прибіг з повним речовим мішком: «Бери!»

Вона виймає з речового мішка м'ясо й ковбасу, цукерки й масло, сир і макарони, хліб і...

«А це навіщо?» — Вона дивується, побачивши дві іграшки — гутаперчеву ляльку в блакитній суконці й заводну машину.

«Як навіщо? У нас же діти будуть!»

Так, у них будуть діти. І багато-багато дітей, як отам, у скверіку коло Ільїнських воріт. Хлопчики й дівчатка, дівчатка й хлопчики. Ні, мабуть, краще спочатку хлопчики. Для Слави. Всі ж чоловіки, кажуть, дуже люблять хлопчиків.

«А ось іще», — каже Слава і виймає щось із кишені.

«Що це?»

«Квитки на поїзд. Ми ж поїдемо з тобою на річку Ворю». Вона варить і смажить. Вона накриває на стіл і радіє:

«Правда, Славо, що війни вже немає?»

«Правда, Варочко, правда!»

І вони дуже довго їдять і п'ють чай і вино, котре так полюбляє Слава. Вона давно знала про це — ще з тих пір, під Юхновом, у робітничому селищі.

За вікном вогні вітрин і ліхтарів, вікон і трамваїв. На даху сусіднього будинку мигтять яскраві неонові літери: «Збережіть гроші в ощадній касі». І видзвонюють, як і вдень, дзвони Єлоховського собору.

Зі столу прибрано. Посуд помито. Як же вона стомилася за цей день. А що треба сказати йому зараз, вона не знає й мовчки дивиться на Славу.

Він допомагає їй:

«Спати, спати! Негайно спати! А то попереду...»

Раптом він регоче:

«Що це я? Попереду нічого, крім щастя! Війни вже немає!»

Вона стеле постіль.

«Лягай», — каже він.

Вона роздягається, чого ніколи не було там, на війні.

«Спи», — каже він.

«А ти?»

«Що я?»

«Ти мене боїшся?» — сором'язливо запитує вона.

«Я? — Він мовчить. Довго, довго мовчить. Потім каже: — Я образити тебе боюсь, Варочко. Як тоді...»

І їй гарно зараз. Дуже гарно. Вона знає, ох як знає зараз, що кохає його. Кохає!..

І так могло бути... Могло, коли б ...

11

Вранці небо вияснилось. Птахи, бозна-звідки прилетівши, зраділи. Галки й горобці забігали-застрибали по вулиці села, шукаючи поживку, ждучи весни.

Весна йшла звільна, а харчу бракувало. Галки заводили чубійку з горобцями, горобці одчайдушно напосідали на галок. Після того, як три «месершміти», скориставшись гарною погодою, прочесали село, птахи трохи вгамувались, а за годину знову походжали по вулиці. Та німці гатили з мінометів, і птахам довелося тікати, поки живі і цілі...

В час нальоту авіації та мінометного обстрілу в батальйоні, слава богу, не було потерпілих. І все ж таки наліт і обстріл заважали готуватись до чергового, і зараз дуже важливого наступу.

Порушили й зв'язок.

Десь опівдні почало братися на негоду. Небо заволокло. Пішов сніг. Завіхолила поземка. Німці затихли. Вони не люблять справжньої зими!

Варя вмудрилась проспати весь той страшенний шарварок, а прокинулась від гомону досить тихого — в штабному бліндажі збирались на оперативну нараду командири взводів і рот. Прийшов і старший політрук — комісар полка, побачив її заспане, розгублене обличчя, спитав:

— Звикаєш?

— Звикаю, товаришу комісар! — схопилась вона, поправляючи козушок і шапку, що з'їхала набік. Не роздягаючись, вона так і заснула. В бліндажі було холодно.

— А напарник твій як? Полковий?

— Він же загинув...

— Так...

Командири з'юрмилися біля похапцем змайстрованого столика — сосновий оцупок і на ньому три дошки. Офіцери схилилися над картою. На столі чадів каганець — консервна бляшанка й гнотик у ній — голубувато-жовтий вогонь і цівочка диму. Основа стола — сосновий оцупок — блищала. Крапельки живиці набрякали, більшали й поволеньки стікали на долівку й на чоботи командирів.

— Артпідготовка... Удар по місту має бути навальним. Взяти Юхнов — рішення Ставки... З'єднання з частинами тридцять третьої армії обов'язкове... Четверта рота... З півдня підуть танки... Друга й третя роти... Німці не ждуть... Ми перетяли Варшавське шосе, і це їх збентежило... У третьої роти завдання, я сказав би, особливе... Дивіться... Коли вже вести мову про загальну обстановку, треба взяти до уваги саме оце. Юхнов противник зміцнював ще з часу боїв за Калугу... Калугу взяли. За нею — Мединь, М'ятлево... Південніше — Мещовськ, Мосальськ, Сухиничі... Згодом — Дорогобуж... Нам відомо, що Юхновський гарнізон — один з найсильніших. Довготривалі вогневі точки, міни поля, рови, загородження. Бій, очевидно, буде за кожну вулицю, за кожен будинок... Багато залежить від стану наших військ... Треба негайно провести бесіди в ротах і у взводах... Підкреслювати важливість завдання. Знаю, люди стомились... Поговоріть душевно, просто... Це дуже...

Вона слухала й не слухала. Певніше, чула уривки фраз. Вона поглядала на Славу — зосередженого, підтягнутого, зараз їй майже незнайомого, далекого, чужого й дуже рідного. Він стояв разом з усіма командирами, дивився на карту і ча-

сом тер очі. Мабуть, він теж не виспався до пуття, і світло каганця різало йому очі.

В неї лишалося ще з півгодини до чергування, і вона виїшла з бліндажа.

До села підтягались нові частини. Дивізіон «сорокап'яток». Загороджувальний загін, сформований із зовсім молодих червоноармійців. У полі вже встановлювали гаубичні батареї. Квапились топографи: з теодолітами й вішками бігали від села туди, в поле. На околиці села спинився медсанбат. Приміщень не було, і санітарний транспорт рушив до ліска.

Погода лютувала, але зараз це, може, й добре. Німецька авіація скована. Артилерія теж мовчить. Лише далеко, дуже далеко чути було глуху стрілянину.

Зараз Варя, мабуть, рада була такій негоді. Звичайно, вона не фахівець — не генерал, не полковник, не полковий комісар і навіть не молодший лейтенант, як Слава, але чомусь вона відчувала, що це добре. І снігопад — добре! І каламутне, непроглядне з землі небо — добре! І метелиця — добре!

Села нема. Нема будиноків і жителів. Але село все-таки живе. Чути команди на вулицях. Ходять люди в шинелях — одні поволі, інші підтюпцем. Торохкотять мотори машин. Хропуть коні. Курить кухня. В землі, в добре обладнаних окопах, приготованих німцями, наші люди сплять, їдять, радяться, пишуть листи, читають, перебинтовують рани, чи, як її новий напарник зараз (зовсім молодий), чи, як вона ось, гукають серед ночі в трубку:

— «Небо!» «Небо!» Я — «Береза»!..

Смішно, що напарник «Береза». Вона «Береза» — це ясно. А він? А як жаль того, що загинув...

Вона майже не знала його. Лише кілька годин у роботі. І ось його нема... А на його місце прийшов новий...

Дивовижна штука життя! Воно вічне, непереможне. Прийшла вона сюди, в оце село, у якому вже не було життя, і ось зараз знову воно живе. Життя сильніше за вбитих, сильніше за мертвих, сильніше за війну. Люди йдуть у бій не тільки з думкою перемогти, а й з іншою, потаємною — як би лишитися в живих, і вони продовжують життя. Вони радяться тут, на війні, як би швидше і як певніше розбити ворога, зім'яти його, знищити, і вони продовжують життя.

Розтане сніг, і прийде весна в ці краї, в це нещасне, забуте російське село. На згарищах із землі проклюнуться зелені вруна. І дерева, понівечені німецькою й нашою артиле-

рією, вкриються бростю. І побіжать струмки, змиваючи воронки від бомб і снарядів, несучи в небуття ознаки минулих боїв.

І скресне річка Воря, що зараз, мабуть, скута кригою. І птахи зів'ють кубельця, і риби метатимуть, як завжди, ікринки, і люди — ті, що повернулись, і ті, нові, — прийдуть, позітхають над руїнами, згадають тих, хто не повернувся, нап'ються до нестями гіркої самогонки — за їх благополуччя, чи що, на тому світі! — а вранці почнуть розбирати поруйноване й ставити нове...

— Ти тут? Виспалась?

Йй почулося інше.

«Ти тут? Ти любиш мене?» — ніби спитав він.

Вона зраділа, але сказала:

«Не знаю, Славо. Мабуть...»

«А ти кохала коли-небудь?» — спитав він.

Вона зашарілась:

«Не знаю, Славо. Мені завжди здавалося, що я кохала Вову Соловійова і Женю Спіріна, але це було давно».

«Як, зразу двох?!»

«Так, Славо, зразу двох...»

«Хто ж вони?»

«Хто? Це ж давно було, Славо, коли ми в клубі Наркомважпрому виступали. А з Женею Спіріним я цілувалась. Це що, погано, так?»

«А зі мною, бач, ні», — прикро мовив Слава.

«Ні, ні, ні! З тобою я теж цілувалась! — обурилась вона. — Хіба ти вже забув?»

«Ні, не забув, Варочко, все пам'ятаю, — сказав Слава. — А за те, що ти з Женею Спіріним цілувалась, я не серджусь. Я теж цілувався з дівчатками, коли малим був».

Із штабного бліндажа виходили командири рот і взводів. Слава теж вийшов. Йй здалося, що й він зрадив і нібито почервонів. Може, з несподіванки? А може, від морозу?

— Трохи поспала, — призналась вона. — А ти не спав? Я знаю, що не спав!..

Він промовчав. Сказав про інше:

— Поглянь-но, село таки живе! Фашисти, мабуть, думали, що все — кінець! Все знищили, все розгромили, сплюндрували... А хлопці наші крутяться. І, знаєш, таке ще буде!.. Сьгодні!

Це саме те, про що думала й вона. Дивно, як збігаються їхні думки.

Вона чомусь спитала:

— А ти казав, що жив у тьоті, чи не так? А що з батьками? Хіба в тебе немає матері? Мами?

Він, було видно, здивувався. Ще б пак! Вона перескакує з одного на інше так само легко, як і горобець.

— Моя мама в голодовку померла,— сказав він.— Пам'ятаєш, було таке — голодне Поволжя? Тоді ми там жили. А батько ще раніш, на Далекому Сході, в громадянську. Він разом із Лазо воював, там і загинув...

Недалечко від їхнього бліндажа коїлось щось незрозуміле. Червоноармійці, чоловік з п'ять чи шість, з гуркотом підкотили порожню бочку з жовтими німецькими написами, поставили її на цеглини й заходились носити воду відрами. Наносили, розіклали багаття під бочкою. І не тільки під самим днищем, а й круг неї, так що бочка разом спалахнула,— видно, була з-під пального. Слава теж зацікавився і, коли червоноармійці почали вже скидати шинелі, кожухи, тілогрійки й гімнастерки, спитав:

— Що це ви, хлопці?

Червоноармійці на хвилину зніяковіли, потім заговорили якось невлад:

— Вошей ми тут...

— Від вошей життя нема...

— Кажуть, сипняк від них починається...

— Політбесіду з нами проводили...

— Переморити вирішили, як фріців...

— Нам не до сипняку зараз...

Слава розсміявся й сказав їй:

— Бач, вошей вони морять! Не простудіться, хлопці! — звернувся він до червоноармійців.— Холодно сьогодні.

І знову пролунало:

— То нехай фріц простуджується...

— Ми загартовані...

— Зима наша не до вподоби фріцу, а нам би в таку погоду дівицю! Хоч би отакісіньку...

Варя зніяковіла.

А Слава сказав:

— Вони жартують, не гнівайся!

Наступ почався надвечір після удару наших гаубиць. Била й далекобійна артилерія. Їхній батальйон став до бою разом з артилеристами. Сорокап'ятники йшли в бойових порядках піхоти, з ходу знищуючи вогневі точки противника. Німці кидали в бій загони автоматників, місцеву охорону, господарчі й похоронні команди.

Майже до ранку точився бій у полі, потім батальйон просувся вперед, на околицю міста. Решта частин облягали місто з трьох боків.

Славу побачила Варя несподівано.

А він їй:

— Варочко! Я скрізь тебе шукаю. Як ти?

— Нічого. А ти?

— Як бачиш... Я до комбата біжу. Зв'язок у нас пошкоджено, втрати... А казали: підкріплення...

— Славо, — сказала вона, — знаєш що, Славо? — І їй перехопило подих. — Зараз важко, ти сам розумієш. Словом, я хочу сказати тобі, Славо, коли щось трапиться зі мною... Коли мене поранять чи вб'ють... Ти не думай, я бачила це. Я все бачила, коли ми виносили поранених... Словом, знай, що я все одно... Словом, люблю тебе, Славо... Добре?..

— Що ти, Варочко! От візьмем Юхнов, я тебе на Ворю повезу. Нам відпочинок обіцяли після взяття...

На світанку німці підтягли резерви.

По цепу, який ішов у наступ, пролунало:

— Танки! Увага! Танки!

В цю мить вона також побачила танки. Один. Другий. Третій. Четвертий. П'ятий. Шостий. Шість чорних громадищ сунули по білому снігу на їхні позиції. Слава зі своїм взводом кудись подівся: вони, видно, залягли.

За танками бовваніли фігурки. Десятки, ні, мабуть, сотні постатей німців, що йшли в атаку.

— Дві роти, — полічив старший політрук, котрий так і лишився з ними після оперативної наради в штабі батальйону. — Не менше як дві роти. Та... Зараз бог війни заговорить!..

І справді, вдарили артилеристи. І по танках, і по піхоті. Два танки зразу спалахнули. Інші притишили хід. Піхота пороснула врозтіч.

— В атаку, за мною! — першим вигукнув комісар полка й схопився зі снігу.

— В атаку! — розляглося по широкому полю.

— В атаку! — повторили командири рот і взводів, командир батальйону й політрук.

Вона трохи загаялась і, здається, почула його, Славин, голос:

— В атаку!

А ще було так...

Волга. І насправді величезна, велична, глянеш — дух займає. І безкрає місто, що простяглося по берегах ріки й далеко вглиб, таке ж велике, як і сама Волга.

Вони приїхали туди з мамою, коли... Там вона пішла до школи, але приїхали вони за рік до того. Отже, їй було сім.

Мабуть, сім-таки. І батько вже більше року працював на будівництві Сталінградського тракторного, і їм, звісно, в Москві без нього було погано і навіть трудно, як казала мама. Батько їх кликав у кожнім листі, але мама чомусь довго зволікала. Нарешті зважилась. І ось вони там. Живуть у бараку, де багато таких самих хлопчиків і дівчаток, як вона, в сусідніх бараках — теж. А були ще й землянки. Тоді їх називали «Шанхай». Це було дивовижне сусідство слів: «Сталінград» і «Шанхай».

Батько майже не бував дома. Тільки вночі, та й то зрідка. Коли приходив, говорив щось незрозуміле: «Змагання», «Достроковий пуск», «Перша п'ятирічка», «Громадський буксир», «Індустріалізація», «Змичка міста з селом», «Період реконструкції», «Техніка вирішує все!» Та ще без кінця-краю мамі казав: «Не сердься, хороша моя! Справді ж, у червні нам треба випустити перший трактор. Розумієш?»

А їй, Варі, Варочці, Варці, як її звали всі, потрібен був не так отой перший трактор, як лижі. У всіх дітей з бараків та землянок були лижі, хоч товсті, неоковирні, не дуже й рівні, зате лижі! Інших не було й не могло бути: лижі всі робили самі й палиці теж. Та й на базарі продавали не кращі. В крамницях лиж взагалі не продавали, та й не було таких крамниць. І потім — трактор у червні, а зараз зима, і всі діти катаються на лижах.

— Гарзд, от візьму відгул, — пообіцяв батько. — Зроблю тобі лижі! Не гірші за інших.

І зробив, і вона була щаслива. В перший же вихід хвастала перед усіма дітьми, і вони погодились:

— Славні! Певно, магазинні! Таких не зробиш!..

Батько ніс її на спині, а вона плакала не тому, що боліла нога, а тому, що зламала праву лижу. І всі хлопчики й дівчатка з бараків та землянок дивились на неї співчуваюче, а від цього було їй ще прикріше.

Вона зламала лижу і зламала, як згодом з'ясувалося, ногу. Три місяці лежала й ходила в гіпсі. І навіть коли на заводі — вона пам'ятала цей день — сімнадцяте червня

тридцятого року — випускали перший трактор і був мітинг, вона ще й тоді накульгувала. А потім, у тридцять четвертому році, був ще мітинг: уже стотисячний трактор випускали. Після мітингу вони саме й виїхали.

Чому вона згадала про це? Може, тому, що побачила землянки й бараки на околиці міста. Багато-багато бараків, а ще більше землянок «Шанхай», — згадала вона. Тоді так називали трущоби: «Шанхай»...

А ще, може, й тому, що вона виносила поранених — тягла на плащ-палатці, потім на якихось примітивних санках, котрі знайшла в яру біля смітника, а то, бувало, й на собі. Не всюди з санками тими підійдеш, коли довкола стріляють, і свистять кулі, і рвуться снаряди. А ти припади до снігу й повзи, замри в ту мить, коли б'ють снаряди чи свистять кулі, і потім знову повзи. Поранені чекають, а санітарів бракує: трьох убило, ще двох тяжко поранило, і тому, видно, командир батальйону гримнув на неї:

— Облиш це діло! Винось поранених! Жінка, зрештою, твоє діло! А ми й самі вмираємо...

Перед тим вона сиділа на проводі, потім ішла з усіма разом у наступ і стріляла з автомата, що достався їй тут, на війні, з німецького автомата. Він — зовсім нескладний, і освоїти його було дуже просто. Гвинтівка, з котрої вона стріляла колись, в дні навчання на курсах, куди складніша. Там один постріл, а поряд — викладач і страх, що ти не влучиш у паперову ціль. Тут поряд — десятки людей, але їм не до тебе, бо попереду — ворог. І перед тобою — ворог, і тут уже роби як знаєш і як можеш, бо коли не ти його, то він — тебе.

І ось — командир батальйону. Йй спершу було прикро — вона стріляла ж не гірше за інших, і взагалі трималась у бою не гірше за інших, а тут — на тобі, поранені! Але коли вона витягла першого й побачила поряд другого, котрого не могла захопити зразу, — його очі, скривлене від болю обличчя, то вмити усе збагнула. І те правильно, що вона, зв'язківець, пішла в бій разом з усіма. Йй наказали, бо вона була вільна. Пішли навіть кухарі, обозники, штабні писарі. І наказ командира батальйону правильний: втрати великі, поранених треба рятувати.

І вона рятувала. П'ятьох винесла, витягла, а потім згубила лік. Підійшли нові санітари. І ще два немолоді червоноармійці з господарчого взводу. Вони тепер носили поранених разом. На санках, на плащ-палатках, на собі. Та ще на собачих упряжках. Дві такі упряжки з'явилися в гущі бою.

Вони клали найважчих на санки, і собаки самі вивозили їх...

Та не про це вона згадала, коли бій трохи вщух і всіх поранених підбрали.

А тим, що загинули в бою, було однаково. Вони чекали, коли підйдуть ті, хто збере їх усіх до купи, викопає їм могилу й покладе туди — людину до людини, людину на людину, щоб колись, через багато-багато років, коло пам'ятника, який поставлять їм, проходили нові люди й думали, згадували про них.

А зараз їм однаково, вони можуть чекати. І правильно, мабуть, хірург страшенно вилаяв Варю, коли вона, захкавшись, принесла на собі вбитого:

— Ти що, любя, сказалась? Живих мені подавай, живих!

Вона не могла тоді нічого відповісти йому. Сторопіла. Це була перша людина, котру вона тягла на собі. Це був перший її поранений. І вона взяла його, насилу завдала на плечі; він, здається, ще дихав, хрипів, про щось просив і харкав кров'ю на її шинель. Вона ж не знала, що не донесе його живим...

Ні, звичайно, тоді, в тридцятому, на початку тридцятого, в Сталінграді, коли батько ніс її на собі, йому теж, видно, було важко. І все-таки не так важко, мабуть, як ось їй. Вона просто тягала на собі поранених і думала тільки про одне: донести, дотягти, врятувати. А батько тоді, пригадую, сердився: вона з тим своїм переломом відірвала тоді його від роботи, відірвала в таку гарячу хвилину, коли в них на заводі пускали конвейєр. І там було щось дуже важливе, без чого батько не міг жити.

— І умудрилась же ти в такий момент! — сказав він, беручи її на плечі.— От непутяща!..

Зовсім не вірилось, що немає батька зараз. Не просто зараз, а взагалі нема. Отже, він не повернеться, коли закінчиться війна. Не прийде до матері й не обніме її, як колись, лоскочучи неголену щогою. І в вихідний день не купить він своєї чвертки і не сперечатиметься з матір'ю про те, що, мовляв, йому хоч наливай ще одну, анічогісінько йому не буде. І не скаже їй, як колись: «Ти гляди, Варваро! Одна ти в нас лишилась! Ніна померла, інших не народили. На тебе вся наша надія, з матір'ю твоєю». І — страшно — він не знає, що вона пішла на фронт! Не знає й ніколи вже не визнає. Як він ляяв її, коли вона пішла на роботу в райвиконком! Казав: «Краще б уже до нас, у наркомат! Улаштував би! А тут — ось маеш — знайшла роботу: квартирні сварки

розбирати!» Дивно, що зараз батька немає і вже ніколи не буде. Він, мабуть, пишався б нею. Мамі вже надіслали листа за підписом командира батальйону про те, що винесла вона з поля бою дванадцять (чомусь дванадцять, ніби хтось їх лічив!) поранених і що вона стала чудовим зв'язківцем. А батько не одержить, не прочитає цього листа. І не повернеться додому, в Москву. І не згадає про Сталінградський тракторний, і не скаже: «Ото був час! Так час! Справжній!»

...Де його поховали, вона могла тільки догадуватись. Мабуть, десь за Смоленськом. А чи є там його могила, вона не знала. Чула тільки, що багато наших попало там в оточення, билися вони на смерть і насилу виходили до своїх. Як-от Слава, певно. А батько був у ополченні, їх і не спорядили навіть до пуття: ні обмундирування, ні зброї.

Видно, лежить він у такій самій братській могилі, що їх за ці дні вона побачила сотні. Їй принесли його туди, як зносять усіх тут, під Юхновом. Може, його спершу поранило і якась дівчина, а може, хтось інший піс його з поля бою, сподіваючись... А може, й ні. Тоді і його, і таких, як він, що загинули зразу, зібрали до купи, поклали на край наспіх викопаної могили і опустили туди, в землю.

А потім уже написали в Москву. А там, у Москві, у військкоматі заповнили стандартний бланк похоронної: «...загинув смертю хоробрих...»

Вона пам'ятає цю похоронну так, немов зараз її тримає в руках. І соромно їй, що вона плаче, а мама не плаче й повторює без кінця-краю: «Не треба! Не треба! Прошу тебе — не треба!»

13

Іхній батальйон зайняв південно-західну околицю міста. На ранок частини 49-ї і 50-ї армії з боями ввійшли у Юхнов. Ввійшла навіть пекарня. Червоноармійці й дівчата в білих халатах закурили димарями своїх печей. Смачно запахло свіжком тістом і хлібом, хоча довкола ще стріляли, горіли й падали будинки.

В небі — блідо-голубому, чистому — мріли холодні зорі. Діяла авіація — наша й німецька. Немов зрадивши гарній погоді, в небо злітали німецькі винищувачі, а навперейми їм ішли наші — короткі, тупорилі, й розлягались черги, й німці тікали кудись, упавши на крило. Три месери і один наш винищувач, димуючи шлейфами, падали на землю.

Німці в небо більше не потикались. А наші літаки вже кружляли низько-низько над самим містом, обстрілюючи німецькі позиції, і не тільки позиції — німці вже пустилися щодуху навітікача по двох дорогах, немов навмисне залишених для них.

На перехресті Варя тягла провід. Штаб батальйону розташувався в напіврозваленому будинку, а до штабу полка метрів п'ятсот-шістсот, не більше. Вона повернулась до своїх прямих обов'язків: прибуло медичне поповнення, і чимале. Тепер там на кожних двох поранених не менше трьох санітарів буде. Отже, її діло — зв'язок.

По вулиці пройшло двоє — у нашій формі, але вона злякалась: чужа мова. Здригнулась, кинула провід, схопила автомат:

— Хальт!

— Стривай, стривай! — закричав один із них. — Не стріляй! Ми — латиші! Латиської гвардійської дивізії... Чула? З-під Наро-Фомінська йдемо. Там наших багато загинуло... А ми...

Вона знімає віла, опустила автомат.

— Пробачте, я думала...

Вона не могла з'ясувати для себе головного. Ось уже більше як чотири години вона не бачила його — Славу. І нічого не знала про нього, і не могла дізнатись. У місті точилися бої, в неї було своє діло і — ні хвилинки перерви. Тому вона й здригнулась зараз, заклопотана своїми справами й своїми думками.

Світанок брався поволі, мовби знехотя. Заяснів на снігу, на битому склі, на мокрій блясі. Німецький танк, обгорілий, з баштою, збитою набакир, і той заблискотів у променях світанку крапельками роси. І довгий ствол розбитої нашої «сорокап'ятки» заяскрів такими ж крапельками, і розвалений радіатор покинутої тритонки.

На деревах щось заспівало, забулькало, затренькало, і Варя мимоволі відірвалась від своєї катушки, зиркнула на небо, заслухалась. Подумала, що вже й справді весна. І приносить вона людям завжди тільки хороше. І що вони зі Славою, звичайно...

— Гадаєш, солов'ї, сестричко? — Вона повернулась, побачила перед собою старого червоноармійця. — Дрозди, голубонько, дрозди! Вони й солов'я передражняють, і кого завгодно! А солов'ям ще рано, — сказав він і пішов своєю дорогою, побрязкуючи двома казанками...

Про дроздів вона щось чула. А може, читала — в школі ще, давно. Непоказні такі, сірі пташини. Невже вони щебечуть, як солов'ї? Адже соловей — це соловей. А тут тобі дрізд. Чи це не про дроздів розповідали, що вони навіть розмовляти вміють, як люди, якщо птахів приручити й навчити? Або про шпаків? Словом, дивні істоти, ці птахи...

І все ж таки де він, Слава?

Після зміни вона пішла по місту, сподіваючись побачити Славу. Їхньому батальйонові дали-таки відпочинок. Слава правду казав. Може, й повезе тепер її на річку Ворю? Після Юхнова і війна може скоро скінчитись. Так уже тут німців довбонули, що навряд вони скоро прочухаються. Ох, якби все це скоріше кінчилось!..

Вона йшла та йшла, а побачила зовсім інше. Колючий дріт. Брудні, чорні шілини в землі. Вступила в одну з них, що над нею була табличка № 6: трупи наших червоноармійців, виснажених, у лахмітті.

Коло землянки стояли жінки, зітхали.

— З жовтня оце й тримали їх тут, — пояснила одна. — Тоді було їх чоловік з двісті, полонених. Коли повмирали, то пригнали нових. Харчів тобі ніяких. І нас, жінок, не підпускали, хоч ми й приносили дещо сюди. Офіцер у них тут був, охоронник, рудий. Все ходив з нагаєм у руці. За ложку бурди примушував працювати. А то й так: попрощоє людина з останніх сил, він їй конини шматок до рота й піднесе і зразу ж назад відсмикне. Дразнив, значить. Поранених погноїли зовсім. Воші заїли. До морозів їх проти неба тримали. А вже потім, у грудні чи в січні, коли нову партію пригнали, дозволили їм оці траншеї та землянки побудувати. Сьогодні, коли наші прийшли, п'ятьох тільки й вивезли звідси живими. А скільки їх, бідолашних, померло тут, скільки розстріляно...

Потім Варя йшла далі. На вулицях — кинута німцями техніка. Гармати, машини, ящики із снарядами та продовольством. Люди, небагато людей ідуть з відрами на Угру — по воду. Визирнуло сонце, і закапали бурульки на вцілілих будинках. І навіть під ногами сніг ставав дедалі м'якшим, як весною.

Зараз вона побачить Славу. Вона ясно уявляла, як це буде, як він скаже: «Варочко», як неодмінно промовить: «Будь обережніша», як повезе її на річку Ворю. Коли навіть війна не скінчиться так скоро, все одно він повезе її на Ворю. Адже їм дали відпочинок. За Юхнов дали! Це має бути саме

зараз, вона зустріне Славу на оцій вулиці, ні, на тій чи на майдані, он там, за рогом.

Вона згадала слова пісні, про яку їй казав Слава:

Люди їдуть всі до моря,
Витрачаються дарма,
А у нас є річка Воря,
В світі кращої нема.

Ясніло й голубіло небо. Кружляли галки над старими деревами, з достоїнством співали дрозди, горобчики цвірінькали на підталому снігу, і чимдуж десь недалеко-неблизько перегукувались півні.

Видно, таки й справді починалась весна. Хоч мама й казала, що про пори року слід судити не за новим календарем, а за старим, відкидаючи тринадцять днів. І все ж таки весняна пора наступала. І як у неї не повірити, коли — вона ось, так близько!

14

...Молодший лейтенант Солнцев Вячеслав Іванович, рік народження — 1919, загинув при штурмі міста Южнова 5 березня 1942 року.

*З донесення
про бойові безповоротні втрати
командира 3-го батальйону...*

Протягом 5 березня наші війська вели наступальні бої проти німецько-фашистських військ. Противник на окремих ділянках фронту намагався контратаками зупинити просування наших частин, але, зазнавши великих втрат в людях і техніці, відступив на захід. Наші війська зайняли кілька населених пунктів, у тому числі й м. Южнов (Смоленська область). За 4 березня збито в повітряних боях і знищено на аеродромах 43 німецькі літаки. Наші втрати — 13 літаків. За 5 березня під Москвою збито 4 німецькі літаки...

*З вечірнього повідомлення
Радянського інформбюро
за 5 березня 1942 р.*

ТАСЯ

1

В одній з московських хірургічних клінік закінчився ремонт. Лікарів не було. Середнього медперсоналу — теж. І хворих не було. Прийняти їх тільки готувалися. Хворих мали ось-ось привезти...

За вікнами клініки — величезного стандартного будинку — шумів дощ. Ковзались люди по мокрому листю лип та кленів. На асфальті навіть сухе листя стає слизьким.

Запотіла під холодним дощем чорна вивіска клініки. Запотіли шибки на дверях і вікнах. Запотіли чотиригранні колони при вході...

На п'ятому поверсі в довгому коридорі мила підлогу немолода огрядна жінка. По-жіночому підіткнувши поділ халата, босими мозолястими ногами ступала вона по вимитому, переносючи відро й ганчірку вперед. І знову терла паркет, відмиваючи його від вапна й від олійної фарби, відчищаючи наждаком та лезом. Шкребла, терла, мила, знову шкребла і знову мила.

Поруч на цьому ж поверсі, в порожній палаті, сиділи дівчатка. П'ять дівчаток. Власне, дівчат. Їли ковбасу з хлібом, пили чай і сміялись. Усі п'ять — невдахи. Справжнісінькі невдахи. Позаторік і торік не вступили до медінституту. І цього року теж не вступили. Стали санітарками. Або просто іше — нянечками. Кажуть, що так легше вступити.

Дівчата розмовляли про всяку всячину. І про таке, наприклад:

— А ти чула про новий супутник? Дев'яносто третій чи дев'яносто п'ятий, не пригадую! Здорово, правда?

— Подумаеш! То й що!

— А міжпланетну станцію «Венера» знов запустили, читали?

— А-а!

— Дівчата! — сказала одна з них. — А тітка Тася підлогу ж миє. Ходімо допоможемо?.. Незручно якось. Ми тут... А вона...

Хтось хихикнув. Хтось пожартував.

— Вона ж старша від нас...

— Можна подумати, що тітці Тасі до інституту вступати! Це ж її робота... Подумаеш, стара бабуся! Що ж їй іще робити!

І знову хтось хихикнув, і знову хтось пожартував...
А за вікнами переїшив дощ. І легенько шурхотіло листя під осіннім дощем та під вітром. Жовтень. Кепська погода...

2

Неповторна своя чарівність є, видно, в кожному місяці року, чи то місяць весняний чи зимовий, літній чи осінній. Правда, час робить своє: плуває погоду, навіть місяці плуває, і все ж таки він не владен над природою. Літо при всякій негоді — з дощами й з холодом — лишається літом. І зима — зимою, хоча буває і в грудні — дощ, а в січні — часом мало снігу.

Жовтень ніхто не вважає за найкращий місяць. Осінь іще не минула, та й зима не почалась. Інколи й літо прогляне теплим погожим днем, і вологою весною повіє, а то вдарить мороз, сніг припорошить вулиці — наче й зима вже, а потім, гульк, знову все тане, знову дощ чи й весняна негода.

«Ні те ні се», — кажуть про жовтень, і, може, це й правильно, але не зовсім. Жовтень на жовтень не схожий, поперше, а по-друге, саме тому, що в жовтні випадають і такі дні, що ні в якому іншому місяці не трапляються, він зовсім не схожий на інші місяці, а значить, і в ньому є своя неповторна принада.

Льошка з нею познайомився в жовтні. Якраз у жовтні. Сорокового року.

На ту пору він, нині відомий хірург Олексій Архипович Дементьев, був людиною без певних занять. Просто народився 1923 року. Просто вчився у дев'ятому класі 644-ї Московської школи. Просто нудьгував собі на уроках, був неуважний (поглядав у вікно) і хапав лише задовільні оцінки з усіх предметів, і то, як гадали педагоги, цілком випадково, бо мав добре підвшеного язика.

Так от саме в ту пору...

— Тася, — відрекомендувалась вона. — Твоя сусідка я, кімната навпроти. Дуже рада познайомитись.

Льошка нічого ще не знав про цю величезну квартиру, куди вони переїхали, і ось він дізнався: є Тася навпроти.

— А ми на Домніковці жили, а перед тим коло храму Христа Спасителя, — сказав він. — Знаєш, якраз навпроти Будинку уряду. Храм висадили в повітря, а нас переселили. На нашому місці Палац Рад будують. Між іншим, за день

до вибуху я сходив на дзвіницю. Коли б ти знала, яка гарна звідти Москва!..

Він трішки збрехав. Не за день до вибуху, а за тиждень він лазив на дзвіницю храму Христа Спасителя. Щодо краєвиду Москви, сказав правду. Краєвид справді був чудовий.

Це було тоді, коли він закохувався поспіль у всіх. За день Льошка міг закохатися в п'ятьох дівчат. І в усіх палко та щиро, як це може бути тільки в сімнадцять років. Тоді ж таки він усім серцем кохав свою вчительку зоології Ніну Олександрівну — єдину з усіх молоду вчительку, кіноактрису Караваєву з фільму «Машенька», Діну Дурбін, Яніну Жеймо, Лідію Смирнову, Людмилу Целиковську і, звичайно, виконавицю головної ролі у фільмі «Великий вальс», прізвисьце якої Льошка не запам'ятав.

Та він був несміливий у своєму коханні, ніколи в ньому не признався, і лише тому, що Тася прийшла сама й сказала, що вона Тася, Льошка закохався в неї.

Вона дивувала його всім як є.

Льошка, наприклад, марив світовою революцією. Тася не читала газет, не думала про світову революцію. Вона сплела Льошці рукавички на день народження і, коли їх дарувала, то сказала: «Я ще маленька була, Вові, своєму брату, такі ж самі сплела. Він в Іспанії загинув...»

Льошка терпіти не міг віршів і читав лише дорослі, серйозні книги, наприклад, Мопассана. А Тася читала тільки дитяче — Кассіля, Тайца, Чарушина, Пантелеева і, бувало, декламувала йому якісь незрозумілі дорослі вірші:

І двох достатньо!
Вже скільки кіп?
Поглянь, як статний
Шумливий сніг
З копи на ниву,
Як пісня, впав,
Зерно щасливо
Порозсівав.
Вже знову сходять
Зерно оте,
Увись росте
На клич природи.

Ще й такі:

Ох, і скільки ж тих рядочків,
Тих промовистих струмочків!
Чи на радість? На біду?
На рядочки
Я впаду.

По рядочку
Я піду.
І в рядочок
Увійду.
Я — чорна муха,
Муха-гоструха,
Витончена,
Точна я,
З рядочка я.
Хоч кров для тепла,
В тім користь мала,—
Я її не пила,
Повік не пила
І не п'ю.
Я тільки воду
П'ю на догоду,
Не кров, а воду
З малих рядочків
Рильцем-хоботочком
П'ю.

— Правда, гарно? — питала вона.

— А чие це?

— Не скажу! — лукавила вона.

— Справді, чие ж?

— Словом, один чоловік, а хто, не скажу. Він просив нікому не казати, що пише вірші...

Льощі хотілося здивувати її, і він згадав, що його батько також писав вірші. Давно колись писав. Але як дізнатись, що він писав?

Увечері він довго випитував у батька. Як йому здавалось, хитро випитував. І все ж таки щось випитав.

А на другий день уже читав їй:

Кришталю кохання мій
Розбився з ніжним дзвоном,
Уламки світлі, як пісні,
Бринять в мені.
Захоплений в полон
Затаєним законом,
Співаю про любов
В напівтуманнім сні.
Уламки кришталю
Серденько болем ранять,—
Але тендітність ніжную
Люблю я знов і знов.
Любов твоя всього мене тирапить,
Та я благословляю ту любов.

— І все? — спитала вона.

— Що все?

— Ще почитай!
Він прочитав іще:

Хай чисті спомини
Про друга юних літ
Залишаться в тобі
І дням загублять лік!
Щоб дружба квітнула,
І мій портрет не зблід
І не відцвів в твоїй журбі
Повік! Повік!

— Нічого більше тато мені не показав,— перепрошуючи Тасю, мовив Льошка.— Може, він іще щось писав. А це, каже, давним-давно написано. Забави дитячі, каже, і навіть сам сміявся, коли читав мені...

— А ти знаєш, дуже гарні вірші,— сказала Тася.— Шкода, що твій тато не став поетом.

— Йому просто ніколи,— мовив Льошка.— Він же працює.

Льошка й сам вважав, що писати вірші — справа марна. І те, що сказав батько,— це факт. Але Тася була Тасею. Тася чомусь любила вірші, і, видно, тому Льошка був щасливий, що його батько не цурався поезії.

Вони їздили з нею на Всесоюзну сільськогосподарську виставку, і Льошка водив Тасю в павільйони, захоплюючись нашими досягненнями. Вона дивилась, читала, слухала, а потім казала: «Ходімо вже?» І вони йшли до корів та свиней, овечок та коней і довго, дуже довго стояли там, бо це їй чомусь подобалось. Та ще ставки, де плавало всяке птаство і вигравала риба, їй теж подобались. І там вона могла простоювати годинами.

Вони разом ходили в «Колізей» на новий фільм, і Льошка був у захваті й дорогою додому все наспівував:

Якщо завтра війна,
Якщо завтра в похід,
Якщо ворог насуне неждано,
То усі, як один,
Весь радянський народ
За Вітчизну боротися стане.

На землі, в небесах і на морі
Ми повторюєм знову і знов:
Якщо завтра війна, якщо завтра в похід,
Будь сьогодні до бою готов...

Вона раптом сказала: «Це дуже погано, якщо буде так!..»

Тася жила разом з дружиною загиблого брата. Вона вчилася в технікумі й одержувала стипендію, а Льошка цьому дуже заздри́в. Він знав, що вона не мала батьків, і щодня після школи прибігав до неї в кімнату, і вони сиділи вдвох до самого вечора. Аж поки повернеться її тітка Маша. Поки прийдуть з роботи його батько й мати.

Тася не була красунею. Вона сиділа мовчки, Льошка дивився на неї й без упину базікав. Йому хотілось бути перед нею розумним, і він щось просторікував, щоб це довести. Йому, дуже непоказному, страшенно хотілося бути сильним, і він говорив саме про це. Вона йому дуже подобалась. Першого червня сорок першого року, коли вони ось так сиділи, Льошка поцілував її. Не в губи, не в щоку, а в плече — в родимку на плечі.

Вона не здивувалась, не дала йому ляпаса, на що він сподівався, а тільки сказала:

— Навіщо ти? Я ж скоро вийду заміж...

Він не повірив її словам.

— Так, за Колю Самохіна, з будинку навпроти. Ти ж його знаєш...

Він нічого не знав. Він просто вибіг з її кімнати й багато днів тікав від неї. Потім угамувався. Зрештою, не одна Тася на світі! І не її одну він любив!

Двадцять другого червня вона сама прийшла до них.

Спитала:

— Ти чому не приходиш?

І він прийшов.

— Послухай! — сказала вона. — Молотов!

Радіо передавало:

«Громадяни й громадянки Радянського Союзу!

Радянський уряд і його глава товариш Сталін доручили мені зробити таку заяву:

Сьогодні, о 4-й годині ранку, без пред'явлення будь-яких претензій до Радянського Союзу, без оголошення війни, німецькі війська напали на нашу країну, атакували наші кордони в багатьох місцях і піддали бомбардуванню з своїх літаків наші міста — Житомир, Київ, Севастополь, Каунас та деякі інші, причому вбито й поранено понад...»

Тася мовчала.

Льошка не знав, що сказати.

Тасиною тьоті Маші не було вдома. Льощині батьки були вдома.

Він побіг до них:

— Чули?

— Чули... І сиди, будь ласка, вдома! — роздратовано сказала мати.

Він сидів і все слухав радіо.

Знов постукала Тася.

— Я дуже турбуюсь, що немає тьоті Маші...

— Посидь, Тасечко, з нами, — сказала мати. — Разом якось легше...

3

У лісі було темно, темно від самого ранку, наче це був вечір. Над лісом нависло осіннє хмариво, пливе туман. Той, хто гадає, немовби восени барви мерхнуть, помиляється.

Влітку рослинність не так вражає око, як пізньої осені. І зараз у лісі так зелено, здається, зеленіше, ніж улітку. Трава ще така свіжа, і мох, і кропива, і листя не пожовкле ще, а тільки трошки почорніле десь на кінчиках, трошки пожухле, але ще зелене, і розложисті — праворуч і ліворуч, спереду і ззаду, зверху й знизу — ялини та сосни. І дерева, й чагарі, які вмирають восени, ще не всі скинули листя. На деяких воно ще є — сухе, шарудливе, на інших — зелене, як літом, тільки вже трохи поникло, похилилося вниз, до землі. І лопухи, і брусниця, і зарості малини — все ще зелене о цій порі. А ось і бур'ян якийсь — він теж іще зелений. І ставок, що був колись калюжею, теж іще зелений. Став укrywся ряскою, і ряску прибиває до берегів. На ставку, як тільки дихне легенький вітрець, — брижі, як на морі, але зелені барви від цього не зникають, і навіть жовте листя, що лежить на воді, їх не міняє, а, скоріше, вирізняє.

— Добре! — мовив Коля.

Він зараз сусід по траншеї.

— Коли фріци мовчать, воно добре, — погодився Олексій.

Він уже три місяці не Льошка, а Олексій. Навіть не Олексій, а просто на прізвище: Дементьев.

І в них, мабуть, тільки другий, можна сказати, більш-менш тихий день. Вони з Колею вже три місяці на фронті. Живі. Виривалися з-під Смоленська — вирвались. Здавали їй знову брали Єльню — вижили. Відступали знову, і ось тепер сидять на березі вузької Москви-ріки, що бере початок десь у цих краях, недалечко від дому, сидять у траншеї на узліссі, дивляться на той, спокійний зараз, берег, приклавши до бруствера гвинтівки. Здається, вже сто літ минуло, як почалась війна, і дивно, що вони з Колею Самохіним живі, навіть жодного разу не поранені.

Вони пішли з ним разом у військкомат двадцять другого червня... Разом приходили й двадцять третього. І двадцять четвертого, коли так уже сталося, що разом. Третього липня, коли по радіо виступав Сталін, їх, нарешті, взяли. І опинились вони в одній частині. В одному взводі. Не на фронті, а на Таганці, в колишній звичайній фабриці-кухні. І тільки вже в серпні — пекло на Десні, потім під Дорогобужем та під Єльнею, в Спас-Деменському і в Новодугіні.

До війни він Колі майже не знав. Зустрічав у дворі, бачив, та й годі. Потім його вразило: Тася виходить заміж за Колю. Став придивлятись. Хлопець як хлопець. Вродливий, звісно, за нього. Але як і що було в них з Тасею? І чому він нічого не помічав?

Тепер він знав Колю, як самого себе. Коля не був боягузом. Навіть був одчайдушний. За три місяці сорок першого можна багато чого побачити в людині...

І тільки про одне Олексій не знав. І не питав Колю ні разу. Не знав, чому він сам нічого не каже про Тасю. І листів від неї нема. І сам їй не пише. Листи одержували й писали завжди разом, і Олексій знав би...

Зараз тут тихо-тихо. Німецький берег задимлений. Усе палає, і все зруйноване. Стрілянини й вибухів майже не чути. Тихо.

— А знаєш, є таке старе прислів'я,— сказав Коля.— Забув, від кого чув, але згадував не раз і тепер оце згадав: «Бог сотворив землю й небо, а чорт — Дорогобуж і Єльнію».

Олексій промовчав.

— Ти чого мовчиш? — спитав Коля.

— Просто дивлюсь...

Він дивився на той берег. Крізь дим і туман прозирав зелений колір. Чи не озимі, що їх люди посіяли, не маючи й гадки, що сюди прийде німець.

Озимі вже вигнались, зазеленіли, всупереч осіннім барвам та війні. На тлі світло-зеленого поля недалекий ліс ставав начебто двоповерховим. На першій поверсі — сіро-біла смуга. Це берези з опалим листям, і клени, й осики, й вільха, й кущики ліщини, й черемха. Другий поверх, а може, й третій — сосни та ялини, котрі не піддавались порі року, густо-зелені, темні поряд з полем, темні над голими деревами, що заради осені скидали своє листя. Другий поверх за полем, де озимина, гарна та велична, юна та могутня...

— Колю, чуєш, Колю? — раптом покликав Олексій.

— Чого?

— В лісі чудово, правда ж? І взагалі дуже гарно, коли б не війна. Еге ж?

— Гарно,— погодився Коля. Потім чомусь додав: — А я про неї, про війну, признатись, ніколи й не мріяв...

— А я, ти знаєш, мріяв. Думав: от — справжнє... Словом... Я не про те зараз... Ось дивлюсь на ті поля, на ліс. Дивно, що таке все гарне, а тут, бач, війна... І німець до самої Москви допер!

— В лісі краще лежати, ніж у полі. Авжеж, краще! — задоволено озвався сусід праворуч.

Воно таки в лісі сухіше, ніж на дорогах, на стежках, бо там — грязюка невилазна. Ідуть машини, танки, артилерія, обози. Місять грязюку, ляпають грязюкою. Люди ледве йдуть, бо слизько, лаються — теж місять ірязюку.

А тут, у лісі, все не так. Більше листя під ногами, більше трави та моху, більше коріння й глици. Мох м'якими острівцями ліг на коріння дерев, жовто-сірі голочки ялин і сосен устеляють землю. Деревя прикривають землю від дощу, й вологи менше.

Ліс, понівечений бомбами й снарядами, прострелений кулями й осколками, мовби завмер. Завмер, чекаючи важливого чогось і справжнього. Може, зими? А може, нового німецького прориву? А може, він, ліс, просто думає? Про долю свою, про життя і про людей?

По той бік почувся якийсь тріск, потім шум і хрипіння, і зразу ж могутній гучномовець відкашлявся й заговорив:

— Росіяни! Слухайте! Зараз до вас звернеться генерал Блюментріт...

Знову хрипіння, знову тріск і шум, і ось уже німецька мова в репродукторі. Її перепиняє той самий російський голос:

— Пан генерал каже: за дорученням німецького командування я звертаюсь до вас, російські солдати й офіцери, пропоную не чинити опору. Ми високо цінуємо вашу мужність і стійкість. Але зараз, коли доблесні німецькі війська так близько підійшли до Москви, ваша впертість безглузда.

Наш берег, наш ліс теж озвались радіоголосом:

— Бійці та командири! Друзі! Передаємо звернення Військової ради Західного фронту:

«Товариші! В годину грізної для нашої держави небезпеки життя кожного воїна належить Вітчизні. Батьківщина вимагає від кожного з нас величезного напруження сил, мужності, героїства й стійкості. Батьківщина кличе нас стати не-

порушною стіною й заступити шлях фашистським ордам до рідної і любимої Москви...»

— Ось тобі й стрілянина,— сказав Коля.— Наші й тут перекрыли німців!

І знову все змовкло. І за річкою, і тут — у лісі.

В осіннім лісі голосів не так багато, а тому їх добре чути зараз, коли все довкола стихло. Чути, як вистукує дятел. Та ще голос якоїсь пташини — самотній і тужливий голос — чути. Може, це горішанка чи синиця? А може, шур чи клест? І дзижчання комара чути. І — тихе зітхання жаби в калюжі. І — тихе, тільки з вітром, шарудіння вже пожухлого листу на дубах.

І пахощі... Пахощі вологи та дощу, талого снігу й прилого листя, схожі на грибний дух. Смачно пахне грибами!

А вони й справді ще лізуть з-під землі, оті гриби. Білі й поганки. Мухомори й підберезники, валуї. Там, де було сухо, — сила-силенна лисичок. Ось чому, виявляється, пахне грибами! Дуже пахне! Шкода тільки, що зараз не до грибів...

У лісі групувалися наші частини. Казали, що підходять нові сили. Казали, що от-от, після довгих місяців відступу та оборони, почнеться наш прорив. Казали, як завжди, про всяку всячину й найчастіше про те, про що всі мріяли... А як воно все буде? Як насправді буде? А з другого боку — Москва недалечко, зовсім близько Москва...

В траншею спустився командир взводу:

— Приготуватись! І — гранати, пляшки! Можуть з'явитися танки!

— Сволота! — сказав Коля.— А я, дурень, думав...

— Що?

— Думав, заміна буде, чкурну я в село. Дівчина там одна в мене є, розумієш. Дівка — перший сорт!

З німецького берега вдарили гармати й міномети. Потім через мілку Москву-ріку вброд посунули танки з автоматниками на бортах. І самохідки. І бронетранспортери. По єдиній переправі, що вціліла, підстрибуючи по нерівно складених колодах, задирачали мотоцикли. Наш берег німував, мовби вичікував, і раптом, коли здавалося, що ось-ось німці вже підйдуть зовсім близько до траншеї, він заревів гарматами, мінометами, пострілами з рушниць і автоматів. Німці відкотилися назад, але ненадовго. Надвечір повторилося те ж саме.

...Іх зняли з передової пізно вночі. Спати чомусь не хотілось, і в землянці Олексій не спав, перевертався з боку на бік. «А як же Тася?» — не йшло з думки.

«А як же Тася? — питає він зараз Колю.— Адже ви хотіли одружитись...»

І Коля, мабуть, йому відповідь:

«Знаєш, війна! Довелося відкласти! От коли скінчиться, тоді...»

Треба спитати! Треба тим паче, що Коля поряд теж не спить, курить.

Дивно, що сам він давно вже не думав про Тасю. Навіть не згадував. А вони ж у Москві в останні дні, коли йшов до армії, не бачились. Тьотя Маша казала, що Тася на казарменому стані, тому не приходять додому. Та невже ж вона не могла вирватися, щоб Колю провести, коли вдвох вони йшли з військкомату? Адже кожного хтось та проводив. І його проводжали. Батько й мати. Батькові теж було не легко піти з роботи. А Колю проводжала тільки мати. Тася не прийшла. Може, він тому й сердиться на неї? І не пише?

— Ти чому не спиш? — звідався Коля.

— Не спиться,— відповів Олексій.

— Після такої колотнечі не заснеш,— погодився Коля.— А фріців довбонули все-таки добряче!

«А як же Тася? Зараз я питаю»,— вирішив Олексій.

— Колю, я давно хотів тебе спитати,— почав він,— де тепер Тася?

— Тася? — Коля, здається, здивувався.— А хто її знає? Може, в евакуації де ошивається, а може, в Москві...

— А як же... — Олексій не скінчив.

— Що як же?

— Ви, здається ж, збиралися одружитись?

Коля засміявся:

— Казна-що! На якого біса вона мені потрібна! Колись я ляпнув їй з дурного розуму, а вона й повірила. І каже: «Люблю! Люблю! Люблю!» А навіщо мені її любов! Кращі в мене були, та й то я не збирався... Та ще й війна, брат! Вона все спише!..

4

Літо цього року було сухе й палоче. Горіло все. Будинки в білоруських селах, підпалені карателями. Штаби німецької армії, підпалені партизанами. Горів хліб на небагатьох засіяних нивах. Горіли й сохли навіть болота.

Тася бачила це, коли йшла. А йшла вона довго, ось уже майже два місяці. Через Птич, через Березину, через Дніпро й далі до Інуті. Великі міста й селища вона інтуїтивно обми-

нала. І ті, хто допомагав їй, радили: «Іди геть від шляху, вибирай місця глухіші, то й проб'єшся. Ти не чоловік — тобі легше. І без харчів не прападеш, бо літо ж!»

Коли вона це слухала, вже знала, що це добре — не бути чоловіком. До війни вона завжди заздрила хлопцям. Потім — Коля. Заздрила чоловікам! Як же й не заздрити: ось узяв та й обдурив, і все йому байдуже. Чоловік! А як же їй? Коли прийшла на курси радисток, жодному чоловікові вже не вірила: «Усі такі!» Дехто ображався, і тепер вона розуміла — широ, а вона грубіянила, відбувалась жартом, бувало, що давала ляпаса, коли чіплялись. Може, й даремно інколи? Може, й своє щастя десь одбила? Може...

В кінці жовтня минулого, сорок першого, вона була вже радисткою. Її та ще двох дівчат підняли з московського Центрального аеродрому на Ленінградському шосе й скинули під Мінськом. Вони працювали в різних місцях. Тася в тихому селі, за десять кілометрів від міста, працювала нормально й спокійно. Три місяці тринадцять днів працювала. Навіть один з керівників мінського підпілля, що з'явився в їхньому селі, похвалив її.

— До міста тебе слід забрати,— сказав він.— Такі люди нам дуже потрібні.

Він знав пароль, і вона передала йому всі останні зведення Радянського інформбюро.

— А насправді я просто Ваня,— сказав він.— Ваня Козлов, Іван Христофорович. Якби мені було коли, закохався б я в тебе...

Вона запам'ятала цю людину. Чоловіків гречних небагато, здебільшого — просто лізуть. А їй було не до цього. Дай бже від німців сховатись! Те, що вона — не чоловік, допомагало. Часом шкодило, заважало, але частіше ставало таки в пригоді. Зрештою, відкараскатись від п'яньєногок фріца легше, ніж заховати радіопередавач і втаїти, що ти — лейтенант Червоної Армії.

І в мінській тюрмі було так, коли вона попалась. Жінок би́ли менше, ніж чоловіків. І не так сильно, як чоловіків. Від напосідань тюремників можна було відбиватись. І потім уже зовсім неважко, коли вона справді захворіла й змарніла. І в інфекційній лікарні, звідки їй допомогли втекти. І зараз, за ці майже два місяці, поки вона йшла. Всяк бувало, але те, що вона — не чоловік, рятувало її, й рятувало не раз...

Тася йшла лісом, зовсім висохлим лісом. Майже не було ягід, що вона їх досі їла. І на берегах боліт не було. Вона злизувала березовий сік, рвала собі на узліссях щавель і

кашку. Щоб не викликати підозри, вона не мала навіть ножа. Тільки цвях іржавий у кишені — ним вона здирала з беріз кору, ним робила позначки на стовбурах дерев — на той випадок, коли б заблудилась, ним чистила нігті, коли вони ставали зовсім брудні. Їй потрібно будь-що-будь дістатись до своїх, а потім далі — до Москви. Вона прийшла звідтіль, туди їй треба й повернутись.

Ліси, якими йшла, були різні. Обрідні й темні. Змішані й ялинові. Напіввирубані, втикані коренищами, котрі здалеку страхали, і молоді, котрі тільки народжувались, вона їх теж боялась. Ліси, спалені війною, і незаймані, похмурі, особливо ввечері, з яких не знаєш, як вийти. Ліси, де натрапляла на німців, і ліси, де зустрічала наших. І ті, й ті були їй непотрібні. Тася мала окрему легенду на кожні п'ятдесят-вісімдесят кілометрів дороги, і вона мусила просуватись уперед, на схід, на південний схід, північний схід, але однаково туди — до Москви.

І вона йшла. Зранку йшла, з п'ятої-шостої години до дванадцятої дня. Перепочинок на часину — й знову далі, й так до вечора. Кожна з легенд вела її до Москви. Всі легенди разом складались у чіткий маршрут — маршрут, який вів до Москви. Вона знала, коли по ліву руч від неї лишалась залізниця Мінськ — Бобруйськ, коли праворуч був Жлобин, коли знов ліворуч (виходить, звертай мершій праворуч!) — штаб групи німецьких армій «Центр». Карту вона вивчила, ще вирушаючи в цю дорогу, і, коли б стало потрібно, могла б майже точно накреслити її на папері. Карта була в уяві. І тільки маленький папірець у кишені — начебто адреса якогось німецького офіцера, з котрим вона «заприятелювала» в Мінську, — допомагав їй поновлювати в пам'яті цю карту.

Була легенда й на це.

Літера «Б» означала — «Борки». Село Борки. Там були свої люди. Тася мала там відпочити, взяти харчів, щоб іти далі.

Вона вийшла до Борок рано-вранці, тільки-но зазоріло. Село, що дивом уціліло, простягалось і ліворуч, і праворуч, і кудись уперед. Звичайно, в такі великі села Тася не заходила, та й зараз перелякалась, повернулась назад, до лісу, сховалася в кущах. Навряд, щоб в такому селі не було німців! І як ти тут знайдеш другий будинок від краю? Від лісу? Адже там, попереду, теж ліс. І теж хати...

В лісі було прохолодно й приємно, як дома. Може, тому, що вона вже стільки днів пробула в лісі й звикла до нього?

А може, тут і справді гарно? Височенні берези, ласкаві, ніжні, неповторні,— поряд. І зарості ліщини. І вільха, і могутній клен на гаявині. І трава під ногами, що так до тебе й промовляє: «Лягай! Трошки спочинь!» І птахи — то полохливі, то безтурботні, то заклопотані своїм ділом, то цікаві — на кожному дереві, за кожним кущем. У них якийсь своє, видно, дуже важливе життя, і це — цікаво. І на землі мурашки, всякі жучки й павучки — у них теж своє життя!

За лісом — межа, поле, а далі вже й село. Зелене, привабливе своєю красою село. Там, мабуть... Тася відігнала від себе ці думки.

Говорила моя забава,
Моя лада, любов і слава:
Все життя твоє — небилля,
Від людського буття ти в зморі,
Ти шукаєш незнані лица
І чекаєш на інші зорі...

Вірші, вірші Асеева мимоволі спали на пам'ять Тасі, й, дивуючись, вона подумала: «Як усе правильно! І незнані лица — правильно! Не треба їх шукати...»

Але одразу згадала його ж рядки:

Кажуть, що в Тюмені
Всі їдять пельмені...

(

Видно, їй дуже хотілося їсти. Згадала вірші, й стисло горло, і слина в роті. Пельмені, що їх вона їла один раз у житті, та й то в далекому дитинстві, не йшли з думки...

Тася знов ступила на узлісся й пішла стернею до села.

Зважилась: «Будь-що-будь. Од краю — друга хата. Друга... Від краю друга... Так, а яке ж сьогодні число? — Вона стала згадувати: — Чотирнадцятого вересня я була в... «Правду» читала й «Красную Звезду» за друге вересня. П'ятнадцяте... Шістнадцяте... Яр і там німецькі позиції — це сімнадцятого, поза... Ні, позапозавчора... Отже, сьогодні двадцяте вересня. Двадцяте... Треба йти! Все одно треба! Коли що станеться...»

Пішла навмання ліворуч — городами, потім провулком, поміж сараями і, нарешті, вулицею. Ось і другий будинок від краю...

Будинок як будинок. Хата як хата. Вербка й клен коло палісадника. Лавочка без поперечки — тільки назва, що лавочка. Кущі в палісаднику й незасіяні, скопані грядки. Тільки на одній грядці, що в самому правому кутку, картоплиння. Хвїртка й поганенький ганок. На ньому прибито підкову.

«Це вже, мабуть, на щастя»,— подумала Тася.

Вона постукала, а потім, як водиться, відчинила сінешні двері, що якось дивно зарипіли. Ще раз постукала — тепер уже в хатні двері:

— Можна?

Двері відчинила жінка, не молода й не стара ще, розпатлана із чимось мокрим у руках.

— Я від Івана Христофоровича,— сказала Тася.

— А хто такий Іван Христофорович? Та ви заходьте, заходьте, голубонько...

«Видно, що не сюди! — вирішила вона.— Помилилась!»

Тася вже хотіла була обернутися й тікати, але вчасно стрималась.

— Хіба що на хвилинку. А Іван Христофорович...

— Не бійтесь, голубонько, заходьте! Заходьте! — повторила хазяйка.

Тася, вступивши до хати, обімліла. Край столу сидів, відкинувшись на лаві, німець у розхристаному кітелі. Він привітно всміхався до Тасі.

— Не звертайте на цього бевзя уваги,— сказала хазяйка.— Сідайте! Цей не дуже вредний, та й по-російському не розуміє...

— Ні, я піду,— вперто сказала Тася.— Пробачте! Піду!— Вона кинулась до дверей, хазяйка — за нею:

— Подожди хвилиночку...

Хазяйка щось ухопила з печі й вискочила вслід за Тасею в сіни:

— Візьми ось. Вночі холодно. Та йди звідси швидше. Німці тут щось замишляють. Не сьогодні-завтра...

В руках у Тасі опинилась хустина, тепла, м'якенька, вовняна хустина.

— А я хотіла... Спасибі!

— Зажди ще хвилинку, я зараз,— сказала хазяйка й знову зникла в хаті. Звідти було чути:

— Майне лібе, абер ман дарф дох ніхт зо ланге! ¹

І ще:

— Зараз, зараз, подождеш! На ось тобі! На дорогу!

Жінка ткнула Тасі якийсь пакунок:

— З богом! Іди собі, тільки швидше!

— Спасибі вам! Велике спасибі!

Тася вискочила з сіней.

Яке справді щастя, що вона... Якби попався тут чоловік,

¹ Дорога моя, не можна так довго! (Нім.)

німець присікався б. Партизан, і все. А вона стільки кілометрів пройшла. І зараз вирвалася. Німець навіть усмінувся до неї! Сволота, ідіот! Нічого він не розуміє...

Але не встигла вона добігти навіть до хвіртки, як за спиною сказав хтось майже пошепки:

— Хальт, хальт...¹

Німець у розстібнутому кітелі вибіг слідом за нею, мало не впав на ганку. Тася торгонула хвіртку й кинулась тікати. Німець наздоганяв її і, захакавшись, все шепотів:

— Хальт, хальт...

Вона вже завершила в провулок між сараями, коли він наздогнав її. Схопив, почав обнімати:

— Іх лібе діх, беграйфст ду, іх лібе! Цір діх ніхт!²

Тася відбивалась, кусалась, била його в обличчя, а він щось бурмотів і пригинав її до землі.

...І знову вона, як і в дитинстві, подумала, що краще б уже була вона чоловіком. Краще б загинула в перший день війни. Краще б зараз...

5

«Цілу ніч 18 листопада наші війська вели бої з противником у районі Сталінграда, на північний схід від Туапсе(і в районі Нальчика...)»

«...На Центральному фронті 9 січня наші війська вели бої на передніх напрямках...»

«...Цілу ніч на 15 січня наші війська в районі нижнього Дону, на Центральному фронті й на Північному Кавказі вели бої на передніх напрямках...»

Усе це Тася слухала в госпіталі. В госпіталі, в Кунцеві, недалеко від Москви, де вона пролежала жовтень, і листопад, і грудень, і січень. Де й зараз, оце в лютому, лежала.

Тася слухала зведення Радянського інформбюро, слухала й інші вісті з фронту, але не знала вона тоді, в березні сорок третього, не знала двох документів, що стосувались минулого року:

«21. 9. 42 року дістав завдання знищити село Борки. Уночі того ж дня взводи 10-ї роти, діставши інструкцію про майбутнє завдання, відповідно приготувались... Дії відбувались в основному за планом. Тільки подеколи доводилось міняти час. Ця зміна в часі була з таких причин: на карті

¹ Стей, стей... (Нім.)

² Люблю! Люблю! Розумієш, люблю! Не пручайся! (Нім.)

село Борки показано замкнутою групою будинків. Насправді ж виявилось, що це селище розкинулось на шість-сім кілометрів завдовжки й завширшки. Коли світало, я помітив цей факт, і тому я розірвав оточення зі сходу і взяв село в кліщі. Проте всіх жителів села не пощастило схопити й доставити до місця збору. Нам сприяло те, що мета збору була до останньої хвилини від населення прихована, на місці збору панував спокій, і число охоронців обмежувалось мінімумом. Команда могильників одержала заступи лише на місці екекції. Тому населення не знало, що їх чекає. Двоє чоловіків, які спробували втекти, впали за кілька кроків під кулеметним погнем. Екекція почалась о 9.00 години й скінчилась о 18.00. Із 809 забраних 104 відпустили. Екекція проходила без ніяких пригод і виявилась цілком доцільною. Вилучення зерна та інвентаря проходило планірно.

Наводжу кількісний огляд екекції. Їй піддано 705 осіб. З них чоловіків 203, жінок 372, дітей 130. Кількість забраної худоби навести можна лише приблизно: коней — 45, рогатої худоби — 250, телят — 65, свиней і поросят — 475 і овечок — 300...

Під час подій у Борках витрачено гвинтівкових патронів 786 штук, патронів для автоматів 2496 штук. Рота втрат не мала.

В. о. командира 10-ї роти 15-го поліцейського полка обер-лейтенант Мюллер»¹

«...Справжній патріот лише той, хто сміливо дивиться в очі смерті. Не треба сліз. Не треба сумувати. Наша кров не проллється даремно. Тримайтесь, тримайтесь, не бійтесь і не втрачайте надії. Ех! Жити страшенно хочеться! Мститись оцим варварам — ось що треба робити. От коли б мені пощастило... Можете уявити, як безстрашно, як люто, з якою втіхою знищував би я цих отруйних гадів, а я ж два роки тому не міг курки зарізати. Жити, жити! Ой, як хочеться жити! Та не ховатися за спину товаришів, а зі зброєю в руках у щоденній боротьбі проти ненависних шакалів — у цьому вся принада і вся мета життя. Жити для Вітчизни, для радянського вільнолюбного народу, боротися за честь і свободу його — в цьому весь чар життя, це нині ідеал життя.

¹ Донесення захоплено при розгромі штабу полка в грудні 1942 року в районі Россоші військами 3-ї танкової армії під командуванням П. С. Рибалка. *(Переклад з нім.)*.

Палкий привіт живим, які зі зброєю в руках відстоюють від лютого ворога свою честь і незалежність. Привіт друзям, товаришам...

*Ваш Ваня Козлов*¹

6

Прозоре, наче й не лютневе, чисте, голубе небо. А на тлі його — ялини, ялини, ялини. І всі в шишках. Тася ніколи не бачила стільки шишок, наче навмисне порозвішуваних на верхів'їтти високих дерев. Здається, що хитрі ялини тримають їх якнайвище від землі, далі від людей.

Шишки висять гронами, жовтаві під сонцем, добре помітні на тлі хвої — по п'ять-сім штук. Сороки сідають на ялини, опускають довгі дзьоби до шишок — ніяк дістати не можуть. Доводиться чіплятись просто за шишки — так дзьобати зручніше. Гілки погойдуються, скидаючи сніг, але це нічого. Коли нема сорок, клести й синиці, чечітки й горішанки граються на ялинах, а іноді й снігові подорожники — північні горобці — злітають на верхів'їття ялин і також дзьобають шишки.

Війна не війна, але, як і раніше, прилітають снігові подорожники разом з іншими північними птахами зимувати в підмосковні ліси. Тут погода лагідніша та й корму більше. От і летять вони щороку знайомим маршрутом так само, як наші підмосковні птахи, що поспішають на зиму в тепліші краї. Кожному своє: одним і тут, під Москвою, тепло, а іншим — холодно.

Звичайним горобцям — зима не зима. Вони не злітають на ялини, а стрибають собі по снігу або по гілках чагарів та невеличких дерев. І снігурі, жирні, вдоволені, походжають десь унизу, там, де часом падає шишка чи насінина. Походять-походять по снігу та й спурхнуть на чагарник. Там посидять, погойдаються, нібито спочинуть, і знову — вниз, на сніг, слідом за ялиноюю шишкою, щоб її спіймати. А може, й не за нею. Під ялинами обмаль снігу, навіть трава торішня визирає, там і корму, певно, досить.

Очевидно, колись були тут справжні ліси, а тепер залишилися самі тільки ялини, а вдалині березовий гай, та подекуди зелені стовбури осик, та ще праворуч верби коло яру.

¹ З передсмертного листа І. Х. Козлова, написаного в мінській тюрмі 27 грудня 1942 року.

Тася востанне вийшла прогулятись. Завтра її виписують із госпіталю. Вона вже майже здорова. Оклигала й від тяжкої контузії, яку дістала, переходячи лінію фронту, й від усяких болячок, котрі виявились уже тут, у госпіталі. Оклигала й знову може собі жити, радіти, бути там, де була...

Радіти? Коли б не ота лікарка, можна було б радіти. А вона вчора сказала, як відтяла: «На виписку, але й мови не може бути про службу в армії! Отак! Усе!»

Препогана жінка! Навіть не жінка, а чоловік у спідниці. Страшенно пишається, що на ній форма, навіть не застібає халата, показує всім: ось, мовляв, яка я! А як орден дали, то й зовсім...

За місяці госпітального життя Тася зненавиділа її. Уже краще будь-який хамуга-мужик, ніж така жінка! Можна багато чого простити чоловікові, але ніколи не простиш того ж самого жінці.

Медсестри й санітарки казали Тасі:

— Не зважай на неї! Це вона тільки з нами, з жінками отак. А в чоловічих палатах, поглянь, як перед усіма стелеться. Красується й стелеться! Стелеться й красується! Знаєш, начальник госпіталю терпіти її не може. Торік відправити хотів на фронт, та вона якісь там довідки принесла і відкараскалась...

Тася ходила між деревами у дворі госпіталю, згадувала всі ці розмови й думала: «Дотягти б до завтра, до ранку, а там...»

Стовбури ялин припали інеєм. І глиця вся в снігу, в інеї, як підійдеш ближче і торкнеш рукою гілку — видно. Зараз смеркає все пізніше та пізніше, а коли Тасю привезли сюди, то біля п'ятої було вже зовсім темно. Вікна в палаті запинали рано, виходити на прогулянки їй не дозволяли, і вона тільки вдень бачила через вікно верхівіття ялин у шишках. І то якщо не було морозу й шибки відтавали.

Але, мабуть, людині завжди всього мало. Коли в палаті лежала, мріяла: «Хоча б погуляти дозволили! Походила б, надихалась повітря!»

Зараз хочеться мершій до Москви. Звідси Москви не видно, хоча вона й близько, зовсім близько...

Вранці Тася одержала папери, речі й сухий пайок. У тих паперах зазначалися статті й пункти, за якими її звільняли від військового обов'язку, і йшлося про те, що її посилають у розпорядження райвійськкомату. До військкомату вона піде, неодмінно піде і доможеться свого. Більше йти їй пікуди...

Тьотя Маша померла в час нальоту від німецького осколка ще торік. Тася довго й часто писала їй і, нарешті, одержала відповідь — від сусідки... Йти в квартиру, де її нема, охоти не було. Свої, і все ж таки чужі люди! Про що ти з ними говоритимеш? Миколина мати — в будинку навпроти. Але ж не знає вона про Тасю. Не знає, видно, якщо Коля...

Про Колю їй не хотілося думати. Згадала, знову згадала про Москву. А Тася ж не бувала там від сорок першого. Те, що було після Мінська, так наче й не було. Машина з аеродрому — на вулицю Дзержинського, а потім — санітарна, сюди, до госпіталю. Москва тільки мерехтіла в її очах, тільки швидко промайнула.

Тася йшла по Мінському шосе. Вранішній, холоднуватий туман плив над шляхом, над Московою, яку дівчина відчувала, не бачила, а саме відчувала десь попереду. Сунули й сунули по шосе військові колони. Сунули танки, машини, артилерія, кінні частини й санні обози. Сунули й сунули туди — на фронт.

Усі йшли туди, і тільки одна Тася, здається, йшла назустріч їм. Праворуч і ліворуч засніжені поля й поодинокі дерева. Ближче до Поклошної гори — густіші, а далі вже цілий лісок, трохи нижче в долині, і там іде собі дорога. Тася мимоволі стрепенулась, навіть поправила шинцель і шапку: хто не знав, що ця дорога вела до Сталіна...

Потім Тася йшла як до себе додому. До будинку біля Дорогомилівського базару, до будинку, котрого тепер уже не було, бо не було тьоті Маші. До дитинства, яке минуло. До першого кохання... Вулиці, розкислі від снігу, мляво гули від військових частин і окремих машин. Вікна неохоче скидали з себе нічні маскувальні штори, відкриваючи косі хрести, хрести, хрести. На кожному вікні — білі хрести. Зрідка на вулиці з'являлись перехожі, стаючи в черги біля булочних та продовольчих магазинів. Вітрини були закладені мішками, повними піску. Попід стінами стояли ящики з піском. На стінах мигтіли написи та стрілки: «До сховища».

Дивно, вона тут так довго не була, а життя без неї йшло, і ось зараз іде, і вона, Тася, загалом стороння людина тут, їй навіть нема де притулитись, крім райвійськкомату.

Так, вона піде зараз до райвійськкомату й не вийде звідти, поки не дістане призначення. А якщо їй там відмовлять, то сяде на тролейбус або на метро коло Київського вокзалу й поїде на «Дзержинську»: там, зрештою, є люди, котрі зрозуміють її...

Що ближче вона підходила до Київського вокзалу, то частіше її мучила думка: «А чи не звернути праворуч? Бодай на хвилинку? Праворуч, а потім ліворуч? Просто пройтись по вулиці, поглянути на дім, а вже потім...»

І вона не витримала: кленучи себе, звернула праворуч, потім ліворуч і пішла до Дорогомилівського базару. Чомусь навіть пішла вона швидше, ніби вдома її дожидали і вона боялась, що запізниться.

Хтось її штовхнув:

— Пробачте!

Хтось зачепив мішком:

— Ач, гави ловить!

Хтось, п'яний, вилаявся:

— А ми таких пепеже...

Хтось співчутливо сказав:

— Замерзла, гляди, дівчинко! Носа потри...

Коло базару юрмились люди, але Тася дивилась ліворуч, де був її... її колишній дім, і її дитинство, і все далеке, довоєнне.

Поряд із будинком коло кіоска теж стояли люди. Всі — чоловіки, всі в заношених шинелях, у тілогрійках і козушках. З милицями, ціпками, порожніми рукавами, всі пили й гомоніли і так сперечалися, що парувало над кіоском. Війну, видно, згадували, кожен — своє минуле...

Не дійшовши до кіоска, Тася перейшла на той бік вулиці. На голих деревах каркали голодні ворони. Порипував на тротуарі сніг. Худючий собака знехотя погавкав на Тасю й зразу ж ласкаво обнюхав її чоботи, лизнув правий носок і поволі поплентав за нею, але пройшов кілька метрів і став. Став розгублено, чогось чекаючи.

Тася не витримала, повернулась назад до собаки, скинула з плечей торбину й заходила її розв'язувати:

— Зажди, зажди, дурненький! Ось я зараз!

Собака лашився й терся їй об ноги.

— Зараз, зараз, — промовляла Тася, витягаючи з торби хлібину. — На!

Вона відламала окраєць і дала його собаці.

Собака очманів від щастя, схопив окраєць, завихляв хвостом і разом загарчав, упустив шматок у сніг і знов, уже пожадливо, схопив і, підбгавши хвоста, помчав назад.

— Дурненький! — повторила Тася. — Їж, їж, ніхто в тебе не відніме...

Та й дім її вже поряд. Він сховався за гарними великими будинками — двоповерховий, дерев'яний, з почорнілим від

часу бруссям. Колоди перехнябились, та й обидва ганки перехнябились. Лівий навіть більше, як правий. Чи було так раніше? Може, й було.

«А якщо зайти, до Альошиних батьків зайти? — промайнуло в думці. Але вона зразу відігнала її геть: — Навіщо? Ні, нізачо...»

Навпроти стояв такий самий будинок — двоповерховий, з чорного брусся, з перехнябленими стінами. Це...

Тася для себе вирішила: ні, вона не піде — ні туди, ні сюди. Зараз же — до військкомату!

Позад себе вона почула якесь рипіння, хтось важко дихав і голос, такий знайомий і майже незнайомий:

— Тасю, чуеш, Тасю? Це ти?

Чоловік, безногий чоловік їхав по тротуару на підшипниках, відштовхуючись колодочками:

— А я ще там, коло кіоска, тебе помітив, та не насмілився...

— Коля!

Він був п'яний, вона зразу це помітила: навіть похитувався на візку й дивився на неї знизу каламутними безтямними очима:

— От і відвоювався... Під корінь підрубали!

І знов дурнувато, якимось так дурнувато засміявся.

Тепер вони мовчали, довго мовчали. Тася не могла вимовити ні слова, та й Коля тільки дивився на неї. Витер піт з лоба, провів рукавом по обличчю — дивився.

— Може, зайдемо, га? Мама буде рада, — сказав він нарешті. — А то...

— Аякже, неодмінно зайдемо! — нараз мовила Тася. — І як тобі не соромно — ось так...

Дивне то було зараз слово — «зайдемо». Біля дверей вона зняла його з візка, обняла й спробувала підняти, а він відбивався й повторював: «Сам, сам!» — а вона тягла його на другий поверх, поклала там, кинулась униз по візок та й знов нагору. Здавалося, ось-ось у неї розірветься серце...

— Я тебе любитиму, няньчитиму, на руках носитиму, рідний мій, рідний! — шепотіла вона йому в перший вечір. — Тільки не треба так! Нема нічого страшного! Ну, ноги... Хіба в ногах справа...

— Ага, — бадьоро відмовляв Коля. — Тасю, а гроші в тебе є? Збігай-но купи, га? Для тебе ж це дурниці! Чуеш? Заради нашої зустрічі.

Вона побігла. І того вечора, і потім ще багато разів бігала:

— Пий, тільки вдома пий, благаю тебе! Та не так багато! Добре? Ось і я з тобою... Не ходи тільки туди, в ту забігайлівку...

Тася ладна була випити сама більше, ніж могла, аби тільки менше дісталось йому.

А іншим разом:

— Ти ж не любиш мене, Колю, не любиш! Я бачу, розумію...

— Звідки ти знаєш, що не люблю? Га? Не казала б такого. А краще налила б. Я ж бачив: залишила! Га? По маленькій. Хочеш, давай удвох!

Тася витримала місяць та ще п'ять днів.

Коли вона йшла, Олена Миколаївна, Колина мати, примовляла:

— Що ж тепер робити, Тасенько? Може, його в будинок який влаштувати інвалідний, хоч куди-небудь! Сили в мене більш немає!

Олена Миколаївна була зовсім безпомічна, розгублена.

— Я постараясь, — пообіцяла Тася.

Через день вона принесла Олені Миколаївні папірець:

— Ось, там буде йому добре. І працюватиме. А я...

По радіо передавали про мітинг жінок-матерів та жінок-фронтовиків у Колонному залі.

А Тася пішла собі. Навіть не попрощавшись з Колею, пішла.

7

У жовтні й листопаді в повідомленнях Радянського інформбюро не раз згадували усім знайомий Гомель і малознайому Речицю.

«...В районі на південь і на північ від Гомеля наші війська прорвали оборону противника, форсували річку Сож і, просунувшись уперед на кілька кілометрів, ведуть бої безпосередньо під Гомелем. На всіх інших ділянках фронту — посилена розвідка й артилерійсько-мінометна стрілянина.

Протягом 12 жовтня наші війська на всіх фронтах підбили й знищили 127 німецьких танків. У повітряних боях і вогнем зенітної артилерії збито 90 літаків противника...»

Це — з оперативного зведення за 13 жовтня 1943 року.

«...На південь і південний захід від Речиці наші війська, зламавши опір противника, оволоділи добре укріпленими пунктами його оборони Красносілля, Хоробрий, Рівне, Коростень, Підмістя, Демехи, Мовчани, Капорівка, Будка,

Андріївка, Романівка, Осинівка, Удалівка, Тиханівка і залізничною станцією Демехи, перервавши таким чином сполучення по залізниці й по шосе Гомель — Калинковичі...»

Це — з оперативного зведення за 15 листопада 1943 року.

Тася не слухала зведень. Не було коли. Та й зведення передаються для тих, хто в тилу. Але Гомель і Речиця... Тася йшла цими дорогами тоді... І ось зараз знову тут іде, повертаючись назад.

Колись вона вже була в цьому лісі. Зараз упізнала знайомий струмочок, балку та яроч і дерево, на якому збереглась позначка, її позначка — цвяхом. Не впізнавала багато сіл, але вона хотіла їх упізнати й знаходила щось знайоме. Здається, ось тут вона була, а тут ночувала, а тут...

Сніг припорошив знайоме й незнайоме, а рік — цілий рік життя — зробив своє. Розвалилось те, що згоріло при ній. Згоріло те, що було при ній ціле. Бомби й снаряди поруйнували дороги й сільські вулиці, змінили ліси та яри, і все одно вона пізнавала знайоме. І в незнайомому бачила знайоме: оце місце вона тоді обминула, а тут вона втекла, бо стріла німців, у цей гайок не зважилась увійти — здавалося, там хтось є: і земля перекопана траншеями, і чагарник підозріло колишеться. Ще дороги й іще, і знову — все в пам'яті...

Вечері її розшукували. Шукали, виявляється, більше, як годину. Поки вона прала, шукали. Поки сушила білизну, шукали. І от знайшли, коли впала від втоми — лягла спати.

— Розумієш, тебе сам командуючий армією викликає, — казали дівчата. — Що ти натворила, Тасько! Ти розумієш, сам генерал...

Штаб армії був близько, і вона, не зовсім збагнувши, що й до чого, швидко зібралася, доповіла черговій по пральні й помчала через гай до сусіднього села.

Останніми днями сипав і сипав сніг. Він замів дороги, вцілілі будинки, землянки, окопи. В лісі снігу було менше, ніж по селах, по дорогах, і сніг тут не такий — ніздрястий, укритий хвоею й листом, сучками та обгорілим галуззям.

Тася йшла навпростець, по насту, і тільки часом ноги її провалювались. Тріщали сучки, порипував сніг, злітали з дерев сполохані птахи. Обачні білки перестрибували з гілки на гілку. Здичавілі кішки, а їх тоді було багато по лісах, злякано світили очима в вечірній імлі й сумно нявчали.

Вона прийшла вчасно — о двадцятій нуль-нуль, як їй наказали. Коло штабу зібралось чоловік із двадцять із різних частин. Виявилось, що викликали не тільки її.

Дожидаючи, вгадували:

- Кажуть, ніби вручатимуть нагороди...
- Що ж, буває всяк...
- А коли догани? Всі ж партійні...
- Чому це всі?
- А що, коли яке-небудь особливе завдання?
- Англійську шинель тобі дадуть, а не особливе завдання! Отоді й потанцюєш на морозі!

Викликали по одному.

Перший солдат, котрий із штабу, загукав:

— Правильно, хлопці! Ордени! Зірочку ось дали!

Тася вирішила, що це якесь непорозуміння. Її ніхто не представляв ні до якої нагороди. І нема за що. Та й взагалі в них у фронтівій пральні немає жодної нагородженої. Ні, тут щось не так...

Уже всі, хто був коло дверей штабу, офіцери й солдати одержали нагороди, а її й досі не викликали.

На вулиці похолоднішало. Знявся вітер, пішов сніг. Незадоволений вартовий біля дверей підняв комір кожуха, затупав валянками, але, побачивши Тасю в куденькій шинельці й чобітках, винувато кахикнув, відклав комір і пробурчав:

— Иди сюди, на ганок, тут не так дме... І ти по нагороду?

Вона таки дуже змерзла, але опускати вуха в шапці було якось незручно й танцювати перед вартовим теж незручно, хоча в ноги вже зайшли зашпори. Та ще — чи то від холоду, чи від утоми: бігла сюди швидко, та й останні три ночі поспати до пуття не довелось — дуже хотілося спати.

— Не знаю, — сказала Тася, сходячи на ганок. — Думаю...

— Легко вам, жінкам, перепадають нагороди! — сказав цей досить літній вартовий. — Ніч із начальником — і медалі!

Він не встиг відскочити вбік, як дістав від Тасі незграбного ляпаса.

— Ти чого? Сказилась? Б...! Знаєш, що буває за напад на вартового? Ось я зараз тебе... Замість медалі в штрафбат загримиш!

— А ви не будьте хамом! Що, про медаль мрієте? — злостиво кинула йому Тася. — А за б... на тобі ще! — І вона що є сили вдарила вартового по шапці.

Вискочив посильний, назвав Тасине прізвище, здивувався:

— Що тут сталося?

— Нічого, товаришу молодший лейтенант! — доповів вартовий, поправляючи шапку. — Нічого не сталося!

Тася ввійшла до кабінету командуючого сердита, навіть не відрекомендувалася як належить. Поряд з генерал-лейтенантом, котрий подав їй руку, стояв полковник, зовсім іще молодий, схожий більше на лейтенанта, ніж на старшого офіцера. Але ні генерал, ні полковник, здається, нічого не помітили.

— Змерзла? — співчутливо спитав генерал і звернувся до полковника: — Звели-но, Дмитре Микитовичу, щоб дали по-вечеряти. І горілочки хай не забудуть. А то змерзла наша героїня!..

— Це помилка якась, товаришу генерал-лейтенант! — запалу сказала Тася. — Певно, щось переплутали...

— Переплутали? Ні, нічого не переплутали. Ми не плу-таєм!

Генерал здивувався. І лише тут побачила Тася його обличчя. Дивне обличчя старого чоловіка і zarazом юнака. Набряклі очі й рожеві рум'янці на щоках. Зморшки на лобі й химерно, по-хлоп'ячому задертий ніс. Майже лиса потилиця й жодної сивої волосини на скронях.

Він почав читати. Прізвище — її, ім'я, по батькові — її, рік народження, звання, посада — її...

— Ну як?

Здається, вона посміливішала, навіть перед ним — генералом, командуючим!

— Начебто я.

— А випадок під Севськом пригадуєш у серпні? На річці Нерусса?

Тепер вона згадала, тільки тепер згадала:

— Але ж там нічого особливого й не було, товаришу генерал...

— А я й не кажу, що особливе. Німецька рота з оточення проривалась?

— Проривалась...

— І ти перша помітила?

— Еге...

— І вся пральня зайняла під твоєю командою оборону й не дала німцям вийти за Неруссу?

— Чому «під командою»? Усі...

— І сама ти власноручно знищила п'ять німців, а в тім числі — трьох офіцерів?

— Я не лічила, товаришу генерал... Може, й п'ять...

— Так от за це й одержуй, — сказав командуючий. — «Вітчизняна війна» другого ступеня. І поздоровляю! А якби

щось там було особливе, як ти кажеш, то ми тобі дали б Героя...

— Служу Радянському Союзу! — жваво відрпортувала Тася.

— Ну й добре, — сказав генерал, — а тепер ходімо вечеряти. Їсти страх як хочеться! Хазяїнуй, Дмитре Микитовичу!

В сусідній кімнаті, на звичайному селянському столі, застеленому салфетками, стояли три тарілки, три прибори, бляшанки з консервами, з американською рожевою ковбасою, капуста, огірки й горілка. Вечеряли теж троє — вона, генерал-лейтенант і полковник.

Вона почувала себе ніяково й не знала, що робити. Що робити, коли командуючий без кінця-краю їй повторював: «А ти їж, їж!» Що робити, коли полковник наливав чарку, примовляючи: «А зараз ми за вас — за жінок — вип'ємо!» Що робити, коли сержант, що обслуговував їх, як у ресторані, клав їй на тарілку гаряче, акуратно поправляючи ножем і виделкою зелений горошок, картоплю й капарці.

Тася винувато копирсалась у тарілці, спорожняла, мов за наказом, чарку за чаркою і, коли командуючий підвівся, відчула, що вона дуже п'яна.

Полковник знову підійшов до неї, щось поклав на тарілку і сказав:

— А обличчя в тебе гарне й очі...

— Якщо не помиляюсь, ти була лейтенантом, працювала в підпіллі на спецзавданні? Так? — спитав командуючий.

— Так, — пробурмотіла Тася.

— Потім рядовою пішла до фронтової пральні. Правильно?

— Правильно, — відмовила Тася.

— Та ще й подвиг зробила, — провадив далі генерал. — Так, так, це подвиг! Якби не наші дурні порядки з нагородженням, їй Героя дати б! І правильно б! Так от за неї й за таких, як вона, Дмитре Микитовичу! Поїхали!..

Генерал зовсім розпалився, а Тася вже протверезилась.

— Спасибі! — Вона цокнулась і знову випила.

Далі все було як у тумані.

Тася пам'ятала тільки одну розмову:

— А може, переночуєш? А завтра й білизну мені випереш?

— Навіщо, товаришу генерал?.. Що у вас, кращих дівчат немає? Навіщо я вам?

— А коли ти мені подобаєшся?

— Що тут може подобатись, товаришу генерал! Руки які, гляньте! Геть роз'ятрені. Бачите, шкіра злазить.

— Я не про те...

— А я про те, товаришу генерал. Ви пробачте мені, звичайно, але всі ви такі. Говорите, клянеться, буває, послухаеш, начебто всі ще й нежонаті, а потім...

— Ну, а все-таки?..

— Ні, я підю. І, крім того... Ви бачите, що я товста?

— То й що?

— Ну, а чому, розумієте?

— Що значить «чому»?

— Дитини дожидаю, товаришу...

— Де ж це ти встигла?

— Довго розповідати...

Та ще пам'ятала, як її посадили в теплий віліс, і як перед цим вона гордо пройшла повз вартового, а втім, може, й не повз того, кому вона двічі дала ляпаса, а повз того, що змінився, але це вже все одно. Її проводжав сам командуючий, і полковник Дмитро Микитович, теж, мабуть, важна людина в штабі армії, проводжав...

8

— А знаєш, Василю Миколайовичу, все-таки безглузда оця вигадка з фронтowymi пральнями, чайними і навіть батальйонами зв'язку, — сказав полковник, коли вони вже лягали спати. — Як там, нагорі, не розуміють?

— Чому, Дмитре Микитовичу? Чому ти так гадаєш?

— На характер росіянки ми не зважили. Ось у чім біда! — казав полковник. — Росіянка, хоч би що там, за натурою своєю однолюбка. Скількох я бачив на віку. Є, звісно, винятки, але в масі... Полюбить чоловіка й не відірвеш. Хай він такий чи сякий, а все життя проживе з ним, ще й пишатиметься!

— Це, мабуть, правильно... І наші з тобою, Дмитре Микитовичу, такі ж самі. Чи не так? — спитав генерал. — Правда, моя гуляла в свій час, коли я на Халхин-Голі був. Та переказилась... А взагалі ти правду кажеш. Правду!

Один одному сказавши на добраніч, вони полягали спати, вкрившись ковдрами.

— І ця така ж, — сказав нараз полковник. — Як ти думаєш, Василю Миколайовичу? Йї і фронтова пральня не страшна! Однолюбка.

...А Тасі верзлося тим часом зовсім інше.

Начебто звичайний собі, навіть тихий день, ні тобі німецької авіації, ні артнальоту. Як завжди, виварювала вона білизну в трьох казанах, дрівець підкидала в огонь, сорочки й підштаники злегка помішувала, щоб не пригоряли. Рано ще було, а вона вже встала й працювала, і всі дівчата працювали, бо дуже великі партії білизни надійшли, а часу мали небагато, треба було впоратись.

Як це сталося, вона не знала, але раптом виявилось, що вона чомусь заснула.

Дівчата її будять і гукають:

«Що ти накоїла, Тасько! Розумієш, сам генерал! Та ще полковник! А в тебе казани без води! Білизна згоріла!»

Вона метнулася до казанів: і справді, вся вода википіла!

Схопила відра й кинулась до криниці. Набрала води і — в казан. Один налила, другий, третій...

Руки нили. Страшенно болів попереk. І ноги... Ноги майже занімали. Вона вже не могла ступати ногами, своїми власними ногами.

А хтось таки, знай, репетує:

«Що ти накоїла, Тасько!»

Вона дивиться і ніяк не може збагнути, хто кричить. Не вже це генерал?

«Ти чого? Сказилась? Б...! Знаєш, що була за напад на вартового? Ось я тебе зараз... Замість медалі в штрафбат загримиш!» — чує Тася.

«На виписку, але й говорити нема чого про службу в армії! Отак! Усе!» — чує Тася й бачить розстібнутий білий халат, а під ним гімнастерка й орден Червоної Зірки... Бачить, пригадує: «Препогана жінка... Чоловік у спідниці...»

Тим часом Тася чомусь болісно думає лише про одне — про вулицю Дзержинського. Як їй добутись туди? Адже не довго — звідси до Москви, до вулиці Дзержинського! І все одно якось треба... Там усе зрозуміють! Там повинні зрозуміти!

Вона йде. Довго йде лісом. Болота висохли. Спека. І нічого їсти. Вона п'є воду з струмочка, потім п'є березовий сік. Викарбовує позначки цвяхом на деревах, обминає села, селища, міста. Коли треба переходити річку — вичікує годинами. Коли треба залізницю перейти, знову дожидає годинами. Коли, нарешті, входить у село, — важить своїм життям. І ось уже — Москва. Вона йде по Мінському шосе — до будинку...

«А насправді я просто Ваня, — чує вона. — Ваня Козлов. Іван Христофорович. Якби мені було коли, закохався б я в тебе...»

Де це? Це ж було так давно!

І зразу ж голос інший, знайомий:

«Тасю, чуєш, Тасю! Це ти?»

Не людина, а оцупок людини на візку з підшипниками проказує ці слова. В нього немає ніг. Зовсім немає! А може, і в неї нема? Чому ж їй так важко ходити?

«Звідки ти знаєш, що я не люблю? Га-а? Не казала б такого. А краще налила б. Я ж бачив: залишила! Га? По маленькій. Хочеш, вип'ємо вдвох!» — чує вона і нараз пригадує, хто це. Ні, виходить, не вона лишилася без ніг, бо в неї ж ноги є — тільки болять вони, та й годі, але це миттєво.

І тут зразу ж:

«Німці! Фріци прорвалися, розумієш!»

Тася розуміє:

«Дівчата! Тільки без паніки!»

Вона розуміє, що це — не ті німці. Ті не могли прорватися сюди! Це якісь, мабуть, оточені, що прориваються до своїх...

«Дівчата, — командує вона, — займайте оборону! А ти, Віко, негайно через оце задне вікно в штаб, доповіси!»

Німці чомусь лізуть у вікна. Тася акуратно хапає кожного з них і кидає в казан. Одного кинула, другого, третього, четвертого, п'ятого...

Повернулась Віка:

«Тасю! В штабі все знають! А ти що робиш?»

«Як це що?» — дивується Тася.

«Ім жарко ж там буде!» — каже Віка.

«Чого це жарко?»

Навпаки, стало холодно, дуже холодно. Але тут розчехнулися двері, і прямо до мішків з брудною білизною підійшов не генерал, а полковник, і Тася відчула, як стало тепло. Неначе з вулиці дихнуло теплом.

«То це ти сама знищила п'ять німців, у тому числі трьох офіцерів?.. Обличчя в тебе гарне, очі...»

Вона промовчала.

«Я не про те, — сказав полковник. — Як ти гадаєш, Василю Миколайовичу?»

«А хочете, я вірші вам прочитаю, товаришу полковник?»

«Ти й вірші любиєш? — спитав полковник. — Ось яка вона в нас, Василю Миколайовичу!» — промовляє він, звертаючись до генерала. Звідки він тут узявся, отой генерал? Його спочатку не було, хоч дівчата й казали...

«Часом люблю. А от зараз випила... Можна, товаришу генерал?.. Послухайте:

Були битви,
Кулі свистіли,
Через гори,
В провалля, вдаль
Осі гарматні скрипіли,
Мули йшли, і співала сталь...»

«Та це ж Багрицький?» — сказав полковник.

«Багрицький...»

«Наче про нас...»

«А дівчата мої не розуміють, — призналась Тася. — Читала їм: слухають, мовчать, а потім — нічого...»

...Тася прокинулася рано. Боліла голова, і муляла якась тривога.

В той же день вона одержала листа:

«Здрастуй, Тася! Пише тобі цього листа знайома тобі Олена Миколаївна. Не гнівайся, що не відповіла тобі, але поки все було добре, то й писати якось не хотілось, а зараз от пишу. Коля мій у будинку інвалідів був зразу нічого собі. Я їздила до нього часто, хоч і дуже тяжко дивитись на таких, як він, коли їх стільки. Але він і там пив, кажуть, багато. Та й сама я бачила, бо ж не раз бувало, що й мене, матір свою, він не впізнавав, і казав дурниці всякі, і так лаявся, що й виповісти не можна. А востанне, коли приїхала до нього, хотіла з ним про тебе побалакати, приструнчити його по-материнському як слід. Думала, за розум візьметься, схаменеться, а коли кінчиться ця проклятуща війна, то все з ним у тебе налагодиться. Звісно, жити з таким калікою, як він, тобі нелегко, і все-таки я думала, що це можливо. Та от якось приїхала туди до нього, а мені й кажуть, що він умер. Від білої гарячки вмер, не витримало серце, розірвалось. От і пишу тобі про це зараз, хоч відтоді часу минуло вже багато, аж три місяці, але я все не могла отямитись. Намучив він мене дуже, а все ж таки — син, рідна кровинка. Та більше й не було в мене нікого. А поховала я його просто на кладовищі коло їхнього інвалідного будинку, в Суханові. Ти знаєш. Так, а в Альоші Дементьєва дома біда за бідою. Торік мама його померла, а тепер-от, зовсім незадовго до Колиної смерті, поховали батька. Сам Альоша, як розповідають сусіди, на фронті. Під Сталінградом був, а під Курськом його поранили. Та мовби все нічого. Даремно, мабуть, це я пишу тобі, бо ж ти знаєш, але так уже вишло, що написала. А голова мені паморочиться, що далі

буде, я й не знаю. Тільки робота й рятує від усіх переживань... Обнімаю тебе і бажаю бойових успіхів на фронті, а головне — бути живою й здоровою. Я пам'ятатиму про тебе завжди і дождатиму, коли повернешся! А захочеш, напиши. Буду рада. Адже листів мені одержувати нема від кого...»

9

«...Гітлера гнітила сама вже думка про те, що доведеться вистояти ще одну зиму. Він усунув фон Бока і розжалував начальника генштабу Гальдера за його пропозицію відступити на одній з ділянок. Гітлер заявив: «Від командування я вимагаю такої ж твердості, як і од військ на фронті». Гальдер заперечив: «Я цю твердість маю, мій фіурер, але ж на фронті гинуть наші хоробрі солдати». Гітлер відповів: «Генерал-полковнику Гальдер, яким тоном ви дозволяєте собі розмовляти зі мною?..»

*Олександр Клюге, «Опис однієї битви».
Переклад з німецької*

«...Особливість російської зими — довготривалі люті морози (від -40° С до -50° С), що нерідко чергуються з відлигою, снігопадами, буранами, туманом і поганою видимістю...»

*Додаток № 2 до Уставу сухопутних військ
німецької армії.
Переклад з німецької*

«...Зима в Росії — це страшно! Кажуть, що до неї звикають з часом, але, повір мені, я звикнути ніяк не можу. Боюся, що ця третя російська зима буде для твого Отто останньою...»

*З листа додому Отто Ільгена,
солдата 3-ї батареї
87-ї піхотної дивізії.
Переклад з німецької*

«...А зима в нас тепер, Олено Миколаївно, встановилась гарна, справжня, не те що досі — дощі й сльота. Температура $18-20^{\circ}$, а вночі трохи більше, й снігу чимало довкола, і все дуже гарно. Тут, на фронті, особливо цю красу відчуваєш. Хоч і важко, й небезпечно, й роботи, звісно, багато, а красу ні з чим не зрівняти. Глянеш на ліс — засніжений, мов зачарований стоїть, з берізками, з осичками, дубками

та ялинками,— і серце звеселяє. Глянеш на поля й річки, скоти кригою,— і знов стає радісно. А взагалі настрої хорошій...

Якщо я повернуся щасливо, неодмінно до вас навідаюся.

Ну, а так — не сумуйте. Того, що сталося, не зміниш, і може, це й погано, але я відтоді, як одержала вашого листа, все думаю: «Краще б він, Коля, на фронті загинув...»

Не гнівайтесь, коли не так щось написала, та ще вітаю вас, шлю найщиріші побажання і теж бажаю вам здоров'я. І — до скорої, сподіваюсь, зустрічі! До побачення!

Т а с я

10

На початку січня сорок четвертого зима настала справжня. Снігу намело чимало. Тепер уже й лісом, як раніше, так просто не пройдеш, і землянки вранці доводиться відкопувати, і машини, і все велике, складне, нелегке хазяйство фронтової пральні. А воно без кінця-краю пересувалося з місця на місце, і Тасі разом з її підлеглими раз по раз доводилося влаштовуватись заново, а головне — приймати брудну й натомість видавати чисту білизну.

Німці завжди боялися зими, та зараз вони, здається, трохи звикли до неї. Дужче боялись іншого — повторення Сталінграда, Курської дуги, Києва. І тому вирівнювали фронт, огризались часом, а здебільшого відходили без бою, і доводилось нашим наступати їм на п'яти.

Видно, кожна людська справа має свої особливості. Тасі, здавалося б, слід радіти від того, що безперестанку пересувалися на захід, а вона сумувала. Оце пересування заважало працювати, і вона сама, й дівчата її нервували, як це вміють тільки жінки, коли вони самі...

Тася ледве вправлялася з ними та й сама з собою. Від неї вимагали нездійсненного — чистої білизни. Та ще ставились до них, як до чогось другорядного: треба машину відремонтувати — остання черга, пальне — остання черга, нарешті, влаштуватись на нічліг — також в останню чергу.

— Тут ось до тебе! Приїхали! — сказала їй Віка ехиднувато. — А ти десь ходиш!

— Ну й що! І ходжу: білизну командир дивізії віднесла і начштабу — теж. А що! Може, ви підете!.. Скажи краще, хто там приїхав.

— Не знаю хто! В званні майора,— промовила Віка. — І щастить же тобі, Тасько! Кажись, особист...

— Облиш! — сказала Тася.

І не здивувалась. Дівчата злостиві, ущипливі, від них можна всього чекати. І так глузують, що до неї начальство не байдуже. Навіть коли обмивали її орден, вони кепкували. І зрозуміло, хоч і прикро, а як не зрозуміти: робота пекарська, стомлюються всі страшенно, й до того ж іще — жінки. По двадцять — двадцять п'ять кожній. Руки роз'ятрені, в мозолях і в пухирях. Безперестанку перуть і сушать — постаті перехнябилися. Ще таких два-три роки, й дивитись ні на що буде.

Сама Тася погладшала останнім часом, але головного ніхто з дівчат не помічав. І вона, хоч не раз і хотіла розповісти дівчатам про це, головне, але мовчала. І, мабуть, слід-таки було мовчати. І так без кінця-краю — балачки, пересуди, а то й зовсім замучать прискіпуванням та розмовами!..

— Хто? — спитала Тася, наперед простивши Віці й тон її, і все.

— Особист якийсь, майор... Гляди-но, Тасько!

— Ну облиш, облиш! Не базікай!

Коло їхньої пральні стояв пошарпаний, невиразного кольору трофейний «мерседес». І тут же ходили двоє, водії у тілогрійці й майор у світлім кожусі.

Особист! Але чому ж особист! Особливого відділу вони не обслуговували, так що ніби й ляяти її немає за що. А що ж там іще може бути в неї пов'язане з особливим відділом?

Майор сказав:

— Мені наказано супроводжувати вас до генерала Кучина.

Вони їхали довго. По розгрудлих грудкуватих дорогах та по лісах. Буксували в полях і двічі долали річкові переправи. Майор був балакучий і люб'язний, не дозволяв Тасі штовхати машину й навіть гримнув якимось на шофера, коли той замалим не вилаявся:

— Як тобі не совісно, Трохиме Юхимовичу! Жінка ж їде з нами, а ти...

— Ненароком прохопився,— пробурчав шофер.— Прошу пробачити...

Після чергової переправи над дорогою навис туман. Біле молоко не розбивалось об вітрове скло, не проштрикувалось світлом синіх фар. Якимось дивовижним ключчям сповивав туман верховіття й стовбури дерев, частину дороги

й видолинки, слався по вкритій кригою річці й по дахах самотніх будинків.

Шофер вискакував з машини, лаявся, просив пощади. Майор заспокоював шофера, розважав Тасю й щохвилини поглядав на годинник. І ось, коли вони знову спинились коло березового гаю, майор не витримав:

— Мабуть, Трохиме Юхимовичу, ми вже тут пішки дійдемо. Не заперечуєте? — спитав він у Тасі.

Вони йшли в густому тумані поміж стовбурами беріз. Сніг, берези й туман — все було біле. Навіть світло ліхтарика в майора теж біліло.

— Казка, правда? — спитав майор. — Чомусь «Снігурочка» Островського згадалась. Дивна річ, як давно я не був у Москві! А коли там, то не встигаєш: ні в театр, ні на виставку, ні в кіно. Хіба що в цирк із дітьми...

В кабінеті генерала Кучина, коли вони туди нарешті прийшли, говорило радіо.

— Нема в Маньчжурії більш невинної всьому народові людини, як Пу І, що продався японцям, і вони його призначили на «імператора» маріонеткової держави Маньчжоу-го. Це ставленик Японії... — говорило радіо, поки генерал не вимкнув приймача.

— А ми вас уже кілька днів розшукуємо, — сказав Кучин, — але й ви весь час передислоковувались, та й ми... Дуже радий, дуже радий! — Здається, генерал помітив: — Коли хочете послухати, то будь ласка!

— Ну, що ви, що ви! Просто я давно не слухала радіо, — сказала Тася.

— Тоді дозвольте перейти до діла...

Вона мала перейти лінію фронту на північ від Озаричів, зустрітися в умовленому місці з представником з'єднання білоруських партизанів і погодити з ним хід майбутніх спільних дій у напрямі на Бобруйськ, а далі — й на Мінськ.

— Вам, досвідченій підпільниці, й карти в руки, — сказав генерал. — Яке це важливе завдання — ви розумієте?

— Розумію...

— І не вагаєтесь?

Вагання в Тасі було. Одне, мабуть, найважливіше. «Але, здається, ще рано, — подумала вона. — І не помічає ніхто — рано! Встигну!»

— Ні, вагань нема, — потвердила вона.

— Ну й добре! — пристав на те генерал Кучин. — Завтра вранці здавайте своє хазяйство. Ми попередимо кого

слід. А потім по вас прийде машина. Про деталі домовимось із представником Штабу партизанського руху. Саме завтра він прибуде сюди...

11

В щоденнику бойових дій штабу Н-ського партизанського з'єднання з'явився такий запис:

«4.7. 44 р. через зв'язкового штабу Білоруського фронту дістали відомості, котрі допоможуть провести спільні дії з частинами Радянської Армії в операціях проти групи німецьких армій «Центр» і, зокрема, проти 2-ї німецької армії в районах Жлобин, Озаричі, Паричі, на ділянці залізниці Бобруйськ — Мінськ. Також передано командуванню Радянської Армії останні відомості про бойові дії партизанського з'єднання: знищення живої сили й техніки противника, участь в «рейковій війні».

Генерал Кучин записав у своєму фронтовому щоденнику, що його вів нишком від усіх («Незручно! Ще запідозрять у сентиментальності, а то, гляди, ще й гірше, в графоманстві!»):

«27 січ. 1944 р. Вже третій рік іде війна, а я все не перестаю дивуватись, які чудові та значущі якості й риси характеру в нашій людині відкрила ця війна! Ось іще один приклад. Дівчина. Двадцяти років. Ім'я — Тася. Москвичка. Трудна доля: в сорок першому її закинули до мінського підпілля. Попала в тюрму. Тікала. Контузія, поранення. Дійшла до своїх. Госпіталь. Звільнили по чистій. І знову — фронт. Відмовилась від звання, стала фронтовою пралею. Ми знайшли її випадково і, звичайно, пізно. Вона, саме вона, підходила для однієї важливої справи. Я чекав на неї, думав, зустріну дівчину. Хоч там як, а двадцять це не наші — за сорок. А прийшла жінка, стомлена, серйозна й готова на все. Ми послали її за лінію фронту до партизанів. Послали з дуже важливим дорученням. Запитував її: «Чи згодна йти?» Сказала: «Згодна!» Я, очевидно, нічого не розумію в цих речах, але зараз дивуюся, як вона погодилась. Вона зробила все, що було потрібно, й щасливо повернулась до нас, принесла звідтіля відомості, й зразу ж у неї почались пологи (я пригадую, як це було в нас дома, коли народився Женька: ледве довів Светочку до родильного будинку, і вона Женьку народила через тридцять п'ять хвилин). Ми, чоловіки, не знали, що робити. Когось викликали, відвезли її в сусідній санбат, а вона трималась і мовчала.

Тільки вже потім, коли несли її на носилках до машини, сказала мені: «Пробачте, товаришу генерал, що так сталося!..» Ось вони, і характер наш, і душа!.. Не знаю, чи справжнє в неї кохання, чи просто випадок, яких багато буває тут, на війні, але все-таки я думаю про неї з великою повагою».

12

Ліси, ліси й знову ліси довкола. Чагарі голим галуззям припадають просто до вікон, і ліс шумить зовсім близько, й синички вранці стрибають на підвіконнях, цікаво заглядаючи в палату, крутячи пухким тільцем і кумедною голівкою. Прилетіли за синицями ще й сірі, рудобокі птахи: довгий дзьоб, майже такі ж цікаві, як і синиці, але й настирливі, — вони не просто зазирали до палати, а ще й постукували дзьобами в шибки, неначе вимагали попоїсти.

В медсанбат везли її не зовсім звичайно.

— Куди ж ми їдемо, на схід? — запитувала Тася.

— Чому на схід? На захід!

— Як це на захід! Я тільки що...

— Наші пішли вперед...

Вперед! Виходить, рушили вперед і тили, і штаби, й медсанбати, і їхня пральня, мабуть, також знову передислокується. Як там її дівчата? Ох і сьорбнуть лиха, зазнають горя. Оці переїзди...

Вони їхали годину, а може, й більше, сніговими, скам'янілими підмерзлими дорогами. Машину трусило, заносило то праворуч, то ліворуч, а то й зовсім вона зупинялась: скупчувались попереду війська, і шофер дожидав черги.

...В палаті було п'ять ліжок. Троє дівчат поранених, одна, правда, вже немолода жінка, кажуть, дружина начштабу армії, як і Тася, з пологами, але ще не розродилась, і ось вона. Розмовляти про своє чомусь соромились, і всі якщо й балакали, то про пташок, що прилітали на підвіконня й сідали на сусідні віти й на далеке гілля ялин, коли, звісно, був такий день, що й з ліжка все видно.

Сперечались про звички синиць. Хтось пригадував, що синиці полюбляють сало, і потім усі думали-гадали, де ж роздобути шматочок сала, щоб його вивісити з кватирки на нитці.

— Ото зрадіють,— казали,— почепляться на тій нитці, мов циркачі якісь, та й будуть дзьобати, дзьобати.

Синиць часто проганяли з підвіконня не тільки сірі невідомі птахи, а й звичайні горобці. Їх було багато — активних, настобурчених, злющих.

Якось Тася побачила, як прогнали горобці з підвіконня синиць, і згадала.

— Дівчата,— сказала вона,— а знаєте, я читала колись про це, не пам'ятаю тільки в кого. А приблизно це так:

«Чув я в далекому дитинстві від бабусі своєї казку про синицю, котра за морем у клітці жила. І от вирвалася якось та синиця з клітки на волю й так швидко полетіла до рідного гнізда, що не зважила на свої сили, не долетіла до знайомого берега — впала в сине море. Впала, а серце їй палало таким дужим вогнем, що вогонь цей висушив сине море. І врятувалася синиця й до вітчизни своєї — до кубельця свого долетіла...

І я люблю цих птахів — синиць. Взимку, коли нелегко буває з кормом, я через квартиру сиплю на підвіконня крихти хліба й зерна, коли вони є під рукою. Їжа скликає синиць, і вони прилітають до мене на підвіконня. Але прилітають не тільки синиці, а й горобці, що кубляться під теплим острішком будинку і в чужих шпаківнях. Вони вже тут як тут.

Мені не шкода хліба їй зрешт. Я добрий. Але я не люблю горобців за нахабність: як тільки один чи два сядуть на підвіконня, зразу ж на їхнє цвірінькання злітається ціла зграя. І ці ненажерливі, жирні нахаби виживають тихих поступливих синиць. І так день за днем».

— Все,— сказала Тася.— Далі не пригадую. А оце чомусь запам'ятала...

— Якби так було тільки в синиць! — сказала одна з дівчат.

Потім усі сушили собі голови: як звуть отих сірих птахів з рудими боками й довгими дзьобами, і кожна в палаті казала своє:

— Мухоловки!

— Наче й не повинні бути взимку, в такий мороз.

— Це, скоріш, оті самі, як їх, трясогузки!

— Трясогузки хіба ж такі?

— Дятли не можуть бути?

— Та які ж це дятли!

Тася мало, мабуть, зовсім мало знала птахів. І, звісно, то були не мухоловки, і не трясогузки, і не дятли. І вона заперечила б... Але всі, хто лежав у палаті, були старші від неї... Та й вона не знала, як їх все-таки звуть, оцих сірих, з рудими боками пташин.

Щоб підтримати якусь розмову й припинити безглузду суперечку, вона спитала сусідок:

— Скажіть, а хто це Пу І?

— Хто? Хто?

Здається, вони здивувались. А вона думала, що всі повинні знати.

— Ні, я просто по радіо передачу слухала: «Пу І — не-нависний імператор Маньчжоу-го».

— А де це, Маньчжоу-го?

— Щось не чула!

— Держава така?

Тася й сама не знала до пуття. Подумала, сказала:

— Маньчжоу-го — це десь у Маньчжурії, мабуть. — Потім згадала ту ж саму передачу в кабінеті генерала Кучина. — Так, звичайно, в Маньчжурії...

Словом, розмовляли, сперечались, доводили щось одна одній, хоч і було все це смішно: кожна думає зовсім про інше, та й час не той — війна, і ніхто не має ні найменшого уявлення про те, про що розмовляє й сперечається.

Хоч би й Тася.

«Дивно, — думала вона, — і в школі вчилася, і оцінки добрі приносила, а толком нічого не знаю. Досі не знаю. Як одне дерево від другого відрізнити — не знаю. Які птахи водяться в лісах — не знаю. Що таке болото і що таке багно — не знаю. І з німецькою — с'як-так... А як потрібно все це людині, як потрібно! І не просто у війну, тут сама війна навчити зможе, хочеш не хочеш, навчить, а й так. Нічого до ладу ми не знаємо: ні лісів, ні полів, ні трав, ні різблення на хатах, ні птахів, ні звірів, ні комах... А земля ж уся твоя, Росія, Батьківщина, про яку стільки пишних слів і стільки частих розмов, що звикаєш до них і пропускаєш повз вуха. Війна прийшла й пробудила те, про що мало говорили, а коли й говорили, то не тими словами. А були ж Фет, Блок, Єсенін, не кажучи вже про Пушкіна, Лермонтова й Некрасова. І потім — Асеев, Багрицький, Маяковський... І після них... Були й знаходили, знаходять слова... А ми, ті, що живемо після них і з ними, не можемо сосни від ялини відрізнити, синиці від мухоловки, будинку від хати...»

Їхній будинок, де розташувався зараз медсанбат, не був схожий ні на хату, ні на звичайний будинок, ні на сарай, ні на те, що звикли називати словом «гуртожиток». Будинок не просто в лісі, а будинок наче в лісі виріс, наче вріс у цей лісок, наче дерево, виріс. Наче кущ ліщини, виріс. Наче гриб, наче ягоди, наче квіти. Мовби й барак, але ж ні —

не барак. Довгий, рублений, оббитий штахетами. Кожна штахетинка пофарбована в голубий та білий колір. Вікна голубі, стіни різні. Ганок з одного боку й ганок з другого боку. І той і другий ганок теж на два кольори: біла барва йде поряд з голубою, голуба з білою. На вікнах наличники, а над ганком — орел, вирізьблений з дерева. Сходинки й підлога — рудувато-брунатні. Труби вкриті білою олійною фарбою. Кожна цеглинка окремо пофарбована. І всередині все так: мовби навіки...

Цей дім збудували німці. Чудово, гарно, міцно, зручно збудували. І дуже акуратно, не зламавши довкола жодного дерева, не зачепивши жодного кущика. Так само акуратно, як зруйнували й спалили всі села в окрузі, так само акуратно, як знищили всіх старших сорока п'яти, молодших п'ятнадцяти й нездатних до праці, так само акуратно, як вивезли до Німеччини всіх працездатних...

Тепер цей будинок, єдиний не зруйнований, був нашим медсанбатом. І в ньому лежала Тася разом... Не просто разом з чотирма сусідками, а й зі своїм (своїм!) сином. Дивно це було, незвично й радісно — син! Безпорадний, червоний, з синіми плямами на лівій щоці — син! Крикливий, неспокійний, він здригався від доторку — син!

— Тепер тебе вже відчислять з армії, — казали їй сусідки.

Та їй було байдуже: адже є він — син!

— Додому поїдеш, додому, — казали їй.

А їй було байдуже, що не мала домівки: бо ж є він — син!

— У Москві зараз, мабуть, гарно! Не те що в сорок першому! Щаслива — через тиждень, диви, і в Москві будеш! — казали їй.

А їй це однаково, куди вона поїде: хоч до Москви, хоч куди! Аби з ним — із сином!

«Тасько, чого ти мовчала, дурненька наша? А ми все одно дізнались і поздоровляємо тебе з сином... Усі дівчата тебе поздоровляють!»

Це — записка від Віки.

«Захоплений Вами і пишаюсь, хоч трохи й лаю... Дізнався, що Ви народили сина. Радий, і від старого солдатського серця поздоровляю! Ще один мужчина на світі — це добре! Аби тільки він не побачив ніколи того, що побачили й пережили ми (я маю на увазі й Вас, і себе, і всіх нас), нехай росте й набирається сили. Надсилаю Вам і нащадкові скромний подарунок... Пробачте...»

Це привіз посильний від генерала Кучина.

І ще одна записка, над якою Тася довго думала — від кого ж:

«Поздоровляю! Хай живе фронтовий нащадок! Ура! Ваш Д. М. С.»

Нарешті збагнула з ініціалів — полковник зі штабу армії, де вона одержувала орден.

Добре, коли й на війні люди думають одне про одного...

...Німці бомбили ліс так, наче він був найважливішим воєнним об'єктом. П'ять заходів зробили на ліс вісім «хейнкелів» і п'ять разів скидали бомби.

Тасю несли до машини на носилках дві дівчини — саніструктори, і вона, корчачись від болю, зціпивши зуби, шептала:

— Де він? Ну, заради бога, скажіть, де?

Дівчата не звертали уваги, несли її далі.

— Де, скажіть, де він? Він...

Вона не могла зараз ніяк згадати потрібне слово. Знала, про що, про кого просить, а слова не могла згадати. Як знайти його? Вони ж мусять зрозуміти, хто їй потрібен!

І раптом, коли дівчата вже підносили її до санітарної машини, Тася пригадала:

— Сина! Сина зараз же дайте сюди! Негайно! Дайте ж, кажу вам, сина! — вимагала Тася, мовби радіючи з того, що згадала потрібне слово. — Я нікуди не поїду, чуєте?

— Але ж він... Ви розумієте... — сказала захекана дівчина, коли носилки з Тасею поставили на сніг. — Вам пощастило! Ви живі!

— Вам не можна хвилюватись! Ви поранені! Не можна! — суворо сказала друга, теж насилу звівши дух. — І потім... ви ж бачили — наліт... Дитинка ваша... Ми зараз відправимо вас у тил!

— Все одно дайте! Якого завгодно дайте! — вимагала Тася. — Нікуди не поїду! Умру, а не поїду, якщо не дасте... Дівчата Perezирнулись.

— Що робити? — спитала одна.

— Я збігаю, — сказала друга.

Через кілька хвилин вона принесла щось у простирадлі, поклала це мертве, загорнуте на носилки біля пораненої.

— Тепер кладіть у машину, — сказала Тася, припадаючи до маленького, ще ледь теплого згорточка. — Везіть хоч у тил, хоч куди завгодно! І — спасибі вам, дівчатка!

...Увечері в штабі одної з мотомехдивізій через перекладача допитували пілота збитого німецького бомбардувальника ХЕ-111.

— Ви знали, що саме ви бомбили? — запитував полоненого капітан.

— Абер найн, ман хат унс айнфах квадрат гегебен¹.

— А те, що в цьому квадраті немає ніяких військових об'єктів, крім госпіталю, ви знали? Хрести, червоні хрести на даху бачили?

— Абер найн².

— Що ж ви тоді, зрештою, бачили? Ви ж не сліпий. Не хлопчик! Нашивки обер-лейтенанта носите! Відповідайте...

— Іх вусте віркліх, вусте, мір вурде гезагт, дас ін дізем квадрат, дас хайст ім вальде, дас дойче командо лаг. Унзере трупен хатен ес гебаут. Унд дас зіх хір дер русіше штаб бефінден золь³.

— Старанність — річ добра, — сказав капітан. — А тупість... Можете не перекладати. Виведіть полоненого!

13

В домі вже звикли, що Олексій Архипович виїздить рано. І встає, й снідає нашвидку, й виходить з дому — все рано. Коло сьомої його вже немає. Він намагається нікого не тривожити, але все одно дружина щоранку встає разом з ним, і теща починає тинятись по коридору, тільки діти сплять. «Тихше, тихше!» — шепочуть усі одне одному, думаючи про дітей, але оцим «тихше» саме й будять Вовку. Він теж ранній птах і прокидається до того, як батько піде на роботу. Він не так, як його сестра, старша сестра Марина, котру все одно треба будити півгодини, без кінця нагадувати, що їй треба в інститут, що вона запізниться... Вона й справді встає в останню хвилину, завжди запізнюється, але потім виявляється, що не запізнюється. Якось встигає, хоч і їхати їй на другий кінець міста.

Сьогодні Олексій Архипович крутився в ліжку і встав ще раніше як завжди. Хоч і старався тихше, а все одно почув:

— Ти що? — Дружина насилу могла розібрати на годиннику, котра ж година. — Шостої ще нема, Альшо...

¹ Не знав, нам просто дали квадрат (нім.).

² Не бачив (нім.).

³ Я справді знав. Знав, мені сказали, що в цьому квадраті, тобто в лісі, був штаб німецького командування, побудований нашими військами. І що тепер тут має бути штаб росіян (нім.).

— Спи, спи, я так...

Все одно вона встала й, накинувши халат, прийшла вслід за ним на кухню. Олексій Архипович знав, що буде саме так, більше того, зрадів, як це бувало завжди, що дружина дбає про нього, але все-таки сказав:

— Навіщо ти, Люсеня? Та я й сам...

— Хвилюєшся? — спитала дружина.

— «Хвилююсь» — не те слово, просто... Як би це тобі сказати: нове місце. І, звісно, погано спалось...

Він приїхав до хірургічної клініки, як йому здавалося, раніше за всіх. У роздягальні не було ще гардеробниць. Не було у віконці біля входу й чергової, котра, звичайно, як він помітив, стримувала відвідувачів. Не було нікого в коридорі першого поверху та й коло ліфта нікого не було. Він, дивно, по-хлопчачому озираючись на безлюддя, натиснув кнопку ліфта, просто так — про всяк випадок. Який там ліфт у таку пору!

Але ліфт працював, і кабіна спустилася вниз.

Олексій Архипович натиснув кнопку п'ятого поверху.

На п'ятому поверсі було порожньо, Олексій Архипович ішов довгим коридором і часом поглядав туди й сюди, на таблички на дверях. Проте він знав, що його кабінет у протилежному кінці. Він лише один раз був тут, але все пам'ятав. Військова звичка, стара, давня, а живе й досі: Олексій Архипович запам'ятовує все, як казали тоді, візуально, з першого разу...

Він відчинив квартиру в своєму кабінеті, надів халат і натяг білу шапочку на голову, викурив чомусь дві сигарети підряд і аж потім ще раз оглянув кабінет. «Шафу треба було б замінити! — подумав він між іншим. — Якась старомодна. А столик все-таки малий. На ньому й не покладеш нічого». Він хоча й звик до педантичної акуратності, але стіл є стіл. На ньому треба й папери порозкладати, й історію хвороби, й руки... Куди їх дінеш, оці величезні довгі руки, що ними він не тільки робить операції, а яким і відпочивати треба. І на місці колишньої своєї роботи — в науково-дослідному інституті — й дома він звик до того, щоб, скінчивши діло, сісти до столу й спокійно покласти на цього руки. В інституті письмовий стіл у нього був великий, темний, з якогось домашнього німецького гарнітура, з масивними левоподібними ніжками. І цей стіл, пошарпаний, з плямами від клею та від ліків, пропалений у багатьох місцях цигарками, так і не покритий вдруге лаком, хоча про це не раз ішла мова, був дорогий для Олексія Архиповича,

і зараз тут, на новому місці роботи, він його вдячно згадував. І дома він мав такого самого великого стола. Не зовсім такого, але теж чималого, і він витримав усі випробування часу й навіть переміг його дружину. Люся після кожного ремонту (дружині здавалося, що вони роблять ремонт у квартирі аж надто рідко, йому ж, навпаки,— що надто часто. Але все ж таки вона говорила правду, очевидно, з позицій здорового розуму, ремонт через п'ять-шість років — це не часто) купувала нові меблі з страшними труднощами, і щоразу замірялась на його стіл — звісно, старомодний, на його книжкову шафу — звичайно, теж старомодну, на його фотографії на стінах. А що тут таке вже й несучасне на цих фотографіях? Він, Льошка Дементьев, у той час — безглузда фізіономія, речовий мішок за плечима, гвинтівка, якимось дивно, не по-військовому затиснута в руках. Та й знову ж він, але в сорок четвертому: якась дурна шапка на голові, та й усмішка дурнувата, медалі — рядком, наче бляхи, і вона поряд, Люся, без медалей і без орденів, які в неї, звісна річ, були, в розхристаній гімнастерці й — головне — з напрочуд серйозним обличчям. Ну що ж, сталося тоді так, що вони разом знялися в такому кумедному вигляді. І все ж таки... Дарма, видно, він погодився з Люсею й сховав після ремонту ці фото. Ну, гаразд, бог з ними, з тими фотографіями, але навіщо ж ховати в шухляди стбла справді-таки речі унікальні, що їх він привозив із закордонних відряджень? Півний кухоль, наприклад, зроблений непитущими шведами. Чи індійська головоломка з чотирма головами кобр, вирізьблена з одного шматка дерева. Чи непальський будда, в непристойному, правда, вигляді, якого йому вручив король Непалу — дай боже пам'яті, щоб назвати його ім'я! — Махендра Бір Бікрам Шах Дева...

Олексій Архипович машинально закурив ще одну, третю, сигарету й тільки після цього прислухався. Ні, тихо в коридорі, та й взагалі в клініці — тихо. Підійшов до вікна: сніг сипав разом з дощем, ворони каркали на деревах, там, унизу, проходили якісь немолоді жінки з відрами й пробірками, з паперами в руках і кошками. Хтось працював, а хтось повертався з нічного чергування.

Він глянув на годинник: за дві хвилини восьма.

Йому стало соромно від того, про що він тільки-но думав на самоті. Він згадав Вовку: «Ти що, тату, на нову роботу йдеш?» Згадав Люсю: «Ні пуху ні пера тобі! Ну!..» Згадав сонну Маринку, яка й досі лишилась для нього Маринкою, хоча їй скоро двадцять. І навіть тещу... Хоч вона й не вель-

ми розуміє, чому він сьогодні майже не спав і так рано встав...

Двадцять років доброго й поганого, трудного й радісного, і все це — життя, без якого не було б нічого зараз, без якого нічого не може бути й завтра. А він згадав стіл, шафу, якісь дрібнички! Ні, тут, звичайно, стіл треба замінити й шафу теж. А вдома... Та хіба це головне...

Він вийшов у коридор. Після ремонту хворих ще не приймали. Тому й медперсонал у клініці був не весь, приходили тільки ті, кому було конче потрібно, і він сьогодні не міг не прийти. Аякже, перший день... Він поклав собі оглянути палати й операційні, тим паче, що й час є, і ніхто не заважає.

Десь там хтось коло чогось порався. Олексій Архипович добре чув шурхіт, рипіння, як буває, коли миють вікна, протираючи їх газетами. Він зазирнув лише в дві-три палати, але шурхіт повторився, і він пішов на звук.

Палата. Ще одна палата. Розчинене вікно й жінка, немолода, повна, в засмальцьованому халаті, на підвіконні.

— Ви ж простудитесь, навіщо ви так? — сказав Олексій Архипович. — І чому ви так рано тут?

— Чому рано? — обернулась вона. — І — чимось вразила Олексія Архиповича... — Просто вікна мию. Через три дні...

Він не повірив своєму здогадові, але зважився:

— Тася?!!

Вона важко зіскочила з підвіконня, витерла руки об халат, подивилась на нього — й нічого не зрозуміла:

— Звідки ви знаєте? Хіба я щось не так...

— Тасю! Це ж я, Альоша! Невже ти... — майже закричав Олексій Архипович. — Забула, не пам'ятаєш?

Вона впізнати його не могла. Можє, тільки щось трохи знайоме. Але Олексій... То було зовсім інше, нічим не зв'язане з цією людиною в білому халаті, в білій шапочці.

— Я — Олексій Архипович, Льошка, Альоша Дементьев, невже не пригадуєш? — спитав він, дивлячись прямо їй в обличчя. — Це ж ти, Тасю?

Вони зустрілись дома в Олексія Архиповича. Спочатку все було церемонно, як на дипломатичному прийомі. І хоч Вовка раз по раз бігав від столу кудись до сусідньої кімнати, і хоч Маринку через кожні п'ять-десять хвилин ви-

кликали до телефону, вечеря зберігала статечність офіційної зустрічі.

— А все-таки далеко ви забралися, Людмила Петрівно,— казала Тася.

— Ну, що ви,— всміхалась Люся.— Хіба Зюзіно — це далеко! І метро поруч, і автобусом можна їхати. Скоро й троллейбус, здається, буде...

Сам Олексій Архипович почував себе чомусь незручно, метушився, старався догодити за столом то Тасі й Марині, то Люсі, то — навпаки! — явно не догодив Вовці, сказавши їйому, що той погано їсть, вовтузиться і взагалі...

Вовку вклали спати, Марина пішла в кіно на останній сеанс, а ті, що лишилися, налили по повній чарці.

— Я хочу випити,— сказав Олексій Архипович,— за Люсю, тобто за мою дружину, Людмилу Петрівну, і за тебе, Тасю, подругу дитинства, і за всіх жінок, що пройшли війну!

Всі цокнулись. Тася сказала: «Уклінно дякую»,— і всі випили. Спогади знайшлись у всіх, і теми для спільних розмов.

— У мене Андрійко теж до Бауманського вступив, по конкурсу добре пройшов,— казала Тася.— От коли б нам якось усім зустрітись, я Андрійка свого з вашою Мариночкою познайомила б. Однолітки вони, цікаво! От ви, Олексію Архиповичу, знаєте, як...

Олексій Архипович:

— Тасю! Знову ти зі мною на «ви»?

— Та що ви! Це я просто так, випадково...

Потім наче згадала:

— Мій Андрійко вірші любить. І наука в нього йде, і вірші...

— То ти... Отже, на тебе схожий син, коли так полюбляє вірші! — зауважив Олексій Архипович.

— Мабуть. А чи не можете ви підказати,— мовила далі Тася.— Ми з Андрійком читали якийсь поета такого Бориса Ручйова. «Любава» звалась. А потім ще шукали щонебудь його ж, та не знайшли. Я всі лотки обігала, й Андрійко теж — нічого не знайшли. Чи не пособите, Олексію Архиповичу? Може, вам легше дістати?

— Постараюсь, Тасю,— пообіцяв він.— То Борис Ручйов, кажеш? Постараюсь! Не забуду!

І знов починалися спогади. Мабуть, така вже вдача в росіянина: вип'є він чарчину-другу, то без спогадів не обійдеться. А коли фронтовики зустрілись, то — вже без

фронтових спогадів не можуть. Тася згадувала щось своє, і Люся згадувала... І Олексій Архипович, всупереч здоровому глуздові, перепиняв жінок, встрявав у розмову й довго, аж надто докладно переказував якісь свої бойові епізоди.

Здається, дружина його, Люся, перебила всю цю розмову, сказавши:

— Ну, а тепер ми посуд зберемо! Накривати пора для гарячого.

— А взагалі я щаслива! — несподівано сказала Тася. — Йй-право, щаслива! Війну пройшла — жива зосталась. Сина взяла з дитячого будинку, маленького такого, півтора годочка, виростила і вже наче в люди вивела! Та й сама! Хоч і повернуло на п'ятий десяток, здорова, пенсію одержую! А тут, розумієте, до двадцятиріччя Перемоги ще й орден вручили мені, за сорок перший, уже третій, виходить, і медаль «Партизанові Вітчизняної війни». Полковник у військкоматі вручав, та важно так, мов якомусь генералу...

— Іще медаль буде, — сказав Олексій Архипович, — «На честь двадцятиріччя Перемоги»...

— Отож я й кажу: щаслива я, — potwierдила Тася. — А що, хіба не так?

Він провадив її пізно. Хотів був викликати таксі, та вона відмовилась. Хотів довести на автобусі до метро — теж відмовилась.

Олексій Архипович провів Тасю до ліфта. Натиснув кнопку:

— Ну, хоч так...

— Спасибі вам, Олексію Архиповичу! — сказала вона. — Дуже добре все у вас було.

— Знов ти зі мною на «ви»?

— Та ви не сердьтесь, — сказала вона. — Людмилі Петрівні ще раз спасибі! І діток поцілуйте. Хороші вони у в... у тебе...

Саме прийшов ліфт, і Олексій Архипович відчинив дверцята:

— Ну, спасибі тобі, Тасю! За те, що прийшла, спасибі! А завтра побачимося в клініці...

Вона ввійшла в кабінку ліфта, але придержала рукою двері:

— От, Олексію Архиповичу, ви все: на «ви», на «ти»! А я ж, Альошо, коли чесно сказати, найдужче й любила тебе все життя... Отак!.. Ну, прощай! До завтра!

І вона зачинила двері.

І кабінка пішла вниз.

ВІРИТИ Й ПАМ'ЯТАТИ

Минулої зими я одержав телеграму від Миколи Івановича, давнього фронтowego товариша. Телеграма, на перший погляд, була напівжартівлива, напівсерйозна: «Приїжджай погостювати, відпочити. Бери більше паперу, чорнила. Розповім одну історію. Про жінку та її сина. І не тільки про них. Не пожалкуеш! Жду! М и к о л а».

Товариш мій учителював у невеличкій сільській школі, що була за сто кілометрів від обласного російського міста.

Недовго думавши, я зібрався й поїхав... І не пожалкував. Принаймні я недавно їздив туди знову. Те, що я побачив там і про що дізнався, й стало цією невеличкою повістю.

1

Після уроків Тимко затримався в школі. Він годував риб і птахів, чистив клітки, міняв воду в великому акваріумі. Риби там тепер були щонайпростіші, з сусіднього ставу. А колись, кажуть, водились тут цікаві — хвостаті, схожі на породистих півнів. Але хлопці якось пустили в акваріум двох маленьких усачів. У ставку спіймали їх чи в річці. То усачі оті за одну ніч пожерли всіх гарних рибок. Усачів за це віддали шкільному котові, а хороших нових рибок так і не дістали.

— Самі винуваті,— сказав директор.— Ви ще акулу туди вкинули б...

В Єльницях був і ставок, і міленька річка. За тепла там чимало людей ловили рибу.

І рибу називали в цих краях чомусь по-своєму. Карасів звичайнісіньких звали пегашками, плотву — блестунами, окунців — красноперами, а сомів — усачами.

Мати, правда, не погоджувалась.

— Яка там зараз риба! — казала вона.— От до війни була риба... Гарна риба!

До війни. Мати завжди чомусь говорила ці слова — «до війни». І так само часто — «у війну». Виходило так, що до війни й у війну щось було справжнє...

Тимко якось навіть не витримав і спитав:

— А чого це ти все про війну згадуєш?

— Вона через душу, Тимку, пройшла,— сказала мати.— Тому й не забути нам її, ніколи не забути. Не дай бог тобі, Тимку, таке пережити — війну!

Сам Тимко рибалити не дуже полюбляв. Та якось пішов-таки на річку з вудками. Заради матері. Прикро йому стало. У всіх родинях, де є батьки, часто їдять юшку з свіжої риби. А в них — нема.

«Чим я гірший за інших?» — подумав Тимко й пішов рибалити. І наловив. Більше десятка. Мати була рада. Навіть трохи збентежилась.

— Славну юшку зваримо,— сказала вона.— Як при нашому другому таткові.

Це Тимко й сам розумів. Батько любив рибалити. Може, тому Тимко й подався по рибу. Та ще й тому, що мати надто вже багато думає та все щось згадує. То про «до війни». То про першого татка. То про «у війну». То про другого татка. Словом, пішов Тимко заради матері ловити рибу. Тільки нічого про це не говорив.

Марія Матвіївна хвалила юшку.

— А казала, наче риби в нас уже немає, як колись було,— мовив Тимко.

— Мені так усе здається, що раніше було краще,— сказала мати.— Не гнівайся, Тимку...

А юшка й справді вийшла тоді добра.

Ось як прийде літо, Тимко знову наловить матері риби! Щоб не думала, нібито колись було краще...

Тимко налив у акваріум відро свіжої води й заходився поратися коло жаб. Вичистив банку, де копошились витрішкуваті, накладав їм корму.

Ще треба було зробити найскладніше — відсадити трьох жаб в окрему посудину. Це — для старшокласників. У них зоологія сьогодні, то вони жаб ріжуть. Для дослідів. Кажуть, на цих уроках дівчата завжди верещать. Дивно! Старші, а бояться!

Коли Тимко з усім упорався, в школі вже почалось навчання другої зміни. В коридорі було порожньо. За дверима класів чулися голоси викладачів.

Ось по класу ходить Архімед і повільно, в такт ході щось розказує про рівномірний рух.

Архімед — це Микола Іванович, великий вусатий добрий чоловік, його люблять усі діти. І називають вони його Архімедом люблячи. Кажуть, він був на війні й нагород має багато. Тільки Архімед чомусь не носить своїх нагород.

Тимко питав у матері, чому не носить.

— Скромність, Тимку,— відповіла мати.— Він же в нас делікатний, Микола Іванович... І нервовий...

Микола Іванович і справді неспокійний. Він ніколи нічого не пояснює сидячи — ходить між партами, трохи похитуючись, заклавши руки за спину, й розповідає, наче диктує.

І урок Архімед питає також стоячи й похитуючись, і стри-чає кожну фразу словами: «так» чи «не так».

У старших класах Микола Іванович викладає фізику, а в молодших — працю. Та молодші все одно зуть його Архімедом. І Тимко раніш так називав.

Але Тимко якось попався. Вийшов із школи та й каже:

— Мені Архімед завтра напевне трійку вліпить...

— А що? І вліплю! Тільки буде тобі соромно. З такою мамою, як у тебе, не трійки, а п'ятірки треба мати.

Виявилось, що Микола Іванович був тут. І все він чув.

Таки соромно стало Тимкові. І перед ним, і перед матір'ю, що її Микола Іванович згадав.

А Микола Іванович поряд з Тимком іде й питає:

— А чи ти знаєш, хто такий Архімед? Ким була ця людина? Що корисного зробила?

— Не знаю,— признався Тимко.

Насправді він не знав навіть, що Архімед — це людина.

— Тоді послухай,— запропонував Микола Іванович.

І все про мудрого древнього грека йому розповів.

— От бачиш, не так уже й погано бути Архімедом! — закінчив Микола Іванович.— Добре було б і нам з тобою стільки для людей зробити. Чи не так?

— Так, було б добре,— погодився Тимко.

Відтоді він уже не називав Миколу Івановича Архімедом.

І не тому, що Микола Іванович менше за Архімеда корисного для людей зробив. Може, навпаки, більше. І матері він допомагав. І на війні воював. І дітей учив.

А тому, що Архімед, як виявилось, древнім був. А Микола Іванович — який же він древній? Він зовсім навіть не старий.

«Чарівна проза Лермонтова була в російській літературі чудовим...» — лунає з сусіднього класу співучий голос Валерії Анатоліївни, яку старші хлопці й дівчата так і зуть: «Наша чарівна».

Тимко всміхається: викладачка літератури дуже полюбляє красиві слова. Вона й після уроків розмовляє, як співає: «найніжніша», «чарівна», «незрівнянно прекрасна...».

Років зо два тому Валерію Анатоліївну врочисто проводжали на пенсію. Радгосп подарував їй радіоприймача. Вечір був, на якому говорили різні хороші слова, й стара вчителька розплакалась:

— Якби Віронька моя тут була... Ріднесенька моя...

Тимко не знав, хто це — Віронька. Спитав у матері.

— Усім горе війна принесла,— мовила мати.— От і у Валерії Анатоліївни донечка в час війни пропала. Єдина донечка...

Під кінець Валерія Анатоліївна сказала, що вона найнижніше вдячна всім за дуже люб'язну увагу до неї й допомагатиме на перших порах новому викладачеві російської мови й літератури, якого обіцяли прислати з області.

Та новий викладач ні тоді, ні потім так і не приїхав, і Валерія Анатоліївна вела й далі уроки. Як і раніше, приходила вона щодня до школи, викладала, й ніхто вже не згадував, що «нашу чарівну» проводжали «на заслужений відпочинок».

А тут поряд зняли гамір п'ятикласники. В них, напевне, математика. П'ятий клас вважають чомусь найтруднішим у школі. Так кажуть учителі. А Олена Сергіївна й зовсім надію втратила: діти її не слухають, грубіянять, на всі пояснення відповідають одне: «Не розуміємо!»

Ось і зараз із того класу чути: «Незрозуміло! Нічого не розуміємо!» А голосу вчительки й зовсім не чути.

Тимкові жаль Валерію Анатоліївну, якщо в неї донька пропала на війні. І Олену Сергіївну жаль, мабуть, ще більше. Вона молода, тільки перший рік у школі. Тому діти її й не слухають.

Він вийшов з коридора до вішалки. Надів пальто, що мама торік перешила з батькового, схопив шапку й вибіг на ганок.

На вулиці гарно. Й не скажеш, що січень. Сонечко світило прямо в широке Тимкове обличчя. Він зажмурився. Капало із стріх. Попід стінами стояли калюжі, й тільки під ногами лежав неглибокий, мокруватий, притоптаний сніжок.

Справжньої зими цього року ще й не було. На Жовтневі свята трохи похолодало, а потім знов пішли дощі. Трава на галявинах стала оживати, як весною. В грудні дітлахи навіть весняні проліски збирали. А бузок укrywся бростю.

— Хоч би не загинув наш бузок,— казала Тимкові Марія Матвіївна.— Приб'є морозом брость — і кінець! Як у сорок першому!

Бузок і справді може загинути. Мама знає. Вона вчилася в області на агрономічних курсах.

Чалапаючи здоровенними валянками по мокрих сходинках ганку, Тимка попрямував до хвіртки.

«Знову валяшки намочу»,— подумав він.

Коло хвіртки Тимка зустрівла Настя — шестилітня онука шкільної сторожихи.

— А діти казали, що твоя мама листа закордонного одержала,— сказала вона, дивлячись на Тимка з-під хустини, насунутої на самі очі.

— То й що? — спитав Тимко.

«Теж мені новина! Диво яке! — подумав він.— Мамі звідусіль пишуть. Хіба дарма її парники й теплиці найкращі в радгоспі! І орден їй дали в Москві. І на Пленум у Кремль їздила. А як закордонні делегації приїздять, то мама завжди з ними. Подумаєш, лист!»

— А я нічого! — відповіла Настя.— Просто люди казали, що якийсь дуже цікавий лист і начебто мама твоя плакала...

2

«...В партії з 1941 року. Стягнень не мала. У Вітчизняній війні участі не брала. За кордоном не була. Родичів за кордоном не маю. Маю нагороди — медаль «За доблесний труд у Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» та орден Леніна. Вдова...»

З автобіографії Марії Матвіївни Февральової

3

Школа стояла на горі. Додому треба було бігти через яр, що ділив село на дві половини: головну й заярну. Якщо йти швидко, то хвилини за двадцять добіжиш. Але сьогодні Тимкові поспішати нікуди. Мати на роботі, повернеться пізно, він ще й з хлопцями погуляє, й уроки встигне вивчити.

Тимко пішов униз по стежці. Тут було тихо. Сніг причайвся на закрайках яру. Крони ялин та голі гілки осик були вкриті снігом, ніби настала вже справжня зима. І тільки на дні яру жебонів струмочок, що так і не встиг замерзнути, і він нагадував, що зараз іще не зима.

Стежка звивалась понад струмком. Можна ступати просто по ній: якраз і вийдеш до ставка. В ньому вже давно замерзла вода, і струмочок, упадаючи в ставок, замовкає.

Тимко знає: лід іще тонкий, хлопцям і досі не дозволяють кататись на коньках. І все це після того, як Льошка Махотін минулого року провалився по шию.

До ставка Тимко не пішов. Біля кривобокої берізки, що була, мабуть, єдина на весь яр, він стрибонув через струмок і став виходити по схилу.

«Цікаво, що за лист? — він згадав Настині слова. — А може, хтось там за кордоном випередив маму по врожаю, от і написав. А вона й засумувала. Та тільки це не схоже на маму. Не така вона, щоб за це гніватись. Навпаки, вона завжди радіє, коли в газетах прочитає щось добре про закордон або почує по радію. І ніколи вона не плаче. Не маленька ж... Та дарма! Ввечері поспитаю...»

Попід кущами молодого сизого ялівцю стрибали дві синиці. Голови й черевця у них білуваті, а на крилах — білясті поперечні смужки.

Раптом птахи шугонули на вершечок ялівцю, й за якусь мить ще вище і — в повітря. Трошки повисіли, мовби невеличкі вертольотики, й — стрімголов униз, на те ж саме місце.

«Дурненькі, — подумав Тимко. — Чого ж боятися?»

Він дивився на дерева, такі незвичайні в цю пору мінливої зими, вони аж припишкли, їй дожидаючи, дивився на безлисті кущики, які безладно стирчали із засніжених, трюхи вже підталих пагорбів, і згадував, як він колись боявся справжнього лісу. Чи то лякала почута в дитинстві казка, чи слова матері про німців у лісі в роки війни, але варто було Тимкові почути про ліс, як він шулився, насторожувався й боязко запитував: «А це який ліс, дрімучий?» Навіть коли по радію слухав передачі для дітей, де розповідалося про ліс, боявся. А якось, коли пішли вони з татком до клубу «мульти-пульти» дивитись, Тимко навіть розплакався, як тільки побачив звірів у лісі. «Це — дрімучий ліс, не хочу дивитись!» — плакав він. Довелось батькові одвести Тимка додому. «Ну, а як бути з піснями? — жартував батько. — От сума є така — «Росла собі ялиночка...» — «А в якому лісі, в дрімучому?» — крізь сльози поцікавився Тимко. «Так, погані наші справи, брат!» — серйозно сказав батько. І мама сміялася вдома. «Я, — каже, — у війну до партизанів у ліс ходила й не боялась».

Правда, все це було дуже давно. Років із шість тому, коли ще був живий татко. Другий татко. Зараз Тимкові й самому смішно згадувати. І чому він боявся саме дрімучого лісу, ніхто не знав. І поблизу такого немає. А він боявся.

Струсивши на Тимка сніг, перестрибнула з дерева на дерево велика, з зеленавим вилиском у пір'ї сорока. Потім вона мов завмерла на іржавій осиці й довго дивилась йому вслід округлими чорними очима.

Коли Тимко вийшов на дорогу, на першому ж телеграфному стовпі побачив товстого, набундюченого снігура. Він настовбурчив пір'ячко на голові, випнув груденята й прокричав, неначе проскрипів.

«Снігуриху свою застерігає, а може, й справді співати збирається?» — подумав Тимко й підкинув свою шапку.

Снігур шугонув зі стовпа. Але не встиг Тимко підняти шапку, що впала в сніг, як снігур знову сидів на стовпі, на одну поперечку нижче. Й знову подавав свій голос.

Тимко звернув з дороги й попрямував короткою стежкою через молодий садок до села.

«Як же й кумедно люди прокладають дороги! — думав він. — Як справжню дорогу, то в найнезручнішому місці ведуть, а самі ж потім через поля й городи протоптують стежки. А, буває, й підводи, і машини по цих коротких дорогах пускають! І в місті так...»

У місті Тимко був двічі з матір'ю й помітив: розпланують сквер, доріжки прокладуть, навіть їх асфальтом чи битою цеглою вкриють, а потім топчуть інші. Коротші та зручніші. А нема того, щоб зразу й прокласти!

Якось він про це навіть самому Нілові Васильовичу сказав.

— Може, й твоя правда, — погодився Нил Васильович. — Спостережливий!

Тимко підійшов до крайнього будинку. Біля крамниці стояли жінки. Вони про щось перешіптувались, позираючи на Тимка. Але він не звертав на них уваги.

Серед вулиці стояла новенька «Волга» з розчиненими дверцятами. Круг неї стрибав молодий шофер у модному кашкеті, без пальта, в синьому светрі з оленями. Він, сердитий, то відчиняв, то зачиняв дверцята машини й незлестиво лаявся.

Коли Тимко спинився біля машини, шофер наче зрадив.

— Подумай тільки! — розводячи руками й явно звертаючись до Тимка, сказав він. — Отаке красотище зробили, а дверцята нікудишні. Космос, розумієш, кібернетика всяка, а дверного замка не можемо! Куди ж це годиться?

— Їх треба тихо, — порадив Тимко. — Я в місті бачив. Там таксисти кажуть: спокійно треба, помаленьку зачиняти...

Шофер уже сів за кермо й хотів був зачинити востанне дверцята, але глянув на Тимка й поцікавився:

— Ти що, Матвіївни синок? Це вам лист від батенька з-за кордону прийшов?

Тимко отетерів.

— Не знаю,— непевно відповів хлопець.

— А я чув,— потвердив шофер.— Базікають жінки, ніби так. Ну, бувай здоров! Тобі добре, брат! Малий ще! Ніяких турбот.

Він рвонув «Волгу» й помчав сільською вулицею до мосту.

Тимко подивився вслід машині, постояв ще трошки й вирішив таки піти до матері й дізнатися про лист.

А сам собі подумав: «І цей каже про лист. Шофер, а шофери все знають».

Задвірками подався до теплиць. Дороги тут не було, довелось пробиратися по засніженій цілині. Добре, що хоч сніг неглибокий.

Потрапивши в першу теплицю, Тимко опинився в світі літнього зела, яскравого світла й теплих пахошів землі. Тут буйно росли цибуля, кріп, зелена петрушка. Прив'язане до білих тичок гудиння тяглось до світла, ледь помітні в чорноземі, видніли паростки розсади помідорів. Мине кілька тижнів, і розсаду перенесуть у парники, щоб вона росла проти справжнього весняного сонця.

А огірки в теплицях бувають ще раніше: вже на початку березня мати завжди приносить Тимкові перший свіжий огірочок.

— Твоє улюблене, Тимку,— каже вона.— І татко твій полюбляв. З сіллю — дуже смачно!

І дарма, що цей огірочок буває трохи водяний, укритий колючими бородавками, все одно — він найсмачніший. Перший!

Тимко обійшов п'ять теплиць, навіть до тієї зазирнув, де печериці весь рік вирощують, але матері так і не знайшов.

— Вона, певно, в конторі. Ще вранці туди пішла,— пояснила Тимкові тітка Мотрона.— Горе, та й годі, з цим добрим. Наче з горла з чужого вириваємо. Мов для себе. А тля й усяка повзуча мерзота не жде. Миттю всі теплиці заселяє... А може, твоя мама до Ніла Васильовича подалась? І таке може бути...

— В райком?

— А чого ж? І в райком...

Тимко поспішив додому.

«Пізно,— вирішив він.— Дров треба нарубати та ще й уроки зробити. Погуляти вже й не доведеться. А про лист дізнаюся ввечері. І чому всі кажуть, що від тата ніби він? Хіба так буває?»

Назад додому Тимко йшов найкоротшим шляхом. За стінами довгого, недавно збудованого цегляного корівника стиха мукали корови. Відчувши приємний запах теплого молока, Тимко згадав, що нічого зранку не їв. На великій перерві з Сашею Водяніним пробалакав, а після уроків порався в живому куточку.

Біля криниці сидів на снігу сусідський хлопчик Вовка, так тепло напужений, ніби на вулиці був лютий мороз. Вовка хапав голою лівою рукою сніг і пхав його собі в рот.

Тимко мовчки подивився на Вовку й сказав зовсім як дорослий:

— Тобі добре, брат! І татко в тебе є, і малий ти ще! Ніяких турбот!

4

«...А тому наказую: видати Февральовій М. М., як удові, що втратила двох чоловіків у боротьбі за Радянську владу, матері-одиначці, яка має сина в армії та ще малолітнього при собі, і зважаючи на її заслуги в труді,— п'ять стандартних колод для ремонту хати й доручити цей ремонт безплатно будівельній бригаді радгоспу».

З наказу директора радгоспу

5

У кожної дитини в радгоспі був батько. У кожного хлопця, у кожної дівчини — батько. Один. А от у Тимка було зразу два, тільки обидва — неживі. Їхні фотографії висіли дома на чільному місці. Праворуч — перший батько. Ліворуч — другий. Це мати їх так називала. «Ось наш перший батько добре вчився, круглим відмінником був». Або: «А пригадуєш, що тобі наш другий тато казав?»

І змалку Тимко звик ось так говорити: «перший батько», «другий батько».

Правда, хлопці спробували якось посперечатися з Тимком:

— Не буває двох батьків зразу! Перший не твій зовсім! Просто він чоловіком твоєї мами був...

— Ні! Він теж мій! — не згоджувався Тимко.

Тимко був щиро в цьому переконаний.

Першого батька Тимко ніколи не бачив живим, але знав його добре, неначе жив з ним разом. А насправді разом з ним жив Петя, старший Тимків брат. Цілий рік жив, як каже мати. Але зараз Петя вже великий, дорослий. Цього року йому двадцять літ мине. Як-не-як, в армії служити. А служить Петя за тридев'ять земель, на Півночі, в місті з дуже трудною назвою — Сиктивкар.

Тимко знає, що в місті Сиктивкарі бувають ночі зовсім-зовсім світлі, як удень. Вони білими зуться. Та ще там є вулиці, де тротуари не кам'яні, як у їхньому обласному місті, а дерев'яні. І недалеко від міста Сиктивкара є дві великі річки, в яких водиться велика риба, плавають великі пароплави, а буксири тягнуть плоти з колод завдовжки з кілометр.

Це все Тимкові мати розповідала. Ось тільки як зуться ті річки, Тимко забув. Коли Петя знов приїде додому у відпустку, Тимко неодмінно в нього питає. І тоді вже постаєється не забути. Це ж йому й для географії придасться...

Перший Тимків батько воював у Вітчизняну. Багато років воював і був живий, а в кінці війни його вбили. Це так прикро — загинути в кінці війни. І де поховали його, ніхто не знає. Тому що вбили його в іншій країні, котра зветься Чехословаччина. Це значить, що батько не тільки за нашу країну воював, а й за Чехословаччину.

А другого свого батька Тимко трохи пам'ятає. Який він дома був, пам'ятає, і який на вулиці й на роботі, як розмовляв і як одягався.

Другий Тимків батько був не такий молодий, як перший, а такий, як мама, навіть трохи старший. Це й на фотографії видно, якщо їх порівняти. А коли б його перший батько був живий, то, можливо, він став би таким старим, як другий. І мама каже, що став би.

Поховали другого батька коло Єльниць, на сільському кладовищі. На звичайному російському занедбаному кладовищі. Тимко хоч із зав'язаними очима покаже, де батькова могила.

Там стоїть невеличкий пам'ятник — дерев'яний стовп із червоною зірочкою. Тільки дощі змивають з пам'ятника фарбу. Та й зірочка вигоряє від сонця. Весною вони з мамою знову пофарбують стовпчик і зірочку.

Тимко невиразно пам'ятає, як ховали батька. Тоді хлопця одвели ночувати в сусідній будинок, до тітки Євдокії,

а на кладовище й зовсім не пустили. Але Тимко все бачив у вікно та й музику чув.

А на похороні народу була тьма-тьмуша, навіть з району чимало людей на машинах приїхало. І Нил Васильович був.

А загинув батько саме через машину. Тоді, років шість тому, багато бандитів з тюрем повипускали. Гадали, що вони перевиховались і житимуть, як усі люди. А вони й не перевиховались. І от, було це вночі, бандити зламали двері в гаражі й хотіли вкрасти машину-легковичок. Тоді в радгоспі тільки одна машина й була — «Победа». Коли бандити вже влізли в гараж і стали заводити машину, батько з мамою з контори йшли з партзборів. Батько почув тиркотіння машини в гаражі — й туди. Бандитів усіх трьох спіймали.

Та тільки один устиг батька ножом штрикнути. Прямо в живіт, кажуть. Повезли до лікарні, а він уже мертвий. Тоді завернули машину назад і привезли батька додому — вбитого. А в той день, коли його ховали, батько в клубі лежав. І всі ходили туди прощатись. Усі, крім Тимка й тітки Євдокії. Вона сказала, що не може на мертвих дивитись, і не пішла. І Тимка не пустила. Це їй мати так веліла — не пускати!..

А тепер ось мама одержала закордонного листа — «від татка». Але від якого — Тимко зрозуміти не міг. Від першого чи від другого? Та й мертві ж листів не пишуть. А коли б і писали, то чому це мама так зажурилась? Не зраділа, а зажурилась. Кажуть, плакала. А чому?

6

«...Незважаючи на несприятливі кліматичні умови нинішньої зими, успішно працюють трудівники Єльницького радгоспу.

В числі передових бригада М. М. Февральової».

З районної газети

7

До вечора Тимко встиг і дров нарубати, й картоплі начистити.

Надворі пішов сніг. Стало холодно. За водокачкою повис на небі тьмянний, наче сповитий білою наміткою, місяць і

поринув зразу у сірій хмаристий серпанок. Над селом пролунало заливчате собаче гавкання й стихло десь там за школою.

Тимко підійшов до вікна: поглянути, чи не йде мати.

Коло клубу юрмились хлопці й дівчата, дожидаючи кінокартини. Квитків іще не продавали, і молодь походжала зграйками біля каси, в колі тьмяного світла від лампочки, що висіла при вході до клубу.

Виступили в сутінках освітлені з вікон палісадники з кущами й деревами. Довгі пасма світла розкинулись на притрушеній снігом дорозі. Круг ліхтарів затріпотіли жовті кола, і, здавалося, всі сніжинки поривались до них, принаджувані теплом та світлом. А з хат уже струміли в надвечірне небо запашні дими печей.

Вітру, навіть легенького вітру, сьогодні не було. Тому й вечір заходив тихий та лагідний. Сніжинки висіли в повітрі, чи то спадаючи на землю, чи злітаючи вгору. І тільки по слідах на дорозі можна було зрозуміти, що сніг встеляє-таки село, а значить, і все довкола — ліси, поля й городи.

В таку пору сніг був дуже потрібен. І Тимкова мати про нього мріяла. І сам Тимко знав, що в цю кволу зиму й величкий снігопад — велике щастя.

Погасли вікна в крамниці.

Стара сторожиха, що здалеку була схожа на житній сніп, сіла на лавку побалакати з молоддю про новини.

Тимко вже простягся на лавці з підручником, коли почув кроки на ганку. Це була, звісно, мати.

Ось вона обмела віником з валянок сніг, обтрусилася шубу і ввійшла до хати.

Побачивши матір, Тимко схопився з лави й поставив чавунчик з картоплею в піч.

— Мамо! — спитав він. — Якого це ти закордонного листа одержала? Кажуть, від тата. Хіба так може бути?..

— Зажди, зажди, Тимку, — спинила його мати. — Хай потім. Стомилась я сьогодні, страшенно змучилась. Ось краще повечеряймо.

Тимко замовк, але, відійшовши од печі, знову не витримав:

— І хлопці мені казали, й директорів шофер.

Мати мовчки накрила на стіл, внесла з сіней банку м'ясних консервів, огірків, ще раз заглянула в піч.

— А відкрий лишень, — подала вона синові банку. — Та гляди не поріжся. Відкривачку візьми в столі.

Потім вони вечеряли. Власне, вечеряв Тимко сам, а мати просто сиділа поряд, біля столу, підперши голову руками. Сказала, що їсти не хоче. Їла, мовляв, у районі.

— А чому не принесли його додому, того листа? — знову не витримав Тимко, спитав, коли мати з глечика налила йому кухоль молока.— Просто на роботі віддали тобі? Еге ж?

— Еге ж,— відповіла Марія Матвіївна.— Тільки не поспішай! Подумати слід. Щось тут негаразд! Якась плутанина!

Останні слова мати сказали дуже тихо, і Тимко їх не розібрав. Одне було ясно: мати не хоче нічого казати про лист.

Вечорами мати часто приходила додому стомлена й сумна, але ніколи не бачив він її такою, як сьогодні. Навіть і про війну не говорила, як завжди. Ні «до війни», ні «у війну».

Щоб хоч трохи її розважити, він спробував був розповісти про жаб, яких бояться тільки дівчата-старшокласниці, й навіть трошки збрехав:

— А сьогодні я навмисне їм жаб не відсадив! Нехай самі їх беруть або хлопців своїх примусять. Ото галасу буде й сміху! Правда?

— Так-так,— погодилась Марія Матвіївна.— Ти краще, Тимку, взявся б до якогось діла.

«І які ж вони кумедні, оці дорослі! — подумав Тимко.— Все криються чогось, переживають нишком, а сказати бояться. От і мама мовчить, видно, думає, що я ще маленький і нічого не розумію. А я знаю — вона через цього листа переживає. Цікаво, що ж там, у листі?»

Він пересів до радіоприймача.

Тимко чомусь полюбляв не так слухати радіо, як його крутити, ганяти по шкалі стрілку, й дивувався з того, як ця стрілка натрапляє на різні міста й країни, де розмовляють і співають незрозумілими мовами.

Мати, звісно, гримала на Тимка, коли той занадто довго крутив приймача, але зараз вона й цього не помічала.

Прибрала зі столу. Пройшлась по кімнаті. Подивилась на стіну з фотографіями.

Тимко все ще сидів коло приймача, хоч сьогодні це заняття йому зовсім було не до душі. Він крутив важілець, і музика, пронизлива, дика, зливалася з якимись іноземними словами. Звучали псалми, і враз бадьорий голос росіянина заговорив про успіхи трудівників сільського господарства,

про підступи західнонімецьких реваншистів і про запуск ще одного супутника Землі...

Раптом мати наче щось таке згадала й промовила:

— Як там наш Петя? Хоч би приїхав, навідався.

— А що Петя? — не зрозумів Тимко. — Писав же в листі, що все добре.

— Малий ти ще, синку, — сказала мати журливо. — Які в тебе турботи!

«От і мама вважає, що я маленький, — подумав він. — А хіба ж я маленький?»

8

«...І от сповіщаю вам сумну звістку. Ваш чоловік І. К. Февральов загинув у боях за місто Прагу — столицю Чехословаччини. Поховали ми його в братській могилі похапцем, навіть прибрати все як слід не могли. В Судетах ще орудували німці. Та й убитих багато було, саме йшли в нас великі бої.

Та ви, шановна М. М. Февральова (пробачте, що звертаюся до вас по ініціалах, а не повністю!), маєте право пишатися своїм чоловіком, котрий віддав своє життя...»

*З листа командира частини на ім'я
М. М. Февральової*

9

Тимкову матір любили в Єльніцях. І за роботу любили, й просто так. А були такі, що й жаліли.

— Подивись на Матвіївну. І горя скільки зазнала, а все одно — міцно стоїть на ногах. Позаздрити можна! Сам Нил Васильович, коли що, з нею радиться.

— Так, це непросто: одного чоловіка втратила, й другого, й хлопців виростила, в люди вивела...

— А сама ж як у війну жила. І господа на ній, і плуг тягала, й сіяла сама. Та й партизанам допомагала. А зберегла Матвіївна, тримається!

Якось Тимко почув, ніби його мати в дитинстві погано жила. Бабуся — материна мама — важку вдачу мала. Казали, біла вона маму й проти колгоспу виступала, а чоловіка свого просто звела в могилу. Та ще вона була дуже ласа до грошей.

— Мамо, — попросив Тимко, — розкажи, коли маленькою була, як тобі жилося?

— А що хіба? — здивувалась мати.— Жила, як усі люди. В мирний час жили. Про війну тоді ніхто й гадки не мав. Хоч і йшла вона вже по світу, а ми все думали: не зачепить нас, обійде стороною...

— Ну? — спитав Тимко.

— Що «ну»? До школи бігала, мала піонерські справи, працювала...

— А правда, що тебе вдома били?

— Та що ти, синку! — заперечила мати.— Хто ж це міг мене бити?.. А коли й страждала за що, то це за Радянську владу. За це страждали всі! І тато наш перший за неї життя віддав, і другий... Та ось і Петя служить...

Так нічого й не сказала. Але ж Тимко все одно чув. Недарма люди казали. Це тільки на тих наговорити можуть, кого не люблять. А маму ж любили.

Ось і тепер. Тимко дивився на матір, розумів, що з нею щось коїться, а дізнатись нічого не міг.

Мама вже стара. Скоро їй сорок п'ять буде. Та тільки гарна вона і на вроду, і взагалі. Та ще й серйозна. Зразу й не збагнеш, чи добрий у неї настрій, чи поганий. Тримається вона рівно. Але Тимко вже навчився розпізнавати. Коли якась біда, обличчя в неї худне і під очима — синці, наче не виспалась. А так, звичайно — обличчя в неї кругле, та й синців нема. Ну, а зморшки на чолі — то це майже у всіх дорослих.

І в Тимка, певно, будуть, коли виросте.

А сьогодні в мами і обличчя схудло, і синці залягли. Поки Тимко біля радіоприймача сидів, він усе добре роздивився.

Мати помила посуд, замела коло печі й заходилась прибирати зі скрині коробки й чемодани.

В скрині лежало всяке ганчір'я, нові Петрові чоботи, їх він залишив до відпустки, книжки й папери.

— Ти чого це? — поцікавився Тимко.

— Та дещо знайти треба,— сказала мати.

— Ти загубила щось? — знову спитав Тимко.

— Лягав би ти спати, Тимку,— лагідно промовила мати.— Мені треба знайти одного папірця.

Нарешті вона знайшла на дні в одному з чемоданів синю папку, розгорнула її — в ній були якісь папери.

Тимко мовчки підійшов до матері.

— Ти ось великий уже,— мовила вона й почала читати Тимкові:— «Молодший лейтенант Февральов Іван Костян-

тинович загинув смертю хоробрих... сьомого травня тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року...» Похоронна, бачиш?

— Бачу,— відповів Тимко.

Потім мати витягла ще один лист.

— А це? — спитав Тимко.

— Лист,— сказала мати і прочитала Тимкові: — «Поховали ми його в братській могилі... Ми збережемо в наших серцях пам'ять...»

— Це про першого батька? — спитав Тимко.

— Так,— відповіла Марія Матвіївна.

Вона поклала листа й похоронну на стіл, підійшла до дверей і витягла з кишені пальта конверт. Взяла окуляри, сіла ближче до світла. І стала сама собі читати.

«Мабуть, це і є той лист»,— вирішив Тимко.

Та ось мати кинула той папірець на стіл:

— Ну й паскудство! Яке ж паскудство!

— Що? — спитав Тимко.

— Так я, Тимку,— непевно сказала мати.— Так... Нічого...

І відійшла від столу, наче хотіла подивитись на стіну з фотографіями.

Тимко ступив до приймача, а сам теж поглянув на стіну. Ось велика фотографія першого батька. Обличчя молоде, ясне. Волосся трохи вихрясте. Примружені очі, ліве трошки менше за праве. А під нижньою губою праворуч — родимка. Маленька, з макове зерня, але помітна. Значок на піджаку. Тимко знає, це «Ворошиловський стрілець». Раніш були такі значки. Сорочка біла, без галстука. На вигляд наче й важний і мовби переляканий...

А поряд — інший знімок. Це другий батько. В нього вуса і обличчя зовсім доросле. Тимко й пам'ятає його саме таким. З веселими очима, ніби тато завжди трошки всміхається.

Мати помітила, що Тимко теж дивиться на фотографії, і підійшла до нього:

— Як же це воно, Тимку? І в школі разом учились, і стільки років були поряд...

Не зразу Тимко зрозумів: про кого це вона? Та потім збагнув: якщо про школу, то, значить, про першого батька. Це з ним мати разом у школі вчилась.

— Розкажи! — попросив Тимко.

Він любив слухати материні розповіді. Особливо вечорами, коли не хотілося спати.

Мати всміхнулась, сказала, начебто ненароком:

— А дівчат, коли маленьким був, він зачіпав, і мене якось на річці навіть у воду штовхнув. Але я тоді нікому про це не сказала, поплакала собі в кущах. Не хотіла додому повертатись мокра й заплакана, так і никала на березі до смерку...

А на другий день дуже зраділа, що його в піонери не прийняли. Всіх прийняли, а його — ні. Тільки не через мене. Щось тоді ще натворив. Тільки не пригадую, що саме. А його батько сам прийшов до школи й сказав, щоб не приймали сина ні в які піонери, коли він на таке зугарний. Тоді Іван утік зі школи: соромно було йому. Кілька днів не ходив. А як прийшов, то мені стало його шкода, а образи вже ніякої й не було...

В старших класах він став зовсім інакший. Фізкультурою захопився, на змаганнях перші місця займав. Пішов із семирічки прямо до колгоспу. Став причіплювачем. Хотів піти в трактористи, але машин тоді було замало. Я ще й пожартувала якось: «Коли трактора не дають, проси коня. Теж можна орати». А він образився й перестав зі мною розмовляти...

Тільки не думала я тоді, що ми одружимося. На мене він і не дивився, обминав. А влітку тридцять дев'ятого раптом сказав: «Оженюсь я з тобою, хочеш не хочеш. Все одно скоро йти до Червоної Армії. Так що оженюсь...» А я ще й відповіла йому: «При чому тут Червона Армія? А коли я не піду за тебе? Хоч би спитав!» І все літо казала, що не хочу, а насправді дуже хотіла. А він ходив слідом за мною, ні з ким не гуляв, аби свою любов довести...

А одружилися перед самими Жовтневими святами. Жили ми добре. Тільки мало. Два роки лише...

Петя народився, а там і війна почалась...

Коли грянула війна, Петі лише на другий годок повернуло. Ще й говорити не вмів, тільки сміявся. І коли наш тато на війну йшов, він теж сміявся. Не знав, що вже не побачить більше свого батька. І я не побачила — от...

10

«...У роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945) загинуло двадцять мільйонів радянських громадян — чоловіків, жінок, дітей...»

*З доповіді, почутої М. М. Февральовою
в райкомі КППС*

Про війну в Тимка були дуже невиразні уявлення, зрештою, як і в багатьох його старших товаришів. Тимкові не довелося пережити жодної війни, і, чесно кажучи, він, як і всі хлопчики, шкодував за цим.

Був колись Суворов, був Чапаєв, був ще й Ляоня Голиков, були й молодогвардійці, і чапайонок,— Тимко про них читав. І думав: «От коли б я...»

І все-таки дорослі,— а як їх не слухати? — не хотіли навіть чути про війну, така вже вона їм була осоружна. Майже кожен в час війни втратив рідних — чоловіка, батька, матір, сестру, брата, сина... То що ж воно таке — війна? Виходить — біда, та ще й дуже велика біда, коли рідні, дорогі тобі люди не повертаються з неї...

Потім Тимко слухав матір і вже не згадував ні про що на світі. І мама, здається, більше не згадувала. Тільки поклала щось під скатертину.

А за вікном ще сипав сніг — білий сніговий пил. І співали десь дівчата, й сміялись хлопці. Грав патефон чи радіо, Тимко не міг розібрати. Мабуть, усім людям було хороше й неклопітно в цю ще не пізню вечірню годину.

«Сніг — це добре, це — потрібно,— думав Тимко.— І співають славно. А пісня гарна, весела».

Та ось рипнули двері, в сіни хтось увійшов.

— Матвіївно, ти дома? Зайди-но до нас на хвилинку...

То був сусід Єгор Іванович, механік радгоспу. Дружина його, Євдокія Семенівна,— давня материна знайома. Вони разом працюють у теплично-парниковому господарстві.

— Ми вже тебе шукали,— сказав, підходячи до столу, Єгор Іванович. Він був у самій сорочці, без шапки.

— Спасибі, а що у вас? — спитала мати.— Не можу я. Та ось і Тимкові треба спати...

— Ну прийди, прошу тебе, зроби ласку, хоч поздоров мою Євдокію. Розумієш, самі забули, а в неї ж день народження. П'ятдесят три годочки стукнуло. Надвечір тільки згадали та й зібрались нашвидку посидіти. Ти ж знаєш Євдокію. Скромниця вона. Сама ж не сказала. Добре, що, йдучи з роботи, я таки згадав. Пам'ять ще не дірява.

— Ні, ні! Єгоре Івановичу, не гнівайтесь! Не піду я — сказала мати.

— І слухати не хочу! — наполягав Єгор Іванович і міцно взяв матір за руку.— Ходім! Не соромся. І Тимофія бери.

У нас нікого немає — самі свої. А то ще подумаємо — зазналась, дружків своїх, подружок цураєшся.

Мати подивилась на Тимка, ніби просячи в нього поради.

— Ходім! — сказав Тимко. Він був радий, що можна не спати, а піти в гості.

— Тоді на хвилинку, — погодилась мама. — А то ж Тимкові пора спати...

Гостей у Євдокії Семенівни й справді було небагато. Ще одна сусідка, двоюрідний брат Єгора Івановича з сином та тітка Мотрона, що працює в теплиці на грибах.

Дітей у Єгора Івановича і Євдокії Семенівни не лишилось: були в них сини, та, кажуть, загинули на війні. Всі троє загинули.

Мати обнялася з Євдокією Семенівною:

— Пробач, Докієчко, що з порожніми руками. Несподівано вийшло...

— Сідай, Машо, сідай, любя! І ти, Тимошо, сідай! — заклопоталась Євдокія Семенівна. — Які там, любя, подарунки! Жіночі літа летять, мов зерно сиплеться з дірявого мішка. Не злічити! Єгоре, дай-но тарілочку Маші та й чарку візьми в шафі. Ось я вам зараз холодцю покладу. Сідай, сідай! Ось виделочка з ножем!

Тимко сів біля матері до столу, сів, як дорослий, і допався до холодцю. Холодець, це, мабуть, — найсмачніше, і дома в них він буває тільки на великі свята. Тимко завжди любив холодець, і коли хотів їсти, і коли не хотів.

Єгор Іванович налив матері чарочку.

— Ой, за твоє здоров'я, Докієчко! — сказала Марія Матвіївна.

Пити мама не вміла, а коли вже доводилось, то перехиляла чарку одним духом, наче ліки, затиснувши носа.

Після другої чарки Євдокія Семенівна завела пісню:

Як у білої лебідоньки
Та було аж трое діточок,
Трое ніжних, трое лагідних,
Трое рідних серцю матері.
Та не знала та лебідонька
Про свою нещасну доленьку
І про смерть малят ріднеських
Від біди — вогню-пожарища.
Обгоріло біле пір'ячко,
Обгоріли крила матері,
Та сильніш вогню-пожарища
Тріпотить серденько ненечки...

Тут Євдокія Семенівна схлипнула і нараз заголосила, згадавши своїх дітей.

Мама теж не витримала:

— Не треба, Докієчко!

— Казав же, не співай цієї пісні клятої,— мовив Єгор Іванович дружині.— Скільки просив — не співай! Знову серце ятриш...

Враз Євдокія Семенівна підвелась і, розпачливо поглянувши на всіх, промовила:

— А що ви хочете? Бадьорої, так? Можу й такої:

На серці легко, як пісня весела,
Душа злітає від неї, мов птах.
І люблять пісню всі люди по селах,
І люблять пісню всі люди по містах.

— Не кощунствуй! — крикнув Єгор Іванович.

— А я не кощунствую,— печально сказала, сідаючи, Євдокія Семенівна.— Веселе не завжди на душу лягає... Хай вони проваляться, ті, хто знову затіває війни!..

Додому Тимко й Марія Матвіївна повернулись рано.

— Лягай, Тимку,— сказала мати й сама постелила постіль.— Ох і голова ж у мене паморочиться. Давно, видно, не пила...

Тимко згадав про листа, та як тільки ліг — мов кудись провалився. Ні розпитувати, ні розмовляти вже не хотілось.

Наче ще й не спав, коли почув материн голос:

— Франкфурт-на-Майні! Ось він, ваш Франкфурт, як дорого людям обійшовся! Радянським жінкам! Євдокії й мені! Та й усім іншим! — промовляла мати й ніби заплакала, але Тимко нічого не зрозумів.

А потім уже йому здалося, що мама сіла на краєчок його ліжка й міцно-міцно до нього припала. Тимкові було хо-роше, і він теж пригорнувся до матері.

А за вікнами — Тимко це відчував і навіть, здавалось, бачив — іще сипав сніг. Тільки вже не білий пил, а справжній, густий, лапатий сніг. Зима все-таки буде. Буде!

12

«...Гостра класова боротьба відчутна і в нашій школі. Так, наприклад, піонерку Машу С. люто побила власна мати тільки за те, що та гаряче захищала колгосп. Ця піонерка прибігла до школи й прямо на уроці заявила: «Не слухайте тих, хто виступає проти колгоспу...»

*Із стінної газети Єльницької
початкової школи
за жовтень 1932 року*

Прокинувся Тимко рано. Мати збиралась на роботу. На вигляд вона була зовсім хвора. Тимко її такою ще не бачив.

— Тобі недобре? Мамо? — спитав він.

— Дарма, Тимку, минеться. Голова трохи болить.

Мати подалась на свої парники, а Тимко побіг до школи. Та не встиг він зійти на той бік яру, як зрозумів: про листа вже знає чи не все село. Мабуть, якби радіо про це повідомило, і то менше людей знало б.

Хлопці, що зустріли Тимка дорогою до школи, знай тільки питали:

— А про що там у листі написано?

— А що це — Франкфурт, де ж він? Це місто? В Західній Німеччині?

— Від якого ж батька лист, не ясно?

— Отже, він шпигун? Еге ж?

Такі запитання збентежили Тимка.

— Я нічого не знаю! І листа ніякого я не бачив! Відчепіться! — сердито сказав він і побіг уперед.

Тимко вже не помічав ні снігу, що за ніч засипав яр, ні птахів, що стрибали по гілках дерев, ні ялин, що немов одяглися в білі заячі або песцеві шкурки. Ледве пробираючись вузькою стежкою, щойно протоптаною хлоп'ячими валянками, він вийшов до школи.

Коло ганку юрмились діти з різних класів. Ще здалеку Тимкові здалося, що всі вони чекають на нього.

Він пішов тихше. Але, хоч як поволі йтимеш, однаково школи не минеш.

Тимко ще здалеку вибрав поміж усіма хлопцями своїх однокласників і підійшов до них.

— Здрастуйте! — сказав він замість звичайного «Привіт!»

— Здоров! Привіт! Здрастуй! — озвалися хлопці.

— Ну, що там у листі? — спитав зразу ж Льоша Махотін.

— А я не знаю, — признався Тимко.

— Так уже й не знаєш! — ехидно мовив Льоша. — Гляди, приховуєш! А ще й піонер! Галстучок надів!

— І надів! І завжди носитиму! А тобі що? — сказав Тимко.

— Помовч, ти, втопленик! — гримнув на Махотіна Сашко Водянін. — Каже ж тобі людина, що не знає, — значить, не знає...

Тут би й розмові кінець, та де там. Встряла в балачку Лена Нестерова:

— Коли з Західної Німеччини лист, то вже напевне він власовцем був чи бендерівцем. У війну такі були...

— Не бендерівцем, а бандерівцем!..

— Та що ти мелеш! — обурився Мишко Решетов. — «Власовцем»! Як же він міг, коли він на кладовищі в нас лежить? Я й то пам'ятаю, як ховали його...

— Не про нього мова! — заперечив Сашко. — Лист від першого чоловіка Матвіївни... Кажуть же, що написано там на конверті — від першого...

— А я, дівчата, щось ніяк не второпаю, — зайшла в розмову Зіна Рилова, найспокійніша й найрозсудливіша дівчинка в їхньому класі. — Перший чоловік Марії Матвіївни на війні загинув. У Чехословаччині начебто, казали ж...

— Мало що казали!

— Це ще не відомо, як!

Діти знову загаласували, і лише Тимко стояв мовчки, не знав, що ж йому робити.

Нарешті голосно задзвенчав довгожданий дзвоник.

— Ходімо краще! — запропонував Сашко Водянін. — І взагалі, при чому тут Тимофій? Це ж не його батько, — додав Сашко, він, видно, хотів покласти край розмові.

Тут уже й сам Тимко не витримав:

— Ні, він мій батько, — сказав тихо, але вперто. — Він мій перший тато... Мій! Мій!

14

*«Сизов В. А. 1904—1956. Загинув,
захищаючи народне добро».*

Напис на могилі

15

Колись, як був ще Тимко зовсім маленьким і боявся дрімучих лісів, мати не раз називала його страхополошком.

— І в кого ти такий удався? — казала вона. — І Петя в нас не з полохливих, і ми з татом...

Тоді вони жартували, певна річ. Хіба вона знала: сміливий Тимко чи ні?

А ліси дрімучі — це ж тільки на словах. Якби коло Єльниць та був справжній ліс, то, може, Тимко анітрошечки й не побоявся б піти в той ліс.

Тимко з першого класу взимку сам ходив до школи. І не боявся. А зимою, звісно, та ще вранці — зовсім темно. І коли йдеш через яр, то хіба мало що тобі приверзеться. Дерева стоять, наче велетні, тіні круг них скачуть, а тут ще яка-небудь ворона чи сорока геть шарахне з переляку — хоч-не-хоч, а мурашки по спині побіжать.

А то собаку стрінеш чужого, як тоді, коли Тимко пішов у другий клас. Та ще й негода була в той день страшенна: буревій не буревій, а така метелиця — світу білого не видно. Аж ось у темряві заблищало чиесь око. Тимко його помітив зразу. Спершу він подумав: це сніг блищить. Аж потім збагнув: вовк!

Інший на Тимковому місці притьмом драла дав би. А Тимко — ні. По-перше, він знав, якщо тікатимеш від вовка чи від іншого якогось звіра, — то напевне в лапи йому попадеш. А потім згадав, що вовки ж вогню бояться. От і не розгубився: витяг свого ліхтарика і прямо світлом шпигонував туди, де мерехтіло око. Та ще й крикнув що є сили:

— Ану, геть з дороги! Все одно я тебе не боюсь!

Правда, собака дорогою не поступився, а навпаки — підбіг до Тимка й став лащитись, скавчати. Видно, з голоду та з холоду. Може, покинув його хто, а може, що інше сталося...

І все-таки Тимко не злякався. А міг же бути не собака, а вовк...

Вовки теж, кажуть, всякі бувають. І сміливі й боязкі. Є навіть такі, що вовчєнят своїх кидають, аби самому втекти.

А зайці? От усі їх звать боягузами, а кажуть, такі сміливі між ними бувають, хоч куди. Батько Сашка Водяніна якось бачив, як зайчиха з гадюкою боролась, захищаючи своїх малят. От вам і боягузи!

І люди, напевно, так. Страх, він, мабуть, у кожному живе. Тільки один цей страх у собі перемагає й стає сміливим. А є такі, що не можуть. І виявляється — вони боягузи.

Тимко знав це по собі. Хіба ж не бувало йому страшно? Скільки разів бувало. А витримував! Зате потім як славно!

А зараз як же?

Коли вирішив, то треба йти! Тільки назад нізачо не повертай. Хоч і страшно, а однаково треба. Та й справді, що може бути страшного на кладовищі? Ну, могили, хрести, пам'ятники. Скільки разів він і влітку, і взимку їх бачив. У будь-яку погоду.

А те, що люди про кладовище всяку всячину розповідають, то це ж від страху. Самі бояться та й інших з доброго дива лякають. До того ж Тимко ще й піонер. А це щось та означає.

Тимко згадав про Махотіна й пошкодував, що не відповів йому як слід.

«Сказати б йому, що він сам боягуз, коли так думає про інших. І перший мій тато в бою загинув, і другий... Якби отих бандитів тоді не спіймали, вони ще тут накоїли б! Не тільки машину радгоспну могли вкрасти!.. А коли б і на це Махотін щось сказав, стукнути б його, та й годі. Сам заводиться, а битися по-справжньому й не вміє. Правильно Сашко каже: «Утопленик!» Та нічого, я йому ще доведу. От піду на кладовище й доведу...»

Думка піти на кладовище виникла в Тимка перед уроками. Бо дуже його вразили хлоп'ячі балачки.

Тимко намірився зразу ж після школи податися на кладовище й перевірити. Та й справді він давно вже не бачив татової могили.

І пішов.

Поспішаючи знайомою дорогою через яр, Тимко обминув крайні хати й попрямував у поле.

Сніжок порипував під ногами. Його чималенько нападало за минулу добу.

Попереду на горбі самотньо мріли три дерева, а круг них, і ліворуч, і праворуч, визирали з-під снігу скособочені хрести й самотні пам'ятники. Ще кроків сто п'ятдесят — двісті.

«Раз, два, три... п'ять... вісім...— став лічити подумки Тимко.— Добре, хоч видно. Ввечері було б гірше. І зараз не так уже й страшно... Десять, одинадцять... п'ятнадцять... вісімнадцять... Навіщо я лічу? Краще думати про інше. Чи стоїть, наприклад, на місці могила, чи ні. Або іще про щось інше!.. А Махотін все одно...»

Тепер уже нікуди не дінешся. Ось уже й кладовище.

Тимко спинився й став роздивлятися, як краще до могили підійти. Раніше тут стежечка десь була, а зараз її зовсім не видно.

Він спробував зіпнутись навшпиньки, щоб із дороги зразу побачити, чи стоїть на місці батьків пам'ятник — стовпчик із зірочкою? Але у валянках навшпиньки не станеш. А коли й станеш, то не побачиш. Таткова могила — ближче до того боку.

«Може, пройти трохи далі й подивитись між деревами?» — подумав Тимко.

Пішов. Спинився через кілька кроків. Ні! Поміж деревами не видно. Він пом'явся та й повернув назад на те місце, де раніш була стежка. Хоч і замело стежку снігом, але втрапити на неї можна.

Тимко ступив з дороги в сніг і таки втрапив на стежку. Так і є — вона. Він уже йшов уперед, полишаючи за собою глибокі сліди.

«Будь, що буде, — думав він. — Найголовніше — не повертатись назад! І не озиратись. А чому не озиратись?»

Він навмисне поглянув довкола. Нічого страшного. Ось ліворуч уже перші дві могили. Це — старі. На одній хрест зовсім похилився, а на другій від хреста зостався тільки стовпчик: перехрестя не стало.

Ще кілька кроків поміж могилами. Тут уже зовсім глибоко.

Одна нога Тимкова провалилась, довелося вхопитись вільною рукою за оградку.

Дарма! Ось тільки портфель заважає. Ліва рука зайнята. А може, з портфелем і краще. Для рівноваги.

Та ось Тимко став чомусь наче на горбок сходити. Не вже втрапив на могилу? Ну, звісно ж, так воно й є. Під снігом нічого не побачиш.

Поспішив зійти з могили, трохи відступив, і провалився мало не по пояс, розпластавши на снігу руки. Портфель відлетів геть.

«Нічого! — подумав Тимко. — А от валянок?»

Він висмикнув ліву ногу — вона вискочила з валянка. А валянок ще під снігом зостанеться. Обачніше треба.

Нарешті, він витяг ногу разом з валянком. У валянку — сніг, але це не біда. За лівою висмикнув і праву. Проповз два кроки на колінах — узяв портфель.

Йому вже зараз чомусь ані крихітки не було страшно. Тільки дійти б до батькової могили!

Тимко знов озирнувся. Де ж вона? Та он, близько зовсім. І пам'ятник видно. Отже, на місці стоїть. Тимко полегшено зітхнув.

А треба ж підступити ближче.

Тимко підступив. Могилу зовсім замело. Сніг такий глибокий, що половина стовпчика під ним. І дощечка. І на зірочці лежить сніжок. Вітер, мабуть, приліпив його до зірочки.

Могилу зараз не відгребеш. Тому Тимко тільки сніг із зірочки струсив та відкопав дощечку. Напис на ній злиняв, але Тимко все-таки прочитав: «Сизов...»

Сизов — це ж і Тимкове прізвище. А в матері по першому чоловікові — Февральова.

«От коли б зараз могилу першого батька знайти! — подумав Тимко.— Тоді б я втер носа отому Махотіну. Та тільки як її знайти! До Чехословаччини далеко, а там де ж її шукати, хіба знаєш. Але все одно він не шпигун! Не може цього бути!»

Тимкові стало чомусь холодно. Чи не тому, що він злякався? Ні! Це просто від снігу. І у валянках сніг, і в рукавицях, і пальто все в снігу.

Він уже хотів повертати назад, як відчув, що йому хочеться якнайшвидше вийти на дорогу. Ноги немов самі несли його через кучугури. В одному місці хлопець знову впав, але не так глибоко. Схопився й чимдуж — на дорогу.

Мабуть, він таки боявся. А то чому б оце так поспішав, тікав геть від цього кладовища? А може, просто, щоб не застудитись? Щоб швидше бути вдома, скинути мокрі валянки, мокро пальто? Може...

А що побував на кладовищі, то це добре. Це навіть здорово, і головне, на власні очі побачив могилу, заспокоївся, що нічого з нею не сталося. А коли могила й пам'ятник на місці, не міг же його батько листа з-за кордону прислати.

Дома Тимко сам розпалив у печі й поклав на неї свій одяг. Матері не дуже подобалось, коли Тимко сам розтоплював піч. Але кілька разів вона йому дозволяла. Коли на зборах затримувалась чи в районі до вечора була. Ну, а сьогодні вона тим паче не буде лаятись. Тимкові треба зігрітись та й одягу висушити.

Незабаром у кімнаті стало тепло. Приємно запахло димом, смаженою цибулею й гречаною кашею. Казанок з кашею мати лишила зранку, і тепер Тимко тільки підсмажив її з цибулею на сковороді. Цибулі він не пошкодував. Три цибулини вкришив. Це дуже смачно: гречана каша з цибулею.

Він уже зігрівся, їв не кваплячись, смакував кожную ложку. Потім, щоб не морочитися з заваркою, випив кухоль окропу з цукром та й сів до уроків.

Але уроки в голову не йшли.

«Якщо другий батько лежить на місці, то як же це? — думав Тимко.— Не він тоді, а перший, напевне...»

І Тимко зразу пригадав, як мати витягала того листа, а потім ще й усякі там папери. Вона казала — похоронна. «А куди ж той лист запропастився? Може, вона його з похоронною разом поклала?»

Тимко метнувся до скрині. Насилу зняв чемодани — один за одним. Ох і важенні! Потім відчинив скриню. Перебрав речі й таки знайшов знайомі папери.

«Загинув смертю хоробрих...» — прочитав у одному з них. Подумав: «Це не те».

Потім знайшов листа: «В боях за місто Прагу — столицю Чехословаччини... Поховали ми його...»

«І це не те».

Він ще порпався в скрині. Та листа того, що мати витягла з пальта, там не було.

Може, мама його взяла з собою?

Але раптом Тимко згадав: «А під скатертиною на столі? Щось вона поклала...»

Він підійшов до столу й підняв край скатертини.

«Лист! І конверт не такий, як завжди. Марки — закордонні. Невже він?»

Адресу на конверті хтось написав по-російському та й іще якоюсь мовою. Тимко не зрозумів. Розібрав лише: «Франкфурт-на-Майні». І трошки нижче — «Февральов І. К.».

Тимко вийняв з конверта аркуш паперу й став читати: «Здрастуй, дорога колишня дружино Маріє!

Уявляю, як ти здивуєшся, коли одержиш цього листа. Ти думаєш, що я загинув, і, видно, в свій час ти навіть одержала офіційне повідомлення про мою смерть. Але що тільки не трапляється на війні! Мене вже й у покійники записали, й могилу викопали, тільки поспішили — очунав я й попав до хороших людей. А наші, свої, кинули мене, вважали, що мені кінець. Чудом, бачиш, я лишився в живих і ось тепер, через багато років, вирішив тобі написати.

Від людей, що побували в Росії, я дізнався, що ти живеш на тому ж місці, в нашому селі, і начебто вже партійною стала. Спершу я не повірив у це. Ти ж проста сільська жінка й ніколи не поривалась до політики...»

Далі Тимко нічого не зрозумів. Читав-читав, а змісту слів зрозуміти не міг.

Насилу розібрав лише кінець:

«...Зостаюсь до тебе з великим привітом твій колишній чоловік Февральов Іван Костянтинович.

Передай від мене уклін усім нашим сільським чоловікам та жінкам і прочитай їм цього листа.

Не дивуйся, що писано цього листа незнайомим тобі почерком. На війні я пошкодив собі праву руку й пишу тепер лівою».

...Тимко прокинувся, він крізь сон почув голос матері та ще чийсь, дуже знайомий, по-домашньому приемний, і якісь кроки.

«Коли ж це я заснув? І чому лежу в ліжку, якщо я стояв біля столу й читав листа? — силкувався збагнути він. — І з ким це мама розмовляє? Виходить, вона вже повернулася?»

Йому не хотілося прокидатись. Але цікавість не давала спокою.

Тимко трохи розплющив одне око. Біля столу сиділа мати, а по кімнаті ходив Архімед — Микола Іванович. Ну, звичайно, це ж Тимко чув Архімедів голос.

— Я й сама сьогодні зрозуміла це, — казала Марія Матвіївна. — Кого не зустрінеш, усі знають. Одні питають, інші промовчать, а, відчуваю, знають...

— Це вже звичайнісінька цікавість, — мовив Микола Іванович, ходячи по кімнаті. — Очевидно, багато хто тільки з добрих намірів кажуть, співчують вам, а може, й жаліють. А є, звісно, й такі, що залюбки це рознесуть як плітку...

Тимко тепер уважно прислухався, хоча й не зовсім розумів, про що мова.

— Еге ж, а мені як? Чи жаліють, чи цікавляться! — сказала мати. — Не легше! Самі розумієте: таке в душі коїться. І за що? Нічого немає в мене, крім хлопців, усе в минулому. А ці два дні наче в тумані якомусь... Але звідкіля ж Тимко дізнався? І листа знайшов? Я ж заховала...

— А ви даремно від синочка крилися. Не гнівайтесь, він правильно зробив, що прочитав листа. В селі балакають. Та й хлопці дошкуляють... А лист? Його слід у райком відвезти, — радив Микола Іванович, — нехай там поглянуть. Але я певен, усе з'ясується...

— Я й сама так думаю, — тяжко зітхнула мати. — Осьде й папери всі, ви ж бачили, та й не така він був людина...

Тимко вже второпав, про що мова. А про райком Микола Іванович каже для того, щоб мама порадила там...

Хоч Тимко зовсім не хотів цього, але якось вийшло, що він раптом озвався:

— А я сьогодні на кладовищі був...

— Ну от, і нащадок прокинувся! — весело мовив Микола Іванович. — То як, будемо Архімеда наздоганяти?

— Будемо, — погодився Тимко.

— Чого ж ти на кладовищі був? — не зрозуміла мати. Вона підійшла до ліжка.— А ми прийшли з Миколою Івановичем, дивимось — ти за столом куняєш... От і сказав Микола Іванович не будити тебе, а в ліжко перенести.

— Я після школи прямо туди й пішов,— признався Тимко,— поглянути на батькову могилу, чи на місці вона... Коли б знав про листа... Хлопці в школі патякають...

— Ну й дурненький ще ти в мене,— перепинила його мати.— Хіба ж про цього тата йде мова?..

— А тоді треба й першого батька знайти могилу, оту в Чехословаччині,— сказав Тимко.— Щоб дізнатись.

— Що ж, правду каже ваш син, Маріє Матвіївно! — підтримав Тимка Микола Іванович, який усе ходив круг столу, ніби на уроці.— І тут вам не обійтись без Нила Васильовича...

16

«...Ось чому ми просимо вас, дорогі товариші, допомогти нам розшукати цю могилу. Це дуже важливо для Марії Февральової... Я буду вдячний вам. З комуністичним привітом...»

*З листа секретаря райкому КПРС
Н. В. Старшинова до Головного управління
Товариства чехословацько-радянської дружби*

17

Одинадцять років живе Тимко на білому світі — а це не так і мало,— всі ці роки він чує про Нила Васильовича. Коли ще маленьким був, як іще вчився ходити й розмовляти, він уже чув це ім'я від матері й від батька. А потім і на вулицях села — в розмовах людей, знайомих і незнайомих. Називали це ім'я по-всякому: і весело, і серйозно, і суворо, і з прикрістю, й спокійно. Але називали завжди так, наче немає для них важливішої й головнішої людини, як невідомий на той час Тимкові Нил Васильович. Ще б пак! Він усе знає, все розуміє, і такого не одуриш: «Ось приїде Нил Васильович...», «Пораджусь з Нилом Васильовичем...», «А що Нил Васильович скаже?..», «Та що там говорити! Якби Нил Васильович...», «Таких секретарів у цілому світі не знайдеш...», «Коли б усі такі були, як Нил Васильович...»

Виходило так, що не відомий Тимкові Нил Васильович — істота незвичайна.

Коли Тимко підріс, він побачив якось у районній газеті фотографію, де була знята мати, ще різні люди, а між ними й Нил Васильович.

— О-о-о! — розчаровано мовив Тимко.— А я думав, він зовсім не такий!

Татко посміявся, взяв у Тимка газету й сказав:

— А який же? Такий, як є! «Не бог, не цар і не герой...»

Але це було давно. Коли Тимко ще до школи не ходив. А що він тоді тямив?

Та хіба тільки один Тимко. Ось татко, він дорослий був, а коли б живий лишився, теж зрозумів би, що помилявся. Про героя помилявся! «Не бог, не цар» — це правильно! А от «не герой» — неправильно.

Торік Нилові Васильовичу саме дали звання Героя Соціалістичної Праці. Та ще Зірочку Золоту й орден Леніна. Орден, як і мамі...

Спочатку, правда, Тимко не знав цього. Бо ж дорослих газет не читав, а радіоприймач у них поламався — в районі в майстерні був.

Просто в той вечір приїхав до Єльниць Нил Васильович — і прямо до них у хату.

І така смішна була розмова. Мама поздоровляє Нила Васильовича, а він їй у відповідь: «Соромно мені перед тобою. Старий партійний бюрократ, а мені Зірку. А тобі, трудівниці, тільки орден». А вона: «Ну, вже й сказав... Тобі спасибі за орден!» А Нил Васильович: «Це тобі спасибі!» Вона йому: «За що?» А він їй: «Це ж я через тебе одержав... І через таких, як ти, простих російських жінок, що все на своїх плечах виносять, куди нам, начальству,— без вас?» Мама йому: «Що ти! Посоромся!» А Нил Васильович: «Чого ж тут соромитись! За показники дали, за врожай. Чи, може, це я його вирощую?»

Може, й правильно. Мама ж вирощує врожай у теплицях та парниках. І їй за це орден Леніна дали.

Одного Тимко не розумів. Та й досі не розуміє. Чому це мама щодня ордена свого не носить? І Нил Васильович теж не носить. Ні ордена, ні Зірочки. Лише на свята чи на збори. І то не завжди.

Тимко, звичайно, Нила Васильовича не питав.

А маму спитав:

— Чому не носиш?

— Таке й скажеш, Тимку! — відповіла Марія Матвіївна.— Не на параді ж, либонь, щоб носити щодня. Та й перед людьми незручно. Скільки є людей, що таке саме за-

служили, а то, може, й більше... Хвастати перед ними, чи що?

Чому це перед людьми незручно — Тимко теж не дуже розумів.

У них у радгоспі чоловік десять з орденами та медалями. І багато хто носить. Ну, не багато, а дехто. І мама теж могла б. А може, вона приклад з Нила Васильовича бере?

Нила Васильовича Тимко знав, звісно, ще до того, як він став Героєм. Він і в радгоспі бував у них часто, і в машині вони якось їхали в обласний центр, на зліт. Не було з ким Тимка лишити, й доводилось матері брати його всюди з собою. От і їхали вони тоді разом з Нилом Васильовичем на козлі до міста, потім — назад. А в місті, поки мати на зльоті була, Тимко в готелі сидів, а потім — у скверіку. Читав книжку й дивився на вулицю.

Торік, коли приймали в піонери, Нил Васильович був у них у школі. Тимка теж тоді приймали. Нил Васильович зав'язав йому галстук і сказав:

— У маму вдався! Добре! Поздоровляю!

До школи він, мабуть, приїздив тому, що раніше, колись дуже давно («до війни», як каже мама), був учителем у їхньому селі. А потім його в Єльницях на секретаря обрали. Він і партизанив, коли німці були близько. А тепер уже, теж давно, Нил Васильович працює в районі.

Та ще й таке чув Тимко. Колись у районі в них не вродила кукурудза. І за це Нила Васильовича звільнили з райкому й послали вчитися. Неначе він був винуватий, що в них кукурудза зроду-віку не родила.

Тепер Тимко знає, що наука — не дуже солодка річ. От і Ниліві Васильовичу перепало через ту науку!

Тільки не дали Нила Васильовича скривдити: всі люди в районі розгнівались і заповзялись листи писати — і в область, і навіть у Москву. Віддайте нам, мовляв, назад Нила Васильовича. Ні з ким іншим працювати не хочемо! Цілий рік, кажуть, писали. І свого домоглись. Повернули Нила Васильовича в район і на секретаря обрали. На першого! Це тому, що всі його дуже люблять і шанують.

А його перший тато, кажуть, з Нилом Васильовичем у одній стрілецькій команді на змаганнях виступав. І ніби стріляв не гірше за Нила Васильовича, а краще. Нил Васильович ще в дитинстві носив окуляри, був короткозорий. А татко добре бачив. Про другого татка й говорити нічого. Вони теж багато років дружили. І на похороні Нил

Васильович був. Тільки на поминки не zostався: його викликали кудись...

Ось чому Тимко не здивувався, коли мати зібралась у район до Нила Васильовича. І Архімед — Микола Іванович — радив їй учора. А коли б і не радив, все одно вона поїхала б.

Тимко попросив:

— А мене візьмеш?

— Навіщо, Тимку?

— Просто так, — сказав Тимко. — Не хочеться дома після школи самому лишатись...

Вчора, коли пішов Микола Іванович, мати все розповіла Тимкові про листа. Про те, що прийшов він із-за кордону, з німецького міста Франкфурта-на-Майні, де є недобиті фашисти, і про те, що написав його начебто перший тато, і що все це не може бути насправді. Мама ще додала:

— А про Чехословаччину ти правильно сказав, Тимку. Дізнатись би про все та й поїхати туди, власними очима подивитись, де поховали батька...

Як тільки скінчились уроки, Тимко поспішив додому. Кинув портфель — і на парники до матері.

...А незабаром вони вже під'їжджали до райкому.

В коридорі на другому поверсі мати зустріла якогось знайомого і від нього дізналась, що Нила Васильовича сьогодні не буде.

— Заслаб він трохи, лікарі в ліжку й поклали. Але ви неодмінно їдьте до нього додому. Сам дзвонив, звелів: «Февральова приїде, хай до мене додому приходять!»

— Незручно якось, — завагалась мати. — Хвора людина, а я...

— Та чого це незручно? Якщо звелів, то йдіть!

— Ходімо, — сказав Тимко.

І вони пішли. Зустріла їх Ніна — єдина дочка Нила Васильовича. Тимко знає її вже давно: Ніна працює в районній газеті й живе разом з батьком.

— Я зараз чайком гарячим почастую. А то мама на роботі.

Свого житла у Нила Васильовича не було з тих пір, як виїхав з Єльниць. Дві кімнати він наймав у старій Мелентьєвої — в будиночку на тихій вулиці. Казали, що хазяйка дуже прорахувалася з квартирантом.

Спершу, коли прийшов, заправила високу ціну, а потім як дізналась, що секретар він, то з глузду замалим не з'їхала. Вже скільки літ минуло, а й тепер кається перед Нилом

Васильовичем, ціну збавляє, а той ніяк на це не пристає. «Як платив,— каже,— так і платитиму».

Мати довго перепрошувала, що прийшла до хворого, та ще й додому. Зніяковівши, знов нагадала Ниліві Васильовичу про квартиру:

— Пора б уже й свій куток мати. Не вік же отак у квартирантах ходити!

— Від неї залежить,— сказав Нил Васильович, кивнувши на дочку.— Скільки років кажу їй: заміж пора. Вийшла б на сторону, гляди, ще й з квартирою чоловік трапиться. Тоді й нам притулок дали б, десь там у куточку. Га? Та ще від Людмили моєї. Аж надто всі заклопотані. Ім, бач, ніколи... Ну, це жарти, жарти!.. А що прийшла ти з сином, то добре. Ось ми зараз його цукерками пригощатимем. Любиш?

— Що, цукерки? — спитав Тимко.

— Що ж іще? Звісно, цукерки! — відповів Нил Васильович.

— Цукерки люблю,— признався Тимко.

— А ти все жартуєш! — мовила Ніна, заварюючи чай.— Ви, Маріє Матвіївно, порадили б йому, як печінку рятувати. Бо ж лікуватись він не хоче, от і приступ за приступом. Учора знову. Ми з мамою просимо, просимо... А йому хоч би що! А то ще й чарку вип'є...

— Я в сусідки питаю,— пообіцяла Марія Матвіївна.— Вона там якесь зілля готує для печінки. Дуже, кажуть, допомагає.

— Знаю я вашу руту-отруту,— кепкував Нил Васильович.— Нічого, й так обійдеться. А печінка в нашого брата — в кого вона не болить!

— Та вже Радянська влада всім хороша,— сказала Марія Матвіївна.— Усім волю, життя дала, а на вашого брата, партійних працівників, стільки навалила, що до революції, мабуть, нікому й не снилось. Чого тільки від вас не вимагають! Нещасні ви люди, ой, які нещасні, як подивлюсь!

— Щасливі! Найщасливіші! — сказав Нил Васильович. Як збагнути їхню розмову?

Тимко сидів на стільці біля матері й поглядав навколо.

В цій кімнаті він був уже якось, коли з матір'ю вони приїздили по Ніла Васильовича, щоб їхати до міста. Як і минулого разу, в кімнаті було все просто. Стіл, залізне ліжко, шафа. Та ще полиця з книжками: однаковими, товстими — червоними, сірими та синіми. На вікні хазяйчині

квіти — калачики, фікуси. Вазони вгорнені в папір, що злиняв — пожовтів, узявся рудими, іржавими плямами.

Ніна поставила край батькового ліжка табуретку, на ній три склянки й вазочку з цукерками:

— Грійтесь, а я на базар збігаю і в аптеку.

— Ну, а тепер давай сюди свого листа! — сказав Нил Васильович, як тільки дочка вийшла в сіни.— Листа принесла, еге ж? Я ще позавчора чув. Тому й звелів у райкомі, щоб тебе прислали сюди. Ну, що там? До речі, як при ньому? — спитав він, кивнувши на Тимка.— Він знає?

— Знає,— сказала Марія Матвіївна.— І в школі знають. Уже й дражнять.

— Тим паче пора...— сказав Нил Васильович.

Мати простягла Нилові Васильовичу конверт:

— Ось... Не знаю, що й думати. Ради собі не могу дати... Та й соромно...

Нил Васильович, так і не пивши чаю, взявся читати листа. Поки він читав, його жовтувате обличчя було серйозним, і, як Тимко помітив, він начебто й не здивувався. Ніби читав зовсім і не цього листа, а якийсь звичайний папірець.

Дочитавши, Нил Васильович поклав листа на ковдру й знову взяв конверт.

— Отже, «Февральов І. К.»! — сказав нарешті він, узявши склянку.— Од Івана? Ну то й що, повірила?

— Просто й не знаю, вірити чи не вірити,— призналась мати.— Сам розумієш, коли таке...

— То ти повірила, Матвіївно! Повірила! Не Іванові, а листу цьому,— прикро мовив Нил Васильович.— Це дуже кепсько, що повірила... Адже час не той, щоб такому нині вірити.

— Та я...

— Що там «я»! По очах бачу: повірила...

— А мені казала — не віриш,— докинув своє й Тимко.

Нил Васильович помішав чай і сказав:

— Пийте, пийте, а то прохолоно.— І враз заговорив голосно, майже сердито:— Це ж фальшивка, підлість! Справжнісінька фальшивка! Простим оком видно! Як можна повірити в таке? Ну, поглянь! — Він поставив склянку й знову взяв листа.— Проаналізуймо в цій писульці кожен рядок...

— Я й не повірила зовсім,— заговорила мати.— Все думала: не міг він такого написати...

— Гаразд, гаразд,— вів далі Нил Васильович.— Ось давай-но краще читати. Дивись: «Здрастуй, дорога колишня

дружино Маріє...» Почнемо з цього. Звав він тебе коли-небудь так — Марією? Писав з фронту — «дорога дружино»? — Ні,— відповіла мати.— Він Машуткою мене звав. І з фронту писав «дорога моя Машутко...».

— Отож і я пригадую, він тебе ніколи так не називав! — підтвердив Нил Васильович.— Бувало, затримаємося з ним десь — на стрільбищі чи на комсомольських зборах, він і починає: «Піду швидше додому. А то Машутка там хвилюється». Це я тоді, непутящий, ще парубком був!.. А далі слухай: «Уявляю, як ти здивуєшся» і так далі. Або ще: «...У свій час ти одержала офіційне повідомлення про мою смерть». Що це? Хіба це Іванові слова? Це бюрократ якийсь з казенного департаменту міг би таке написати — «офіційне повідомлення»! Жоден радянський так не сказав би. А як називали? «Похоронну одержала». Правда ж?

— І тепер так називають,— потвердила мати.

— Правильно, так і тепер,— вів далі Нил Васильович.— Слово оце «похоронна» — всі знали: і старе й мале. Тепер погляньмо далі, що тут: «Від людей, що побували в Росії, я дізнався, що ти живеш на тому ж місці, в нашому селі, і начебто вже партійною стала». І далі: «Ти ж проста сільська жінка й ніколи не поривалась до політики...» Це колишній комсомолец своїй дружині, колишній комсомолці, пише! Яка дурниця! Всі слова ніби не наші: «Від людей, що побували в Росії...», «начебто партійною стала»!

Тимко не дуже й розумів Нила Васильовича, але відчував: Нил Васильович сердиться і в листа не вірить.

«Отже, не тато це писав,— думав Тимко.— А хто ж тоді? Що не тато — це точно. Не міг же він так писати. А хто ж усе-таки? І чому від таткового імені? І в селі дивуються...»

— Та й про Петю ж ані слова не пише,— додала Марія Матвіївна.— Син же...

Нил Васильович ніби й не дочув.

— А тепер,— сказав він.— Ось тут: «Ну, а що ти маєш від своєї партійності?» Що ти скажеш, це Іванові слова? Іван був комсомольцем. І до того ж передовим комсомольцем. Дружина в нього — передова комсомолка. Пригадуєш, як на зборах виступали? Як агітаторами були? Як матеріали Вісімнадцятого з'їзду вивчали? Що це — не партійність була? А далі: «Я живу дуже добре. Зарплата, як кажуть, у вас у Росії...» «У вас у Росії!» Так емігрант з сорокалітнім досвідом не скаже: «У вас у Росії!» Може, він і Росії давно не бачив, і на комуністів злий, і все ж таки Росія для нього — Росія. Багато їх, ось таких, після війни до Росії

повернулось. Хоч померти на своїй землі — і то за щастя мали. А тут усе фальшиве наскрізь! Білі нитки знати!..

Тимко слухав ці слова, і йому було так соромно, ніби він сам утнув непростиму дурницю.

«А Махотін? Почув би він,— думав Тимко.— А я ще й на кладовище ходив. От дурень!»

— І ось зараз тут найголовніше,— мовив Нил Васильович.— «За сим застаюсь до тебе з великим привітом...» Дуже добре! І на ім'я та по батькові навіть, щоб ти, дружина його, бодай не забула! Так? Це знаєш, як зветься — камуфляж! Немов підробка під російську манеру. Але камуфляж — це завжди камуфляж, не більше! Підробка! І знову ж така груба, бо зміст цього листа розкривається нижче, ось тут: «Передай від мене уклін усім нашим сільським чоловікам і жінкам і прочитай їм мого листа...» А саме: «Прочитай мого листа». А може, дурні повірять, що на їхньому Заході життя солодке, будинки й машини варті копійку, а нам, мабуть, і їсти вже нема чого, крім тієї «більшовицької пропаганди»... Хитро задумано, нічого не скажеш! Припустимо, ти не підеш, Матвіївно, з цим листом по селу, не будеш його читати, як він про це просить, усім «чоловікам і жінкам». Тоді лист має інше завдання: тебе скомпрометувати. От, мовляв, людина партійна, на видноті в усіх, передова, а чоловік у неї — ворог комунізму. Гляди, і перестануть цю людину поважати, злякаються. Хитро?

— Хитро,— погодилась мати.— Тільки я зрозуміти не можу: на якого біса я, проста російська жінка, їм потрібна, щоб на мені політику їхню робити?

— А на кому ж, як не на тобі, російській жінці, земля наша стоїть! Чи не на таких, як ти? Це ж декому не тільки хліба не додали, а й ковбаси, то вони вже й на рожен лізуть! Отак воно, Матвіївно! І стривай, ще одне,— сказав Нил Васильович.— Це, так би мовити, уже справа криміналістики. Що тут при кінці листа цього написано, помітила: «незнайомий почерк», «праву руку пошкодив», «пишу лівою!» Брехня! Листа саме правою рукою й написано. Поглянь, Матвіївно, як нахилені літери. Бачиш? Нахил направо. А лівша, як відомо, кожен споконвіку пише з нахилом наліво. От і виходить, це — щоб виправдати чужу руку.

— Та й правильно ж,— зрадівши, погодилась Марія Матвіївна.— І як ти, Ниле Васильовичу, все ловко пояснив?.. А я, дурна...

— Як не соромно тобі, Матвіївно! Якщо вже хочеш знати, то скажу: завжди ми такі, росіяни, дурні. Себе годуюмо,

півсвіту годуємо, а все вдаємо дурників-диваків: політика, мовляв, не для нашого ума-розуму й високі матерії теж... А високі ж матерії людська праця створює. Дехто з наших здобутків користується та все росіян паплюжить. І такі вони, й сякі. А подивись!..

— Що правда, то правда,— начебто зраділа мати.— В мене он Тимко вмикає часом оті всякі Бі-бі-сі та «Свободи», в голові макітриться, що вони базікають про нас...

— І ця балаканина, Матвіївно, стосується прямо тебе,— сказав Нил Васильович.— Хоча б і лист оцей. Пояснити я, звісно, пояснив тобі як міг, але ж ти сама не второпала. Як могла ти не збагнути, як повірити могла, що в цьому листі сказано? Бодай на хвилину, а повірила? Ти — людина, яку шанують, у газетах пишуть про тебе, люди на тебе рівняються, в Кремлі на Пленумі про тебе говорили: приклад, мовляв, треба з Марії Февральової... Ось вона, хай їй грець, російська розхристана душа!..

— І справді, сплехувала я, Ниле Васильовичу,— призналась мати.— Аж самій тепер соромно... Одного лише не можу втямкувати, ти мені пробач. Хто ж цього листа міг написати? Звідки він знає про Ваню, про все?..

— Та це ж дуже просто,— відмовив Нил Васильович.— Тиждень тому я точнісінько такого ж листа в обкомі читав. Наш працівник КДБ привіз. У Старицький район прислали одній жінці, найкращому їхньому бригадирові, що в неї чоловік в Угорщині загинув. Теж із Західної Німеччини прислали, тільки не з Франкфурта...

— Звідки ж вони про мене дізнались?

— А згадай-но, Матвіївно, скільки за ці роки всяких делегацій і туристів до нас приїздило. Як ти думаєш, між ними не буває людей з нечистою совістю? І не гнівайся на мене, Матвіївно, але щиро скажу, чесно. Не лист оцей мене прикро вразив, а те, що ти могла в своєму Іванові зневіритись. Жили разом, однієї віри були, сил не жаліли заради нашої цієї віри. Виходить, коли вже так, до самого кінця слід вірити в людину.

«Як добре каже,— думав Тимко.— Вірити треба... І Микола Іванович вірив...»

— Згадай-но, Матвіївно, як зі мною було,— сказав Нил Васильович матері.— Коли зняли з роботи, кепсько мені було, правда? А тому кепсько було, що я подумав: «Невже ж вірити мені перестали?» Але дарма подумав. Люди вірили. І добились правди! А що було б зі мною сьогодні, якби не повірили мені!..

— Ми тобі завжди вірили,— сказала мати.

— Мені що! Не тільки мені треба вірити! Всім вірити! Живим — вірити, а мертвих — пам'ятати. За тебе й за мене вони головою наклали, найдорожче віддали. А ми, ніде правди діти, не завжди їх добре пам'ятаємо. Он у нас по району скільки забутих могил є. А хто винуватий у цьому? Хіба не ми з тобою? Ну, а тобі... Признаюсь, черкнув я вже листа до Чехословаччини. Попросив, щоб могилу Іванову знайшли... Це треба й тобі, і йому, і всім нам треба!..

18

«...А коли сказати простіше, то це така людина, що її не тільки в братню країну, а в усяку Америку можна послати. Не підведе...»

*З характеристики Марії Матвіївни
Февральової, виданої для подорожі
за кордон*

19

Здається, люди ще не так давно чекали на погожу зиму та глибокий сніг, а тут уже й зима минула, і весна ладна вже зустріти близьке літо. Припізнілі січневі й лютневі сніги зробили своє: вкрили землю від таких же припізнілих морозів і врятували озимі. Тепер від зими й сліду вже нема, а на полях круг Єльниць та інших радгоспних сіл врунять і озимі, й ярові. І не весна, і навіть не літо, а, либонь, уже врожайна осінь розкошує в парниках і в теплицях Марії Матвіївни. Там щотижня збирають щедрий урожай.

На святкові травневі дні зазеленіли дерева в садках і в гаях, визирнула памолодь на луках, на галявинах.

Повернулись у рідні краї заморські мандрівники — шпаки та гайворони. Надивились досхочу на всякі землі та країни, налітали по просторах чужих небес і знову осіли на землі своїх предків, щоб співати, годуватись і плодити нові пернаті посімейства.

Вони галасували збуджено і разом діловито й просто, без ніякого хизування й гонору, принесених з далеких мандрів.

Галасували навіть горобці, котрих аж ніяк не звинуватиш у байдужості до насиджених місць. Цвірінькали, раділи, бабрались у калюжах, у пилюці, в травневому вітрі,

хоч і не бачили ніяких закордонів і, певна річ, ніколи й не мріяли про них.

Тимко, як і будь-який ельницький горобець, не мріяв досі ні про які закордони, навіть більше того, мав про них дуже невиразне уявлення. Та які там закордони, коли ти не виїздив далі свого обласного центру й не був навіть у Москві, де, як відомо, побувати кортить кожному!

І от:

— Лаштуйся, Тимку, в дорогу, і знавш — у яку далеку, до Чехословаччини!

Тимко тисячі разів чув про неї — про Чехословаччину. І тисячі разів думав про неї. І все-таки знав, що Чехословаччина — це за кордоном. Чи може таке придуматись? Може?

Тимко знав, що таке станеться. Здогадувався тому, що вже мріяв. Знав тому, що вже мріяв. І Нил Васильович їм з мамою казав: «Ідьте, та й годі!» Та ще казав: «Чого ти, Матвіївно, непокоїшся: до чоловіка ж на могилу їдеш...»

Та що там! Тепер і справді здається, немов усе життя тільки й марив цією подорожжю, чекав її багато років та місяців, і тепер боїшся: хоч би вона не зірвалась.

— Справді?

— Справді. Я вже Петі подзвонила. Його відпустив командир частини. Дожидатиме нас у Москві, щоб устигнути літаком...

— Виходить, і в Москві ми будемо?

— І в Москві, Тимку! І в Москві!

— Оце так!

Тимко зовсім очманів.

Всі ці травневі дні останні уроки пролетіли так, начебто тільки й мови там було про майбутню подорож. Навіть перехід у п'ятий клас якось лишився непоміченим. Зате в класі тривала щира злагода й гідне задрості взаєморозуміння, й Тимко дозволив собі не тільки трохи поглузувати з Льошки Махотіна, а й вислухати його — звісно, разом з іншими! — корисні поради й напучення.

— Адресу не забудь записати в чеських піонерів!

— Неодмінно!

— І про нас, про нас розкажи їм!

— Неодмінно!

— Гляди ж, усе записуй, щоб розповісти потім!

— Неодмінно!

— Значки візьми з собою, марки й галстуки. Кажуть, у Москві гарні е! Як подарунки їм від нас!

— Неодмінно!

Щось радили йому всі: однокласники й старшокласники, вчителі й вожаті, сторожиха тітка Палажка та її дочка Настя, робітники радгоспу й сільські бабусі, продавщиці магазину й кіномеханік клубу.

І на все була тверда Тимкова відповідь:

— Неодмінно!

І тільки раз Тимко зняковів і не знав, що відповісти.

Прийшла стара вчителька Валерія Анатоліївна, прийшла просто додому, коли мами не було, й сказала:

— Може, ти там, голубе, доньку мою знайдеш! Я ж і мамі твоїй казала і от зараз до тебе прийшла — особисто попросити. Все життя в ній, сам розумієш...

І вона заплакала, а Тимко здивувався, сторопів: учителька плаче перед ним...

— А ще раджу тобі взяти жменю нашої землі та маленьку берізку з корінням, — підказав Тимкові Архімед — Микола Іванович. — Правда, кажуть, не можна через кордон везти землю й рослини, та тільки, думаю, в Чехословаччину можна...

Це й справді ділова порада: привезти на могилу першого тата жменьку рідної землі й там посадити молоду берізку.

Нарешті, все приготували й склали. Купили безліч піонерських значків та п'ять червоних галстуків. Три пакети радянських марок для обміну й товстий зошит у лінійку для щоденника. В спеціально зшити Марією Матвіївною торбинку насипали землі з палісадника, а в плящі з-під кефіру зеленіла у воді молода берізка з липкими листочками.

Видужавши, Нил Васильович примчав до Єльниць, дуже зажурився, що вони не їдуть саме сьогодні, наговорив силу-силенну добрих порад та й поїхав.

— Не гнівайтесь, — сказав. — В області пленум обкому...

Директор радгоспу наполягав, щоб до міста їхали тільки на його «Волзі»...

І ось вона вже стоїть навпроти Тимкового будинку, оточена юрбою, — тут чи не всі жителі Єльниць.

Поклали речі, посідали пасажири, й знову шофер у модній кепці марно силкується зачинити дверцята машини.

— Їх треба тихо причиняти, — радить Тимко.

— І справді, — радісно погоджується шофер, коли дверцята нарешті зачиняються. — Сьогодні якраз тихо. Вгадав! Що, рушили?

— Поїхали! З богом!

— Щасливої дороги! Від нас не забудьте вклонитись їхнім людям! Народу їхньому поклін передайте!

І лиш Валерія Анатоліївна мовчки стоїть поодаль. Тиха стара вчителька.

І раптом поривається вперед до машини:

— Не забудьте мого прохання, любі мої! Не забудьте!..

Марія Матвіївна мовчки киває головою.

— Неодмінно! — обіцяє Тимко.

Летять під колесами «Волги» перші кілометри подорожі... Летять кілометри під колесами поїзда. Летить час. Далеко позаду zostались і Єльниці, й місто, і навіть Москва, а попереду купається у вранішньому весняному сонці зелена й вічно юна в своїй стародавній красі Прага.

Трохи погойдуючись з боку на бік, дзвонячи й гуркочучи на поворотах, хутко мчить по празьких вулицях затишний трамвай. Він поспішає, він квапиться на околицю міста, немов відчуваючи й розуміючи людське нетерпіння. І справді, він зробив усе, що було потрібно, — прибіг на кінцеву зупинку, здається, раніше, як міг.

Звідси рукою подати до Небушиць, і, будьте ласкаві, не треба ніяких автобусів та машин. Тільки пішки — вузькими стежками повз квітучі акації й веселі бурхливі річки, а потім лісом, де, немов у заповіднику, зійшлися й дуб, і граб, і клен, і ясен, і сосна, і бук, і липа — йти всього лише чотири кілометри.

І ось уже перед очима червоніють черепичними дахами в зелені садків будиночки Небушиць — сестри далеких Єльниць.

Піщана доріжка веде до пам'ятника. На ньому вирізьблено вісім російських прізвищ і російських імен.

Прізвища ці рідня іменам російських сіл, міст, дерев, квітів, барв, місяців... Новосолов, Тулякова, Москвін, Березов, Васильєв, Краснова, Желтов, Февральов.

Їх імена прості, як імена їхніх батьків та дідів, — Володимир, Олександра, Микола, Павло, Василь, Клавдія, Сергій, Іван. Вони були дуже молоді в день смерті. І невгасимий вогонь слави, що палає над їхньою могилою, береже їхню молодість і по нинішній день.

Коло підніжжя пам'ятника червоніють чеські квіти і в жмені російської землі росте молода берізка.

Поряд з тими, хто приїхав сюди за тисячі кілометрів, стоять ті, хто народився тут, виріс, постарів. І це вони, юні,

молоді, старі, це вони, завжди вдячні, викарбували на пам'ятнику слова: «Ми чекали вас. Ми вірили, що ви прийдете. Ми будемо повік вас пам'ятати».

1959—1967

ПОВІСТЬ П'ЯТА

ЄЛИЗАВЕТА ПАВЛІВНА

Їй ніхто не давав більше як шістдесят, хоч насправді було вже за сімдесят. У місті народилося і виросло вже не одне покоління, і її звали «живчиком», «невгамовною» ті, хто з'явився потім, а старі люди, старожили, шанобливо: Єлизавета Павлівна.

Перед нею знімали капелюхи, віталися з нею, і вона була щаслива, що її всі знають і вона всіх знає.

У неї був проїзний квиток на всі види транспорту, крім метро, якого в місті ще не побудували, але вона не любила їздити ні трамваем, ні тролейбусом, ні автобусом, а все пішки та бігом, підтюпцем від обкому до облвиконкому, від міськкомунгоспу до міського відділу народної освіти, від міськторгу до міськради, від міськплану до редакції «Робочого пути» та місцевого радіоцентру.

Коли ранком вона прибігала до приймальної міськвиконкому, то майже завжди з порога запитувала:

— Знаменитий мандрівник з шести літер?

Або:

— Американський романіст минулого століття з шести літер, друга літера «о»?

Всі в душі підсміювались з її дивовижної пристрасті розгадувати кросворди, але допомагали як уміли.

А вона жартувала:

— От шкода, що «Правда» і наш «Робочий путь» кросвордів не друкує. А то я залучила б вас до цього.

Невеличка, сухесенька, ще з досить моложавим обличчям, на якому в красивих по-молодому очах ледь-ледь бринів затаєний смуток, вона не сиділа ні хвилинки, та й кросворди розгадувала майже на ходу. Як свої п'ять пальців, знала все місто: хто виконав план, хто не виконав, де родини, а де похорон. Цілий день була в біганині й тільки ввечері, прийшовши до себе додому в затишну однокімнатну

квартиру, яку їй дали шістнадцять років тому, коли вона офіційно виходила на пенсію, потроху вгамовувалась. Вона рада була лишитися сама. Вечірні години — це була її пора. Пила чай, розгадувала кросворди й довго роздивлялася фотографії свого єдиного сина — Ігоря, який зараз так далеко...

У сорок першому році їй виповнилось тридцять чотири роки. Вона вчилася на четвертому курсі педінституту й жила в гуртожитку. Вона була старша за своїх однокурсниць. Батьків Ліза не пам'ятала. Виховувалася в дитячому будинку. До інституту працювала секретарем-друкаркою і лише після тридцяти раптом вирішила вступити до інституту.

Вчилася Ліза непогано, але перспектива бути вчителькою лякала її. Мабуть, це не її покликання. Подруг майже не було. Як усі неповноцінні люди — в дитинстві перехворіла туберкульозом хребта, потім з'явився горб,— вона замкнулася в собі й стала дуже вразливою. Правда, природа, мовби намагаючись компенсувати фізичне каліцтво, наділила Лізу привабливою зовнішністю. В неї було дуже красиве волосся, яке, вириваючись з вузла, спадало вниз чарівним золотим водопадом. Але вона не часто розпускала його — їй здавалося, що незручно звертати на себе увагу чимось красивим. Краще нічим не виділятися. Тоді менше й помічатимуть її горб. Зате очі — великі, темні, в яких завжди бриніли то біль, то печаль,— Ліза сховати, як свої коси, просто не могла... На танці Ліза не ходила і в вечірках участі не брала. До того ж в інституті вона була старша за багатьох і від цього ще більше соромилась.

Війна швидко наближалася до їхнього міста, йшла масова евакуація, виїздив і їхній педінститут, але Ліза вагалася: їхати чи лишатись. Нарешті вирішила: «Ні, не поїду» — і пішла до міськкому комсомолу. За давньою звичкою. Куди не раз ходила, коли була ще комсомолкою.

В міськкомі було метушливо й сумбурно, десятки людей бігали по сходах та коридорах, тягли сейфи і ящики, палили на подвір'ї папери, і Ліза довго не могла ні до кого пробитись. Потім їй пощастило, вона потрапила до своєї давньої знайомої, другого секретаря, до Люби Щипахіної. Та їй сказала: «Сідай!» — а сама продовжувала розмовляти по телефону.

— Я в евакуацію не поїду. А раптом зможу принести якусь користь тут?

— Яку? — перепитала Люба Щипахіна, заклопотана своїми справами.

— Я ж горбата.— Лізі нелегко далися ці слова.— І думала...

— Підожди, підожди, а може...— Люба вхопилася за Лізину не дуже чітко висловлену думку.— Все може бути. Телефон дзвонив без упину.

В перерві між розмовами Люба Щипахіна сказала:

— Зараз подзвоню в міськком партії, порадимось.

Вона набрала номер і довго кричала в трубку:

— Ігор, це ти? Ти, Ігор?

Немовби той був на другому краю світу.

— В мене тут дівчина одна, горбатенька, розумієш,— пояснила вона.— Так от у неї є ідея... Що? Так, я її давно й добре знаю. Ти зрозумів? І я так думаю. Так, так, Гаразд. Пришлю. Привіт!

Лізі вона сказала:

— Підеш у міськком партії, до заввідділом пропаганди. Орлов Ігор Венедиктович. Тільки не сьогодні. В них усе там розписано. А завтра на дев'яту. Домовились?

На другий день уранці Ліза була у Орлова. Він їй дуже сподобався. Серйозний, вродливий, упевнений, хоч був тільки трохи старший за неї.

Вони розмовляли дуже довго, він докладно розпитував її про довоєнне життя, намагався навіть переконати її, щоб вона евакуювалася, нарешті, виговорившись сам і вислухавши всі Лізині доводи й відповіді, запропонував план: у тому разі, якщо німці окупають місто, Ліза стане зв'язковою між містом і партизанським загonom, який базуватиметься в ближніх лісах.

Для цього їй треба насамперед вибратися з гуртожитку й поселитися десь в іншому місці. Можливо, найкраще було б у якомусь підвалі, в двірницькій. Зробити це конче потрібно негайно. А потім неодмінно поїхати в ліс. Це вже він бере на себе.

Ігор Венедиктович упорався з усім цим за один день. Домовився з міським житловим відділом, і ввечері Ліза перебралася на вулицю Красіна в підвальну кімнатку, колишню двірницьку. Працівник міського житлового відділу допоміг їй обставити кімнату, благо, в будинку було вже чимало покинутих квартир. Сусідки по гуртожитку (інститут ще не виїхав) були здивовані, що Ліза так несподівано переїжджає, але вона нічого не пояснювала, а вони не дуже й допитувались.

На ранок Ліза знову прийшла до Орлова.

— Ну, влаштувались?

— Ага,— відповіла Ліза.

Березовий гай просвічувався наскрізь. Стрункими рядами стояли дерева, немов приготувалися до святкового параду.

— Цей гай нам лишив один поміщик,— пожартував Ігор Венедиктович.— Був у нас тут такий — Сквознов-Печерський. Не чула?

Ні, Ліза не чула.

— Розповідають, цікава людина,— вів далі Ігор Венедиктович.— Господарство було в нього поганеньке, зате ліс він тримав у зразковому порядку. Консервував гриби, ягоди, дикі груші та яблука, горобину червону й чорну. Заводик його стояв біля садиби. Рецепти сам виготовляв.

— Коли ж це було? — спитала Ліза.

— Кінець минулого століття, початок нинішнього,— сказав Ігор Венедиктович.— А в місті в нього був гарний особняк. На вулиці Салтикова-Щедріна. Знаєш, де тепер жіноча консультація? Захоплювався літературою. Дома в нього було щось подібне до салону. Причому поглядів дотримувався вельми ліберальних. До нього приходили і Достоевський, і Толстой, і юний Вересаєв. Стежив за дебютом Маяковського. Іздив на похорон Толстого в Ясну Поляну.

— А потім?

— До революції не дожив два роки. Заповів — завод передати селянам, що так чи інакше перейшов би до них і без нього. Знаєте, у Кузьминках? А в будинку просив обладнати літературний музей. Тільки, на жаль, ми ще ніяк не могли цього зробити. Правда, останні роки готували дещо і навіть нове приміщення для жіночої консультації почали будувати, та от — війна... Тепер уже після війни...

За березовим гаєм почалися посадки дубів та кленів, а далі росли ялини.

Вони їхали до лісу на міськкомівській емці. Водій упевнено вів машину, не вперше їздив по цих добре уторованих лісових дорогах,— видно, часто тут проходили машини й підводи.

Хвилин через сорок обабіч дороги почалися зарості ліщини, понад рівчаком розкинувся невисокий вербняк.

Ліза не питала, чи ще далеко, але Ігор Венедиктович немовби вгадав її думки:

— Тепер скоро. Взагалі партизани не часто отаборюються так близько від великих міст. Але ми ризкнули.

В густому лісі відкрилася галявина, на якій стояли дві полуторки, трактор з причепом і підводи. Кілька десятків чоловіків та жінок копали землянки, пиляли колоди, перетягали з возів і машин мішки з продовольством.

На саморобному столі стояв патефон. Шульженко співала якийсь романс.

Ігоря Венедиктовича тут знало чимало людей. Одні підходили, здоровкались, інші вітали його кивком голови.

— Ходімо,— сказав він Лізі й попрямував до одної з землянок.

Спустилися вниз, у прохолоду.

Землянка велика, підлога встелена ялиновим гіллям. Посередні великий стіл, лави по краях, збоку нари в два ряди.

— О-о! — несподівано вихопилося в Лізи.

Йй, невеличкій, навіть ця простора землянка здалася майже палацом.

— Це штабна,— пояснив Ігор Венедиктович,— а тепер сюди. Він відкинув завіску з другого боку, і вони потрапили в глибоку траншею.

— Приходитимеш сюди,— сказав Ігор Венедиктович,— коли, звичайно, буде потрібно.

По траншеї вони пройшли в іншу землянку, ще просторішу. Тут широкі нари були з обох боків.

— Це санчастина, чи госпіталь, як хочеш,— мовив Ігор Венедиктович.

Далі була траншея під кутом сорок п'ять градусів.

— Там ще будують.— Ігор Венедиктович зупинився.— Загалом, усі землянки з'єднуються ходами сполучення, а трохи ліворуч, за рівчаком, спостережний пункт. Це приблизно за кілометр звідси.

Вони повернулися до машини.

— Тепер поїхали.

— В місто, Ігоре Венедиктовичу? — запитав водій.

— В місто, з заїздом у другий продмаг.— І додав, звертаючись до Лізи: — Запам'ятовуй дорогу як слід.

У місті вони зупинились біля крамниці. Точніше, підїхали до неї з двору, з чорного ходу.

Ігор Венедиктович покликав Лізу з собою.

Вони увійшли прямо в кабінет директора, привітались.

— Давай мені усе, що є, починаючи з муки,— звернувся до директора Ігор Венедиктович.— Так от, муки пуд даси?

Директор зразу ж зважив пуд муки, два кілограми сала, кілька батонів ковбаси, цукор, крупу, макарони, сіль, десять пачок чаю та ще щось.

Продавщиця пересувала кісточки на рахівниці.

Ліза не знала, кому призначалися ці продукти.

— Ага, а олія? — згадав Ігор Венедиктович. — Банка знайдеться?

Налили повну банку: три літри.

Ігор Венедиктович витяг гаманець, розрахувався.

Все поклали в машину.

— Тепер на Красіна, — скомандував Ігор Венедиктович водієві. І звернувся до Лізи: — Будинок тринадцять?

Вона кивнула.

— Гарне число, — посміхнувся Ігор Венедиктович.

Під'їхавши до будинку, вони перенесли все до Лізиної кімнати.

Ліза спробувала відмовитися:

— Навіщо? Та як же це так? А гроші?

— Не мороч голову, — сказав Ігор Венедиктович, — так треба. А гроші? Потім, після війни розрахуємось. Тепер так... — Він оглянув кімнату й особливо підлогу. Знайшовши обценьки, підчепив дві дошки. — Якщо... Словом, якщо придуть німці, продукти сховаєш під поміст. Зрозуміла?

— Зрозуміла, — прошепотіла Ліза.

— Ну, бувай.

Вони поїхали собі з водієм.

Ліза розклала продукти, потім, раптом відчувши страшенну втому, не роздягаючись, лягла в ліжку.

Вона ще ніколи не була такою багатою.

А потім їй снився Ігор Венедиктович у лісовій землянці — статний, вродливий, сильний, і вона стояла поруч — невеличка, непоказна. Як же в цю хвилину їй хотілося бути красивою! Адже обличчя в неї начебто непогане, а от горб — будь він проклятий!

І Ліза довго плакала уві сні. Коли прокинулась, обличчя було мокре.

Єлизавета Павлівна відклала кросворд, лишилися незаповненими чотири рядки — три по горизонталі, один по вертикалі — і вийняла пакет з фотографіями Ігоря. Їх було зовсім мало, цих фотографій, і вона добре пам'ятала їх.

Ось остання, кубинська. Ігор прислав узимку. Він на фоні пальм і якогось будинку, в сомбреро. На Кубі він жив уже четвертий рік — так довго тривало відрядження. Навіть на

її сімдесятилітті не був. Не пощастило вирватися. Надіслав телеграму. Вона сумувала без нього, а в Москві на Ігоря чекали Клава й маленька Олечка...

А цей знімок зроблено перед вильотом на Кубу. Ігор у формі аерофлотівця, поруч дружина й донька, зовсім крихітна, яка тільки-но навчилася ходити...

Це він з Клавою після закінчення училища цивільної авіації.

Це — курсант.

Це — в десятому класі з товаришами...

Кілька дитячих. У першому класі і в дитячому садку. Взяла в руки зовсім пожовклу фотографію. Сорок восьмий рік. Єдина фотографія, де вона разом із сином, коли йому було тільки рік. Їх знімав давній друг, колишній партизанський фотограф Фрол Матвійович. Тоді, в сорок восьмому, він уже працював в ательє на Салтикова-Щедрина й спеціально прийшов до неї додому.

Сфотографував і загадково посміхнувся:

— Молодчина ти, Лізухо, справді, молодчина!

Так, багато хто тоді був здивований, коли народився в неї син. І плітки, мабуть, ходили бог знає які, але правди так ніхто й досі не знає.

А Ліза відбувалася жартом:

— Вітром надуло!

Ніхто не здогадувався, чому вона назвала сина Ігорем. Хто міг знати, що вона кохала того Ігоря, якого вже давно немає на світі?! Ігоря, Ігоря Венедиктовича, як вона називала його в думках...

Німці ввійшли в місто наприкінці вересня. Три дні й три ночі Ліза ховалася в своєму підвалі, поки на вулицях точилися бої. І коли все стихло, не виходила ще дві доби.

Потім одяглася якнайгірше, взяла в руки плетений кошик і вирішила піти подивитись.

На вулиці Красіна було безлюдно. Тільки два розбиті трамвайні вагони стояли на рейках та біля універмагу бокком лежав спалений тролейбус.

Вона подалася до центру. Тут побачила кількох німців, мотоцикліста. На центральній площі, на будинку Палацу культури залізничників висів прапор із свастикою й біля під'їзду стояли вартові.

На стінах багатьох будинків — оголошення. Кожне німецькою й російською мовами. Деякі вона швиденько прочитала. Якийсь німецький комендант погрожував розстрі-

лом. Бургомістр Платанов закликав жителів міста вийти на роботу.

В центрі площі стояла на газоні шибениця. Ліза підійшла. Всі троє повішених були чоловіки. На кожному дощечка: «Єврей — більшовик».

Вона нікого не впізнала.

Обійшла ще кілька майже напівпорожніх вулиць і повернулася додому.

Дома заховала, як велів Ігор Венедиктович, під підлогу продукти.

А вночі почалися перші облави.

До неї теж німці вривалися двічі в супроводі якихось російян, але швидко йшли геть.

Вранці вона дізналася, що із станції відправили до Німеччини ешелон з хлопцями й дівчатами, а до будинку ТЕЦ гнали людей на відбудовчі роботи. Ввечері вона вирішила піти туди. Довкола було чимало народу, метушилися німці, деякі з собаками.

До того, як їй іти на вулицю Салтикова-Щедріна, до будинку навпроти жіночої консультації, лишалося ще два дні. А саме там їй призначив Орлов явку, але тільки в останній день п'ятиденки, від трьох до пів на четверту.

За цей час вона чотири рази підходила з різних боків до території ТЕЦ. Робота кипіла що є сили. І хоч близько підійти до неї Лізі не пощастило, вона зрозуміла: робота на ТЕЦ закінчується о дев'ятій вечора.

Підійшла на дев'яту. Виждала, коли люди стали розходитись, вибрала наугад старенького діда, пішла за ним. На Комсомольській наздогнала його, озирнулась, нікого, здається, поблизу, крім трьох-чотирьох таких же цивільних.

Порівнявшись, спитала:

— Важко?

Старий зупинився, не зрозумів, про що вона питала:

— Що важко?

— Працювати,— сказала Ліза.

— Авжеж, не мед, з дев'ятої ранку до дев'ятої вечора,— відповів старий.— Ось і картку видали. Відмічають. Не прийшов — розстріл.

Ліза йшла поруч. Вони помалу розговорились.

Дізналася, що відбудовчі роботи на ТЕЦ ідуть повним ходом. Якщо вірити дідові, то через якусь там п'ятиденку — ТЕЦ дасть світло.

— А що ж ви? — мляво поцікавився дід.

Ліза знизала плечима.

Вони попрошались.

Коли наступного дня Ліза йшла через площу Революції до вулиці Салтикова-Щедріна, трупи з шибениці вже зняли. Теліпалися тільки обірвані кінці вірвовок.

На вулиці Салтикова-Щедріна порожньо. Тільки два німецькі мотоциклісти промчали в напрямі до вокзалу та проїхала запряжена здоровенним рудим битюгом підвода з візником-німцем.

Німець, ще зовсім молодий солдат у невміло надітій пілотці, чомусь помахав Лізі рукою й сказав: «Паф-паф».

Навпроти жіночої консультації, де мала відбутися зустріч, Ліза нікого не побачила і пройшла два квартали вперед. Потім повернулася назад. Пройшла знову цілий квартал.

Тут її покликали:

— Горбатенька!

Ох, як ставало боляче і як було нестерпно образливо, коли її хтось так називав!

Біля під'їзду стояла старенька жінка, мабуть, щойно виїшла з парадного.

Вона здалася Лізі зовсім старою. «З колишніх учительок»,— подумала Ліза.

— Ви мене?

— Тебе, якщо ти Ліза,— сказала старенька.— Давай пройдемося,— запропонувала вона і взяла Лізу під руку, в якій не було кошика. Ліза скрізь так і ходила з порожнім кошиком.— Отже, перше — ТЕЦ. Дізнайся строк пуску. Друге: тобі треба влаштуватися на роботу. Краще до німців, але так, щоб уночі була вільна. Зрозуміла?

— Зрозуміла,— підтвердила Ліза.— Але як?

— Поряд з комендатурою є біржа. Візьми паспорт і йди туди. Там працює наша людина. Його прізвище Семенов. Він допоможе,— швидко й чітко говорила стара жінка. І додала: — З тобою ми зустрінемося тут рівно через п'ять днів о цій же годині. Орлов кланяється тобі.

— А він у лісі? — зраділа Ліза й навіть чомусь зашарілась.

— У лісі, в лісі.

— А як вас звуть? — спитала Ліза.

— Називай Никанорівною,— відповіла бабуся.— Семєнову пошлись на мене. А я ж тебе пам'ятаю з інституту.

— Справді?! А я вас не пам'ятаю,— призналася Ліза.

— Я на кафедрі російської мови працювала,— сказала Никанорівна.

Перед від'їздом Ігоря на Кубу Єлизавета Павлівна гостювала у нього в Москві. Коли прийшла відпрошуватися до голови міськвиконкому, він сказав:

— Та що ви! Ідьте, ради бога, гостюйте в Москві скільки треба.

Євген Кузьмич зовсім недавно став головою, до цього він працював на заводі автотракторного електроустаткування, і Єлизавета Павлівна була з ним знайома багато років.

— Хоч, признаюсь, без вас ми будемо як без рук,— додав він.

У Москві Єлизавета Павлівна пробула три дні і навіть проводжала сина на Шереметьєвському аеродромі.

Це були щасливі дні. Останнім часом вона зрідка бачила Ігоря, а вже Олечку й поготів. Олечку вона зразу любила, водила її в дитячий садок вранці й увечері забирала додому. Олечка теж не відходила від бабусі.

Напередодні від'їзду Ігор, повертаючись до давньої розмови, знову попросив:

— А може, мамо, залишишся все-таки в нас? Квартира, сама бачиш, велика. Влітку будеш на дачі. І Олечка тебе дуже полюбила. Подумай!

Єлизавета Павлівна завжди погано спала, а на новому місці тим паче, і останню ніч перед від'їздом Ігоря багато думала.

А вранці сказала:

— Не сердься, Ігорьок, але я не можу. Звикла до свого міста, до своєї роботи звикла. Не можу.

— Ну скільки ж можна працювати? — намагався заперечити Ігор.— Тобі ж сімдесят незабаром.

— А я років своїх не помічаю. І не хворію, слава богу. А жити звикла на людях.

Коли в Шереметьєві Ігор і його друзі, фахівці з авіації, вже сіли в літак, про це заговорила й Клава:

— Подумайте, Єлизавето Павлівно, дуже прошу вас. Як же це було б добре!

Але Єлизавета Павлівна чомусь згадала Євгена Кузьмича, дівчат-секретарок, інших працівників виконкому й сказала:

— Не гнівайтесь, Клавочко! Ніяк не можу!

В поїзді, коли поверталась додому, переживала. «Образила Ігоря. Образила Клаву. Та й Олечка така славна! Яка ж уперта стара! Невже не могла допомогти людям? А що? Не могла і не можу! І не хочу! Зовсім не хочу! Ігоря

в люди вивела сама-одна. Он він який! На Кубі став потрібен. А тепер житиму як жила».

І вона помалу, під мірний стукіт вагонних коліс, заспокоїлась. Дивилася у вікно. Мерехтіли яскраво-руді осінні ліси і вижаті поля. З'являлися попереду й миттю зникали за поїздом річки й гарно відбудовані села. Поїзд гучно гуркотів, проносився через мости й уповільнював хід біля платформ. На серці в Єлизавети Павлівни було добре, як у людини, що виконала свій обов'язок.

Думала про свою долю.

Дивно, звичайно, вона в неї склалася.

Чому не довчилася після війни в педінституті? Стала б учителькою. Але не захотіла. Або ж у медицину могла податися. Наприклад, закінчити курси медсестер. Адже любила це. Газетяра, звичайно, з неї не вийшло б. Це тільки у війну дурня валяла в німецькій газетці, а так, щоб стати журналістом,— треба не тільки любити це діло, але й мати талант, а вміти писати — це не кросворди розв'язувати!

Ось так і вийшло, що все життя кур'ером...

Але, може, це й добре?

Завжди на людях і повсякчас відчуваєш свою, хоч і маленьку, користь.

Звичайно, добре!

На біржі було немало народу. Хоч уже кілька ешелонів відправили до Німеччини, чимало працювало на відбудові ТЕЦ, і місто здавалося майже безлюдним.

Ліза знайшла «пана Семенова» (здогадалась, що так його треба називати), і коли він звільнився від справ, присіла на запропонований стілець:

— Я від Никанорівни.

— Розумію, розумію,— сказав Семенов.— Зараз щось придумаємо. Паспорт?

Вона дала йому свій паспорт.

Семенов думав довго, спитав тільки про освіту й знову замовк.

— Мабуть, так,— сказав він нарешті.— Освіта у вас хороша. І роботу вам запропоную, мені здається, непогану. Писати вмієте?

— Писати? — не зрозуміла Ліза.— Начебто...

— Я не про те. Німецьке командування має намір почати випуск газети «Русский голос» для населення. На базі друкарні «Рабочего пути» начебто, благо, вона збереглася добре...

— Та ви що! — вихопилося в Лізи.— Щоб я в цьому,— вона трохи не сказала «брудному»,— листку!..

— Не гарячкуйте! Не гарячкуйте! — заспокоїв її Семенов.— Наші люди, ви розумієте, я підкреслюю «наші», скрізь потрібні. Нарешті, є дисципліна.

— Чия дисципліна? — знову не витримала Ліза.

— Наша.— Семенов пильно подивився на неї і ще раз повторив: — Наша!

— Я не вмію працювати в газеті,— сказала Ліза.

— Нічого, навчитесь. Думаю,— виправився він,— повинні навчитися.

Ліза знітилась.

Семенов пояснював їй далі. Шеф-редактором газети призначено пана Штольцмана, з прибалтійських німців, його заступником — пана Євдокимова...

— Він,— провадив далі Семенов,— тутешній. Не знаю, ким і де він працював, але тутешній. Як ви розумієте, це не мої кадри. А ви й Олександра Василівна Жукова, студентка університету, будете співробітницями. Ну, плюс, звичайно, коректори, працівники друкарні. Їх уже всіх підібрано...

Семенова покликали до сусіднього кабінету. Він вибачився:

— Я зараз.

Ліза оглянулась. У великій кімнаті стояло шість столів, і біля кожного товпилося по кілька чоловік. Стіл Семенова був найбільший, і вона сиділа коло нього одна.

Невдовзі він повернувся.

— Розумієте, Єлизавето...— він заглянув у паспорт,— Павлівно, є багато блискучих можливостей зробити хорошу, потрібну людям газету. Але прошу вас і Олександрю Василівну про одне: не заривайтесь! А втім, Олександрю Василівну я вже про це попередив. Отже, як кажуть, з богом! Завтра ж виходьте на роботу. Адресу, сподіваюсь, знаєте. Німці — люди акуратні. Не запізнюйтесь. О восьмій нуль-нуль.

Так вона потрапила тоді в «Русский голос».

Повернувшись з Москви, Єлизавета Павлівна прийшла до виконкому дуже рано. Секретарки в приймальні ще не було, але з кабінету долинав голос Євгена Кузьмича. Він розмовляв по телефону.

Вона прочинила двері.

— Заходьте, заходьте,— кивнув Євген Кузьмич і, закінчивши телефонну розмову, попросив: — Ну, розповідайте, як там ваш кубинець?

— Ви чомусь так рано,— сказала Єлизавета Павлівна.

— Так, у нас сьогодні житлова комісія,— відповів голова виконкому.— Справ завал! Ну то як же?

Єлизавета Павлівна розповіла про Москву, про свою невістку, про онуку і, звичайно ж, найбільше про Ігоря.

Під кінець розмови, зніяковівши, сказала про синове і невістчине прохання.

— Не знаю, може, я й не права, що не погодилась.

— Правильно зробили,— підтримав її Євген Кузьмич.— І потім, як же ми без вас?

Уже виходячи з кабінету голови, Єлизавета Павлівна згадала:

— Ага, Євген Кузьмич, протока з восьми літер, перша «л»?

— Лаперуза,— засміявся Євген Кузьмич.— Як, годиться?

— Ой, точно! — зраділа Єлизавета Павлівна...

...Вранці Ліза прийшла до редакції «Русского голоса». На місці був тільки Євдокимов, бридкий тип років п'ятдесяти, з настобурченими, як у африканського слона, вухами й лисим черепом. Він з презирством подивився на Лізу. Потім з'явилася Олександра Василівна, яку Ліза зразу стала називати Шурою, і, нарешті, останнім прибув пан Штольцман, високий, підтягнутий, у німецькій військовій формі.

Штольцман запросив усіх до себе на нараду й довго, нудно, з чисто німецькою акуратністю говорив про газету, про її завдання, про можливі канали розповсюдження.

На завершення сказав:

— Перший номер ми маємо випустити через три дні.

По-російськи він розмовляв бездоганно.

І хоч номер цей на дві третини складався з офіційних німецьких матеріалів — переможні зведення, переклад промови Геббельса, розпорядження місцевих властей,— Лізі й Шурі довелося немало побігати по місту, шукаючи різну інформацію. Роздобули, звичайно, крихти.

Ліза відчувала й розуміла, що Шура своя людина і їй можна довіряти, але була обережна. Тому, коли в неї виникла думка, пов'язана з ТЕЦ, вона не розповіла про це Шурі, а пішла прямо до Штольцмана.

— Пане Штольцман,— сказала вона,— ви самі знаєте, як у нас нелегко стоїть справа з місцевою інформацією.

От я й подумала: зараз завдання номер один — пуск ТЕЦ. Може, я піду туди і зберу матеріал?

Штольцман начебто з інтересом глянув на Лізу.

— Добре, я пораджусь,— відповів він.

Наступного дня ранком він передав Лізі спеціальну перепустку.

— І постарайтесь узяти кілька інтерв'ю,— подивившись на неї зверху вниз, з огидою кинув він.

Ліза була вже не рада, що затіяла це. Вона знала значення слова «інтерв'ю», але як його «брати», не мала ніякого уявлення. Та й, крім того, вона ж горбата! Защеміло давньою тугою серце: як вона, така маленька, потворна, звертатиметься до людей? Чи буде хтось із нею розмовляти серйозно? В цю мить Ліза знову пошкодувала, що тоді розгубилась і не зуміла переконати Семенова, щоб він не посилає її на роботу в «Голос». Та хіба з її характером, з її таким зовнішнім виглядом, з її відлюдкуватістю робити газетне діло?

Довго, хвилюючись, розпитувала вона Шуру, як брати інтерв'ю, як поводитись, що говорити. Шура сама до пуття не знала, як усе це робиться...

Потім усе-таки пішла на ТЕЦ. Йшла повільно, ледве плентала ногами: що її чекає там? На ТЕЦ Ліза пробула майже три години. І, здається, зуміла взяти ці ненависні інтерв'ю: одне — у німця-наладчика, друге в росіянина. Правда, розмовляли з нею неохоче і якимось поблажливо, наче з дитиною, яка ставить безглузді запитання в непідходящий момент...

Але вона дізналась про головне: пуск ТЕЦ призначено на десяте жовтня.

Її інформацію вмістили в номер, який вийшов наступного дня.

Дивна була ця газета — «Русский голос».

З одного боку, вона немовби загравала й сюсюкала з своїми читачами, а з другого — всіляко залякувала їх повідомленнями про репресії та розстріли, безглуздо-захоплюючими зведеннями й цитатами з виступів фашистських вождів. Були й смішні інформації про перейменування вулиць та майданів: їм давали імена Гітлера, Гінденбурга; Берлінською стала вулиця Салтикова-Щедріна, Красіна — Одерською, Колгоспна — Дрезденською. Провулок Короленка — провулком Шпрее, Сосновський — Зігфріда... Колишні назви витравлялись, але, щоб повідомити нові, їх доводилося називати знову.

Через кілька днів Ліза, тепер уже з вдячністю Семенову, зрозуміла, що робота в «Голосе» має кілька беззаперечних переваг. По-перше, цієї газетки майже ніхто не читав, хоч як старалися німці. По-друге, режим у редакції був не дуже суворий. І коли вже вона могла вільно ходити по місту і навіть побувала на ТЕЦ, то їй надалі не треба пропускати таких можливостей. Нарешті, в редакції був радіоприймач, по якому вдень Штольцман і Євдокимов слухали Берлін, а ввечері Ліза й Шура — Москву. Правда, московські зведення були ще сумні, але все-таки спокійний, упевнений, рідний голос диктора вселяв надію.

А в Шури, незважаючи на попередження Семенова, раз по раз виникали відчайдушні, часом безглузді, плани диверсійних акцій. То вона хотіла так побудувати чергову інформацію, щоб заголовні літери склалися в слово «Росія». То придумувала карикатуру на манір загадкової картинки, перевернувши яку, можна було прочитати: «Гітлер — капут». То ще щось у такому дусі.

Ліза теж старалася щось придумати і якось вона прийшла до Штольцмана (Євдокимова вона намагалася уникати).

— Ось, погляньте, може, згодиться для газети?

— Що це? — на обличчі Штольцмана з'явився, як завжди, коли він бачив Лізу, вираз нудьги й досади.

— Кросворд.— Ліза вся зіщулилась.— Щоб привернути читачів.

Штольцман покрутив кросворд і так і саяк.

Сказав:

— Заповніть мені квадратики.

Ліза заповнила, принесла.

Горький, Аксаков, Мазепа, Язиков, Толстой, Достоевський, Гоголь, Нос, Апухтін, Надсон, Єсенін,— уголос читав шеф-редактор.— Чому тільки російські імена?

— Але ж у нас газета для російських читачів,— відповіла Ліза.

— Та-ак,— спроквола мовив Штольцман.— Ви вважаєте, що це може привернути читачів?

— Мені здається, може.

— Добре,— погодився Штольцман і поставив візу.

«Ну вже другий я тобі такий придумаю!» — зраділа Ліза.

Перший кросворд пройшов без пригод. Шеф-редактора десь навіть похвалили за видумку. Чи, може, сам хотів показати себе.

У друкарні машину-американку крутили руками: електрики ще не було. Крутили всі — і робітники, і коректори,

і Ліза, і Шура, і для виду навіть Штольцман з Євдокимовим.
— Давай піску у машину підсиплемо,— пошепки запропонувала Шура.

— Ти згадай, що тобі казав Семенов: не зариватись,— вгамовувала її запал Ліза.

Тираж газети — тисяча примірників — звичайно, через кросворд не підвищився, але Ліза з ентузіазмом складала наступний, на цей раз цілком закордонний. «Ви спалюєте книги Гейне, а я вам і Гейне підсуну»,— думала Ліза.

Цей кросворд вийшов цікавий. Гете, Вагнер, Гофман, Фауст, Клейст, Валькірія, Гейне, Гауптман, Грімм...

— Хто такий Клейст? — спитав шеф-редактор.— Не знаю.

— Драматург і новеліст дев'ятнадцятого століття.

Штольцман завізував.

Третій кросворд Ліза зробила географічний, з названих німецьких міст, пов'язаних з революційними подіями. Шеф-редактор завізував його, нічого не підозрюючи.

Кросворди стали з'являтися часто.

У призначений день під виглядом збирання інформації Ліза подалася на вулицю Салтикова-Щедріна. Никанорівна вже чекала її.

Погода була волога, гнила. Кілька разів випадав сніг, але швидко танув. Вулиці були захарашені сміттям, клаптями оголошень та газет, виблискували малими та великими калюжами. По вулиці Салтикова-Щедріна тяглися німецькі обози, навантажені мішками та ящиками. Проїхала колона мотоциклістів з броневичком на чолі. За нею знову обоз. Коні як на підбір, руді, могутні, з рожево-білими мордами.

— Знаю, працюєш? — запитала Никанорівна.

— Працюю.

— Задоволена?

— Та як вам сказати...

— Нічого, нічого, справа потрібна. Як з ТЕЦ?

— Десятого жовтня.

— Точно?

— Перевірила ще раз. Навіть у газеті в нас писали.

— Ти хоч би газетку свою принесла.

— Не здогадалась.

— Тепер постарайся частіше бувати на вокзалі чи в його районі,— сказала Никанорівна.— Дивись, коли приходять ешелони. Це — раз. І за тими, що проходять мимо. Це — два. А зустрінемося з тобою, як завжди, тут.

Вони попрощалися.

Десятого жовтня ТЕЦ справді дала електричний струм.

А в ніч на одинадцять жовтня місто потряс вибух.

Ліза схопилася з ліжка: «Невже ТЕЦ? Скільки ж туди треба було доставити вибухівки і як?»

До ранку вона вже не спала.

Як тільки розвиднілось, побігла глухими вулицями до ТЕЦ. Ще здалеку побачила: руїни.

Вдень солдати ставили на центральній площі нові шибениці. Через годину на трьох з них висіло дев'ять чоловік. Після роботи Ліза підійшла ближче. Між ними вона впізнала того старого, з яким разом недавно йшла з ТЕЦ. На грудях у кожного — дощечка з написом: «Бандит».

Ніколи Єлизавета Павлівна не брехала нікому. Та й Ігорю також, звичайно. Але була в її житті таємниця, через яку їй доводилося брехати. Але це була свята брехня.

Коли Ігорю виповнилось шістнадцять років (він вчився у восьмому класі), настав час одержувати паспорт.

Знітивши серце, Єлизавета Павлівна вийняла його свідоцтво про народження.

Ігор ніколи не питав про батька. Може, не хотів турбувати матір, бо сама вона мовчала, а може, просто відчував, що заплутувати про це не треба.

А тут у графі «батько» побачив прочерк і, майже заїкаючись, сказав:

— Ти ніколи не говорила, мамо, про це... Хіба в мене справді немає батька?

«Він загинув», — хотіла відповісти Єлизавета Павлівна, але щось зупинило її.

І вона стомлено, намагаючись дивитися йому в очі, промовила:

— Вважай, Ігорьок, що в тебе немає батька.

— А чому ж я Венедиктович? — спитав Ігор.

— Так, була одна дуже хороша людина.

Це була перша й остання їхня розмова про батька.

Кожну вільну хвилину Ліза ходила на вокзал, іноді трохи далі — до сортувальної. Вона лічила ешелони, ті, що розвантажуються, і ті, що проходять мимо. Чимало ешелонів ішло на схід. Вона намагалась запам'ятати все, а ввечері ці дані переносила на папір.

У Лізи була тепер перепустка-аусвайс, вона навіть мала право ходити під час комендантської години. Але Ліза цього не робила.

Після вибуху ТЕЦ у місті щоночі були облави, на стінах будинків з'явилися нові страшні накази коменданта й бургомістра Платанова, вулиці постійно патрулювались.

Як умовились, на третю годину Ліза пішла на зустріч з Никанорівною.

Вранці вона встигла засікти ще три ешелони: один, що розвантажувався з кіньми й похідними кухнями на сортувальній, і два, які пройшли мимо з танками та зенітними гарматами.

О третій годині Никанорівни на місці не було. Не з'явилася вона і о пів на четверту. І о четвертій.

Ліза занепокоїлась, до того ж по вулиці вже кілька разів пройшов патруль, і вона вирішила повернутися до редакції.

Вночі погано спала.

Наступного дня про всяк випадок вона знову з'явилася о третій годині в умовленому місці, але Никанорівни знову не було.

По дорозі до редакції вона пройшла через площу Революції й помітила зміни. Трупи з шибениці зняли. Лишився тільки один. Ліза ближче підійшла і з жахом упізнала Никанорівну. Все її обличчя було розбите. На грудях табличка: «Партизан».

В редакції вона побачила фотографію повішеної Никанорівни й інформацію, яку підготував Євдокимов. У цій інформації з захватом писалося, як спіймали крупну партизанку, й натякалося про її причетність до вибуху на ТЕЦ. «Так буде з кожним, хто виступає проти нового порядку, який устанавлює переможна німецька армія»,— так закінчувалася замітка.

Ліза була у відчаї: «Що робити? Що робити?»

Час немовби зупинився, і вона ніяк не могла діждатися, коли закінчиться робочий день. А тут ще шеф-редактор послав їх із Шурою крутити друкарську машину. Електрики ж не було.

Тільки близько дев'ятої години Ліза повернулася додому.

Істи вона не могла; не роздягаючись, важко сіла на постіль. Сиділа так годину, а може, й дві, а може, й більше.

Нарешті вирішила: «Піду! Що буде, те й буде, а я все одно піду!»

Поки вона йшла по місту, двічі їй допомогла перепустка — патрулі відпускали її. На околиці міста стала обережнішою, і все частіше оглядалася довкола.

Поминувши останній місток, вона пішла по ґрунтовій дорозі в напрямі до лісу. Тут було тихо, ніде анікогісінько,

І від цього ще страшніше стало. На небі, наче на зло, зійшов неповний місяць, освітлюючи все довкруг.

Вона майже побігла й нарешті шмигнула в ліс. Зупинилась, передихнула й знову рушила вперед.

Години через дві її окликнули:

— Стій!

— Та я своя!

— Пароль! — наказали з кущів.

Ніякого пароля вона не знала.

— Кажу, що своя!

Двоє чоловіків, що вийшли з кущів, здивовано розглядали її.

Один сказав:

— Здається, я бачив її влітку з Орловим.

— Так, так, я була з Ігорем Венедиктовичем, — заквапилась вона, — а зараз він мені дуже потрібен. Дуже. Це спішно, повірте.

Дозорні переглянулись.

— Ну що ж, ходімо, — сказав один з них, — а ти, Золотов, залишайся.

Вони пройшли з півкілометра. Вдалині, на галявині, Ліза побачила невеличке багаття і людей, що сиділи біля вогню.

Невдовзі вони вже були коло знайомої землянки.

— Так вам неодмінно Орлова? — спитав чоловік, який супроводжував її.

— Краше його, — підтвердила Ліза.

Той, що супроводжував її, нирнув у землянку, а Лізу попросив почекати. Незабаром із землянки в накинутому на плечі ватнику вийшов Ігор Венедиктович.

— Що сталося? Що за самодіяльність? Хто вам дозволив сюди з'явитися? — в голосі його пролунала тривога і явне невдоволення.

Ліза, збиваючись, розповіла про те, що повісили Никанорівну, дала йому записку з даними про німецькі ешелони.

— Ходімо, — вже лагідніше сказав Ігор Венедиктович.

Вони спустилися в землянку. На столі горів каганець. Біля дверей сидів зв'язківець, зовсім молодий хлопець. Всі інші спали на нарах.

Орлов поторгав когось за плече:

— Леоніде Єремійовичу, Леоніде Єремійовичу!

З нар підвівся заспаний чоловік, і Ліза зразу впізнала його. Це був директор п'ятої школи, де вона проходила практику.

Орлов розповів йому про Никанорівну.

— Яке нещастя! — вигукнув Леонід Єремійович.

Потім вони довго роздивлялися Лізині записи. Ліза зігрілася — в землянці було тепло. Її знемагав сон.

— А зараз їсти й спати! — Ігор Венедиктович поплескав її по плечу й подивився на годинник: — До четвертої спати! О четвертій підеш назад. А ми тут з командуванням пометкуємо, як жити далі.— Потім додав: — У місті є підпілля. ТЕЦ — їхня робота. А ми тут ні при чому.

Лізу нагодували й поклали на нари в другому кутку землянки.

Здавалося, не поспала й хвилини, як її вже розбудили:

— Пора!

На столі стояла склянка молока, лежав хліб.

— Попоїж!

Поки вона їла, Леонід Єремійович говорив:

— Відомості ти збрала дуже потрібні. Спасибі. Тепер у нас, на жаль, поки що немає надійної зв'язкової. Приходь, як зараз, тільки вночі. Припустімо, через п'ять, ні, ні, мабуть, краще через шість днів. І постарайся дізнатися, де живе Платанов. Чи є охорона. Розклад його дня. Словом, усе, що можна. Домовились?

— Добре,— сказала Ліза.

Вона покинула табір і до світанку повернулася в місто. На вулиці Красіна її зупинив патруль, але все обійшлося гаразд.

Коли Ігор познайомився з Клавою, він довго приховував це від матері. Вона нічого не знала, але інтуїція підказувала: в сина хтось є. Раніше Ігор часто дзвонив, іноді писав, а тут майже ніякої тобі звістки.

Єлизавета Павлівна подзвонила сама в гуртожиток — він закінчував тоді училище,— насилу знайшла його, і почала шпетити:

— Чи не закохався ти?

— Звідки ти знаєш?

— Здогадуюсь.

— Так, мамо, ти вгадала...

— Так от, не валяй, Ігорьок, дурня, а забирай свою кохану — і до мене. Влаштуємо оглядини та ще ці, як вони називаються, заручини. Якщо, звичайно, твоя наречена мені сподобається.

Якось у вихідний день вони приїхали.

Єлизавета Павлівна намагалася бути прискіпливою, але Клава їй зразу припала до душі. Правда, дівчина ніжковіла

чи то від неспіливості, чи тому, що бачила перед собою горбату немолоду жінку. За своє довге життя Єлизавета Павлівна, здавалося, вже звикла і до подивів, і до неприхованої цікавості, але щоразу починало боляче шпигати в скронях і під грудьми з'являлося відчуття тяжкої порожнечі.

Ігор і Клава пробули в неї цілий день. Відзначили заручини. Потім довго гуляли по місту, яке дуже розрослося й відбудувалось у післявоєнні роки. Ігор хотів зайти на базар, але Єлизавета Павлівна вдала, що не почула про це, а потягла їх на вулицю Салтикова-Щедріна. Нинішній базар нагадував їй те, що було на цьому місці після війни,— табір німецьких військовополонених, і вона не могла іти туди з сином. А на Салтикова-Щедріна вона розповідала про чударнацького поміщика Сквознова-Печерського все, що знала про нього від Ігоря Венедиктовича.

Ввечері вони від'їжджали, і Єлизавета Павлівна проводжала їх на вокзалі.

— Синку, коли думаєш весілля справляти?

— Поки що не знаю. Якщо все буде добре, то — як тільки закінчу училище,— майже зігнувшись навіл, шептав їй Ігор.

Але на весілля вона тоді так і не потрапила.

Ліза вже навчилася писати для «Русского голоса» невеличкі замітки й кореспонденції — яке кому діло було в цій газетці до стилю або ж до чистоти російської мови? Головне — факти, факти, факти, навіть викривлені, пусті, але тільки щоб усі вони були свідченням урочистості, розумності й необхідності нового порядку...

Працювати в таких умовах було надзвичайно важко. Щоб жителі міста могли все-таки одержувати необхідну інформацію, доводилось викручуватись, довго сидіти над кожною фразою. І все-таки вся ця праця часто пропадала марно — цензура Штольцмана і Євдокимова була невблаганною...

Ліза дізналася, що Платанов живе в колишньому Сосновському провулку, нині Зігфріда. Будинок невеликий, двоповерховий. Без чверті вісім по нього приїжджає машина. Дома лишається служниця. Дружини й дітей у нього немає. Обідає вдома. Весь інший час перебуває в своїй резиденції, що за рогом, по сусідству з німецькою комендатурою. Так, на ніч біля будинку Платанова виставляють пост. Удень його нема.

Цього було мало. Треба було ще дізнатися, звідки його привезли німці, хто він. У місті Платанов був явно людиною прийшлою.

Ліза довго думала, як же до цього підступитись, і раптом згадала про біржу й Семенова.

Саме вийшов черговий номер «Голоса» з двома оголошеннями біржі. Ліза взяла три примірники й пішла до Семенова.

Він був на місці.

— Ось,— сказала Ліза й поклала на стіл перед Семеновим газети.

Семенов подивився й запитав:

— Як працюєте?

— Нічого собі,— відповіла Ліза.

— Важко?

— Бридко.

Вона заговорила про пана Платанова.

Пояснила це так:

— Ми маємо намір дати матеріал про нього. Але, на жаль, мало знаємо про нього.

— П'ятдесят шість років. Житель Смоленська. Колишній працівник Держстраху. Це все, що мені відомо,— швидко сказав Семенов.

— Але чому ж тоді він не в Смоленську? — поцікавилась Ліза.

— Там його дуже добре знають,— переходячи на півшепіт, мовив Семенов. І вже голосніше: — Може, спробувати влаштувати вам зустріч з бургомістром? Спробую.

Думка написати про Платанова виникла у Лізи несподівано, вона ні з ким не погоджувала її в редакції, але не можна не скористатися з такої нагоди.

— А що? Було б добре!

— Тоді посидьте. Я спробую зараз же. Не думаю, що в пана бургомістра так багато справ.

Вона посміхнулась.

Семенов пішов.

Ліза оглянула кімнату. Людей на біржі стало менше. І все-таки біля кожного стола хтось сидів. Один-два чоловіки, не більше.

Семенова не було хвилин двадцять.

— Пан бургомістр прийме вас через півгодини,— сказав він, повернувшись.— Ось перепустка.

— До нього теж потрібна перепустка? — здивувалася Ліза.

— Аякже! Треба бути пильним,— недбало кинув Семенов.

Ліза погуляла на вулиці. Почало розпогоджуватись. На асфальт мостових і тротуарів ліг сніжок.

Резиденція Платанова була поруч, у колишньому приміщенні дитячого садка — невеликому двоповерховому будинку. Біля входу вартового не було.

Перепустку в Лізи узяв німець, що стояв усередині, біля сходів.

Повертів, подивився з усмішкою в Лізине обличчя, пропустив.

На другому поверсі чергував ще один німець.

Все повторилось.

Охоронник махнув Лізі в бік коридора.

Вона пройшла повз кімнати, звідки долинав стукіт друкарських машинок, відчинила двері з саморобною табличкою: «Пан бургомістр Платанов А. А.».

Тут сиділа немолода жінка в окулярах.

Вона теж подивилася на Лізину перепустку, потім, уважно поглянувши на неї, буркнула:

— Подождіть.

Через кілька хвилин запропонувала:

— Проходьте!

І відчинила двері.

У досить просторій кімнаті, підлога якої була встелена килимом, за великим канцелярським столом сидів ще не старий, випещений чоловік з білим обличчям і такими ж самими руками.

— Що вам треба? — холодно спитав він, не поздоровкавшись і не вставши.

— Я... Ми... У нас в редакції «Русского голоса»... — почала було Ліза.

— Знаю, я це знаю,— перебив її Платанов.— Газету вашу читаю. Скажу, що ви там ліберальничаєте у своїй газеті. Так, так, ліберальничаєте! Замість того щоб розпеченим залізом випікати більшовицькі звички! Хай йому чорт, ми нічого не можемо налагодити. Ні електрики, ні водопостачання. Всюди пасивність або ж явне неприйняття нового порядку. Диверсії, ухиляння від трудової повинності...

Платанов аж задихався від люті.

Ліза слухала його не без задоволення, але не знала, як їй підійти до головного, заради чого вона, власне, й прийшла. Її не цікавила ні біографія цієї людини, ні те, що він говорив зараз, але запитати про щось треба.

А Платанов усе ще викрикував якісь слова про гуманність німецької нації, про бунтарську тупість російського народу, про світлі перспективи прилучення до великих ідей фюрера.

Раптом він вичерпався і ще глибше втиснувся в крісло. Ліза помітила, що руки в нього тремтять, а в очах з'явився нездоровий блиск. Тільки обличчя, як і досі, було крижаноблідим.

— То що? — спитав він якомсь мляво.

— Ми хотіли б знати деякі факти вашої біографії,— не сміливо заїкнулась Ліза.— Зокрема, смоленський період..

Платанов мовчав.

Потім, ніби зовсім заспокоївшись:

— Смоленський? Нічого хорошого там не було. Більшовицька зараза охопила всіх, навіть шари колишньої інтелігенції. Ми не жили, а животіли. В двадцяті роки Радянська влада знищила мого батька. Мати була змушена вийти за кордон. Померла в Берліні, де я вчився. Повернувся з університетською освітою й злидарював, але зате я був послушний! — він мало не завищав.— Я не хотів обслуговувати Радянську владу!..

«Все зрозуміло. Тепер я все розумію,— думала Ліза.— Тебе завербували там. А ти, крім усього, виявився ще й круглим ідіотом. І справжнього розвідника з тебе не вийшло. А тепер фашисти підібрали тебе, як дрібничку, що може згодитися».

Розмова не клеїлась, хоч Ліза і вдавала, ніби записує щось у блокнот.

Секретарка й охоронник знов перевірили перепустку, а німець, який стояв унизу, відібрав її.

Ліза вийшла на вулицю. І зразу ж від сортувальної розлігся оглушливий вибух. Тріщали й гуркотіли, падаючи, вагони. Через хвилину пролунав другий вибух, і до самого неба шугонули клуби диму впереміш з іскрами. Через кілька хвилин по вулицях у напрямі до залізниці промчали грузовики з солдатами й мотоциклісти.

Вночі на залізниці стався ще один вибух. Цілий день німці розбирали розбиті вагони й платформи, прокладали заново колії, а наступної ночі — знову вибух під колесами ешелону.

За дві доби чотири вибухи!

І чотири ешелони пустили під укіс!

Це явно були партизани.

Ліза якомсь не думала про свою причетність до цього.

В неї просто було дуже добре на душі.

У Ігоря вже було призначено день весілля, і Єлизавета Павлівна збиралася їхати до Москви, як її викликав колишній голова міськвиконкому Аполлінарій Миколайович Ігнатов (той, що тепер працював першим секретарем міськкому партії) і запитав:

— Єлизавето Павлівно, голубонько, ви знаєте Калерію Володимирівну Богомолу?

— Звичайно, знаю,— відповіла Єлизавета Павлівна.— Вона в нас читала історію філософії в інституті.

— Калерія Володимирівна тяжко хвора, і, як кажуть лікарі, нетранспортабельна. Родичів у неї немає. Чи не навідались би ви до неї? — попросив Ігнатов.

Певна річ, Єлизавета Павлівна погодилась.

Коли вона прийшла до Богомолової, то застала там лікаря.

Лікар розвів руками:

— Погані справи.

Богомолова була дуже стара, а тут ще інсульт, параліч.

Єлизавета Павлівна пробула біля неї чотири доби. На п'яту Калерія Володимирівна померла.

Вона не дзвонила Ігореві, щоб не розмовляти про сумне, а дала телеграму: мовляв, вітаю, бажаю, цілую і таке інше.

Йї другий прихід до партизанського табору пройшов більш вдало. Ліза менше хвилювалась, бо знала, що її чекали. Краща, сухіша стояла погода. Відомості про Платанова вона роздобула. Йї пощастило і на цей раз з патрулями. Йї зупиняли кілька разів, але швидко відпускали.

Тепер вона знала вже й пароль — «Наука».

Зустріли Лізу командир загону Леонід Єремійович і комісар Ігор Венедиктович.

Вони розповіли їй, що німці намагалися вчинити наліт на партизанів, але марно. Дійшли до узлісся, а далі, в хащу, йти не ризкнули.

На прохання командира Ліза накреслила плани будинку Платанова в Сосновському провулку та його резиденції, вказала місця, де стоять охоронці.

— Добре було б, звичайно, повісити його на площі Революції і написати «Зрадник»,— мрійливо сказав Ігор Венедиктович.

Але це було нереально.

Вирішили спробувати висадити в повітря і будинок, і резиденцію. Виділили дві групи підричників.

Ліза слухала партизанів, а сама не відводила очей від Ігоря Венедиктовича.

«Господи, яка ж я дурна,— лаяла вона себе.— Потрібна я йому з своїм коханням. Була б людина, а то потвора...» Але вдіяти з собою нічого не могла.

Завтрашній день — вихідний, і їй не треба було поспішати до міста. Домовилися, що повернеться наступної ночі, а день проведе в загоні.

Командири розійшлися на початку третьої. Орлов запросив Лізу до столу:

— Давай попоїмо.

Вони попоїли, а потім почали пити чай.

Ліза розповідала Ігорю Венедиктовичу про редакцію «Голоса», про Штольцмана, про Євдокимова, про Шуру, про кросворди і радіоприймач, про друкарську машину-американку, яку крутити доводиться руками.

— Цього Штольцмана і Євдокимова теж треба було б знищити,— сказала Ліза.— Такі ж самі, як і Платанов. Тільки що самі не вішають...

— Доберемося й до них,— відповів Ігор Венедиктович.

Потім Ліза лягла відпочити на нари, і він прикрив її своєю тілогрійкою.

Заснула вона з думкою про Ігоря Венедиктовича.

Прокинулась пізно, на початку десятої, коли вже всі у таборі були на ногах. Сидіти без діла Ліза не могла і, трохи поникавши по табору, спочатку пішла на кухню — чистила картоплю, шаткувала капусту, а потім зазирнула до кравчинь, які шили спідню білизну для партизанів, рукавиці і навіть тілогрійки. Жінок у загоні було мало, і вони з радістю прийняли до себе Лізу.

Вдень партизани, котрі ходили на розвідку в село Кузьминки (вотчину поміщика Сквознова-Печерського, згадала Ліза), привели полоненого, який виявився австрійцем.

Командирові загону він сказав, що потрапив до армії не по своїй волі, не хоче воювати проти росіян і нехай краще його розстріляють, ніж він повернеться до фашистів.

— Гаразд, розберемося,— сказав Леонід Єремійович.

— Візьміть мене, Ігоре Венедиктовичу, до себе в загін,— попросила Ліза.— Що завгодно ладна робити!

— Підожди, підожди,— відповів Орлов.— Ти й зараз робиш дуже важливу справу. Загін не може залишитися без зв'язкової.

І сам прівів Лізу до першої бойової охорони.

Вибух у Сосновському провулку зірвався. Зате не зірвався в резиденції. Рівно о дванадцятій. Це було на п'ятий день після повернення Лізи із загону. Бургомістра вбили.

Штольцман викликав Лізу і доручив їй писати некролог. Ліза ніколи не писала некрологів, але погодилась:

— Тільки мені потрібні якісь дані про нього. Я ж вам казала, що моя зустріч з паном бургомістром майже нічого не дала.

Шеф-редактор пообіцяв.

І справді, години через дві приніс з комендатури короткі зведення про Платанова і його фотографію.

— Постарайтесь написати якнайурочистіше, не перебирайте висловів. Похорон буде по вищому розряду.

Ліза почала писати некролог. Дуже хотілося втиснути в нього бодай якусь правду про Платанова. І, здається, дещо вийшло. Ну, наприклад, початок: «Третього листопада 1941 року вороги німецького рейху вбили...» Або кінцівка: «Російські люди не забудуть Платанова А. А.». Некролог довго писали, шеф бігав з ним до комендатури, але ці фрази так і лишилися в ньому.

І вже зовсім смішно, що через два тижні Лізі пощастило протягти прізвище Платанова в черговий кросворд, побудований на найпримітивніших поняттях (дуб, вуздечка, лисиця, граблі, молоко і т. д.).

І кросворд пройшов!

Два тижні місто жило без бургомістра, і раптом приголомшлива новина: бургомістром призначили «їхнього» Євдокимова. Штольцман намагався відстояти свого заступника, але йому це не вдалося.

— Видно, погані в них справи з кадрами,— шепнула Ліза Шурі,— коли нашого забрали.

Євдокимов, здається, теж без особливого зав'язання переходив на нову посаду. Доля Платанова йому не всміхалася.

Фронт відсунувся далеко, але у повітрі війна відчувалася. Ешелонами йшли на схід німецькі літаки. З'являлися й наші, і тоді в небі розгоралися повітряні бої.

Тричі німці проривалися до загону. Були важкі бої і втрати. Двічі бомбили загін з повітря. Знову втрати. Але партизани вистояли і на Новий рік навіть розробили план великої акції.

Вирішили перейти до активних дій: висадити в повітря бензосховище, що містилося на пустирі за будинком зруй-

нованого драматичного театру, і склад боєприпасів у районі Колгоспної, а нині Дрезденської вулиці. Лізу повідомили про операції, які мали відбутися, і вона вже вела деякі спостереження за бензосховищем та складом. Знала приблизно, скільки було охорони, знала, о котрій годині змінювалися пости, про рух автотранспорту.

Зв'язок із загонем зміцнювався. Вперше після загибелі Никанорівни з половини листопада в місті став бувати Фрол Матвійович — Фотограф, як його називали. Він, правда, був-таки аматором-фотографом, ніколи не розлучався із своїм ФЕДом і його вважали фотолітописцем загону. Вони зустрічалися з Лізою регулярно, але вже не на вулиці Салтикова-Щедрина, а на Вокзальному майдані біля колишньої зупинки трамвая.

Німці теж готувалися до зустрічі Нового року. Для святкування його вони вирішили відремонтувати приміщення драматичного театру, яке частково було зруйновано під час вересневих вуличних боїв. Щоранку зганяли до театру великі групи жителів міста...

Євдокимов, який уже вступив на нову посаду, зрідка заходив до редакції й скаржився, що німці вимагають дедалі більше й більше робочої сили для відбудови театру, але, на жаль, у місті вільних людей нема. Вулиці давно вже ніхто не прибирає, оголено чимало ділянок комунального господарства, нікого посилати на роботу до Німеччини.

На початку грудня комендант міста полковник Майзель був змушений видати наказ про залучення військових підрозділів до роботи в театрі. Досить швидко відремонтували розбиті артилерією стіни театру й колонаду, почалися роботи всередині.

Раз на тиждень Майзель особисто приїздив на об'єкт, все оглядав хазяйським оком, давав оперативні розпорядження.

При черговій зустрічі з Фролом Матвійовичем Ліза розповіла йому про це й попросила:

— Порадьтеся з Леонідом Єремійовичем та Ігорем Венедиктовичем. Може, варто підключити театр до нашого плану? Адже там збереться все німецьке командування. Штольцман казав, що Майзель має намір привезти туди якихось артистів і влаштувати спектакль...

Фрол Матвійович обіцяв.

А незабаром Ліза й Шура почули по радіо про розгром німецько-фашистських військ під Москвою.

Це їх потрясло!

Нарешті! Нарешті!

Шеф-редактор Штольцман ходив по редакції злий і не знав, до кого і за що причепитися б.

Нарешті скликав нараду, на яку запросив не тільки Лізу й Шуру, а й трьох коректорів і п'ять робітників друкарні.

Почав Штольцман з відвертої лайки, що погано розповсюджується газета (немовби хтось із присутніх був винен у цьому!), потім довго говорив про саботаж, хоч не міг навести жодного прикладу саботажу в редакції, а закінчив тим, що кожен мусить раз на тиждень відпрацювати десять годин у театрі.

В нього був готовий список, розподілений по днях.

— Прошу розписатись! — кинув він. І додав: — А тепер ви вільні.

Післявоєнний сорок сьомий рік був дуже тяжкий. Місто наполовину лежало в руїнах. Продукти одержували по картках, норми були мізерні. Коли народився Ігор, у Єлизаветі Павлівні не стало молока. Правда, робота в таборі військовополонених давала дещо. Полонених годували краще, ніж їли самі, і Єлизаветі Павлівні перепадали якісь там крихти. Але не було молока, яке Ігорю було дуже потрібне.

Одного разу, коли вона після нічного чергування в таборі йшла на свою основну роботу в міськвиконком, раптом зустріла Фрола Матвійовича — колишнього зв'язкового і фотолітописця партизанського загону. Вони не бачилися з сорок третього, відтоді як звільнили місто. Виявляється, Фрол Матвійович з партизанів подався в армію, дійшов до Будапешта і тільки недавно демобілізувався.

Єлизавета Павлівна помацала три ряди орденських планок на його грудях:

— Ну, герой!

Вони розговорились. Фрол Матвійович став справжнім фотографом і тепер працює в ательє, там, де міська баракхолка.

— Партизанська практика допомогла. Та й після війни в Угорщині балувався фотографією, — сказав він. — А ти ж як?

— У мене колодочок менше, тільки дві, — спробувала пожартувати Єлизавета Павлівна. — Зате й роботи дві.

— Навіщо ж ти так перевтомлюєшся? — співчутливо запитав її Фрол Матвійович.

Довелося пояснити, що вдень вона працює у міськвиконкомі кур'єром, а вночі чергує в таборі військовополонених — медсестрою.

— Теж партизанська практика допомогла,— сказала Єлизавета Павлівна.

— На якого біса тобі ці фріци? — здивувався Фрол Матвійович.

Що ж йому відповісти? Що потрібні гроші? Що потрібні додаткові продукти? Чи, може, що «фріци» теж є різні? Та, зрештою ж, не війна зараз.

Вона сказала інше:

— Фрол, у мене народився син, тільки молока нема.

— Син? У тебе? — Він не приховував свого здивування.

Вона образилась:

— А хіба я не людина?

— Та не про те я,— виправився Фрол Матвійович.— Підожди, а хто ж батько?

— Вітром надуло,— пожартувала вона.— А синок у мене гарний. Ігорем звать. Жаль тільки, що доводиться його майже завжди лишати на сусідку. Я ж день і ніч на роботі. Хоч сусідка хороша жінка, та й своїх у неї троє. Давай, каже, Лізо, і твого. Все одно до дому прив'язана. А в дитячий садок чи в ясла зараз не проб'єшся...

Вони трохи помовчали.

— Ага, ти про молоко казала,— згадав Фрол Матвійович.— Мабуть, тут я можу тобі допомогти. Є в мене, в старого холостяка, кохана жінка в Кузьминках. Ну, дружина не дружина, а, так би мовити, бойова подруга. Писала мені, ждала. А в неї корова.

— Не може бути! — не повірила вухам своїм Єлизавета Павлівна.

— Справді так! — підтвердив Фрол Матвійович.— У неї корова, а в мене мотоцикл. Так що готуй бідон, а все інше за мною.

У партизанському загоні налічувалось уже двісті чоловік. А коли починали, було зовсім мало.

До загону входило чимало людей з партійного, комсомольського та радянського активу, який спеціально залишили тут, і вчорашні селяни, робітники, вчителі і лікарі, навіть один іноземець, австрієць Карл, його взяли в селі Кузьминках й привели в загін при Лізі.

Повним ходом готувалися до новорічної операції. Для бензосховища й складу сформували дві групи по сім

чоловік. Роздобули п'ятдесят комплектів гітлерівського обмундирування. До міста партизани пойдуть у німецькій формі.

В редакції тим часом усе йшло собі як йшло. Штольцман угамувався. Останнім часом він заприятелював з комендантом Майзелем. Бував у нього в гостях і всіляко старався догодити йому. А Майзель страшенно захопився театром. Невідомо, як йому пощастило залучити з різних провінційних міст співаків, танцюристів, музикантів, які майже щодня приїздили до міста. «Русский голос» з номера в номер називав імена різних знаменитостей, давав їхні біографії, повідомляв про репетиції оркестру й підготовку декорацій. Дуже часто стало мелькати на сторінках газети ім'я якогось фон Мекка — художнього керівника майбутньої програми. В двадцятих числах грудня на першій шпальті «Голоса» з'явилася фотографія вантажної машини, що стояла перед театром з величезною ялинкою.

Про це не повідомлялося, але всі бачили, як до театру підігнали похідну електростанцію на двох вантажних машинах-тягачах. Отже, й електричне освітлення буде в театрі.

Група міських підпільників на чолі з Іванцовим брала на себе театр. Ліза не бачила Іванцова, але чула про нього не раз.

...Настало різдво. У Майзеля та й у багатьох інших офіцерів дедалі частіше влаштовувались святкові вечірки та прийоми. Солдатам і унтер-офіцерам збільшили норму видачі шнапсу. Будинки й казарми, де жили німці, прикрасились ялинками. Вечорами на них засвічували свічки.

Шеф-редактор Штольцман майже щодня приходив до редакції напідпитку, збирав підлеглих у своєму кабінеті й довго патякав про велику визвольну місію Гітлера та про інші незчисленні блага, які несуть усім солдати третього рейху.

Після одної з таких нарад він попросив Лізу підготувати до новорічного номеру кросворд на німецькому матеріалі, а Шуру — всіма правдами й неправдами знайти в місті художника, який міг би намалювати дружньо, з усмішкою пана полковника Майзеля як покровителя мистецтв.

Шура досить швидко знайшла здібного хлопчика, чотирнадцятилітнього Юрика, який погодився намалювати Майзеля. Композиція «дружнього» малюнка в нього вийшла зразу: фон — приміщення драматичного театру з усіма шістьма відбудованими колонами, навкруги в серпанку ліри

ї нотні знаки, балетні пари в пачках, еквілібристи й саксофоністи, скрипки, сурми, флейти і навіть арфи, яких не передбачалося в програмі. Але з Майзелем справа була кепська. Його зображення на першому плані всі як одне були жахливі: фізіономія ката, садиста, дегенерата.

— Ну, Юрику, благаю, трохи ласкавіше! — просила Шура.

Тільки якийсь уже дванадцятий варіант вона наважилась показати Штольцманові.

Шеф-редактор довго розглядав малюнок, крутив його в руках, то підносив близько до обличчя, то якнайдалі відсував від себе, й нарешті сказав:

— Грубо! Треба пом'якшити, ще пом'якшити!

І Юрик пом'якшив. Майзель мав вигляд добродушно-дурнуватий.

— Мабуть, це пройде, — сказала Шура й подалася до шефа.

Штольцманові начебто сподобалось, але обіцяв погодити з самим Майзелем. На другий день вранці він приніс малюнок. На ньому стояв автограф Майзеля.

Шура вийшла з редакції, та раптом на вулиці її зупинив Семенов:

— Ви мені потрібні! Вам куди?

— Додому, — сказала Шура. — На Красіна. Пробачте, тепер Одерська.

— Я вас проведу.

По дорозі Семенов говорив:

— У мене погане передчуття. Я знаю, що готуються серйозні акції, але боюсь, що вони викличуть активні заходи проти жителів міста. Дуже активні. Німці зовсім озвіріли. І готові знищити все довкола себе. Я це бачу по біржі. Розумію, що мої слова — це тільки слова, а не факти, але, мабуть, передайте в загін про нашу розмову.

Вона й справді все передала через Фрола Матвійовича. Її повідомлення було ще одним підтвердженням можливої небезпеки.

Фашисти знову намагалися вийти на партизанський загін. І якось, у двадцятих числах, їм це майже вдалося. На узліссі почався важкий бій. Німці добряче потіснили партизанів, але заглиблюватися далі, в ліс, усе-таки не наважились. Повернулися назад до міста. Партизани ховали вбитих — їх було вісімнадцять чоловік.

Керівництво партизанського загону разом з активною підготовкою самої операції про всяк випадок вжило і контрзаходів.

Всіх вільних від операції людей кинули на узлісся. Тут довбали землю, створювали завали. Працювали, щоб не привернути уваги німців, уночі. Десятки людей копали мерзлу землю, зрубували дерева, ставили спостережні вишки. Цими роботами керували Леонід Єремійович та Ігор Венедиктович. У таборі їх заміщала Люба Щипахіна — колишній секретар міськкому комсомолу. Вона вже брала участь в кількох бойових операціях і показала себе сміливою, винахідливою, вмiла прийняти потрібне рішення, здавалося б, у безвихідних ситуаціях.

До Нового року лишилося ще більше години. Ліза знала, коли мають висадити в повітря театр: об одинадцятій нуль-нуль, поки ще йде концерт, і все-таки не знаходила собі місця. Розуміла, що робить дурницю, але біля одинадцятої вийшла з дому й попрямувала до центру: зрештою, в неї є перепустка.

Ліза неспокійно поглядала на годинник. П'ять хвилин до одинадцятої. Одинадцять. Одна хвилина, друга, третя. Що ж це таке? Чому тихо? Четверта хвилина, п'ята. Може, її годинник неправильно став іти?

І ось нарешті вибух. Чорний стовп диму і язики полум'я здіймалися на пустирі за театром. Один удар, другий, третій. Це рвалися бензобаки. Вогонь над бензосховищем шугав на повну силу, а на складі було тихо. Тільки потім з'ясувалося, що німці перехопили партизанську групу і всіх до єдиного знищили.

Над містом вили сирени.

По вулицях проносилися бронетранспортери, вантажні машини та мотоцикли з солдатами.

Мимо Лізи, не помічаючи її, пробіг німецький патруль. Німці чомусь мчали в напрямі до бензосховища.

У верхніх вікнах театру Ліза помітила спалахи вогню. Лопались шибки, червоно-жовті вогненні хвилі охоплювали рами. Через парадні двері, які зламалися під натиском німців, що тікали з театру, Ліза побачила, як палахкотіла ялинка. Навіть ялинка горить, а там же, у вестибюлі, було накрито столи для святкування Нового року.

Ліза пройшла через площу Революції і повернула на вулицю Колгоспну, щоб подивитися, що робиться біля складів. Вона пішла швидше. На Колгоспній мимо неї промчала вантажна машина з німцями в кузові, і Ліза, чи то їй зда-

лося, чи це було насправді, почула російську мову. Начебто: «Налягай, налягай, Васю, швидше!»

Ліза повернулася на площу Революції якраз о дванадцятій годині.

Подумала: «От і Новий рік».

І зразу ж зупинилась, вражена. Фашистський прапор на будинку комендатури хтось зірвав. Ганчірка із свастикою валялася на снігу ліворуч від входу, а вартові, наче нічого й не сталося, стояли собі, завмерши біля дверей.

Це було непередбачене диво. Отже, знайшовся сміливець серед жителів, котрий зумів скористатися панікою й зірвав прапор.

Першого січня день був вільний, але о пів на восьму до Лізи прибіг захеканий метранпаж і сказав, що Штольцман негайно викликає всіх до редакції.

О восьмій, навіть не попоївши, Ліза була в редакції. Зібралися всі. Злий, похмурий Штольцман неспокійно ходив по кабінету в накинутій на плечі шинелі. Ліва рука була на перев'язі. Обличчя синьо-біле.

Коли всі сіли, він сказав:

— Це страшний злочин. Тепер ніякої пощади. Загинули полковник Майзель, бургомістр, наш пан Євдокимов, чимало офіцерів. Висадили в повітря бензосховище. Хотіли підірвати склад боєприпасів. Негайно випускатимемо номер. Зараз одержимо з комендатури відповідні матеріали. По-перше, списки всіх цивільних осіб, яких захопили в театрі. Їх повісять. По-друге, треба негайно підготувати некролог на Євдокимова. Це ваше завдання.— І шеф-редактор показав здоровою рукою на Лізу.— Некрологи на пана полковника Майзеля та інших офіцерів надійдуть з комендатури...

Все це Штольцман говорив холодними, рубаними фразами, та раптом почав зриватися, перейшовши на крик:

— Ворогів рейху треба душити! Розумієте, душити! Партизанський непотріб буде знищено! Німецьке командування витравить з нір усіх партизанів! І ви! І ви! Глядіть мені! Дякуйте господу богу, що ще ходите по землі! Я не потерплю відхилення від дисципліни! І тільки спробуйте допустити якусь вільність! Пряма дорога на шибеницю! Чуйте, на шибеницю!..

Він ще довго істерично кричав у тому ж дусі, поправляючи пов'язку на руці й плечі, накидаючи шинель, що зсовувалась.

Під кінець заверещав:

— Все! Ідіть!

Незважаючи на редакторський рознос, настрої у Лізи й Шури був чудовий.

— Здорово! — прошепотіла Шура.

Ліза засіла за некролог.

Незабаром у редакції з'явився метранпаж, той, що приходив по Лізу додому:

— Вас чекають на вулиці, у дворі.

Ліза накинула хустку й пальто і побігла по чорних сходах у двір, куди виходили вікна друкарні.

У дворі, ховаючись біля під'їзду, її чекав Семенов.

— Треба негайно йти з міста,— зайшовши в двері, сказав він.— Негайно. Німці лютують. Будемо всі на шибениці. Крім того, на третє січня призначено велику каральну операцію проти партизанів. Треба попередити.

Ліза, звичайно, була згодна. Хоч яка корисна їхня робота в місті, вона давно поривалася в загін. Та й справді, хмари над ними згущались. Чого варта сьогоднішня промова Штольцмана!..

— А як же Шура? — спитала Ліза.

— Олександра Василівна?

— Еге.

— По-моєму, їй також треба йти до партизанів.

— Я поговорю з нею,— пообіцяла Ліза.

Семенов мимохідь сказав, що в театрі, крім Майзеля та Євдокимова, знищено кілька офіцерів та солдатів-денщиків. Загинули два генерали, один полковник і капітан, які приїхали на запрошення Майзеля з інших гарнізонів. Поранених не лічили, їх десятки. На сцені вбито співачку й жонглера. На жаль, усіх наших схопило гестапо. Їх на чолі з Іванцовим вісім чоловік, заарештували також робітників сцени, гардеробників, білетерів. «Хороші хлопці»,— сказав Семенов.

Умовились зустрітись об одинадцятій вечора на околиці біля містка.

Семенов пішов, а Ліза повернулась до редакції.

Там був юний художник Юрик. Він прийшов подивитися свій малюнок у сьогоднішній газеті.

— А все-таки він дурнем вийшов,— з радістю сказав він.

Ліза відкликала Шуру в інший куток кімнати. Вирішила розмовляти з нею відверто:

— Треба йти з міста.

— Куди?

— До партизанів. Підеш?

Ліза пояснила ситуацію, про яку розповів Семенов.

— Ясно, піду.

Ліза назвала місце й час зустрічі. Потім підійшла до вікна.

— Шуру, поглянь!

На шибеницях на площі Революції вони чітко побачили нових повішених — їх було восьмеро.

Після роботи пішли туди.

«Вбивці» — висіло на кожному трупі.

— Сволота! — сказала Ліза. — Варіюють! Не повторюються!

Дома вона взяла деякі речі. Найнеобхідніші. Склала їх не в мішок, а в сумку.

Об одинадцятій була в умовленому місці. Семенов уже чекав на них. Шури поки що не було. Незабаром й вона підійшла, але не сама.

— А це ще хто? — спитав Семенов.

Ліза впізнала юного художника.

Шура довго пояснювала, що він благов її взяти з собою, в нього нікого немає...

Сам Юрик мовчав.

Потім несподівано викрикнув:

— Я ж комсомолець!

Ліза не знала, що сказати. Чи треба брати хлопця з собою?

— Ну гаразд, спробуємо, — буркнув Семенов. — Ходімо.

Полями та ярами підійшли до лісу. Ще йти дві години.

Оклик:

— Пароль?

— «Наука», — відповіла Ліза.

В передовій охороні був австрієць Карл.

І ліворуч, і праворуч окопи зайняли партизани.

Карл провів їх до штабної землянки.

— Що це значить? Знову самодіяльність? — невдоволено сказав Ігор Венедиктович.

За всіх пояснив Семенов.

Орлов, здається, став лагіднішим. Навіть за Юрика не ляв.

Лізу направив у медчастину. Шуру, що, як виявилось, трохи розумілася на радію, — до зв'язківців. Семенова поки що залишив біля себе.

Наступного дня партизани форсували роботу, щоб бути готовими відбити можливий наступ німців. Удень рили глибокі окопи на узліссі, готували зброю й боеприпаси.

Сапери мішували підходи до лісу.

Вже пролунала команда «Відбій», а в штабній землянці ще довго горів каганець.

А вранці сталося непередбачене. Наші льотчики налетіли на станцію й розбомбили два ворожі ешелони. Німецька авіація чомусь мовчала, і швидкі «петлякови» спокійно собі полетіли.

Семенов казав правду.

Третього січня о восьмій годині ранку німці почали каральну операцію проти партизанів. Попереду йшли п'ять танків, за ними три бронетранспортери, далі піхота на мотоциклах.

Поминули поле, обійшли яри.

Партизани зайняли всю кілометрову ділянку оборони по закрайку лісу.

Вони мали підпустити танки до замінованих ділянок і тільки потім відкрити вогонь.

Броньовані страховища з хрестами на бортах поволі сунули по сніговому полю. Розмірено завивали мотори. Тріскотіли мотоцикли, що йшли по коліях, прокладених гусеницями танків та бронетранспортерів.

Ліза та ще чотири жінки з санітарними сумками були в окопах.

Спочатку з'явилася розвідка — два бронетранспортери. Покрутившись біля узлісся, вони повернулися. А вже потім пішли танки.

Танки наближались.

— Аби тільки не помітили мін,— сказав Ігор Венедиктович, хоч сапери попрацювали на славу та й нічний сніжок допоміг — припудрив землю.

— Приготуватись! — скомандував Леонід Єремійович, і команда його, повторена командирами взводів, пронеслася по всіх окопах.

І ось перший танк трохи вирвався вперед і, осівши на міні, закрутився на підбитій гусениці.

В нього полетіли пляшки з запалювальною сумішшю. По броні поповзли язики вогню. Німці намагалися вискочити з відкритого люка, але їх зрізали кулі автоматів.

Підірвався ще один танк. І загорівся.

На підході були мотоциклісти, вони строчили по окопах з автоматів.

Один танк усе-таки обминув мінні загородження і, стріляючи з гармати, мчав до окопу, в якому був Ігор Венедиктович.

Ліза перев'язувала перших поранених.

Орлов, піднявшись в окопі, кинув у танк в'язку гранат. Танк зупинився, але продовжував стріляти.

Трохи далі горів бронетранспортер. Німці, що вискочили з нього, залягли й обстрілювали окопи. Мотоциклісти розосередились і також залягли.

Зробивши перев'язки й відтягнувши поранених у ліс, Ліза повернулася до окопу на передовій і зразу стала шукати очима Орлова. Але ніде його не побачила. Її покликали, вона побігла на голос: ще поранений, тяжко, в голову. Вона заходилася перев'язувати його.

А попереду продовжувався бій. Підірвався третій танк, і той, четвертий, останній, давши задній хід, трохи відступив, опинився поряд з бронетранспортерами. Німців, які покинули мотоцикли, тепер прикривала броня.

По них били кулемети, і вони падали в сніг. Чи їх наздоганяли кулі, чи просто таким чином намагалися їх уникнути.

Бій тривав уже близько години, але німцям поки що так і не вдалося прорватися до окопів.

Ліза знову шукала Орлова й раптом побачила його. Він якось незручно лежав на краю окопа, тримаючись обома руками за живіт. Вона кинулась до нього, і все її маленьке, кволе тіло зіщулилось від смертельного страху. Ігор Венедиктович здивовано й дуже спокійно глянув на Лізу:

— Ти? Як там? Нічого не бачу.

— Все добре, все добре,— бурмотіла Ліза, намагаючись розстебнути Орлову тілогрійку, залиту кров'ю. «Невже у живіт? Невже у живіт?» Хоч було ясно, що саме у живіт.

Вона спробувала перев'язати його, щоб зупинити кров.

— Зараз, зараз, коханий мій,— примовляла вона, не вникаючи у суть слів, що вихоплювалися в неї.

Десять стріляли, рвалися снаряди, тиркотіли машини та мотоцикли, та Ліза в ці хвилини нічого не помічала. Не бачила навіть, як гітлерівці відступали.

Для неї зник весь світ. Не було ні вибухів, ні ворогів — нічого навкруги, крім найдорожчої для неї людини...

Плутаючись у бинтах, не маючи сили підняти Орлова, вона все-таки зуміла перев'язати його. Потім підклала під нього руку і, плачучи, спробувала зрушити з місця. Неспо-

дівано легко його тіло підкорилося Лізиним зусиллям, і вона потягла Ігоря Венедиктовича з окопу в ліс.

— Як там? Як? — стогнав Орлов.

Ліза втішала його як могла і тягла далі.

Вони були вже за першим завалом, коли він раптом сказав:

— Дай відпочити! Дуже стомився! Не сердься...

Ліза поклала голову його на ялинову гілку.

— Води,— попросив Орлов.

— У мене немає води.— Ліза була у відчаї.— Потерпи. Зараз підемо далі.

Вона й не помітила, як звернулася до Орлова на «ти».

Знову потягла Ігоря Венедиктовича в глибину лісу, не помічаючи, як за їхньою спиною стихали постріли й розриви.

Орлов почав хрипіти. На губах з'явилася кривава піна.

— Тільки не вмирай! Прошу тебе! Не вмирай! — захлинувшись від ридань, благала Ліза.

Вона зовсім вибилася із сил.

І раптом Ігор Венедиктович затих. Широко відкритими очима крізь гілки дерев він, здавалося, уважно розглядав щось на небі.

Розпатлана — хустка зсунулася з голови на плечі,— припавши до плеча Орлова, вона безперестану твердила: «Тільки не вмирай! Прошу тебе, не вмирай...»

Так її й побачили Леонід Єремійович, Люба Щипахіна та ще кілька партизанів. Вони підійшли й зняли шапки. Потім Люба стала перед Орловим на коліна й пальцями закрила йому очі...

У загоні підраховували втрати. Тридцять шість убитих. Двадцять чотири поранених. Серед них дуже тяжкі. Могилу викопали на великій поляні між березами. Дно її вислали ялиновим галуззям.

Ліза хотіла попросити: «Поховайте його, Ігоря, окремо»,— але не наважилась.

Командир загону сказав промову. Вбитих опустили в могилу. Труп на труп, у кілька рядів. Пролунали постріли в повітря. Над могилою виріс великий горб. Його акуратно обклали хвоєю.

До Лізи підійшов Леонід Єремійович, простяг руку.

— Ходімо,— сказав він.— Тримайся!

І незграбно пригорнув її до себе.

Коли вони повернулися до табору, командир провів Лізу в землянку, поклав на нари.

— Відпочинь! — І, помовчавши, тихо сказав:— А Ігор знав, що ти його любиш.

Син народився в Єлизавети Павлівни взимку. Родильного будинку в сорок сьомому в місті не було. Її поклали в спеціальне відділення міської лікарні.

Лікарі боялися за неї, але все пройшло добре.

Знесилена, вона лежала у величезній палаті разом з тими, що вже народили, і з тими, що мали народжувати.

Швидше хотіла побачити свою дитину.

Нарешті сестра принесла маленький білий згорток.

— Три п'ятсот. Зріст — сорок дев'ять сантиметрів.

— Я знала, що буде син,— засоромившись, призналася Єлизавета Павлівна.

— Як назвете? Придумали? — спитала сестра.

— Ігор. Давно придумала...

...За зиму Ліза зовсім звикла до загону. Із тяжкопоранених поховали ще п'ятьох, інших виходили.

Після всіх перипетій загін не виступав навіть з дрібними операціями, і нових втрат поки що не було. Санітарна землянка майже спорожніла. Ліза, користуючись вільним часом, навчилася стріляти з трофейного німецького автомата і кулемета Дегтярьова.

У березні в загін надійшли відбмості, що в селі Кузьминках почали пересуватися німці, але про подробиці дізнатися не пощастило.

Леонід Єремійович викликав Лізу й Шуру:

— Справитесь?

Про всяк випадок заздалегідь придумали легенду: мовляв, ідуть вони в Жуковку, в далеке село, до родичів.

Вийшли з табору, коли тільки почало смеркатися, щоб до вечора дійти до Кузьминок. Туди п'ять кілометрів.

У повітрі вже пахло весною, хоч вечорами ще підморожуvalo. Сніг посірів і осів, так що йти було неважко. Під черевиками злегка порипував сніжок.

Ішли не поспішаючи і через півтори години опинились на околиці Кузьминок, великого села, в якому була церква та дві прямі, що йшли паралельно, вулиці. Ніяких руїн не було видно.

Навколо снувало досить багато німців, не тільки в звичайній, піхотній, але і в есесівській чорній формі. Це вже було важливо. Траплялися й цивільні. На Шуру та Лізу ніхто не звертав уваги.

Але вони не хотіли спокушати долю й вирішили попроситися до когось переночувати. В першій хаті, куди вони постукали, нічого не вийшло: було багато дітей і помирав дід. У другій — пощастило. Вони відрекомендувалися хазяйці, розповіли, що йдуть у Жуковку до родичів. Та їх охоче впустила. Хата була невелика, хазяйка жила тут з двома дітьми.

Вони спитали про німців.

— У мене для німців тісно та й незатишно, — сказала вона. — Вони вибирають, де просторіше й чистіше.

— А багато їх?

— Вистачає. Цими днями батальйон СС прийшов.

— А де ж чоловік?

— Де ж йому бути? В Червоній Армії.

Хазяйка напоїла їх квітковим чаєм і на початку десятої погасила лампу.

Вранці на вулицях села народу було ще більше. Німці — піші, кінні, на мотоциклах. Біля багатьох будинків, біля палісадників із зламаними штахетинами стояли легкові й вантажні автомашини.

Дівчата пройшли до церкви. Біля школи чергували вартові в формі СС. У двері то заходили, то виходили есесівці. Якийсь штаб розмістився і в попівському будинку коло церкви. Трохи ліворуч від церкви, в полі, на розчищеній площадці стояли вантажні машини й зачохлені гармати.

Ліза й Шура перелічили їх. Гармати, здається, були зенітні чи сорокап'ятки. Біля двох довгих кам'яних амбарів ходили вартові.

Дівчата запам'ятали й це.

Вони спустилися на нижню вулицю. Тут було тихше, та й людей менше. Тільки біля одного кам'яного будинку ходив вартовий і стояв шикарний легковий автомобіль з брезентовим верхом.

— Якесь начальство, — здогадалася Ліза.

Вони пройшли до кінця вулиці, піднялися трохи вгору і, поминувши останні будинки й сараї, попрямували по накатаній дорозі в поле, а потім ярами — до лісу.

Але операція в Кузьминках не відбулася. Німці підтягли в село нові сили, збільшили охорону, і Леонід Єремійович відмінив те, що задумали.

— Нема чого лізти на рожен, — відкинув він усі заперечення. — Ми й так втратили половину загону. Та й у місті тепер нікого: підпільну групу розгромили.

Німецькі військовополонені відбудовували місто до сорок дев'ятого року. Їхній склад тільки трохи мінявся. Одну групу спеціалістів відправили в підмосковний Красногорськ, куди за репараціями було вивезено устаткування із заводів Цейса. Другу — до Москви, на завод малолітражних автомобілів. Двом групам дозволили достроково повернутися на батьківщину: створювалась НДР. Замість них до табору прибули полонені з двох інших таборів, які розміщалися в цій же області, і їх розформували через недобір.

Німці відбудували заново міську лікарню, яку зруйнували дощенту їхні ж «хейнкелі», три школи, драматичний театр, житлові будинки на Колгоспній та на вулиці Красіна.

Працювали добре. Були серед них і архітектори, й інженери, і непогані спеціалісти різних будівельних професій. Чимало з них працювали з перевищенням норми, дістаючи за це матеріальні винагороди — додаткове харчування і навіть дозвіл виходити за межі табору. Їх водили групами в кіно, а коли відкрили театр, то часом і на спектаклі. І якби не форма, яка у всіх викликала почуття неприхованої неприязні, вони, мабуть, нічим не відрізнялися б від інших городян.

Табір був немаленький, приблизно п'ятсот чоловік, і влітку сорок дев'ятого всі його мешканці мали повертатися на батьківщину. Вони вичистили територію табору, поміли бараки, всі підсобні приміщення, а напередодні від'їзду зняли колючий дріт, яким було обнесено табір, дозорні вишки, викопали стовпи і навіть зрівняли ями.

Опівдні на станцію подали довгий ешелон з п'яти пасажирських і двадцяти товарних вагонів з двома паровозами.

Полонених вишикували на території табору. Попереду дві колони офіцерів — старших і молодших, — за ними унтер-офіцери й солдати.

На всіх вулицях міста по дорозі до вокзалу було повно людей. Складні, суперечливі почуття охоплювали їх. Тут перепліталася все: і ненависть, і співчуття, і біль, і радість, і якась майже до сліз зворушливість.

Колона рушила. Тільки в голові колони та в кінці її йшли наші — по одному офіцеру і по два солдати.

Німці ступали бадьоро, чимало з них посміхалося, інші перебували в стані похмурого заціпеніння, а хтось вигукнув: «Прощай! К-ка-ра-шо!», — деякі махали руками.

Попереду солдатської колони троє полонених награвали на губних гармошках «Катюшу».

Єлизавета Павлівна стояла в юрбі, спинаючись навшильки, щоб краще побачити, але нічого не бачила, а тільки змахувала сльози.

Може, вона хотіла побачити унтера Валека? Мабуть, що так. Але вона не могла признатися собі в цьому. Просто з цими німцями щось відходило зараз із її життя. І це прощання остаточно підводило ризику під страшною війною.

Ні, Валека вона не бачила, та, мабуть, це було не так уже й важливо тепер. Очевидно, він ішов з другого боку колони, і потім вони всі такі схожі в цій своїй однаковій мишачій формі.

За чиеюсь дотепною командою слідом за колоною полонених їхали три поливальні машини, які сильними струменями води змивали пилуку й бруд з асфальту. А за машинами бігли хлопчакі, пустуючи й кривляючись у всіх перед очима, і на їхніх обличчях світилась, розхлюпувалась дзвінким сміхом щира радість.

Міський гарнізон німців після новорічних подій і невдалої акції проти партизанів жив дивним, підкреслено діловим життям. Призначили нових коменданта й бургомістра, але нікому вже й на думку не спадало відбудовувати театр чи ТЕЦ, пускати трамвай чи тролейбус і прилучати жителів до «нового порядку». Партизани німців не тривожили, значних диверсій давно не було. Городяни, які лишилися в живих, здавалося, втяглися в обов'язкову трудову повинність. Їх перекидали з ділянки на ділянку, в основному допомагати військовим частинам розвантажувати продукти й спорядження, прибирати приміщення й територію. Чим мало харчуватися населення, ніхто про це не дбав. Мізерні подачки другосортної муки, крупів та концентратів були рідкістю. Люди обходились городами, яких з'явилося в місті дуже багато, і картоплею, що росла тепер і на подвір'ях, і на вулицях — на колишніх скверах, на газонах, просто біля самих тротуарів понад будинками.

Правда, в небі дедалі частіше з'являлася наша авіація. Важкі бомбардувальники йшли на захід, очевидно, бомбити німецькі тили.

А «Русский голос» зовсім занепав. Заступника Штольцманові так і не дали, нових співробітників він не знайшов, і газета виходила тільки раз на тиждень, заповнена в основному офіційними матеріалами, ніякої місцевої інформації в ній не було. І навіть коли в місті стався незвичайний випадок — по-дурному загинув від нерозрядженого пістолета

начальник штабу 6-ї дивізії полковник Вайтруб,— газета не помістила некролога. Штольцман після новорічних подій замкнувся в собі, став випивати ще більше. Він просто всього боявся. Боявся зникнення Лізи. Він почав здогадуватись, що вона була зв'язана з підпіллям. Він боявся не тільки партизанів, а чомусь і німців.

Про те, що відбувалося в місті, в партизанському загоні знали в загальних рисах, але цих відомостей було не досить, бо зв'язок, живий зв'язок з січня було втрачено.

Командування загону, й зокрема Леонід Єремійович, не раз думало, як налагодити цей конче потрібний зв'язок.

Тут він і згадав про Юрика. Хлопець підріс, йому виповнилося п'ятнадцять, в загоні проявив себе якнайкраще. Він щотижня випускав стінну газету «Радянський партизан».

І все-таки послати Юрика в місто одного Леонід Єремійович не зважувався. Хлопчисько недосвідчений, гарячий, мало що може натворити.

Думки Леоніда Єремійовича дедалі частіше зверталися до Лізи.

З одного боку її знають у місті, і це небезпечно, але з другого — вона дуже підходить по характеру й по зовнішньому вигляду. Її можна, як старшу, послати разом з тим же Юриком. І все-таки дуже небезпечно!

Леонід Єремійович порадився з Любою Щипахіною та й з іншими своїми помічниками і тільки тоді викликав Лізу і Юрика.

Посадив їх за стіл, поставив кухлі з чаєм. Запропонував немовби жартома:

— Давайте подумаємо-погадаємо про одне діло, пофантазуємо.

Заговорив про важливість зв'язку в місті, про відсутність інформації...

Він не встиг закінчити, як його перепинила Ліза:

— В друкарні є метранпаж. По-моєму, дуже добра людина, наша. Може, спробувати його залучити?

— Це дуже добре,— погодився Леонід Єремійович.— Словом, давайте радитись.

Юрик збагнув, які відкриваються перед ним можливості, і став гаряче доводити:

— Я, Леоніде Єремійовичу, хоч зараз... Повірте, що... Та тільки скажіть...

— Ти не гарячкуй! — урвав його командир загону.— Давай краще все зважимо, все обміркуємо. І почнемо з того, що нам треба.

Він сказав про те, що перед загоном стоять два головні завдання.

— Одне — політичне і, якщо хочете, психологічне. Ми повинні повсякчас нагадувати про своє існування, щоб фашисти не забували, хто на російській землі справжні хазяї. Друге завдання, не менш важливе, — чисто військове. Нам треба вибрати для удару об'єкт, щоб завдати фашистам у нинішній момент найвідчутнішої шкоди. Отже, мабуть, зробимо так, — вів далі Леонід Єреміївич. — Розділимо операцію на дві частини. Перша — це просто рекогносцировка. Підіть, придивіться, якщо треба, порозмовляйте з людьми, але, звичайно, обережно. Ну, а друга? Її ми почнемо пізніше, коли все зважимо.

На прощання він сказав Лізі:

— Боюсь пускати вас, і все-таки треба! Перепустка в тебе збереглася. І ще одне. Якщо вийде розмова з твоїм метранажем, розвідай: чи не можна з його допомогою видрукувати в друкарні дві-три сотні листівок з останніми зведеннями Інформбюро. Вони ще не дуже й переможні, але чесні. І головне в них, що розрахунки німецького командування на «блискавичну війну» зазнали краху...

Вони вийшли з табору о такій порі, щоб у місті переночувати в Лізіній кімнаті. До себе після такої довгої відсутності Юрик не зважився йти — він жив у комунальній квартирі.

Добралися благополучно й шмигнули на вулицю Красіна. Патрулів не помітили. Тільки біля будинку комендатури стояли вартові, і, як і раніше, на ній розвівався фашистський прапор.

Юрик мав звичайний собі вигляд, а Лізу не можна було впізнати: хустка натягнута на самий лоб, довга спідниця майже до землі прикриває ноги. Вії й брови перефарбовані в білий сивуватий колір. Навіть горб був майже не помітний.

Вранці вони зразу пішли на Колгоспну. Склади були на тому самому місці, але охорону збільшили. Біля них на великій площадці стояли танки, бронемашини, гармати, шестиствольні міномети. Перелічили — близько двохсот.

Пройшовши по околиці вулицями — Озерною, Базарною, Вишневою, — помітили нові військові частини. Зенітники — не менше дивізіону, дивізіон гаубиць, кінний полк. Трохи далі знову танки — майже дивізія. Ще ближче до вокзалу саперна частина з понтонами.

Шибениці в центрі зняли. За театром все ще містилося бензосховище. Великі світлі цинкові баки були більші, ніж раніше.

Здалеку стали спостерігати за комендатурою. До неї часто підїжджали машини з офіцерами вищих чинів, між ними вони побачили одного генерала. Раптом з комендатури вийшов Штольцман.

«Знову ходить по начальству»,— подумала Ліза.

Цілий день вони пробули в місті, на ходу з'ївши по шматку припасеного хліба. Приблизно о шостій, залишивши Юрика на вулиці, Ліза шмигнула на подвір'я друкарні. Тут нікого не було. Сховавшись за стіну, вона зазирнула крізь мутну шибку, сподіваючись побачити знайомого метранпажа. Він довго не з'являвся. І раптом виник майже біля самого вікна. Ліза злегенька постукала. Він, примружившись, подивився у вікно. Ліза поманила його пальцем.

Через кілька хвилин, у тілогрійці й шапці, метранпаж вийшов на подвір'я.

— Тебе не впізнати,— вихопилося в нього.— Куди ви запропастилися з Шурою?

— Це потім,— швидко мовила Ліза.— Як у вас справи?

— Та які там справи! — махнув він рукою.

Олександр Васильович розповів, що роботи майже нема. Газета виходить раз на тиждень. Штольцманові дали заступника з таких же, як він, російських німців. Начебто вчителя. Він виконує всі обов'язки співробітників, яких не зистачає. Навіть інформацію сам готує. Листи, що їх друкує газета, висмоктує з пальця. Принаймні він, Олександр Васильович, таких кореспондентів не знає.

— А що нового в місті? — запитала Ліза.

— В місті — перепитав Олександр Васильович.— Народу лишилося зовсім мало. В основному обслуговують німців. Правда, зараз знову заворушилися на ТЕЦ. Начебто збираються щось відбудувувати. Бензосховище й склади відбудували самі німці. З'явилися нові частини: танкова дивізія і щось схоже на інженерно-саперний полк.

— Де їхні штаби?

Олександр Васильович назвав:

— Вишнева й Огородна.

Ліза подякувала йому.

— А тепер, Олександрє Васильовичу, потрібна ваша порада,— сказала вона.— Чи не можна з вашою допомогою видрукувати листівку? Нашу, радянську?

Метранпаж запалився:

— Чому ж не можна?

— А ми вам доставили б інформацію. Радіо ми слухаємо,— пояснила Ліза.

— Та й я слухаю! — вигукнув Олександр Васильович.— Після того, як ви пішли,— щовечора, в редакції. Приймач же працює. Я й текст можу скласти. Довірте, будь ласка, мені! — попросив він не зовсім впевнено.

— Звичайно, довіримо.— Ліза ладна була кинутися на шию старому метранпажу.

Домовились, що через три дні листівки будуть готові. Триста примірників. Ліза зайде о шостій годині, і вони разом розклеять листівки по місту. Олександр Васильович приготує дві банки клею й пензлі.

— Я щасливий, що робитиму добре діло,— признався він.— А то прямо руки опускаються.

На вулиці Ліза шепнула Юрикові:

— Знову на Вишневу й Огородну.

Тепер при уважнішому оглядові вони виявили штаби саперів і танкістів.

Через чотири години Ліза з Юриком були вже в себе в таборі і доповіли все, про що дізналися і що побачили, командирові загону.

— Будемо кумекати і готуватися,— сказав він.

А через три дні Ліза вже сама, без Юрика, знову прийшла до міста. Під прикриттям ночі вона розвісила по місту близько тридцяти листівок:

«Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

За нашу Радянську Батьківщину!

Дорогі друзі, брати й сестри, наші радянські люди!

Не вірте гітлерівській пропаганді. Червона Армія веде вперті бої під Ленінградом і Москвою, на Україні і в Білорусії. Перемелюються добірні частини німецьких військ. Зростає партизанський рух. Трудівники тилу збільшують випуск продукції для потреб фронту. Верховний головнокомандуючий Й. В. Сталін на посту в Москві керує всіма операціями Червоної Армії.

Смерть німецько-фашистським окупантам!

Ворога буде розбито, перемога буде за нами!»

Листівка вийшла трохи загальною, але все-таки нічого собі.

Захопивши з десяток листівок з собою, Ліза й Олександр Васильович разом пішли в загін. Так заздалегідь домовилися з Леонідом Єремійовичем. Залишатися в місті метранпаж уже не міг. Та й не було в старого нікого.

Влітку і восени загін майже не виступав, а німці, навпаки, лютували. Правда, пощастило зробити кілька нападів на ворожі автомобільні колони та кінні обози, що йшли по дорогах Кузьминки — Жуковка, Старі Дворики — Єпатівка, Безуглово — Лиса.

Загін трохи збільшився й знову було в ньому майже двісті чоловік.

Друга зима надходила разом з голодом. Німці пограбували й обчистили дотла майже всі села в окрузі, і сподіватися на допомогу селян ставало дедалі важче й важче. Запаси продовольства в загоні кінчалися.

Єдина надія була на те, щоб відбити їх у німців.

Але напасти на ворожі продовольчі склади в місті й вивезти звідти продукти було трудно.

І тоді подумали про залізницю. Цю думку підказав австрієць Карл.

За двадцять кілометрів від міста був роз'їзд Усово, де ешелони завжди трохи уповільнювали хід. Охорона була там незначна.

Треба було перевірити, як часто через Усово проходять ешелони з продовольством, і спробувати зупинити один з них. Розвідку конче потрібно провести протягом кількох днів.

Вибір випав на Карла, який уже бував в Усово, і на колишнього залізничника Велехова.

Їх одягли в німецьку форму і видали сухий пайок.

— Ну, як кажуть, з богом! — напучував Леонід Єремійович.

На третій день розвідники повернулися.

Охорона в Усово справді виявилась мізерною: чотири чоловіки. Змінювалися вони через кожні чотири години. Привозили сюди охоронників з найближчого села, що розташоване за два кілометри від залізниці. Звідти ж привозять на зміну й стрілочника.

Зручно й те, що роз'їзд з двох боків обступав густий ліс. У лісі легко сховати машини і, якщо потрібно, підводи.

А ешелони з продовольством через Усово проходять щодня.

Вислухавши все, Леонід Єремійович сказав:

— Мабуть, зробимо так. Виділяємо всі три машини і п'ять підвід. Головним призначаю товариша Семенова. У нього великий досвід спілкування з фріцями. Крім шоферів та візників, зберемо групу чоловік на двадцять. Форма німецька. Від'їзд увечері, під прикриттям темряви. Вночі

прибути в Усово. Там замаскуватися, але тихо, щоб не потривожити охорону. Вартових зняти вранці, свіжих, які щойно заступили на пост. Стрілочника заарештувати. З ним вийти на місце, подивитись на його поведінку. Якщо ешелон пощастить зупинити й атакувати вранці ж, то, повантаживши продукти, негайно повертатися назад. Якщо станеться затримка, то доведеться ліквідувати машину, яка привезе через чотири години нову зміну вартових. Є якісь інші пропозиції?

Інших пропозицій не було.

Дві доби після того, як експедиція вирушила в дорогу, в таборі всі тільки й жили цією операцією.

І ось повернулись, та ще як вдало! Вантажні машини повнісінькі муки, цукру, масла, сала, консервів, був навіть хліб у пакетах.

Семенов доповів командирові загону, що все пройшло точно за планом, і в кінці додав:

— Сталася тільки одна непередбачена обставина. Ось. І він поклав на стіл німецькі документи. І сказав: — Коли поверталися назад, зустріли офіцерську машину з майором і чотирма мотоциклістами. Довелося знищити, а документи захопили з собою.

У січні сорок третього, коли прийшли перші радісні звістки з Сталінграда, багато чого змінилося і в місті. Фронт, що відходив від міста на двісті-триста кілометрів, рушив назад.

Місто майже збезлюдніло. Німці кинули в бій танкову дивізію, інженерно-саперний полк, зенітний дивізіон, підтягували до фронту тили.

Ночами в партизанському таборі було чути далеку артилерійську кононаду, на півдні палахкотіли пожежі.

Партизани встановили радіозв'язок з частинами Червоної Армії, що наступала, і діяли тепер у повному контакті з ними. Домовилися і про спільні дії в боях за місто.

І все-таки зроблено було не так уже й багато. Тут не Білорусія і навіть не Україна. Леонід Єремійович усе це розумів. Але розумів і інше: був величезний смисл в існуванні загону, острівка активного опору в цих краях.

Одною з останніх акцій партизанів у лютому був розгром «Русского голоса» і знищення шеф-редактора Штольцмана. Німці були так приголомшені зухвалістю партизанів, що не встигли вжити ніяких заходів, і партизани благополучно вийшли з міста, несучи з собою тільки п'ять поранених.

На початку березня бої зовсім близько підійшли до міста. Загонові було доручено відрізати німцям шлях до відступу. Партизани покинули табір у лісі і засіли вздовж доріг, що вели з міста на захід.

16 березня перші частини Червоної Армії вступили до міста.

17 березня на площі Революції партизани з'єдналися з частинами Червоної Армії. Місто визволили.

Дивна, незвична тиша стояла довкруг. Поодинокі групи городян з хвилюванням дивилися, як обнімаються на площі червоноармійці й партизани, як виник стихійний мітинг і хтось виступає, піднявшись на броню танка. Тут же грали гармошки й трофейні акордеони. Партизанки, і між ними Шура, танцювали з червоноармійцями.

Ліза стояла оглушена і безмежно щаслива. По її обличчю текли сльози...

Тепер Єлизаветі Павлівні важко повірити в реальність тих днів. Голод, холод, розруха... Як вони починали?

А починали ж!

Вже через кілька днів у місті діяли партійні й радянські організації. Серед тих, що працювали, було немало людей з партизанського загону.

Олександр Васильович повернувся до друкарні і разом з Шурою випустили перший номер «Рабочего пути». Номер був невеличкий, на двох сторінках, на більше не вистачило паперу, але газета вийшла, і це стало подією.

Поступово місто заповнювалося людьми. Одні повертались із сіл, де ховались від німців, другі — з евакуації, треті — після поранення з армії.

Лізі, зважаючи на її деякий досвід роботи санітаркою і медичною сестрою, запропонували влаштуватися на роботу нічною медсестрою в таборі для військовополонених. Почувши про це, Ліза спочатку обурилась, але потім, спокійно все обдумавши й обговоривши, погодилась.

Табір побудували в липні на місці колишнього базару. Червоноармійці-будівельники за два тижні звели вісім великих бараків та інші служби, обнесли територію колючим дротом, поставили дві сторожові вишки. Через тиждень після закінчення будівництва в таборі було вже майже п'ятсот полонених. Вони вже самі доробили все, що було потрібно, упорядкували територію.

З дивним, тривожним почуттям ішла Єлизавета Павлівна в табір. Ненависть і презирство до німців ще не перегоріли, і спочатку їй нелегко давалося будь-яке спілкування з ними,

Майже всі потрапили до полону в сорок першому — сорок другому роках і встигли трохи обтертися в радянських таборах. Чимало з них уже добре розуміли, що росіяни поводяться з ними по-божому і годують не гірше, ніж самі їдять. Правда, більшість німецьких офіцерів трималися пихато, але й між ними траплялися люди розумні. Деякі навіть намагалися створити організацію «Вільна Німеччина», щоб боротися за повалення Гітлера. Їх виступи записували на радіо, щоб транслювати в німецьких окопах, і самі вони почали випускати вельми позитивного напрямку стінну газету.

І все-таки не рік і не два минули, вже й перемога прийшла, коли Єлизавета Павлівна трохи освоїлась, змирилася з своєю роботою, та й на неї перестали через це поглядати косо.

Вільнонайманих у таборі було мало, в основному медичні працівники. Вночі Ліза, як правило, лишалася сама. Її медичного досвіду було досить, бо основний контингент полонених відзначався чудовим здоров'ям. Бувало, хтось простудиться або ще якась нісенітниця, трохи частіше траплялися травми. Так що вночі Єлизаветі Павлівні вдавалося й подрімати.

Як це сталося, вона й досі не могла собі пояснити. Так, цього мляво-добродушного словака, унтера Мілоша Валека, вона знала з перших днів роботи в таборі. І не тому, що він чимось вирізнявся серед інших, а тому, що якось поранив руку.

Валек непогано розмовляв російською, і з цих небагатьох розмов вона дізналася, що йому сорок п'ять, родом він з Банської Бистриці, в полон попав під Москвою, а точніше, під Єльнею, і щасливий, що війна для нього закінчилась. Ще казав, що він не нацист, а слов'янин, що ненавидить Гітлера і що німці зрадили словаків і таке інше, на що Єлизавета Павлівна не звертала уваги: «Всі вони тепер так кажуть».

Коли зустрічались, то просто віталися, часом перекидалися кількома фразами про щось незначне. Як тільки в таборі утворилась патріотична організація полонених, Валек увійшов до керівництва її солдатського комітету. Якось вони розмовляли про це.

А те, що так несподівано і, як їй здавалося тоді, страшно перевернуло життя Єлизавети Павлівни, сталося влітку сорок шостого. Вночі вона сиділа в себе в медкабінеті біля відчиненого вікна і намагалася читати Достоєвського. Спати поки що не хотілось, але читалося теж погано. Єли-

завета Павлівна ловила себе на думці, що читає, не розуміючи змісту, а думає зовсім про інше.

Їй тридцять дев'ять, а особисте життя не склалося. І не було в тому нічєїї вини — ні її, ні інших. Все і за всіх багатьох років тому вирішила хвороба. Кожна жінка мріє про сім'ю, про дітей, адже самою природою їй призначено про когось завжди дбати, когось весь час оберігати. А цього немає — немає й того спокою душі, яке зветься особистим щастям. І, мабуть, гостріше за інших переживає свою самотність жінка. У війну Єлизавета Павлівна відчувала себе корисною і навіть щасливою. А що тепер?

І дивні пристрасті дивних людей Достоевського не доходили в ці хвилини до її свідомості...

Єлизавета Павлівна не помітила, як у двері постукали і на порозі з'явився знайомий унтер.

— Вам чого? — з досадою спитала вона.

А тим часом трохи зраділа, що хтось прийшов і відірвав її від похмурих думок, і тому вже лагідніше додала:

— Сідайте.

Валек мовчки сів на краєчок стільця біля столика.

Прийнявши його в свою самотність, вона все-таки не звертала на нього уваги, не дивилася на нього. А якби подивилася, то помітила б, що тримається він якось дивно, без кінця тре свої великі руки, рвучко вдихає ніздрями повітря.

— Нема сон, сон нема зовсім,— нарешті сказав він.

Єлизавета Павлівна подумала, що він прийшов до неї по снотворне.

— Снотворного немає в мене,— сказала вона.— Не одержала ще.

— Ні, не снотворний,— швидко випалив він.— Я думав про вас.

Вона нічого не збагнула, не зрозуміла, чому він підвівся, підійшов до неї й поклав свої великі руки на її плечі.

А далі все було немовби не з нею. І те, що він швидко підняв її і поклав на застелену простирадлом медичну кушетку, і що робив, і що говорив. Не усвідомлюючи того, що відбувається, вона, не бажаючи цього, підкорилася йому, і чомусь обхопила руками його могутню шию і тільки все намагалася відвернутися від його губів, від його поцілунків, і тому він цілував її то в лоб, то в ніс, то в щоку.

Він, кваплячись, зривав з неї одяг, вона чомусь стомлено опиралась, і лише коли він хотів відкрити їй груди, мертво вчепилася в свою сорочку: почуття сорому за своє каліцтво, яке ніколи не полишало її, виявилось сильнішим...

Потім вона дуже часто згадуватиме цю ніч, хоч пам'ять втратить риси його обличчя. Але пам'ять залишить їй грубу ласку чоловічих рук, запаморочливу близькість чоловічого тіла...

...Він відійшов до вікна, заступивши його своєю міцною постаттю. Їй було гірко й соромно, хоч тіло заспокійливо й зрадливо завмерло.

— Відійдіть від вікна, хай вам чорт! — Вона сама злякалася свого крику.

Він винувато відійшов і знову сів на стілець. І тут Ліза відвернулася до стіни й заплакала.

— Не треба! Не треба! — він нахилився над нею і став витирати її обличчя ріжком простирадла.

А вона ніяк не могла заспокоїтись і майже захлиналася плачем.

Потім знову зірвалася на крик:

— Ідіть геть! Ідіть геть!

Він поспішно підійшов до дверей і вийшов з кабінету, а вона все ще боляче плакала без сліз...

Ліза не могла простити собі того, що сталося, і наступної ночі не вийшла на чергування, сказала, що захворіла.

Тільки пропустивши три чи чотири чергування, вона трохи заспокоїлась.

У таборі старалась не зустрічатися з Валеком, але, мабуть, він також уникав її.

А потім вона зрозуміла, що вагітна.

І тут, хоч як це дивно, вона відчула в собі якусь піднесену впевненість.

«Нехай так! Нехай! — твердила вона собі.— А якщо я хочу? Я хочу!»

І знову всі знайомі впізнавали в ній колишню Лізу, а вона відчувала себе так, немовби заново з'явилася на світ.

У лютому сорок сьомого вона народила сина.

Як же це смішно, коли твій (твій, твій, твій!) син закохується.

У Ігоря це сталося вперше, коли йому було тринадцять років.

Він був тоді в піонерському таборі, і Єлизавета Павлівна приїздила до нього кожної неділі.

Якось, приїхавши, вона помітила в синові якусь перемену. Він замкнувся в собі. Мовчав. Навіть не доторкнувся до гостинців, які вона привезла.

З сердечної простоти Єлизавета Павлівна почала мацати його лоб і запитувати, як він себе почуває. І раптом мимо них пройшла дівчина з комсомольським значком і в піонерському галстуку, сказавши Єлизаветі Павлівні «здрастуйте». Ігор почервонів, і по його обличчю промайнула стражденна усмішка. Дівчині було на вигляд років сімнадцять-вісімнадцять. І тут Єлизавета Павлівна все зрозуміла.

— Це хто, синку?

— Старша вожата, — буркнув Ігор.

«Боже ти мій, яке щастя! — подумала Єлизавета Павлівна. — Син стає зовсім дорослим. Ось уже і закохуватися почав...»

Йй було і смішно, й трошки сумно.

Пригадала чомусь Ігоря Венедиктовича.

«Звичайно, все це минеться, — думала Єлизавета Павлівна. — А все-таки диво! Кохання без взаємності...»

Вже хто-хто, а вона знала, що це таке!..

День був звичайний і раптом став незвичайний.

Несподівано приїхав Ігор і прийшов прямо в міськвиконком.

— І нічого не сказав! — сплеснула руками Єлизавета Павлівна.

Вони пішли додому.

— У тебе орден? — сказала Єлизавета Павлівна.

— Кубинський.

— Нічого, буде й наш. Коли ти повернувся?

— Три дні тому. І зразу ж до тебе.

— Як наше місто? Гавана красивіша?

— Гавана хороша, але тут краще.

— Як дома?

— Дома все нормально. Знаєш, мамо, дуже хочу, щоб у мене був син.

— Якщо хочеш, буде.

Вони проговорили до півночі.

Рано-вранці Єлизавета Павлівна проводжала сина на вокзал.

Попрощались, поцілувались, поїзд рушив.

Єлизавета Павлівна за звичкою здвинула правим плечем і побігла до себе на роботу.

Побігла, згадавши при цьому латинське прислів'я: «Age quod agis»¹.

1979 р.

¹ Роби своє діло (латин.).

З М І С Т

Борис Олійник
Слово про побратима
5

ПОВТОРЕННЯ ПРОЙДЕНОГО
9

ПОВІСТІ ПРО ЖІНОК

Замість вступу
240

Її звать Ялинкою
242

Річка Воря
280

Тася
332

Вірити й пам'ятати
379

Єлизавета Павлівна
420

СЕРГЕЙ АЛЕКСЕЕВИЧ
БАРУЗДИН

Верить и помнить

ПОВЕСТИ

Перевод с русского *Н. П. Орловой*

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1986

(На украинском языке)

Редактор *Г. П. Ерьоменко*

Художне оформлення

та портрет роботи

художника *В. С. Василенка*

Художній редактор *І. М. Гаврилюк*

Технічний редактор *Г. А. Табаченко*

Коректори *Т. Г. Білецька, Н. І. Прохоренко*

Інформ. бланк № 3167

Здано до складання 01.10.85.

Підписано до друку 06.03.86.

Формат 84×108¹/₃₂.

Папір друкарський № 2.

Гарнітура літературна.

Друк високий.

Умовн. друк. арк. 25,2.

Умовн. фарбовідб. 25,2.

Обл.-вид. арк. 28,684.

Тираж 65 000 пр. Зам. 5-1431. Ціна 2 крб. 20 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Барузді́н С. О.

Б26 Вірити й пам'ятати: Повісті / Перекл. з рос. Н. Орлова.— К. : Дніпро, 1986.—474 с.

До книжки відомого російського радянського письменника, лауреата Державної премії РРФСР імені М. Горького ввійшли твори «Повторення пройденого» та «Повісті про жінок». Автор відобразив бойовий шлях покоління, яке гартувалося в горнилі Великої Вітчизняної війни, створив правдиві образи радянських жінок на війні.

4702010200—148
Б **М205(04)—86**—148.86

Р2